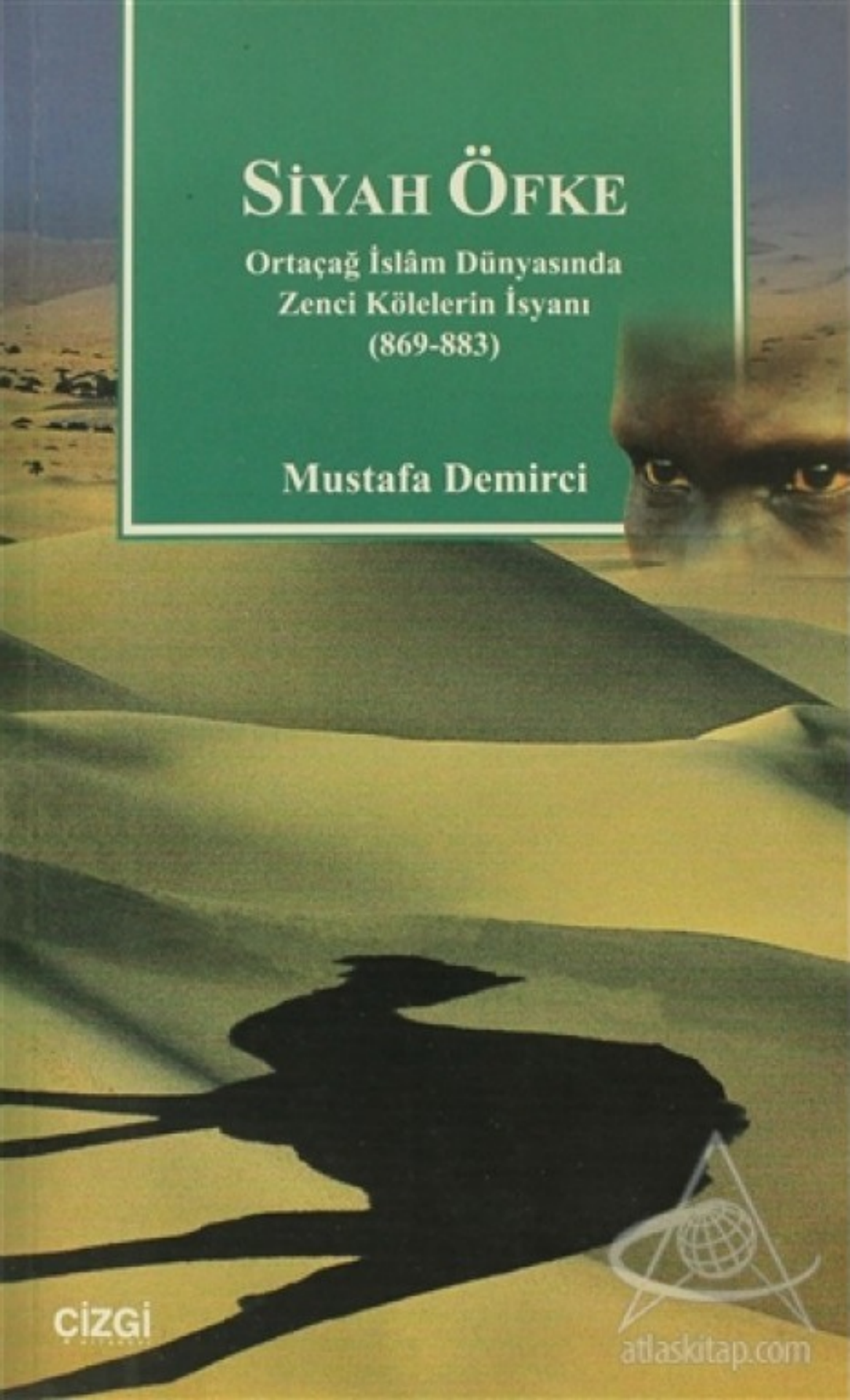

SİYAH ÖFKE
Ortaçağ İslâm Dünyasında
Zenci Kölelerin İsyanı
(869-883)
Mustafa Demirci
ÇİZGİ
atlaskitap.com

Mustafa DEMİRCİ

1967 yılında Konya'nın Çumra kazasına bağlı Tahtalı Köyü'nde doğdu. Orta ve Lise öğrenimini Karaman'da tamamladı (1986). Ardından Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ni bitirdi (1991). Aynı Üniversitede İslam Tarihi alanında yüksek lisans öğrenimine başlayarak (1992), "Beytü'l-Hikme Kurumu" adlı teziyle mezun oldu (1995). Bu arada Isparta/Yalvaç ve Konya/Karapınar'da iki yıl öğretmenlik yaptı (1992-1994). 1994 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde "İslâm Tarihi" araştırma görevlisi olarak göreve başladı. Marmara Üniversitesi'nde "İslâm Tarihi" dalında doktora imtihanını kazanması üzerine, YÖK tarafından doktora süresince bu üniversiteye görevlendirildi (1995). Bu arada Milli Eğitim Bakanlığının bursuyla kültürel değişim programı çerçevesinde 1997-1998 yılında Ürdün Üniversitesinde Araştırmalarda bulundu. "Abbasilerde Toprak Sistemi" adlı teziyle 2001 yılında doktorasını tamamlaması üzerine Yüzüncü Yıl Üniversitesine döndü. Bu Üniversite 2004 yılında Yrd. Doçentliğe atanan yazar hala aynı görevini sürdürmektedir. Arapça, İngilizce ve Fransız bilen yazarın şimdiye kadar yayınlanmış eserleri şunlardır: *Beytü'l-Hikme,* İnsan Yayınları, İstanbul 1996, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi yayınları, İstanbul 2003. Ayrıca yazarın İslam Medeniyetinin Antik kökleri ve bunlarla etkileşimi ve İlk dönem İslam tarihinin sosyoekonomik yapısı üzerine akademik dergilerde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

Çizgi Kitabevi Yayınları 127
Tarih 20

SİYAH ÖFKE
Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı
(869-883)

Genel Yayın Yönetmeni
Seyhan KURT

Yayın Koordinatörü
Mahmut Arlı

Kapak ve Dizgi
Çizgi/Reel

Baskı
İlerigiden Ofset

Cilt
Göksu Cilt Evi

© Çizgi Kitabevi
Mayıs 2005

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
-Cataloging in Publication Data (CIP)-

DEMİRCİ, Mustafa
SİYAH ÖFKE

ANAHTAR KAVRAMLAR
-key concepts-
1. Eklenti, 2. Farklılık, 3. Özne, 4. Arayüzey
-supplement, differance, subject, interface-

ISBN 975-8867-46-6

ÇİZGİ KİTABEVİ
Mimar Muzaffer Caddesi 62/D KONYA
Tel: 0332.353 62 65 – 353 62 66
Fax: 0332.353 10 22
www.cizgikitabevi.com

İÇİNDEKİLER I
KISALTMALAR III
ÖNSÖZ IV
GİRİŞ 1
I-Kaynakların ve Araştırmaların Tanıtımı 1
II-Zencî İsyanı Arefesinde Abbâsîler: 24

BİRİNCİ BÖLÜM

İSYANIN SEBEPLERİ ve KÖKLERİ

I) İSYANIN SEBEBİ OLARAK TABİİ VE İKTİSADÎ COĞRAFYA 33
a) İsyanın Çıktığı Bataklık (*batâih*) Bölgenin Özellikleri 33
b) Emevîler Devrinde Basra Bölgesinde Büyük Çiftliklerin Doğuşu: 39
c) Abbâsîler Devrinde Tüccar Burjuvazisinin Toprağa Yönelişi ve İş Gücü İhtiyacı: 52
1-Toprağın Tuzlanması ve Islah Çalışmaları: 56
2- Köleliği Çeken Sulu Tarım Plantasyonları: Şeker Kamışı ve Pirinç Üretimi: 59
3- Tarımsal Nüfus ve "Zenci Hastalığı" Veba: 66

II)ZENCÎLERİN AFRİKA KÖKENİ ve BÖLGEYE GETİRİLİŞLERİ: 69
a) Zenci İsyanından Önce Bölgede Kölelik ve İsyanları: 69
b) Kölelerin Doğu Afrika Kökeni ve Irak'a Getirilişleri: 77

İKİNCİ BÖLÜM:

İSYANIN BAŞLAMASI VE EN PARLAK YILLARI

I) ZENCÎ LİDERİ ALİ B. MUHAMMED'İN HAYATI: 89
II) İSYANIN FİİLEN BAŞLAMASI VE BASRALILARLA İLK ÇARPIŞMALAR: 104
III) ABBÂSÎLERİN TİCARET VE TARIM ZENGİNİ ŞEHİRLERİNİN ZENCİLER TARAFINDAN TAHRİBİ (*ÜBÜLLE, ABADAN, AHVAZ VE BASRA*) 123
a) Übülle: 123
b) Abadan: 125
c) Ahvaz: 125
d) Basra: 129
IV) ABBÂSÎ HALİFESİNE BAĞLI TÜRK KOMUTANLARIN ZENCİLERLE MÜCADELESİ: 139
a) Muvaffak'ın Atanması: 140
b) Musa b. Boğa el-Kebîr: 147

V) ZENCÎLERİN EN GÜÇLÜ YILLARI:.....151
a) Ahvaz Üzerinde Saffârî-Zencî ve Abbâsîlerin Hakimiyet Mücadelesi:.....152
b) Bataklık ve Vâsit Bölgesine Zencilerin Yerleşmesi.....161

III. BÖLÜM

İSYANIN BATIRILMASI

I) EBU'L-ABBAS EL-MUTEZİD'İN ZENCÎLERE KARŞI SEFERİ (M.267/880-268/881):.....167
II) MUVAFFAK'IN ZENCÎLERLE SAVAŞA KATILMASI VE ZENCÎ ŞEHİRLERİNİN DÜŞÜŞÜ:.....175
a) Mâni'a'nın Düşüşü:.....176
b) Tahîysa (el-Mansûra)'nın Düşüşü.....180
c) Ahvaz'ın Zencîlerden Kurtarılması:.....183
d) Zencîlerin Başkenti Muhtâra'nın Kuşatılması:.....187
1-Muvaffakiyye'nin Kuruluşu:.....191
2-el-Muvaffak'in Muhtara'yı Kuşatması:.....194
3-Ekonomik Ambargonun Sertleşmesi ve Bedevilerle İrtibatin Engellenmesi:.....199
e) Muhtâra'nın Düşüşü:.....204
1-Muhtâra'nın Batı Yakasına Giriş:.....204
2-Zencî Liderinin Şehrin Doğu Tarafına Kaçışı:.....209
3- Zencî Liderinin Öldürülmesi :.....215

IV. BÖLÜM:
ZENCİ İSYANININ TEŞKİLAT YAPISI VE ETKİLERİ

I) ZENCİLERİN TEŞKİLAT YAPISI:.....223
a) İsyanın İdeolojisi ve Mezhebi Görüşleri.....223
b)Zencîlerin İdari Yapısı:.....233
c) Ekonomik Yapı ve Malî Kaynakları:.....242
d) Askeri Teşkilat:.....249
II) İSYANIN ETKİLERİ VE SONUÇLARI:.....258
a) Abbâsîlerin Parçalanmasındaki Rolü:.....258
b) Öldürülen ya da Göçen İnsan Sayısı ve Bunun İktisadi ve Sosyal Etkileri:.....262
c) Karmatîlerin Ortaya Çıkışında Zencîlerin Etkisi:.....270
SONUÇ.....277
BİBLİYOĞRAFYA.....281
İNDEX.....293

KISALTMALAR

a. g. e	Adı geçen eser.
a. g. m	Adı geçen makale.
a. mlf.	Aynı müellif.
a.y	Aynı yer.
A.ÜİF.	*Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi.*
Ata.ÜİF.	*Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi.*
Bkz.	Bakınız
c.	*Cilt*
DİA.	*Diyânet İslâm Ansiklopedisi.*
DT.	*Dirâsâtii't-Târihiyye.*
EI	*Encyclopedia of Islâm.*
EI²	*Encyclopedia of Islâm, New Edition.*
Fr.	Fransızca.
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient.*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society.*
İA	*İslam Ansiklopedisi*
Krş.	Karşılaştır.
MA.	*Müerrihu'l-Arabî*
MMİA	*Mecelletii Mecme'i'l-'İlmi'l-'Arabî*
Nşr.	Neşreden.
REI	*Revue des Etudes Islâmiques.*
s.	*sayfa*
SI	*Studia Islamica.*
T.	Türkçesi.
thk.	Tahkîk eden.
trc.	Tercüme eden.
ty.	Târih yok.
vd.	Ve devamı-ve diğerleri.
yy.	Yüzyıl.

ÖNSÖZ

Tarih araştırmaları öncelikle siyasi tarih konularının incelenmesi ile başlar, zaman içinde sosyal, iktisadi ve kültür tarihi ile ilgili konulara doğru bir yönelim görülür. İslam tarihi araştırmalarında da benzer bir süreç yaşanmaktadır. Bu güne kadar Abbâsîler dönemine ilişkin araştırmalar daha çok halifelerin dönemlerini bütün halinde inceleyen bir şekilde gelişti. Ancak Abbâsîlerin kudretli halifelerinin iş başında olduğu ilk dönemden sonraki ikinci Abbasi devrinde, araştırmaya konu olacak kadar kendi dönemlerini belirleyecek düzeyde kudretli halifeler olmadığı için, ikinci dönem Abbâsî tarihi alanında bir boşluk oluşmuştur. Bu dönemde ayrılıkçı hareketler, askeri kişililikler ve büyük çaplı yıkıcı isyanlar halifelerden daha çok ön plana çıkar. Dolayısıyla bu devrin tarihi bir anlamda isyanlar ve ayrılıkçı hareketler ekseninde geliştiğinden, Abbâsîlerin bu devrine ilişkin araştırmalar da bu olayları merkez alarak yazılmak durumundadır.

Tarihin her hangi bir döneminde ortaya çıkan büyük çaplı sosyal bir hareketin ya da isyanın incelenmesi, o devirde toplumda var olan ayrışmalar ve bunların kendi içinde yarattığı gerilimleri ve bunalımları tespit etme imkanı verir. Bu tür olaylar genellikle ani ve fevri bir takım gelişmelerden ziyade, aynen yer kabuğu tektoniğinde olduğu gibi, zaman içinde toplumsal tabakalar ve bloklar arasındaki sürtüşmelerden kaynaklanan enerjinin, dayanılmaz hale gelerek açığa çıkmasına benzer. Aslında meydana gelen sarsıntı sadece bir yüzey sarsıntısından ibaret değil, toplumun çok daha derinlerinde

yatan ve çoğu zaman uzun bir zamandan beri devam edip gelen rahatsızlıkların ve sıkıntıların ürettiği gerilimin dışa vurumudur da. Bu bakımdan bu tür büyük sosyal hareketleri ve isyanları incelemek ve onun sebeplerine inmek, isyanın çıktığı toplumun yapısal analizini yapma imkanı verir. Bu sebeple bu türden isyanları incelerken, öncelikle çıktığı coğrafyanın tabii, beşeri, iktisadi özelliklerini, yakın ve orta vadede oluşmuş tarihsel yapılarını, ait olduğu toplum içindeki temel ayrışmalarını, içinden geçilen süreci, bu sürecin nereye aktığını, bunu kontrol eden dinamikleri mutlaka göz önünde bulundurarak incelemek gerekir.

Abbâsîlerin ikinci devrinde, aşağı Irak bölgesindeki bataklıklarda ortaya çıkan yüz binlerce Zencî kölenin katıldığı isyanı inceleyen bu çalışmamiz dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, yukarıda dikkat çektiğimiz boyutları dikkate alarak, isyanın çıktığı coğrafyası bataklık bölgenin tabii özelliklerini, bu tabii özelliklerin verdiği iktisadi imkanları, bu imkanların ürettiği sosyal grupları ve yapıları öncelikle ortaya koymaya çalışmaktadır. Emeviler döneminde Basra yakınlarında, bataklığın kurutulmasıyla oluşturulan büyük çiftliklerin ortaya çıkışına işaret edildikten sonra, Abbâsîler dönemi ile birlikte ticarî sermayesinin de bölgede toprağa yönelmesine bağlı olarak ticari amaçlı çiftliklerin oluşumu ve bu çiftliklerde ihtiyaç duyulan içi gücünü karşılamak için kölelerin bölgeye getirilişi ve istihdam edilişleri incelenmektedir. Bu arada isyana giden sürecin belli başlı kilometre taşlarına da işaret edilmektedir.

İkinci bölümde isyanın lideri Ali b. Muhammed'in hayat öyküsüne kısaca değinildikten sonra, kendisini böyle bir maceraya sürükleyen gelişmeleri, kendi yaşadıkları, isyanın hemen öncesinde Abbâsîlerin içinden geçtiği süreçle bağlantılı bir şekilde ortaya konmaya çalışılmaktadır. Ardından Bahreyn'e gidişi, buradaki ilk teşebbüslerinden isyanı fiilen başlattığı

zamana kadar geçen beş yıllık süre içinde yaşananlar anlatılmaktadır. Bundan sonra isyanın fiilen başlaması, güçlenmesi, Abbâsîler karşısında yenilmez bir güç haline gelerek aşağı Irak şehirlerini tahrip edişleri, kronolojik bir sıra içinde incelenmiştir.

Üçüncü bölüm büyük oranda isyanın bastırılması ile ilgili kaynakların verdiği detaylı bilgilerin özet bir şekilde anlatıldığı bir bölümdür. Zencîlerin kurduğu şehirlerin Abbâsîler tarafından kuşatılmaları ile başlayan ve dört yıl süren nefes kesen mücadelenin canlı bir anlatımı yapılmıştır. Abbâsî ordularının kadem kademe Zencîlerin bataklığın ortasında kurdukları başkentte sıkıştırmalarıyla başlayarak bu şehrin düşürülmesi ve Zencî liderinin öldürülmesi ile isyanın son bulduğu ana kadar geçen üç yıl boyunca yaşanan gelişmeler anlatılmaktadır. Bu bölüm, yaşanan olayların canlı tasvirleriyle bir anlamda okuyucuyu, o devrin şartları içine çekerek olaylara tarihin içinden bakma imkanı veren bir bölümdür.

Son bölüm ise isyancıların iç düzenleri ve teşkilat yapılarıyla ilgilidir. Bu bölümde Zencî liderinin fikirleri, programı ve mezhebi görüşleri ele alınarak Şiilik ve Haricilikle karışımı fikirler öne süren Zencîlerin gerçek inancının ne olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra isyancıların siyasi, askeri ve idari teşkilatları ile bu alanda kendileri ait hususiyetleri araştırılmıştır. İsyancıların iktisadi kaynakları ve bedeviler, köylüler ve tüccarlar gibi diğer sosyal gruplarla kurdukları ekonomik ilişkileri de incelenmiştir. Bu bölümde ele alınan diğer bir konu ise isyanın etkileri meselesidir. Zencî isyanının, dağılma sürecine girmiş olan Abbâsîleri nasıl etkilediği, merkezi otoritesindeki zâfiyet belirtileri ve mali yapısındaki daralmanın bu isyanla ilişkisi sorgulanmıştır. Ayrıca isyan süresince öldürülen ya da yerini terk eden insan sayısı, sosyal ve iktisadi etkilerine dikkat çekişilerek

incelenmiştir. Bu bağlamda Zencî isyanının son yıllarında aynı bölgede ortaya çıkan Karmatîler ile Zencîlerin ilişkisine dair tartışmalar gündeme getirilerek, Zencîlerin Karmatîlerin çıkışındaki rolü sorgulanmıştır.

Bu kitabın hazırlanması esnasında gerek fikirleriyle, gerekse teknik bakımdan eksikliklerin tamamlanmasında adını zikretmeden ve geçemeyeceğim dostlar bulunmaktadır. Bu konunun hazırlanmasının her aşamasında yanımda bulunan ve kendisiyle pek çok konuyu tartışma fırsatı bulduğum ve eserin son halini okuyarak kıymetli eleştirilerinden faydalandığım değerli meslektaşım M. Salih Arı'ya, bazı bölümleri okuyarak eksikliklerin dikkat çeken Hüseyin Yılmaz'a, Nevzat Tartı'ya, Erdal Baykan'a ve Hüsnü Koyunoğlu'na sonsuz müteşekkirim. Ayrıca konunun kuramsal boyutları hakkında dikkatimi çeken ve kendi birikimini benimle paylaşan Emin Yaşar Demirci'yi de hatırlamadan geçemeyeceğim.

Mustafa DEMİRCİ, VAN-2005

GİRİŞ

I-Kaynakların ve Araştırmaların Tanıtımı:

Geçmişten günümüze ulaşmış insanoğluna ait her şey, büyük ölçüde kendi devrinin izlerini taşır ve onu kullanan ya da icat eden insana ve topluma dair bilgiler saklar. Bu bakımdan tarih araştırmalarında geçmişe ait en güvenilir bilgiler, araştırma konusu olan toplumun bizzat kendilerine ait, kıyafet, söz, ya da onlar tarafından imal edilen ve kullanılan eşyalardır. Eskiçağdan günümüze çok az yazılı metin kalmasına rağmen, arkeolojik kazılar sayesinde çıkarılan eşyalar üzerinden o devrin tarihi hakkında birçok bilgiye ulaşılabilmektedir. Buna karşın Ortaçağ tarihinin, özellikle de İslam Tarihinin en çok eksikliği hissedilen yönlerinden birisi, bu döneme ilişkin arkeolojik çalışmaların çok az olmasıdır. Konumuz açısından bunun önemi şuradan gelmektedir; Zencîler, isyan ettikleri bölge olan aşağı Irak'ta Tahîysa, el-Mâni'a ve başkentleri Muhtâra olmak üzere üç şehir kurmuşlardı. Özellikle Muhtâra, mermer ve granitten yapılmış kale duvarları ve içindeki camisi ve köşkleri ile diğer şehirlerden farksız bir şekilde zenginliği ve yapılarıyla dikkat çekmekteydi. Dolayısıyla burada yapılacak arkeolojik bir çalışma, Zencîlerin kullandıkları aletler, sosyal ve siyasi düzenleri hakkında önemli ipuçları verebilir. Fakat günümüze kadar henüz böyle bir çalışma yapılmamıştır. Zencîlerden günümüze sadece Muhtâra'da bastırılan; biri h.261/874 diğeri h.264/877 tarihlerine ait iki altın para ulaşmıştır.[1] Yazılı tarih

[1] Zencîlere ait British Museum'daki paralar ile Bibliotheqe National'daki paraların karşılaştırmalı bir incelemesi ve resimleri için bkz. Jhon Walker, "A Rare Coin of the Zanj", *J.R.A.S,* (1933), s. 651-655. Paris Bibliotéque Nationale'deki para üzerine bazı küçük açıklamalar yapan bir başka makale için bkz. Paul

kaynaklarının hiç biri Zencîlerin böyle bir para bastırdıklarına dair her hangi bir bilgi vermezler. Bu iki paranın bizzat basılmış olması ve üzerindeki yazılar, Zencîlerin siyasi-dini görüşlerine, ekonomik yapılarına dair oldukça kıymetli bilgiler saklamaktadır. Bunun dışında Zencîlerden günümüze ulaşmış haberler, daha çok yazılı kaynaklara dayalı bilgilerdir.

Zencîler hakkında bilgi veren en önemli kaynak, isyanın vuku bulduğu yıllarda hayatta olan ünlü tarihçi Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin (225/838-310/922) *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk* adlı eseridir.[2] Müellifin burada aktardığı bilgiler, bizzat şahit olduğu ve isyana katılanlar ile görüşerek derlediği rivayet ve müşahedelerden oluşmaktadır. Onun kullandığı kaynaklar arasında, isyanın içinde yer almış kimseler tarafından, isyan bastırıldıktan sonra Zencîler ve liderleri hakkında yazılan bazı kitaplar da bulunmaktadır. Taberî, bizzat görüşerek bilgi aldığı râviler yanında, kendinden önce yazılan bu eserlerden de önemli ölçüde faydalanmıştır. Taberî'nin doğrudan görüştüğü râvîlerine geçmeden önce, ona kaynak olan bu kitapları ve yazarlarını tanımak gerekir.

Zencî isyanının vuku bulduğu dönemde Taberî ile birlikte hayatta olan ünlü tarihçi Mes'ûdî, konuyla ilgili olarak şöyle bir ifade kullanır: "*İnsanlar Onun (Zencî liderinin) haberleri ve maksadı hakkında bir çok kitap yazmışlardır*".[3] Fakat yazar "bir çok" dediği bu kitaplar hakkında -biri dışında- hiç bir bilgi de vermemiştir. Bu eserlerin hiç biri günümüze gelememiştir, ancak bazıları kaybolmadan önce Taberî gibi tarihçiler tarafından okunup alıntı yapıldığından ve değişik vesilelerle

---

Casanova, "Monnaie du chef des Zendj", *Revue Numismatique (1893)*, s. 510-516.

[2] thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrût 1964; Taberî'nin eseri gerek İslam tarihi gerek dünya tarihi için en önemli kaynaklardan birisi olduğundan, geçmişte de gününüzde de büyük ilgi görmüştür. Eserin Yazma ve neşirleri hakkında Fuad Sezgin uzun bir liste vermektedir. Bkz. Fuad Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî (GAS)*, trc: Mahmûd Fehmî Hicâzî- Fehmî Ebu'l-Fazl, I-VI, (Kahire 1987) I., 521-523.

[3] Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Abdulemîr Mühennâ, I-IV, (Beyrut 1991), IV, s. 208.

bunların isimleri zikredildiğinden, bazılarının en azından ismini öğrenebilmekteyiz. Yine Mes'ûdî'den öğrendiğimize göre Zencîler hakkında ilk kitap yazan kimse Muhammed b. Hasan b. Sehl eş-Şeyleme adlı birisidir. Kitabının adı ise "*Ahbâru Sâhibu'z-Zenc ve Vakâi'* "dir. Bu kitaba bu adın dışında "*Ahbaru'l-Mubeyyiza*" da denilir. Mes 'udi kitabın, isyanın başlaması, Zencî liderinin Bahreyn'deki günleri ve buradaki bedevilerle ilişkilerinden bahsettiğini haber vermektedir.[4] Kitabın yazarı Muhammed b. Hasan b. Sehl, Abbâsî Halifesi Me'mûn'un ünlü veziri Fazl b. Sehl'in kardeşinin çocuğudur. Basra katliamından sonra Zencîlere katılmış ve isyan süresince Muhtâra'daki başkentlerinde Zencî liderinin yanında bulunmuştu. Abbâsî ordusu tarafından Muhtâra kuşatıldıktan sonra h.269/882 yılında isyanın artık geleceğinden ümidini kesince, canını kurtarmak için kaçarak teslim olmuştu.[5] Ancak isyanın bastırılmasından yaklaşık on yıl sonra (280/893) bu şahıs özünde Abbâsîlere karşı tavrını sürdürerek, Bağdat'ta Hz. Ali soyundan biri adına biat toplamak ve Abbâsî halifesi Mu'tezid'e bir suikast hazırlamak suçuyla yakalanarak feci bir şekilde öldürülmüştü.[6] Taberî onun yazdığı kitaptan ve râvilerinden, "*Muhammed b. Hasan dedi ki*" ifadesiyle pek çok

---

[4] Mes 'ûdî, IV, 208.

[5] Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'-Udebâ*, Nşr. D. S. Margoliouth, (Kahire 1930), VI, 494.

[6] Kimin adına biat topladığı ihtilaflıdır. Kaynaklarda Vasık'ın oğullarından biri yada Mu'temid'in oğlu Abdullah el-Mehdi adına biat topladığı ve bu biata Haşimoğullarından, kadılardan, ordu içindeki komutanlardan, Bağdat halkından ve kabile liderlerinden pek çok kimsenin de katıldığı rivâyet edilir. Bu suikast ve biat haberi yayılınca yakayı ele vermiş ve yakalanmıştı. (bkz. Ebû Ali Muhassin bç Ali et-Tenûhî (ö.384/994), *Nişvâru'l-Muhâdara,* thk. Abbûd Şâlîci, I-VIII, (Beyrût 1971), c. I, 145-146) Halifenin huzuruna çıkarılan eş-Şeylemc bu olaya kimlerin katıldığı ve kime biat edildiğini itiraf etmesi için ne kadar baskı yapıldıysa da hiçbir ismi itiraf etmemişti. (Bkz. Taberî, X, 32; İbnü'l-Esîr, VII, 385). Mes'ûdî, onun kebap gibi yakılarak öldürüldüğü (*kürdanca*) ve kopan kellesinin Bağdat'taki köprünün başına asıldığını rivâyet eder. Mes 'ûdî, IV, 458-459.

bilgi aktarmaktadır. Ondan aldığı rivâyetlere bakıldığı zaman, kitabın zenci isyanına bizzat katılmış birisi tarafından ve birinci el râvîlerden oldukça ayrıntılı ve dikkatli bilgiler aktardığı dikkat çeker. Bu kitabın günümüze kadar ulaştığına dair şimdiye kadar hiçbir ize rastlanmamıştır. Ancak XVI. asırda Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman Basra'yı ele geçirdiğinde (h. 953/1546), Numan b. Muhammed el-Irakî (X/XVI.yy) adında birisi Kanuni'ye Basra'yı tanıtan "*Ma'denü'l-Cevâhir bi Târihi'l-Basra ve'l-Cezâir*" başlıklı bir layiha sundu. Müellif bu eserinde Muhammed b. Hasan b. Sehl eş-Şeyleme'in "*Ahbâru Sâhibu'z-Zenc*" adlı eserinden alıntılar yapmaktadır.[7] Bu durum eserin XVI. asra kadar geldiğini gösterir. Eğer yazar gerçekten doğrudan bu eserden alıntı yapıyorsa, bu kitabın XVI. asırdan günümüze gelme ihtimali oldukça yüksektir. Muhtemelen Irak kütüphanelerinde henüz keşfedilmeyi beklemektedir. Zencî isyanı ile ilgili şu ana kadarki bilgilerimizi kökten değiştirecek bir gelişme ancak bu yazmanın keşfedilmesiyle olacaktır.

Zencî isyanı ile ilgili bir başka kitap ise Ebû Bekr el-'Ammî tarafından "*Ahbâru Sâhibu'z-Zenc*" adıyla yazılmıştır. Müellifin ait olduğu kabile Ahvaz ile Basra arasında yaşadığından İsyan döneminde Zencîleri desteklemişler, hatta dedesi Ahmet b. İbrahim ve arkadaşı Esed b. Muallâ Zencî liderinin yakın adamları arasında yer almışlardı. Müellif kitabı, bu şahısların aktardığı bilgilerden derlemiştir. Dolayısıyla bu eser de olayları isyancılar cephesinden anlatmaktadır.[8] Ancak bu kitaptan bilgi aktaran tarihçilere ve referanslara rastlanılmamaktadır.

Zencî isyanına muasır müellifler tarafından yazılıp fakat sadece ismi günümüze gelen üçüncü bir kitap ise Muhammed b. Ahmed b. İshak b. Yahya el-Arabi Ebu Tayyib el-Bağdadî'ye (ö. 325/936) ait "*Ahbâru Sâhibu'z-Zenc*" adlı eserdir. Edebi ve

---

7 Nu'mân b. Muhammed el-Irakî, *Mâ'denü'l-Cevâhir bi Târihi'l-Basra ve'l-Cezâir,* Nşr. Hasan Zeyn, (Beyrut 1987). Müellif burada eş-Şeyleme'ye dayanarak isyanın diğer kaynakların iddia ettiği gibi (270/883) yılında değil, (271/884) yılında, yani on beş yıl değil, on altı yıl sürdüğünü iddia etmektedir. Bkz s. 23-24.

8 Y. el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* I, 376.

şair kişiliği ile meşhur olan yazar, daha çok el-Vişâî lakabıyla meşhur olmuştur.[9] Ancak bu eser hakkında da diğer kaynaklarda her hangi bir ize rastlanmamaktadır.

Burada ismini ve eserini zikrettiğimiz bu üç müellif de, doğrudan isyana katılan ve olayların içinde yer alan kimselerdir. Dolayısıyla Zencî isyanı hakkında günümüze gelen bilgiler sadece Abbâsîlerin resmi görüşünü yansıtmamakta, Zencî isyanına katılan kimseler tarafından yapılan bu çalışmalarla olayların Zencîler tarafından da resmi çekilmiş olmaktadır. Bir anlamda mağluplar (Zencîler) kendi tarihlerini yazmayı ihmal etmemişlerdir. Fakat onların derlediği bu bilgilerin gerek Taberî'ye, gerekse diğer müelliflere nasıl yansıdığı açık değildir.

Bu çalışmalar arasında Taberî'nin özellikle Muhammed b. Hasan b. Sehl eş-Şeyleme'den geniş ölçüde faydalandığı görülür. Ancak onun bu bilgileri doğrudan görüşmek suretiyle mi, yoksa kitaptan mı aktardığı net değildir. Onun isminden sonra, olaya şahit başka râvîlerin de adını zikretmesi, Taberî'nin eş-Şeyleme'nin kitabından alıntı yaptığını gösterir. Ondan aldığı rivâyetlerde, özellikle olayları yakından yaşayan ve gelişmeleri dikkatle tasvir eden bir üslup dikkat çeker. Aynı şekilde bazı olayları ya doğrudan Zencî liderinin ağzından "*Sahibu'z-Zenc şöyle derken işittim*" diyerek aktarmakta, ya da bir komutanın ağzından "*Ali b. Eban şöyle derken işitmiştim*" gibi tabirler kullanmaktadır.[10] Taberî'nin ondan aktardığı bilgiler daha çok askeri olaylar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlar, savaşlar sırasındaki asker sayısı, ölen insan sayısı, gemilerin durumu ve kimin galip geldiği gibi konulardır. Fakat olayı yaşayan insanların ağzından doğrudan bilgiyi aktardığı durumlarda, bir anlamda sözlü tarih derlemesi yaptığından, rivâyetlerin içinde gündelik hayata, sosyal yapıya ve bölgenin özelliklerine dair pek çok ayrıntıyı da bulmak mümkündür.[11]

---

[9] Muhammed b. Ebî Ya'kûb b. İshak İbnü'n-Nedim (ö385/995), *el-Fihrist*, thk: Nezir Mezinderânî, (Beyrut 1988), s. 93.

[10] Taberî, IX, 433, 470, 480, 488, 495, 498, 499.

[11] Abdulcebbar Nâcî, Muhammed b. Hasan b. Sehl eş-Şeyleme'nin rivayetlerinin bir listesini çıkarmıştır. Onun rivayetleri ve ravileri

Taberî'yi okurken verdiği bilgiler ve canlı tasvirleriyle hemen dikkat çeken bir diğer kaynağı da Muhammed ibn Sem'ân'nın rivâyetleridir. Bu şahsın kim olduğu hakkında Tabakat kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak kendi rivâyetlerinde Onun, Zencîlerin ünlü Basra baskını sırasında ;"*ben Basra valisi İbrahim b. Büreyye'nin yanına sık sık gider, meclisinde bulunurdum...*" ifadesinden Basra'da olduğu ve şehirde itibarlı bir mevkisinin olduğu anlaşılıyor. Bir başka ifadesinde ise "*ben o zaman Mirbed mahallesinde oturuyordum. Evimden Benî Temim kabilesinin oturduğu mahallede oturan ve ed-Daf diye bilinen anne dedem Haşim'in evine gidiyordum...*" ifadesinden de Benî Temim kabilesine mensup birisi olduğu anlaşılıyor.[12] Zencîlerin Basra'yı kuşattıkları ilk iki gün yaptıkları katliam ve yağma hakkında çok dikkatli bilgiler vermektedir.[13] İbn Sem 'ân'ın bundan sonraki rivâyetleri ve verdiği bilgiler "*Sahibu'z-Zenc bana dedi ki...*" ifadesinden anlaşıldığına göre Zencîler cephesinden, Zencî liderinin doğrudan kendisinden ve en yakınından gelmektedir.[14] Taberî'nin daha sonraki verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki Muhammed ibn Sem'ân bu tarihten sonra Zencîlere katılmış ve Muhtâra'da Zencî liderinin yaklaşık on yıl katipliğini ve vezirliğini yapmıştı.[15] Dolayısıyla bu süre boyunca Zencî liderinin yanından hiç ayrılmamış ve bütün yazışmalarını kaleme almış ve isyan süresince Zencî liderinin verdiği bütün siyasî ve askerî kararları alırken en yakınında bulunmuştur. Muhtâra, Abbâsî ordusu tarafından kuşatılıp, şehre yiyecek götüren bütün yollar kapatılınca (269/882), Zencî

---

hakkında geniş bilgi için bkz. "Tarihu't-Taberî Masdaran 'an Sevrati'z-Zenc", *el-Mevrid,* 3-4, (Bağdat 1972), s. 88-92.

[12] Taberî, IX, 483-485.

[13] Taberî, IX, 485; Aynı rivâyetin başka bir versiyonu için bkz. 'İzzüddîn Ebû Hâmid b. Hibetullah ibn Ebi'l-Hadid (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, nşr: Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XVIII, (Beyrut 1987), VIII, 147.

[14] Taberî, IX, 497, 499.

[15] Taberî, IX, 495.

liderinin yanından gizlice kaçarak canını kurtarmak için teslim olmuştur.[16]

Aslında Onun kendi canını kurtarması, yaşadıklarını ve şahit olduklarını anlattıklarıyla bu isyanın tarihinin de kurtulmasına vesile olmuştur. Taberî, İbn-i Sem'ân'dan on bir rivâyet aktarmaktadır. Bunlardan üçü Muhammed b. Hasan'ın kitabı vasıtasıyla gelmiş, diğerlerini ise Taberî bizzat İbn Sem'ân ile görüşerek almıştır. Onun yaşadıklarıyla ilgili bir kitap yazdığına dair herhangi bir şey bilmiyoruz. Ayrıca Taberî'nin *"İbn Sem'ân dedi ki..."* ifadesi de onunla doğrudan görüştüğünü gösterir. İbn Sem'ân'ın verdiği bilgiler kendisinin bizzat yaşadığı ve tanık olduğu olaylar olduğundan, rivâyetleri gündelik hayattan sanki bozulmadan koparılmış kareler şeklinde âdeta bir film şeridi gibi insanın gözünde canlanan tasvirlerden oluşmaktadır.[17] Ancak onun en dikkat çeken rivâyetleri Basra'nın yağmalandığı günlerle ilgilidir. Muhatara'daki günlerine ilişkin herhangi bir rivâyeti bulunmamaktadır. Belki Taberî ondan aldığı bazı bilgileri kendine göre elemiştir. Çünkü ondan alınan bilgiler arasında Zencîlerin lehine olabilecek unsurlar yok gibidir. Mesela; Zencîlerin Basra'daki katliamları ve Zencî liderinin kendini Nebi olarak gösterdiğine dair rivâyetler ondan alınmıştır.[18]

Taberî'nin kısa fakat kıymetli bilgiler aktardığı bir râvî de Reyhan b. Salih el-Mağribi'dir. Onunla ilk defa isyanın ilk günlerinde, Basra yakınlarındaki çiftliklerdeki tuzlu toprakların temizleme işinde çalıştırılan kölelere Basra'dan yiyecek götürürken, Zencî lideri Ali b. Muhammed'in adamları tarafından yakalanıp huzuruna çıkarılarak bölgedeki toplu halde çalıştırılan Zencî köleler hakkında bilgi verirken karşılaşırız. İsyana katılan ilk Zencî olarak diğer kölelerin isyana katılmasında önemli roller oynamış ve bu günlerde Zencî liderinin en gözde adamlarından biri olmuştur. Daha sonra da isyana kazandırdığı kölelerin başında komutan olarak tayin edilmiştir. Taberî, Reyhan'dan toplam on sekiz rivâyet almıştır

[16] Taberî, IX, 618, 624.
[17] Bkz. Taberî, IX, 482-486
[18] Taberî, IX, 499.

ve Onun verdiği bilgiler daha çok isyanın ilk günlerine ve bölgedeki kölelerin durumlarına ilişkindir.[19] Ayrıca isyanın ilk aylarında Dicletü'l-'Avrâ bölgesindeki nehir savaşlarında ve yağmalamalarda komutan olarak bulunduğundan, bu dönmemdeki olaylarla ilgili en temel bilgileri Taberî Reyhan b. Salih'ten almıştır.[20] Reyhan'ın verdiği bilgiler daha çok şahsi müşahedelerine ve bizzat yaşadıklarına dayanmaktadır. Öyle ki onun verdiği bu bilgiler sayesinde isyanın ilk günlerinde, Zencîlerin Dicletü'l-Avrâ'daki savaşlarının isyancılar cephesinden bir manzarasını yakalarız. Ancak İbn Sem'ân'da olduğu gibi isyanın bu aşamasından sonra ondan her hangi bir bilgi aktarılmaz, ta ki h. 268/882 yılında Muhtâra'dan kaçarak teslim oluncaya kadar.[21] Bu süre içinde isyancıların önde gelen isimlerinden Zencî liderinin oğlu Enkılay'a yardımcı (*hâcib*) olarak çalıştığı rivâyet edilir. Teslim olduktan sonra Muhtâra'nın surlarının düşürülmesinde fikirlerinden istifade edildiğini biliyoruz.[22]

İsyanın ilk yıllarında Reyhan ile birlikte bulunan ve Taberî'ye bu döneme dair bilgiler veren bir değer isim de Şibl b. Salim'dir. O da Zencî bir köle olarak isyana ilk katılanlardandı ve komutanlığa kadar yükselmişti. Bir dönem onu bataklık bölgede Süleyman b. Cami tarafından kurulan Tahîysa'daki özel birliklerin başında görüyoruz. Zencî liderinin onun görüşlerine çok itibar edecek kadar yakın dostlukları olmuştur.[23] Muhtâra'nın son günlerinde o da diğer râvîler gibi kaçarak teslim olanlardandı.[24] Taberî ondan üçü h. 255/869 yılına, dördü ise 258/872 yılına ait olmak üzere toplam yedi rivâyet almıştır. Bunlardan ikisi eş-Şeyleme yoluyla gelmiş, diğerlerini ise doğrudan kendisinden almıştır.[25] Onun

---

[19] Taberî, IX, 413, 416.
[20] Bkz.Taberî, IX, 425, 427, 428, 429, 432-434.
[21] Taberî, IX, 599, 601.
[22] Taberî, IX, 599; İbn Esir, VII, 301.
[23] Taberî, IX, 579; İbn Esir, VII, 292.
[24] Taberî, IX, 643.
[25] Taberî, IX, 418, 431, 432, 486-488, 492.

rivâyetlerinin dikkat çeken bir özelliği savaşların cereyan ettiği yer isimleri hakkında doğru bilgiler vermesidir.

Buraya kadar incelediğimiz râvîler, daha çok Zencîlerin ortaya çıktığı ve ard arda zaferler kazandığı ilk devirlerine, özellikle de Zencî isyanının en unutulmaz olaylarından biri olan Basra'yı ele geçirişleriyle ilgili olaylar hakkında bilgi veren kimselerdir. Bunlar Zencî isyanına katılan fakat son anda canlarını kurtarmak için ilan edilen aftan faydalanarak hayatta kalmayı başaran kimselerdir. Taberî'nin bu aşamadan sonraki râvîleri, yani Zencîlerin gerilemeye ve Abbâsîlerin duruma hakim olmaya başladığı yıllara ait bilgiler ise her iki taraftan da oluştuğundan farklılıklar arz etmektedir.[26]

Zencî isyanının en parlak yıllarını yaşadığı h. 262/875 ve 264/877 senelerinde bataklık bölgede ve Vâsıt civarındaki faaliyetleri ve Abbâsî ordusunun Ebu'l-Abbas komutasında üzerlerine gönderilmesi ile ilgili gelişmeleri aktaran iki isim bulunmaktadır. Bunlardan Cebbaş el-Hâdim'den dokuz rivâyet gelmiştir. Bu şahsın kimliği hakkında kaynaklarda her hangi bir malumat bulunmamaktadır. Ancak aktardığı rivâyetlerden Onun Abbâsî ordusu içinde bulunduğu ve katıldığı savaşlarda bizzat yaşadığı olayları aktardığı anlaşılıyor. Ayrıca rivâyetlerinin sekizinin eş-Şeyleme kanalıyla gelmesi de Taberî'nin bu şahısla doğrudan görüşmediğini gösteriyor.[27]

Onun bilgi verdiği aynı konularda Muhammed b. Osman el-'Abdânî adında bir başka şahısta Zencîler cephesinden olayları anlatmaktadır. O da Zencîlerin Bataklık içindeki nehirlerde Abbâsîlerle yaptıkları savaşları aktarmıştır.[28] Eğer Cebbaş el-Hâdim ve Muhammed b. Osman'ın Zencîlerin bataklıktaki faaliyetleriyle ilgili verdikleri bilgiler olmasaydı, isyanın bu dönemi ve bu bölgedeki yaşananlar ile ilgili büyük bir boşluk ve eksiklik olurdu. Her iki râvî de olayları kendi cephelerinden aktardıklarından, aralarında bazı tenakuzlar oluşmuştur. Taberî

---

[26] Abdulcebbar Nâcî, "Tarihu't-Taberî Masdaran 'an Sevrati'z-Zenc", s. 58.

[27] Taberî, IX, 538, 540, 543.

[28] Taberî, IX, 538, 540.

böyle ihtilaflı durumları kendince rivâyetler arasında karşılaştırmalar yaparak çözmeye çalışmıştır.[29]

Bu bölgedeki savaşları Abbâsîler cephesinden aktaran bir başka râvî de Muhammed b. Şu'ayb el-İştiyâmî'dir. Gemi gözcüsü manasına gelen "İştiyâm" lakabından da anlaşıldığı kadarıyla, bu şahıs Abbâsîlerin Bataklık bölgedeki nehir savaşlarında gemilerde gözcülük yapmaktaydı. Taberî ondan sekiz ayrı rivâyet aktarmaktadır. Rivayetleri aktarırken "*Muhammed b. Şuayb dedi ki*" ifadesine bakılırsa, bilgileri kendisiyle görüşerek almıştır.[30] Bundan dolayı verdiği bilgiler kendi yaşadığı olaylarla ilgili olduğundan, birinci el kaynak değerindedir. Ayrıca onun rivâyetlerindeki ifadeleri arasında, kendisi doğrudan savaşa iştirak ettiğinden, savaş aletleri ve teknikleri, yer ve nehir isimleri konusunda kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

Dikkat çeken bir başka râvî ise Muhammed b. Hammad el-Berberî'dir. Bu râvî, eş-Şeyleme'nin yazdığı kitapta Muvaffak'ın askeri seferleri ile ilgili en temel kaynağıdır. Taberî de onun bilgilerine eş-Şeyleme vasıtasıyla ulaşabilmiştir. Onun rivâyetleri, Zencîlerle savaşmak üzere gönderilen Abbâsî ordusunun Bağdat'tan çıkışı, seferleri ve Vâsıt'ın aşağı kısımlarında yapılan savaşların canlı bir tanığıdır. Olayları, ay, gün, vakit olarak tarihleyecek kadar olağanüstü bir dikkatle vermektedir.[31] Muhtemelen kendisi bu orduda görevli birisiydi. Bir diğer özelliği de isyan bastırıldıktan sonra Muvaffak tarafından Basra, Übülle, Dicle ve Vâsıt'a kadı olarak atanmıştı.[32] Bu görevi vesilesiyle isyandan sonra bölgede kaldığından, isyanla ilgili bir çok hikayeye! ve bilgiye ulaşma imkanı bulmuş olmalıdır. Tabiî kendisi anlattığı olayların içinde yer aldığından, üslubunda ince bir dikkat ve kesinlik dikkat çeker.

Bu isimlerin dışında Taberî'nin bir veya iki rivâyet aldığı daha bir çok isim bulunmaktadır. Taberî'nin bilgi aktardığı ve

---

[29] A. Nâcî, agm, s. 57.
[30] Taberî, IX, 558, 560-562, 564, 565, 570.
[31] Taberî, IX, 557, 558, 570.
[32] Taberî, IX, 663.b

şimdiye kadar tanıttığımız bu râvîlerin verdiği bilgiler, daha çok isyanın ilk yılları, Basra baskını, Bataklıktaki savaşlar ve Muhtâra'nın kuşatılma dönemine ilişkindir. Zencîlerin en kuvvetli olduğu yıllara ve Muhatara'daki gündelik hayata ve orada yaşananlara ilişkin fark edilir bir suskunluk vardır. Bunların dışındaki olayları anlatırken altmış üç yerde "*deniliyor ki*", "*zikredildiğine göre*", "*Zencî lideri hakkında anlatıldığına göre*" gibi anonim kaynaklara gönderme yapar. [33] Taberî olayları anlatırken ana hatlarını oluşturacak şekilde olayın bir iskeletini ve özetini verir. Bu kısımda her hangi bir kaynağa başvurmadan yer, zaman, kahramanlar ve olayın gelişimini anlatır. Bu genel özetten sonra, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz râvîleri konuşturarak, farklı cephelerden ve açılardan olayın manzarasını çeker. Bu kısımdaki rivayetler içinde gündelik hayata dair bolca canlı ve gerçek kareler bulunur.

Taberî Zencî isyanına yaklaşık yüz elli sayfa yer ayırmıştır. Olayları kronolojik sıraya göre anlattığından, onun verdiği bilgilerden isyanın doğuşunu ve gelişim aşamalarını takip etmek mümkündür. Bazen o kadar ayrıntılı bilgiler aktarır ki adeta isyanın günlüğünü tutmaktadır. Eğer onun verdiği bilgiler ve derlediği rivayetler günümüze ulaşmasaydı, diğer kaynaklardaki sınırlı bilgi kırıntılarıyla asla böylesi büyük bir tarihi vakayı ve boyutlarını yeterince öğrenemezdik.

Taberî'den sonra bir başka mühim kaynak da Zencî isyanının vuku bulduğu dönemde yaşamış olan Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî'nin (ö. 346/957), *Murûcu'z-Zeheb*[34] adlı eseridir. Mes'ûdî, Taberî gibi isyanı sistematik bir şekilde anlatmaz, bilakis parça parça küçük anekdotlarla yetinir. Zencî liderinin nesebini incelerken, bu konuları ayrıntılı olarak

---

[33] A. Nâcî, rivâyetlerin bir dökümünü çıkarmıştır. Buna göre h.255 yılı için 12, 256 yılı için 5, 257 yılı, Basra baskını için 9, 258 yılı için 3, 259 yılı için 2, 262 yılı için 4, 263 yılı için 2, 264 yılı için 2, 265 yılı için 1, 266 yılı için 2, 267 yılı için, yani Abbasi ordusunun harekete geçtiği olaylar ile ilgili 12, 268 ve 269 yılı için 5'er ve 270 yılı için 2 râvîden bilgi almıştır. Bkz. Abdulcebbar Nâcî, "Tarihu't-Taberî Masdaran 'an Sevrati'z-Zenc", s. 60.

[34] thk: Abdulemîr Mühennâ, I-IV, Beyrut 1991.

anlatmaz, günümüze gelmeyen "*Kitâbu'l-Evsat*" adlı kitabında anlattığını söyleyerek kısa geçer.[35] Tarih yazma usulünün gereği olarak verdiği bilgilerin kaynağını da zikretmez. Kendisi Şiî eğilimli bir tarihçi olan Mes'ûdî, Zencî liderinin Hz. Ali neslinden geldiği iddialarından oldukça rahatsız olmuş görünüyor. Bunun için Zencîleri Hârici gösterme gayreti içine girer. Zencîlerin Hariciliğini ispatlamak için de onların Basra'da gerçekleştirdikleri katliamlarını aşırı bir şekilde abartmaktadır. Basra'da Zencîlerin elinden kurtulan insanların hayatta kalabilmesi için nedenli korkunç şartlarda yaşam mücadelesi verdiklerine dair insanın tüylerini ürperten olaylar anlatmaktadır. Öyle ki insanların ölenlerin etlerini yediklerinden, hatta güçlülerin zayıfları öldürerek etini yediğinden bahseder.[36] Ayrıca Mes'ûdî, Zencî liderinin Alevi soyundan olduğu iddialarını hiçbir şekilde kabul etmeyerek onun bu iddiasını çürütmek gayesiyle, Zencîlerin Basra'ya girdikten sonra Hz. Hasan, Hüseyn, Abbas, Haşimi, Kureyş ve diğer Arapların kadınlarını toplayıp; "bu falanın kızı, falanın karısı" diye açık artırmayla iki, üç dirheme Zencîlere sattığını, bu yolla her zencinin elinde on, yirmi, hatta otuz kadın biriktiğini ve bunlara tecavüz edildiğini nakleder. Bu kadınların Zencîlerin hizmetçisi haline geldiğini aşırı bir şekilde dramatize ederek anlatmaktadır[37]. Halbuki Taberî, Basra'da Hz. Ali'nin torunlarından (*Nevfeliyyûn*) bir grubun Ali b. Muhammed'in yanına giderek kendisinin kimin çocuğu olduğunu sormuşlar, o da, o zamana kadar iddia ettiği Ahmed b. İsa'ya bağlıdığı nesebini inkar ederek onlara karşı nesebinin Yahya b. Zeyd'e dayandığını iddia etmişti.[38] Buradan da anlaşılıyor ki Zencî lideri Alevilere karşı Mes'ûdî'nin bahsettiği türden bir kötülük yapmamıştır. Mes'ûdî'nin Basra ile verdiği bilgilerde aşırı bir abartı olduğu, bu facianın Alevilik iddiası altında yapılmasından kaynaklanan bir rahatsızlıkla, diğer tarihçilerde rastlamadığımız türden abartılı bilgiler verdiği anlaşılıyor. Ancak öldürülen

[35] Mes'ûdî, IV, 208.
[36] Mes'udî, IV, 220-221.
[37] Mes'udî, IV, 221.
[38] Taberî, IX; 488.

insan sayısı hakkında ise kendi zamanında insanların bu konuda abartıya kaçtıklarından yakınarak daha itidalli davrandığı görülür.[39]

İsyan devrine yakın en eski kaynaklarından biri de müellifi henüz tespit edilememiş olan "*Kitâbu'l-'Uyûn ve'l-Hadâik fi Alıbâri'l-Hakâik*" adlı eserdir.[40] Kitapta Zencî isyanı ile ilgili bilgiler h.257/871 yılı ile başlar, fakat isyanın h. 255/869 yılında başladığını söyleyerek ilk iki yılına dair bilgileri de kısaca özetler.[41] Zencîler ile ilgili sistematik olarak bahsetmez, kesik ve kısa rivayetler aktarır. Ancak ondan gelen en önemli bilgi, tuzlanmış tarlalarda çalıştırılan köleler ve topladıkları tuz tepecikleri hakkında verdiği bilgilerdir.[42] Bunun dışındaki bilgiler her ne kadar kendisi isim vermese de büyük nispette Taberî'den alınmışa benziyor. Zaten eserin muhakkiki Ömer Sa'îdî, bilgileri dipnotlarda Taberî ile karşılaştırmıştır. Ancak aralarında bazen isim farklılıkları vardır. Mesela: Süleyman b. Câmî'nin kurduğu Tahîysa'daki Mansûra'ya "*Ma'mûra*" adını vermektedir.[43] Muvaffak tarafından kurulan Muvaffakıye'ye de "*Caferiyyetü'l-Muvaffakıyye*" demektedir.[44] Bu bölümü bitirirken de Zencî isyanının Babek Hürrremî ve Karmatîlerden daha tehlikeli olduğuna dair kısa bir değerlendirme notu vardır.[45]

Doğrudan Zencî isyanı ile ilgili en eski bilgiler esas olarak Taberî ve Mes'ûdî'ye dayanmaktadır. Bundan sonra gelen tarihçiler özellikle Taberî'yi büyük oranda ya aynen aktarmışlar ya da özetlemişlerdir. Bu alanda sonraki kaynaklarda yeni bilgilere çok az rastlanmaktadır. Bunlar arasında kendinden önceki bilgileri değişik kaynaklardan hulasa eden en ciddi çalışmalardan birisi, bir Şii müellif olan 'İzzüddîn Ebû Hâmid

---

[39] Mes'ûdî , IV, 221-222.
[40] *el-'Uyun ve'l-Hadaik fi alıbari'l-Hakaik*, thk. Ömer Sa'îdi, (Dımaşk 1972). IV/I, s.14 -58.
[41] M. Mechûl, *el-'Uyûn ve'l-Hadâik fi Alıbari'l-Hakâik*, IV/I, s. 14.
[42] Age, IV/l, 15-16.
[43] Age, IV/I, 44.
[44] Age, IV/I, 48.
[45] Age, IV/l, 58.

b. Hibetullah İbn Ebi'l-Hadîd'in (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, adlı eseridir.[46] İbn Ebi'l-Hadîd'in verdiği bilgilerin tamamına yakını Taberî'den aktarmadır. Bu bölümde toplam yetmiş bir yerde "*Ebû Ca'fer dedi ki*" ifadesine rastlanır. Ancak ondan farklı olarak Zencî liderine "el-Habis" sıfatını kullanmamakta, onun yerine Zencî liderinin astronomi ile ilgisinden dolayı "en-Nâcim" diye anmaktadır. Bazı şahıs ve yer isimlerinde görülen farklılıklar ise istinsah yada basım hatalarından kaynaklanmıyor olmalıdır.[47] Bir yerde Muhammed b. Hasan b. Sehl eş-Şeyleme'nin ismine rastlanır ki bu doğrudan kendi eserinden değil Taberî'den aktarma olmalıdır. İki yerde "ben derim ki" ifadesiyle kendisi olaya yorum getirmiştir.[48] Birkaç yerde de halk arasındaki söylentilere göndermede bulunur.[49] Müellif Taberî'nin yanında üç yerde Mes'ûdî'den Basra'daki katliam ve Zencî liderinin nesebi hakkında alıntı yapmaktadır.[50] Tenûhî'den de Muvaffak'ın Rum asıllı bir köle tarafından okla yaralanmasını alıntılamaktadır.[51] Bölümün sonunda ise Zencî liderinin Bağdat'a getirilişini, Büveyhî vezirlerinden Ebu Said Mansur b. Hüseyn el-Abi'nin "*Nasru'd-Dürer*" adlı eserinden nakletmektedir. Bu bilgiye başka kaynaklarda rastlanılmamaktadır.[52]

Üzerinde durulması gereken kaynaklardan biri de Salahattin es-Safedi'nin (ö.764/1363) bir biyografi kitabı olan *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*[53] adlı esridir. Müellif "*Sahibu'z-Zenc*" adıyla bir madde açmış ve burada Zencî liderinin hayatı, nesebi ve isyanı hakkında bilgi vermesinin yanında, şiirlerini de aktarmıştır. Kitaptaki bu bölüm, Abdulcebbar Nâcî tarafından bir takdim ve

---

[46] nşr: Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XVIII, (Beyrut 1987), VIII, 126-214.

[47] A. Nâcî, agm, s. 82.

[48] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 136, 200. Bu yorum da Muvaffak ile Halife Mu'temid arasındaki rekabetle ilgilidir. Bir yerde de Taberî ile Mes'ûdî arasındaki tenakuzu gidermeye çalışmaktadır. Bkz. s. 211.

[49] Age, VIII, 129, 126, 152, 213.

[50] Age, VIII, 128, 149, 211.

[51] Age, VIII, 212. Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, I, 27.

[52] Age, VIII, 212-213.

[53] thk. Muhammed Cüheyri, (Şututgart 1991) XXI, s. 405-414.

dipnotlarla ayrıca tahkik edilerek yayınlanmıştır. Biz de çalışmamızda bu tahkikli neşrini kullandık.[54] Safedî'nin bu kısa maddesi içinde Ali b. Muhammed'in baba dedesinin Medine'den Zencî liderinin doğduğu Verzenin köyüne nasıl gittiği ve anne ve baba tarafının burada nasıl bir araya geldikleri hakkında başka kaynaklarda karşılaşmadığımız önemli bir bilgi gelmektedir. Bu bilgiyi hangi kaynaktan aldığını ise zikretmemektedir. Ayrıca Zencî liderinin Samarra'da bulunduğu yıllarda Divan katipliği yaptığı hakkındaki bilgi de sadece Safedî tarafından dile getirilmiştir.[55] Muhakkik Safedî'nin bilgileri ile diğer kaynaklardaki bilgileri dipnotta ayrıntılı bir şekilde karşılaştırdığı için, konuyu daha fazla uzatmaya gerek görmüyoruz.

Taberî'yi olduğu gibi aktaran İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil Fi't-Tarih* adlı esrinde, yeni bir bilgi yoktur. Bazı isim ve yer isimlerini faklı yazmıştır. Bunların bir çoğu müstensih hatasından kaynaklanırken, iki konuda ısrarlı bir şekilde farklı davranmaktadır. Bunlardan ilki Zencîlerin kurduğu Tahîysa'nın adını Tahsa olarak yazmaktadır. İkincisi ise Ahmed b. Mehdi el-Cubbâî'nin künyesini de "el-Hayyâtî" olarak zikretmiştir. Bu yazımda da harflerin noktalarında bir yanlışlık yapıldığı zaman İbnü'l-Esîr'in kullandığı Hayyatî ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen burada da bir istisna hatası söz konusudur. Bunların dışında Taberî'yi özetlemektedir. Bundan dolayı Türkçe okurların da Zencîler ile ilgili bilgilere kaynaklardan ulaşmasına yardımcı olmak amacıyla İbnü'l-Esîr'in kitabının Türkçe tercümesini esas aldık.[56]

Hicri beşinci asırdan sonra yazılan tarih kitaplarındaki Zencîler ile ilgili bölümlerde daha önceki müelliflerin anlattıklarının dışında yeni bilgilere rastlanılmamaktadır. Bu eserler bıktırıcı bir şekilde Taberî'nin bilgilerini aynen ve ya

---

[54] Abdulcebbar Nâcî, "Sahibu'z-Zenc: es-Sair eş-Şair", *el-Mevrid I/3-4*, (Bağdat 1972), s. 11-23.

[55] Age, s. 17-18.

[56] 'İzziddîn b.Muhammed ibnü'l-Esir (ö.630/1232), *İslâm Târîhi*, trc: Ahmed Ağırakça - Abdulkerim Özaydın- M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul 1985). c. VII. (trc.A. Ağırakça) 197-342.

kısaltarak tekrarlamaktadırlar. Bunlardaki farklı bilgiler ise ya isim veya mekan isimlerinin farklı yazımları ya da önemsiz ayrıntılardan ibaret kalmaktadır. Tarihi malumata yeni bir açılım getirecek nitelikte değildirler. Bu müellifler başta İbnü'l-Cevzî[57] olmak üzere, Zehebî[58], İbn Kesir[59], İbn Tağriberdî[60], İbn Tabataba[61], Suyutî[62], İbn 'İmad el-Hanbelî[63] ve Nüveyrî[64] gibi büyük tarih yazarlarıdır. Bunların eserlerinde, Taberî'den farklı olarak verdikleri ve hemen hepsinin tekrarladığı bilgi, Ebu Bekr es-Sulî'ye[65] dayandırdıkları Zencîlerin Basra'da üç yüz

---

57 Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnu'l Cevzî, (ö.597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem,* I-XII, thk: Mahmûd-Mustafa Abdukadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata ; Racea Nuaym Zerzevir. Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, (Beyrut 1992), XII, 235.

58 Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed ez-Zehebî (ö.748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, thk: Selahuddîn Müneccîd (I)-İbrâhîm Ebyârî(II)- Muhammed Es'ad(III)- Şu'ayb Arnavûd (IV-XVIII) vd., (Kâhire 1956, 1962, 1982 1983) XIII, 129-132,133 ; a. mlf. *el-'İber fî Haberi men Ğaber*, thk. Selahattin Müneccid, VI cilt, (Kuveyt 1948), II, 19.

59 Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesir (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* ,thk. F. Seyyid- A. Abdussettar-A. N. Ustuvi- M. Nasruddin- A. Ebu Mülhim, I-XIV, (Beyrut 1985). XI, 19-48.

60 Kemâluddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf ibn Tağriberdi (ö.873/1468), *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire,* thk: Komisyon, I-XVI, (Kahire 1970-72), III, 21-60.

61 Muhammed b. Ali İbn Tabataba (Tiktaka), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye,* Dâru's-Sadr (Beyrut t.y)., s. 250.

62 Cemâlüddîn Abdurrahmân Suyutî (ö.911/1505), *Târihu'l-Hulefâ,* Matbaatu's-Sa'âde, Mısır 1952, s.363-363.

63 Abdu'l-Hayy b. 'İmâd el-Hanbelî (ö.1089/1678), *eş-Şecerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb,* I-VIII, (Beyrut t.y), II, 136, 147, 151, 156.

64 Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nüveyrî (ö.733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb,* thk: Komisyon, I-XVIII, Kahire 1954; thk: M. M.Emîn- Seyyid Baz Arînî, I-XXXI, (Kahire 1975- 1992), XXV, 99-207.

65 Ebû Bekr es-Sûlî (ö.330/941), isyan sonraki dönemde Abbasi halifelerinden Müktefî (289/902-295/908), Muktedir (296/908-

bin, isyan boyunca da iki buçuk milyon insanı öldürdükleri rakamıdır ki bu rakam da nereden bakılırsa bakılsın abartılı ve kabul edilemez bir rakamdır.

Zencî isyanının çıktığı yıl Basra'da vefat eden Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın (ö. 255/869), eserlerinde İsyan öncesi dönemde Basra'daki genel sosyal ve iktisadi yapıya ilişkin ve bu yapı içinde isyanın sebeplerine ışık tutacak önemli ipuçları bulunmaktadır. Özellikle Basra bölgesinde yoğun olarak bulunan Zencîlerin üstün özelliklerini anlatmak için yazdığı "*Fahru's-Sevdân 'ale'l-Beydân*" adlı risalesinde, daha sonra isyana katılacak olan kölelere ilişkin çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır.[66] Bunların yanında "*el-Evtân ve'l-Buldân*" adlı risalesinde Küfe ile Basralıları tartıştırırken, Basra'daki ticari hayata ve tüccarlara dair önemli ayrıntılar vermektedir.[67] "*el-Vükelâ*" adlı risalesinde ise Basra yakınlarındaki Zencî kölelerin çalıştırıldığı çiftlikleri sahipleri adına idâre eden vekilleri anlatmaktadır.[68] Câhız'ın diğer eseleri de İslâm'ın ilk iki asrındaki siyâsî, sosyal, kültürel ve sosyal tarih bakımından bol malzeme ihtiva ederler. O eserlerinde şehirlerdeki ekonomik hayata ilişkin canlı tasvirler yapmakta, günlük hayatın bir çok meselesini ele almakta, çok sayıda mâli kavrama, sosyal statüye ve resmî makama işâret etmektedir. Câhız'ın eserlerinde

---

320/932) ve Râdî'ye (322/934-329/940) danışmanlık (*Nâdim*) yapmış birisidir. Her Abbâsî bürokratı gibi oda şiir ve satranç ile ilgilenmiş ve zamanının önde gelen edip ve şairleri arasında sayılmıştır. En başta gelen entelektüel ilgilerinden birisi tarihtir. Bu alanda "*Ahbâru Karâmita*", "*Ahbâru Ebî Temam*", "*Ahbâru Ebî 'Amr b. 'Ala*" gibi kitapları yazdığı eserlerinden bazılardır. Bkz. Ebi'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân,* thk: İhsan Abbas, I-VIII, (Beyrut 1977), IV, s. 356-361.

[66] *Resâilu'l-Câhız,* thk: Abdusselâm Hârun I-IV; (iki cilt bir arada), (Beyrût 1991), I, 176-226.

[67] *Resâilu'l-Câhız,* II, 109-147.

[68] *Resâilu'l-Câhız,* II, 95-105.

Abbâsîler döneminde Basra halkının canlı bir tasvirini görmek mümkündür.[69]

İsyan Basra yakınlarındaki bataklık ve su kanallarının yoğun olarak bulunduğu bölgede çıkmıştı. İsyanın niçin burada çıktığı ve bu kadar kalabalık sayıda köleyi buraya çeken şeyin ne olduğu bu çalışmanın en temel sorularıdır. Bu çerçevede ilk dikkatimizi çeken, bölgede büyük ölçekli ziraat çiftliklerinin ve sulu tarım üretiminin yaygın olarak bulunuşudur. Dolayısıyla isyanın sebeplerine inmek için bu bölgedeki zirai hayat, üretim ve emek konularını derinlemesine inceleme zarureti vardır. Bu noktada bölgedeki çiftliklerin ve kanal sisteminin oluşumu, sahiplerinin kimliği ve buna bağlı oluşan iktisadi sistem konularında, bu dönemde Abbâsî merkez maliyesinde bir katip olan Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzürî (ö. 279/892-3)'nin *Futûhu'l-Buldân* adlı eseri imdadımıza yetişerek; kanallar, çiftlikler ve sahipleri hakkında kıymetli bilgiler vermektedir.[70] Eser, mahallî râvilerden titizlikle topladığı bilgilerle, bölgedeki ilk arâzî iktâ'ları, kanalların açılması ve büyük çiftliklerin doğuşu gibi sosyoekonomik konulara verdiği ehemmiyetle dikkat çeker. Müellifin verdiği bilgilere bakarak, Abbâsîler döneminde Basra yakınlarındaki isyan bölgesinin, başka hiçbir yerde görülmedik düzeyde istisnai bir sulama ve kanal sistemine ve büyük ölçekli tarımsal

---

[69] Câhiz'ın diğer eserleri şunlardır: *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk: Mehâmi Fevzi 'Atavî, I-II, (Beyrût 1967); a.mlf., *el-Buhalâ*, thk: Muhammed Suveyd, thk: Mustafa Gassas, Beyrût 1992 (Türkçesi: *Cimriler*, trc: Yahya Atak, İstanbul 1999). 360 kadar eseri olduğu söylenmekle beraber bazı kitapların ona nispet edildiği unutulmamalıdır. Günümüze 25 eseri, 60 kadar da risâlesi gelmiştir(Bkz. Ramazan Şeşen, "Câhiz", *DİA*, VII, s.20-24). Câhız'da kullanılan lâfız ve ıstılahların açıklaması üzerine yapılmış, onun eserlerinde kullandığı sosyal hayatla, siyasi, iktisadi ve ilmi hayatla ilgili ıstılahları açıklayan bir çalışma yapılmıştır. Bkz. Tayyibe Sâlih Sezr, *Elfâzu'l-Hadâratü'l-Abbâsîyye*, Kahire 1998.

[70] Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, trc.Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara 1987.

çiftliklere sahip olduğunu söyleyebiliriz.[71] Bu da bölgedeki zirai yapı ile isyan arasındaki ilişkileri daha derinlemesine araştırma zarureti doğurmaktadır. Bu sebeple isyan bölgesinin tabii ve beşeri özelliklerini tanımak için, bu çağda yaşamış olan İslam coğrafya yazarlarının bölgeyle ilgili verdiği bilgiler önemli hale gelmektedir. Konumuz açısından bunlardan en önemlileri ise, hayatını Irâk'taki nehir şebekeleri ve kanallar hakkında bir harita çıkarmaya adayan ve isyan bölgesindeki nehirler hakkında en detaylı bilgiler veren İbn Serâbiyyûn'un (Suhrâb), (289/902-334/945 tarihleri arasında yazdığı tahmin ediliyor) *Kitâbu Ekâlîmi's-Seb'a*[72] adlı kitabıdır. Eserin müellifi isyanın vuku bulduğu yıllarda hayatta ve bölgeyle ilgili olduğundan, isyancılar ile Abbâsî ordusu arasındaki savaşlarda, olayların geçtiği nehirler hakkında başka hiç bir kaynakta geçmeyen bilgileri vermektedir. Özellikle isyancıların yerleştikleri Basra nehirlerini, aralarındaki mesafeye ve uzunluklarına kadar detaylı bir şekilde anlatır. Onun anlatımından hareketle bu nehirlerin bir haritasını çıkarmak bile mümkündür.

Aynı yıllarda yaşamış ve Zencî isyanı sırasında halîfe olan el-Mu'temid'in (257/870-279/892) yakın adamları arasında yer alan, aynı zamanda Abbâsîlerin posta ve istihbarat teşkilâtının başında görev yaptığından devletin resmi vesikalarına dayanarak bölge hakkında resmi bilgileri kullanan en eski coğrafya kitabının yazarı Ebu'l-Kâsım 'Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912-3) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde, isyan bölgesi hakkındaki klasikleşmiş olan Irak'ın dört temel sulama bölgesi ile ilgili bilgileri daha detaylı ve kendi zamanındaki realiteye uyarlayarak verdiği bilgiler oldukça muteberdir.[73] İsyan yıllarında aşağı Irak'ı baştan aşağı dolaşarak gözlemlerinin yazan Ahmed b. Ömer İbn-i Rusteh'in (ö.290/902), bir tarih ve coğrafya ansiklopedisi mahiyetinde olan *Kitâbu'l-A'lâki'n-Nefise* adlı eserinde, bataklık bölge ve

---

[71] Belâzürî, 513-560.

[72] İbn Serâbiyyun (Suhrâb), *Kitâbu 'Acâibi'l-Ekâlimi's-Seb'a ilâ Nihâyeti'l-İmâra,* thk: Hans V. Mzik, (Viyana 1929), s. 118-142.

[73] nşr: M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 5-8.

isyanın çıktığı Dicletü'l-'Avra'daki su yolu ve nehirler hakkında bizzat kendi gördüklerini anlatır.[74]

Şemsüddîn Ebu Abdullah el-Mukaddesî (ö.390/1000)'nin *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*[75] adlı coğrafya kitabı ise Irak bölgesinin tabii coğrafyası, iktisadi yapısı ve her bölgedeki inanç ve mezhepler hakkında sistematik şekilde bilgiler verir. İsyanın çıktığı bataklık bölge için halk arasındaki deyimleri ve kendi müşahedelerini aktarır. Onun konumuza kattığı en önemli bilgi, Zencîlere katılan Karmatîler grubunun Sudan'ın Fezzan'daki "*Garamentesler*" ile aynı kabile olduğuna dair verdiği bilgidir.[76] Ayrıca Zencî isyanı sırasında Basra'da bir birleri ile çatışan ve haklarında hiçbir malumat bulunmayan Bilâlîlerin (Rabialılar) Şii, Sa'îdilerin ise Sünnî olduklarına dair ayrıntı da oldukça önemlidir.[77] Ebu'l-Kâsım İbn-i Havkal (ö. 365/975)'ın *Kitâbu Sûrati'l-'Arz*[78] adlı kitabı ise yazarı bizzat bu bölgeyi ziyaret ettiğinden, müşahedelerine dayanarak Basra, Übülle, Ahvaz, Abadan gibi isyancıların vurduğu şehirlerdeki ticari ve zanaat hayatına dair bilgiler verir. Ayrıca bataklık bölgedeki kamışlıklar ve nehir yolunun da bölge için önemini anlatır. İsyanın yayıldığı Huzistan eyaletindeki nehir ve şehirleri tanıtırken, isyanın sebeplerini anlamak bakımından çok önemli olan bölgedeki şeker kamışı üretimi ile ilgili de kıymetli bilgiler verir.[79] Aynı konularda Ebu İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî (ö.340/951-2) *Mesâlikü'l-Memâlik* adlı

---

74 thk: Werstenfelt, Leiden 1891.

75 nşr: De Goeje, Leiden 1902, s. 113-135. Eser ilk defa De Geoje tarafından 1877 basılmıştır. Daha sonra da 1906 ve 1967 yıllarında Leiden'de neşredilmiştir. Ayrıca 1982 yılında A. Nakî Münzevî tarafından da Farsça'ya tercüme edilerek yayınlanmıştır.

76 Mukaddesî, 240-241.

77 Mukaddesî, 125, 129, 130.

78 thk: Blachér, Gibb, Kahle, Kramers, Leiden 1938, s. 235-247, 252-259. Bu eser ilk defa W. Ousley tarafından İngilizciye tercüme edilerek Londra'da yayınlanmıştır. Fransızcası ise 1842-1845 yıllarında yapılarak Paris'te yayınlanmıştır.

79 İbn Havkal, 253-254, 257.

eserlerinde,[80] bölgenin yaklaşık elli yıl daha erken dönemine ve tarihine ilişkin kıymetli bilgiler aktarır. Basra Sevad'ında yüz yirmi bin kanal olduğu bilgisi ona aittir. Yine Zencîlerin ateşe verdiği Übülle ve Abadan'ın evlerinin saç ağacından yapıldığını da ondan öğreniyoruz. İsyan bölgesindeki med-cezr olaylarının ve bataklığın genel özelliklerinin buradaki hayatı nasıl etkilediğine dair açıklamalar yapar. İbn Havkal'da olduğu gibi Ahvaz bölgesindeki şeker kamışı yetiştiriciliği konularında daha ayrıntılı bilgiler verir.[81]

Modern dönemde konuyu müstakil olarak bir kitap boyutunda inceleyen ilk çalışma, Faysal Samir'e aittir. Yazar *Sevratü'z-Zenc*[82] adlı kitabını aslında Kahire'de bir master çalışması olarak hazırlamış, 1954 yılında da kitaplaştırmıştır. İlk bölümde İslam'da kölelik hakkında genel bir teorik çerçeve oluşturduktan sonra, Zencî lideri Ali b. Muhammed'in hayatını, şiirleriyle destekleyerek ortaya koymaktadır. Saâmir'in çalışmasının en orijinal tarafı, Zencîlerin dini yönü, mezhebi anlayışları, idari ve askeri teşkilatları ve iktisadi kaynakları hakkında müstakil bir bölüm açarak bu konuları işlemesidir. Ancak bu konularda derinlikli tahliller yaptığı da söylenemez. Çalışmanın dikkat çeken bir diğer özelliği de isyan bölgesinin topografyasını önemsemesidir. Bu topografik yapı içinde isyanın niçin ortaya çıkışını incelemiştir. Ayrıca isyanın on beş yıllık tarihindeki dönüm noktalarını ve gelişim aşamalarını daha dikkatli bir şekilde tespit ettiği görülür. Çalışma ilk olmasına rağmen, gerek kaynakları kullanma, gerekse konuyu sistematik bir tarzda ortaya koyması yönüyle şu ana kadar yapılan araştırmalar arasında en dikkate değer eserdir.

Doğrudan Zencî isyanına adanmış ikinci kitap Alexandre Popovic tarafından Fransa'da 1960 yılında doktora tezi olarak hazırlanan ve 1976 yılında da Fransızca olarak basılan, 1998

---

[80] Nşr. Viac Regnarun, Leiden 1927. Bu eser ilk defa J. H. Moeller tarafından 1839'da Gotha'da neşredilmiştir. Almanca tercümesi 1845 Hamburg'ta, De Goeje neşri ise 1870, 1927, 1967'de olmak üzere üç defa neşri tekrarlanmıştır.

[81] İstahri, s. 80-82, 90-91.

[82] Faysal Sâmir, *Sevratü'z-Zenc*, II. Baskı (Dımaşk 2000).

yılında ise İngilizceye tercüme edilen "*The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9 th Century*" adlı çalışmadır.[83] Bu çalışma askerî ve siyasî olayları büyük ölçüde Taberî'ye dayanarak özetlemektedir. Konunun dinî, siyasî, iktisadî ve sosyal boyutları üzerine ise toplam on sayfa yer ayırmıştır.[84] Dolayısıyla bu çalışmada isyancıların dini anlayışları, sosyal tabanları, etnik kökenleri, ideolojisi, örgütlenme biçimleri hakkında zihnimizde beliren soruların cevabı yoktur. Bu konulara ya hiç değinilmemiştir, ya da çok kısa yer verilmiştir. Bu sebeple eser hakkında çıkan bir tanıtım yazısında "*bu isyanın sosyal ve dini boyutlarıyla yeniden ele alınması gerektiğine*" dikkat çekilmiştir.[85] Bu yönüyle Popovic'in eseri yetersiz ve isyanın temel sorularını cevaplamaktan uzak görünüyor. Müellif çok zengin bir bibliyografya taramasına rağmen, bu kaynak ve araştırmaları eserine yeterince yansıtamamış, konuya alçılım sağlayacak bilgiler de dipnotlarda geçiştirilmiştir. Kısacası bu çalışmanın Fransızca ve İngilizcede yayınlanmasından dolayı kazandığı uluslararası şöhreti hak ettiği söylenemez.

Konuyla ilgili bir başka çalışma da Ahmed 'Ulebî tarafından yapılmıştır. Yazarın bu alanda iki ayrı kitabı bulunmaktadır. Biri "*Sevratü'z-Zenc ve Kâiduha Ali b. Muhammed*" adını taşıyor. Ancak bu çalışmaya bütün çabalarımıza rağmen ulaşamadık. Biz de aynı konuları ana hatlarıyla tekrarladığını sandığımız daha geç tarihli bir diğer çalışması olan "*Sevratu'l-Abîd fi'l-İslam*" adlı kitabından istifade ettik.[86] 'Ulebî'nin bu kitabı konuyu sistematik bir tarzda ortaya koyan bir çalışma olmaktan öte, Zencî isyanı ile ilgili yazdığı makalelerden oluşmaktadır. Yazar konuya hem teorik hem de tarihi açıdan

---

[83] Fransızcadan trc. Leon King, (Princeton 1998). Eserin Fransızca orijinal adı: *Révolt des Esclaves en Iraq au III/IX Siécle*, (Paris 1976).

[84] Bkz. A. Popovic, s. 129-140.

[85] Tayyib el-Hibri, "Alexandre Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9 th Century*", İnt. J. Middle East Studie, 32 (2000), s. 413-414.

[86] Ahmed 'Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fi'l-İslam*,Beyrut 1985.

yaklaşarak isyanın sebepleri, kölelerin durumu ve getirilişi, isyanın çıkmasında toprak ve zirai sistemin etkisi ve bu alanda kölelerin rolü, tarihte buna benzer diğer köle isyanları ile benzerliği ve isyanın Abbâsîler devrindeki etkileri gibi Zencî isyanının önemli problemlerine temas etmektedir. Bu yönüyle 'Ulebî'nin kitabı Zencî isyanına problematik açıdan yaklaşan en önemli çalışmadır. Kitabın bir diğer özelliği de bölümünün birini bütünüyle Zencî liderinin şiirlerine ve şair kişiliğine ayırarak konuyu ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.[87]

Bunların dışında Türkiye'de Abdullah Sağır tarafından bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bu çalışma Taberî'nin özet halinde aktarılması düzeyinde kalmış, sebep ve sonuçlar konusu başlık düzeyine bile çıkarılamamıştır.[88] Bunun dışında konuyla ilgili olarak Almanya'da Heinz Halm tarafından "*Die traditionen über den Aufstand 'Ali b. Muhammed' des Herrn der Zang, ein quellenkritishe Untersuchung*" adlı bir tez hazırlanmıştır.[89] Bu çalışma basılmadığı için ulaşamadık. Ancak A. Popoviç bu çalışmadan geniş ölçüde faydalanmıştır. Onun eserlerine yansıttığı kadar Heinz'in çalışmasının, daha çok Ali b. Muhammed'in biyografisi ekseninde konuyu ortaya koyduğu anlaşılıyor.

Son olarak konuyla doğrudan ilgili olan birkaç makaleye dikkat çekmek istiyorum. Bu konuya modern araştırmalar arasında ilk dikkat çeken çalışma Theodere Nöldeke'nin 1892'de yazdığı *"Sketches From Eastern History"* adlı kitaptaki Zencî isyanıyla ilgili bölümdeki otuz sayfalık araştırmasıdır.[90] Bunlardan Ghayda Hashem Talhami'nin *"The Zenc Rebillion Reconsidered"* adlı makalesi, daha çok Zencîlerin Afrika kökeni ve Hint okyanusu ticareti yoluyla bunların İslam dünyasına getirilişini kaynaklar ve modern

---

87 Bkz. A. 'Ulebi, s. 71-95.

88 Abdullah Sağır, *Abbasiler Döneminde Zencî Hareketi (255-270/869-883)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul 2002), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

89 Bonn 1967, 142 sayfa.

90 Theodere Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, Tarnsleted Jhon Suthernland Black, (Beyrut 1963), s. 146-175.

araştırmalarla incelemektedir.[91] Abdulcebbar Nâcî'nin ise biri Safedî'de geçen Zencî lideri ile ilgili bölümün tahkikli neşrine yazdığı takdim, diğeri de Taberî'deki Zencî isyanı ile ilgili ravileri ve kaynakları incelediği makaleleri bu konunun vaz geçilmezleri arasındadır.[92] Muhammed Ammara *Müslimûne's-Sevvar*[93] adlı kitabının bir bölümünü de Zencî isyanına ayırmıştır. Ammara bir tarihçi yaklaşımından daha ziyade bir ideolog havasında popüler yorumlar peşindedir. Zencî liderinin Şiî olduğu ve bu hareketin de bu dönemdeki Zeydî isyanlarından biri olduğu konusunda ısrar etmektedir. Ancak Ammara konunun başka bir yerde karşılaşmadığımız bir yönüne dikkat çekmektedir. O Zencî liderinin Samarra'dan ayrılışını, Mustansır'ın öldürüldükten sonra (249/862), bürokratlarının da siyasi bir tasviyeye uğradığı ve bunlar arasında Zencî liderinin de bulunduğu; böylece onun Samarra'dan ayrılıp Bahreyn'e giderek isyan hazırlıklarına başladığına dikkat çekmektedir.[94] Zakaryau I. Oseni'nin konuyla ilgili makalesi ise Zencî isyanının mezhebi görüşleri ve başarısız oluşlarının sebepleri üzerinde yoğunlaşmıştır. [95]

II-Zenci İsyanı Arefesinde Abbâsîler:

Abbâsî halifesi Mu'tasım zamanında (218/833-228/842) orduda istihdam edilmek üzere kalabalık gruplar halinde Orta Asya'dan getirilen Türk asıllı köleler, zamanla sistem içinde güçlenerek idareyi kontrolleri altına aldılar.[96] Türklerin Abbâsî tarihindeki

---

[91] Ghayda Hashem Talhami, "The Zenc Rebillion Reconsidered", *The International Journal of African Historical Studies,* X/3 (1977 Boston), s. 443-461.

[92] Abdulccbbar Nâcî, "Sahibu'z-Zenc: es-Sair eş-Şair", *el-Mevrid* I/3-4, (Bağdat 1972), s. 11-23; a. mlf. Tarihu't-Taberî Masdaran 'an Sevratu'z-Zenc", *el-Mevrid,* 3-4, (Bağdat 1972), s. 37-92.

[93] Muhammed Ammara, *Müslimune's-Sevvar*, Beyrut 1988, s. 197-236.

[94] M. Ammara, s. 206.

[95] Zakaryau I. Oseni, "The Revolt of Black Slaves in Iraq Under The "Abbasid Administration in 869-883 C.E", Hamdard Islamicus, c.XII/2, (1989) s. 57-65.

[96] Taberî, IX, 258, 260.

yükselen nüfuzlarında esas büyük dönüşüm ve kırılma noktası, Halife Mütevekkilin öldürülerek, oğlu Mustansır'ın ordudaki komutanların desteği ile Halifeliğe geçirilişiyle başlar(247/861). Bu tarihten sonra artık Abbâsîlerin ilk dönemdeki kudretli halifeler devri kapanmış, halifelik makamında oturanlar icra ve idare yetkisini büyük oranda ordudaki Türk komutanlara kaptırarak, adeta generallerin iktidarı ele geçirme mücadelesinde bir oyuncağa dönüşmüştür. Mütevekkil'in ölümünden kısa zaman sonra bütün devlet aygıtı birkaç komutanın elinde ve kontrolünde yürümeye başlamıştı. Çok geçmeden Müste'în devrinde (248/862-252/866) eyaletler komutanlara iktâ edilmiş, merkezdeki işlerin yürümesi ise bütünüyle Musa b. Boğa el-Kebîr, Otamış ve Şâhik el-Hâdim'in inisiyatifine kalmıştı.[97] Komutanların elinde göstermelik bir halife olan Müste'în'in çok geçmeden kendini halifeliğe getiren komutanlara şöyle derdiğini görüyoruz: "*Beni sizler halife yaptınız, şimdi de öldürülmemi istiyorsunuz.*" Bunlarla rekabet eden diğer komutanlardan Bâğır et-Türkî de " *Mu'tasım veya Vâsık'ın oğullarından birini halife yapalım. Böylece Boğa ve Vasıf'ın yetkilerini biz alırız ve devleti biz idare ederiz, her şey de bizim elimizde olur*" diyordu.[98] Zencî isyanı çıktığı yıl ordunun desteğiyle Halife olan Mü'tez, Halifelik makamına oturduğunda, huzuruna müneccimleri çağırarak bu makamda ne kadar kalabileceğini sormuştu. Müneccimler de "*Türklerin istediği kadar*" cevabını vermişlerdi.[99] Nitekim bu makama oturduktan kısa bir zaman sonra ordunun maaşını ödemek için ihtiyaç duyduğu 50.000 dinarı bulamadığından, askerler tarafından dövülerek öldürülmüştü (255/869).[100] Ordunun idare ve halifelik üzerindeki bu sürtüşme ve rekabeti, Mağribli bir komutan ile bir Türk generalin tartışmasına şu ifadelerle yansımıştı:[101] " *'Her gün bir halifeyi öldürüyor, öbürünü görevden alıyor, istediğinizi vezir tayin ediyorsunuz."* Bu

---

97 Taberî, IX, 258, 260.
98 Taberî, IX, 279-280.
99 İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 228.
100 Taberî, IX, 389.
101 Taberî, IX, 369.

ifadeler Türklerden oluşan ordunun idare üzerinde ne denli bir nüfuz kurduklarının ve Abbâsî merkezi yönetiminde tam bir kaosun yaşandığının en açık delilleridir.

Mütevekkil'in öldürülmesinden Zencî isyanının çıktığı zamana kadar geçen sekiz yıllık süre içinde (247/861-255/869), Abbâsî halifelik makamından dört ayrı halife gelip geçmişti. Bunlara içinde Mustansır altı ay, Mühtedî ise on bir ay kadar halifelik yaptıktan sonra ordu tarafından devrilmişlerdi. Abbâsîler kelimenin tam anlamıyla bir siyasi kaosa sürüklenmişlerdi. Abbâsî başkenti Samarra'da bu kargaşalar hüküm sürerken, bu idare boşluğundan faydalanan Zeydîler ve Hâriciler harekete geçmek için elverişli bir ortam dulmuşlar ve bir çok yerde aynı anda ayaklanmaya başlamışlardı.[102] Taberî bu yıllar için "*her tarafı fitne kasıp kavuruyordu*" der[103].

Zencî liderinin Samarra'dan ayrılarak ilk isyan teşebbüsü için Bahreyn'e gitmesi Muste'în'in halifeliğinin ilk yıllarında olmuştu. Muste'în ve Mu'tez'in halifeliği yıllarında Abbâsî merkezi yöneticileri ve askerleri kendi aralarında boğuşurken, Ali b. Muhammed Bahreyn çöllerinde uzun süre söndürülemeyecek ve yüz binlerce insanın canına mal olacak bir isyanın ateşini yakmaya çalışıyordu. Fakat onun ilk teşebbüsleri mahalli yöneticiler ve kabileler tarafından engellendiğinden, önce Basra'ya, sonra da Bağdat'a kaçmıştı. Onun Bağdat'ta kaldığı bir yıllık süre içinde (254/868-255/869) Mu'tez öldürülmüş, yerine Abbasîlerin Ömer b.Abdülaziz' olarak bilinen Mühtedî halifeliğe getirilmişti (Recep 255/Temmuz 869). Bu dönemde idari yapıdaki bozukluktan dolayı Bağdat'ta kalabalık kitlelerin katıldığı mitingler düzenleniyordu. Mühtedi halifeliğe geldikten üç ay sonra

---

[102] Nüveyrî ansiklopedik eserinde Alevi kökenli isyanların uzun bir listesini verir. Zencî isyanının çıktığı yıllara tekabül eden dönemde özellikle doğu İslam topraklarında çıkan sekiz farklı Zeydî isyanının ismini verir. Bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*,XXV, s. 75-102; Muhammed Ammara'ya göre bu isyan zaten Alevi-Zeydî isyanlar silsilesinin bir halkasını oluşturmaktadır. Bzk. *Sevratü'z-Zenc*, (Beyrut 1980), s. 33-46

[103] Taberî, IX, 396, 406.

(Ramazan 255/Eylül 869), Zencî liderini Basra'da takip eden ve göz açtırmayan Basra valisi şehirdeki karışıklıkları önleyemediği gerekçesiyle görevden alınınca; Bağdat'taki kargaşa ortamından da faydalanarak hemen Basra'ya döner ve Dicletü'l-'Avrâ bölgesindeki tarlalarda toplu halde çalıştırılan kölelere hürriyet ve daha iyi hayat şartları sağlayacağı vadiyle peşine tarak isyan bayrağını kaldırır.

İsyanın çıkmasından sekiz ay sonra da Mühtedi, Musa b. Boğa ve Bayıkbay tarafından öldürülmüş, yerine halifeliği yirmi iki yıl sürecek olan Mu'temid atanmıştı (256/870-279/892). Yaklaşık on beş yıl sürecek olan Zencî isyanı da onun bu uzun halifeliği döneminde cereyan etmiştir. Muhtedî'nin bu uzun halifelik döneminde, Zencîlerin isyanın yanında Tolunoğulları Mısır'da, Safariler Güney İran'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bütün bunlar olurken Halife bu olaylara müdahil olmadığından ismine çok az rastlamaktayız. Çünkü o zevk ve eğlenceye düşkün birisi olduğundan, halifelik işleri ile az ilgileniyordu. Bundan dolayı da onun halifeliği de göstermelik bir halifelikti. Bütün işler ve icra, ordu ile münasebetleri iyi olan ve karizmatik bir kişiliğe ve başarılı bir geçmişe sahip kardeşi Muvaffak'ın elindeydi.[104] Bundan dolayı da bu dönemdeki bütün olayların içinde halifeyi değil, Muvaffak'ı görmekteyiz.

Zencî isyanı İslam tarihinde benzeri belki de bir daha yaşanmamış oldukça kendine has özellikleri olan bir isyandı. Zencî isyanı öncesinde ve Abbâsîler döneminde İslam dünyasındaki çıkan isyanlar genellikle ya vergilerin ağırlığından kaynaklanan ve daha çok Nil, Fırat-Dicle, Asi, Seyhûn ve Ceyhûn gibi sulu tarım yapılan nehir havzalarındaki verimli toprakları ekip-biçen çiftçilerin çıkardığı köylü isyanlarıdır;[105]

---

[104] Taberî, IX, 620; İbnü'l-Esîr, VII, 331.

[105] İsyanların esas sebebi, vergi memurlarının keyfi ve sert tutumları ve vergilerin ağırlığıydı. Bu yüzden zaman zaman bütün bir bölgenin desteğini alan köylü isyanları Abbâsi târihinin en dikkat çeken hâdiseleridir. Bu isyanlar umumiyetle yoğun ziraat bölgelerinde vuku bulmuştur. Filistin'in ölü deniz yakınlarındaki ünlü "Gor" çöküntüsündeki bölgede isyân eden(227/842) Ebî

ya Şia ve Haricilik gibi dini-siyasi grupların çıkardığı isyanlardır, ya da İrânî unsurlar tarafından önderlik edilen ve Mazdekî idealler ile süslenmiş bölgesel-ırki isyanlardır.[106] Bütün bu isyanlarda, ürettiği zirai mahsulü devlet ile paylaşan köylü nüfus, İranî unsurlar ve Şia ve Haricilik tonu bir silsile halinde belirleyici olmuştur. Bu isyanların gerek sosyal tabanları, gerek örgütlenme biçimleri, gerekse kullandıkları sloganlar arasında bir benzerlik kurmak ve sınıflamak mümkün olmuştur. Halbuki Zencî isyanından önce İslam tarihinin ilk üç asrında çıkan bütün bu ayrılıkçı isyanlar ve fikir akımları arasında Zencî isyanı, dayandığı sosyal tabanı, gelişimi, kullandığı siyasi-dini söylem ve teşkilat yapısı bakımından adeta bağımsız ve kendi başına bir halka gibi durmaktadır. İlk bakışta göze çarpan benzerlikler, her büyük sosyal harekette karşılaşabileceğimiz türden ve her dini ve kültürel muhitte kullanılabilecek türden asgari düzeyde var olabilen benzerliklerdir. Yoksa burada diğer isyanlarda olduğu gibi ne vergiden kaçmak için kitleler halinde isyana destek veren köylüler, ne İranî unsurlar, ne de gerçek anlamda Şiî ve Hâricî gruplar vardır. Bunlarla kurulan ilişkiler de İsyanı yöneten kadroların pragmatik hesaplarla ve her isyan hareketinin asgari düzeyde kurmak zorunda kaldığı ilişkilerdir. Ancak daha yakından ve bir bütün halinde bakıldığında, bu isyanın köylülerin ya da dini-siyasi grupların herhangi bir şekilde

---

Harb İbn Muberka'a'ya bölgeden yüz bin çiftçinin destek verdiği rivâyet edilir. Sebebi ise ağır vergilerdi. Bkz. Taberî, a.g.e, IX, 116-117; Ya'kûbî, *Tarih*, thk: Abdu'l-Emir Mühennâ, I-II, (Beyrût 1993), II, 442; Mısır ise zaten vergi görevlilerinin tutumlarından isyanları kesilmeyen bir ülke idi. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrîzi, (ö. 845/1441), *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsar*, I-II, Beyrut t.y., I, 308-309; Sâlih Hamarne, "Sevratu'l-Fellâhîn fi'l-Filistin fî Ayyâmi Mu'tasım 227/842", *el-Evrâk*, IV, (Madrid 1981), 11-18.

106 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, (Ankara 2004), s. 31-70; a. mlf. *Abbasi Dönemi Şii karakterli İsyanlar*, Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılamamış Yüksek Lisans Tezi, (Konya 1994); Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, (Ankara 2001).

müdahil olduğu bir isyan değil, tam aksine toplumun en alt tabakasında yer alan büyük nispette kölelerin isyanı olduğu görülür. Hatta isyancılar sadece devlete karşı değil, bir ölçüde tarlalarında çalıştıkları toprak sahibi köylülere ve güney Irak'taki şehirlerde yaşayan hali vakti yerinde orta halli kesimlerine de karşıdırlar ve en büyük zararı da bunlara vermişlerdir. İsyanın lideri Ali b. Muhammed'de görülen Şiîlik ve Hâricîlik vurgusu ise sonuçta dogmatik ve pragmatik bir manevradan ibaret kalmıştır. Ne sahicidir, ne de isyana katılanlar tarafından ortak benimsenen bir anlayışı temsil eder.[107]

O halde Zencî isyanını hangi kategoride değerlendirmeliyiz ? En temel özelliği ile bu isyan, tarihte nadiren görülen, toplumun en alt kesimlerindeki memnuniyetsiz kesimlerin desteğini alarak ortaya çıkan türden bir "sosyal savaş" isyanıdır.[108] Ancak bilinen türden köylülerin, küçük zanaatkarların, işsizler ve şehirlerin ayaktakımı gibi toplumun alt kesimlerinin de daha altında yer alan ve çok ağır şartlar altında çalıştırılan, yeterince beslenemeyen, hayata dair ümitleri yok olmuş ve kendilerine adeta hayvan gibi muamele edilen köle gruplarının isyanıdır. Bu isyanın başındaki beyin takımının köle olmaması ya da isyanın değişik zamanlarında bedevilerden ve köylülerden destek görmesi, onun bu karakterini değiştirmeye yetmiyor. Çünkü isyana katılanların tamamına yakını kölelerden oluşmakta ve tek amaçları en temel insani ihtiyaçları olan hürriyet, daha iyi beslenmek ve hayatta kalmaktı.[109] Bunun benzerleri İ.Ö. 140 yılında Eunus ve İ.Ö. 73-74 yıllarında Spartaküs önderliğinde Roma'ya karşı baş kaldıran köle isyanlarıdır. Modern zamanlarda ise 1794-1801 yılları arasında Haiti'de Taussaint Lauverture ve 1906-1913; yıllarında Natallı Hint asıllı çiftçilerin Gandi önderliğinde Avrupalı sömürgecilere karşı başlattıkları köle isyanlarına

---

[107] F. Sarnir, s. 71.

[108] L. Masignon, "Zendj", *EI*, VI, 1213.

[109] Onların isyana katılmaktaki hedeflerini Zencî liderinin onlara yaptığı konuşmadaki vaatlerden çıkarıyoruz. Bkz. Taberî, IX, 414.

benzer.[110] Zencî isyanını bir kategoriye koyacaksak, onu Eunus, Spartaküs, Haiti ve Natal'lı köle isyanları içinde değerlendirmek doğru olur.

İslam toplumunda böylesi bütün yönleriyle istisnai özellikler barındıran ve bu çapta geniş bir isyanın çıkmış olması her bakımdan dikkat çekicidir. İslâm hukûkuna âit eldeki mevcut mevzuât, hür insanlarla hakiki köleler arasında mutavassıt bir vaziyette bulunan "*toprak kölelerini*" hiç tanımamaktadır. Toprakla birlikte alınıp satılan, toprak işçisi kölelerden söz edilirken tartışmaya onların bizzat kendileri değil, hukûkî açısından onların zirâî ortaklıktaki iş gücü konu edilmektedir.[111] Bu sebeple onların bağlılığı ekonomik bir bağlılıktan ibâret görülüyor. Müslüman toplumlarda hükümran bulunan İslâm hukûku, bu toplumlarda, gerçek bir "*derebeyliğin*" ve dolayısıyla "*servaj*" sisteminin teşekkülüne mani olmuştur.[112] Zaman zaman toprağa bağlı köylülerin görülmesi bir istisna teşkil ettiğinden, süratle kaybolmaya mahkûm olmuş, ne hukûki ne de sosyal olarak kurumsallaşabilmiştir. İslâm toplumunda köleler daha çok askerî ve sosyal hayatta daha aktif ve yoğun olarak görünürler.[113] Konumuzu ilgilendiren servaj tipi toprak kölelerinin ise büyük çiftliklerde ihtiyaç duyulan emeği karşılamak için çalıştırıldığı bilinmektedir. Fakat bu durumda dahi Romalıların *Latifundiaları* (Büyük çiftlik) tarzında,

---

[110] Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, (İstanbul 1996), s. 160; Vahid Çabuk, "Zenc", İA, XIII, 521.

[111] Bkz. Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, (İstanbul 2003), s. 312-325.

[112] Ö. L. Barkan, *TürkiyedeToprak Meselesi*, (İstanbul 1980), s. 717.

[113] Kölelik ve köleler için Bkz: Ya'kûbî, *el-Buldân*, nşr: M. J. De Goeje, (Leiden 1896), s. 248, 260; İstahrî, *a. g. e*, 288, 292; Mukaddesî, *s*. 242, 248; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şâbustî, (ö.336/947), *ed-Diyârât*, nşr: Cürcis Avvad, (Bağdad 1966), s. 151; Ayrıca Bkz.; Ahmed Abdulbâkî, *Me'âlimul Hadâratu'l-Arabiyye*, (h.III y.y.), (Beyrut 1991) s. 50-55; Fehmi Abdurrezzak, *el-Âmme fî Bağdad*, (h.III-IV y.y.), (Beyrut 1983) s. 67-73. Eyâletlerden de vergi karşılığı köle gönderilmekte idi ki Abdullah b. Tahir her yıl Mâverâu'n-Nehir'den 7000 köle göndermekteydi. İbn Hurdazbih, *a. g. e*, 39.

kölelere dayalı ve içinden Spartacus'u çıkaran bir ekonomik düzen İslâm tarihinde ender görülür. Bundan dolayı da Basra yakınlarındaki kalabalık gruplar halinde çalıştırılan Zencî kölelerin isyanı, Ortaçağ İslam dünyasında ortaya çıkan isyanlar ve sosyal hareketler arasında gerçekten bir istisnadır.[114]

O zaman böylesi istisnai bir sosyal patlamayı ortaya çıkaran sebepleri bulmak gerekiyor. İslam dünyasında köleliğe dayalı bir üretim biçimi görülememesine rağmen, Basra civarında böyle bir yapıyı oluşturan zaruretler neydi? Bu kadar kalabalık sayıda Zencî köle bu bölgeye hangi amaçla getirilmişlerdi? Getirilen bu köleler isyan ettikleri bölgede ne iş yapıyorlardı? Bunlar nerden getirilmişlerdi? Bu kölelerin bölgedeki geçmişleri nereye kadar geri gider? Esas olarak da onları Zencî liderinin çağrısına hızla cevap vermeye ve ölümüne kanlı bir mücadelenin içinde yer almaya iten sebepler nelerdi? Bu çalışma en temelde öncelikle bu soruların cevabını bulmaya çalışacaktır.

[114] C. Cahen, *İslâmîyet*, trc. Esad Nermi Erendor, (İstanbul 1990), s. 118.

BİRİNCİ BÖLÜM
İSYANIN SEBEPLERİ ve KÖKLERİ

I) İSYANIN SEBEBİ OLARAK TABİİ VE İKTİSADİ COĞRAFYA

a)İsyanın Çıktığı Bataklık (*Batâih*) Bölgenin Özellikleri:

Zencî isyanı Vâsıt ile Basra arasındaki bataklık bölge (*batâih*) ile Fırat ile Dicle'nin birleştiği Dicletü'l-'Avrâ (*Şattu'l-Arap*) denilen nehir ve sulama kanallarıyla örülü alanda meydana geldi. İsyanın kendine has özelliklerini, çıkış sebeplerini, bu kadar çok sayıda Zencî kölenin niçin burada toplandığını, on beş yıl boyunca Abbâsîler tarafından bastırılamamasını ve başarılarının sırrını anlamak için önce isyanın ortaya çıktığı bu coğrafyanın beşeri ve iktisadi yönden incelenmesi gerekir. Aynı zamanda Zencî isyanı Basra bölgesinde ticaretin en üst düzeye çıktığı, ziraatın büyük oranda genişlediği, Abbâsî merkezi idaresindeki siyasi çalkantıya bağlı olarak toprak ihya talebinin arttığı bir döneme tesadüf eder. Bu gelişmeler muhtemelen Irak'ta iktisadi canlanmanın bir sonucu olarak büyük ölçekli ziraat çiftliklerinde toplu halde çalıştırılan, kölelere dayalı zirâî bir düzenin ortaya çıkmasına yol açmıştı.[115] İsyanın çıktığı bölgenin coğrafyasını tanıma bugünkü anlamıyla değil, tarihteki özellikleriyle bir tanıma olmalıdır; çünkü o günden günümüze kadar bölgenin coğrafi yapısı büyük oranda değiştiğinden, tarih kitaplarına yansıyan özellikleriyle tanımak zorunluluğu vardır. Ayrıca, günümüzde Fırat ve Dicle üzerine kurulan barajlar nedeniyle, suyun debisi oldukça düştüğünden bölgede isyanın oluşmasında en başta gelen sebeplerden olan bataklık bölge önemli ölçüde kaybolmuştur. Buna ilaveten Fırat ve Dicle zaman içinde yatağını değiştirmiş, bunlardan açılan kanalların çoğu kapanmış ve kitaplarda ismi geçen yerleşim yerlerinin

[115] Ahmed 'Ulebî, *Sevratü'l-Abîd*, s. 32.

çoğu da kaybolmuştur. [116] Dolayısıyla isyanı anlamak için bölgenin tarihsel coğrafyasının anlaşılması gerekmektedir. Bizim burada bölgenin coğrafyasını inceleme ihtiyacı duymamız, bir anlamda coğrafyadan mütevellit sebepleri anlamaya ve ortaya çıkarmaya yöneliktir.[117] Özellikle bahar aylarında Dicle ve Fırat'ın taşkınları ve Basra körfezinde meydana gelen med-cezir olayları ile sular altında kalan bataklık bölge ve etrafındaki yaygın kanal sisteminin bulunduğu alanın tabiî, iktisadi ve tarihsel süreç içinde şekillenen nüfus yapısını anlamadan isyanın neden çıktığını anlamak zordur.

Bugünkü Irak'ın aşağı kısımlarındaki Fırat ve Dicle'nin yatakları arasında verimli ve sulanabilir bölgeye Araplar Sevâd demişlerdi. Çölün sarı kumları arasından çıkan Araplar, Fırat ve Dicle boyunca uzanan zümrüt yeşili bir alanla karşılaşınca, siyah anlamında *"Sevâd"* adını vermişlerdir. Burası bugünkü Bağdat'tan başlayarak Basra Körfezine kadar uzanan, yaklaşık 125 fersah (x1087=1358750m) uzunluğunda, 80 fersah (x1087=10.000 m.) genişliğinde bir bölgeyi kapsar[118]. Burası deniz seviyesinden 50 – 100 m. yüksekliğinde, Fırat ve Dicle'nin aşağı kısımlarında ve Basra'nın güneyinde yer alır. Kuzeyde Kûfe ve Nifara, kuzey doğuda Dicle nehri üzerinde yar alan ve Vâsıt'tan biraz uzaktaki el-Katr adlı köye kadar uzanır[119]. Çoğunluğu Basra ve Vâsıt sınırları içinde yer alır. Bataklığın oluştuğu bölge etrafına göre daha çukur olduğundan sular burada birikmekte ve bataklık halini almaktadır. Vâsıt ile Basra arasındaki çukur bölgede sular durgunlaşır, böylece burada su toplanır, oradan da önce Dicle'ye sonra Basra üzerinden körfeze dökülürdü.[120] Zencî isyanının patladığı dönemde hayatta olan İbn Serâbiyyün sığ suların biriktiği bu bölge ile ilgili oldukça detaylı bilgiler verir. Bataklık ona göre Bahmasa, Basriyasa, Bahassa ve Muhammediyye olmak üzere

---

[116] Teoder Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, s. 148

[117] Faysal Sâmir, *Sevratii'z-Zenc*, s. 91-92

[118] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, s. 309

[119] İbn Serâbiyyûn, s. 118-119-135; İbn Hurdazbih, s. 59; İstahrî, s. 81-82; İbn Rustah, s. 185.

[120] Yakubî, *el-Buldân*, 322-323.

dört büyük kısma ayrılır. Buralarda kamış yetişmediğinden Araplar tarafından "Havr" yada "Havl" olarak adlandırılmıştır. Bu su birikintileri birbirlerine dar kamışlıklarla bağlanıyordu. Havru Muhammediyye'nin suları Nehri Ebi'l Esed'e kadar uzanır, oradan da bataklık ve diğer kanalların suyuyla Dicletu'l Âvrâ'ya ulaşırdı[121].

Klasik İslam Coğrafyacıları, Sevâd'ın zirâî ve mâlî öneminden dolayı tabiî sınırlarını vermeye çalışmışlardır. İbn Hurdazbih (ö. 250/864) Sevâd'ı; kuzeyde Âlâs ve Harbe (*Hureybe*) ile güneyde Basra körfezi; Doğuda Hulvân'dan, Batıda 'Uzeybu'l-Kâdisiyye arasında kalan alan şeklinde sınırlanmıştır[122]. Bu tabiî sınırlar daha sonraki coğrafyacılar tarafından da kabul edilir[123]. Böylece bu alan, Basra körfezindeki sahil şehri Abadan'dan kuzeyde Cubbâ, et-Tîb, el-Hulvân ve Âlâs'a kadar uzanır. Buradan güneye doğru Enbar, 'Uzeybu'l-Kâdisiyye'ye, Fırat'ın batı yakası takip edilerek Basra, Bataklık ve Vâsıt'ı içine alır[124]. Bu bölge isyanın ortaya çıktığı ve yayıldığı verimli zirâî bölgenin dış halkasını oluşturur ve bu verimli bölgenin dışı tamamen çöllerle kuşatılmış vaziyettedir.

Bataklık bölgenin de içinde yer aldığı aşağı Irak, Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyonlu topraklardan oluşan ve deniz seviyesinden 50-100 fit yükseklikte bir bölgedir. Fırat nehrinin kıyısındaki bereketli ve sulak alanın hemen dışında ise Arap çölü başlar. Doğu tarafında ise Dicle nehrini takip eden yüksel İran dağları ile çevrilidir. Daha güneye inildiğinde ise yaygın sulama sistemi ile örülü bölgenin en verimli ve zengin kısmı ile karşılaşırız. Bu bölgede nehir taşkınları sık sık setleri yıkarak taştığından, *batâih* olarak bilinen büyük bataklığın oluşmasına

---

[121] İbn Serabiyyûn, s. 135; İbn Rusteh, s. 185; Belâzurî, Dicletü'l Avrâ'nın; Basra yakınlarında, Dicle nehrinden ayrılmış, çeşitli kanallardan oluşan bölgeye denildiğini aktarır: Bkz. *Futûlu'l Buldân*, s. 418-419.

[122] İbn Hurdazbih, s. 14

[123] Bkz. İstahrî, s. 78-79; İbn Havkal, s. 134,158,234

[124] Hüsam Qavam es-Samarrâî, *Acriculture in Irak Dûrîng the 3rd Century*, A. H, (Beyrut 1972) s. 4

sebep olmuştu.[125] Sevâd bölgesinin ortasındaki bu büyük bataklık ile isyan arasındaki yakınlıktan dolayı buranın incelenmesi konumuz açısından büyük önem arz etmektedir.

İslâm tarihi kaynakları bataklığın oluşmasını genellikle Sasanilerin son dönemine bağlarlar.[126] Fakat Sümer yazıtlarında bölgede bir bataklıktan, yani kamışla kaplı bir bölgeden bahsedilmesi; bataklığın sanılanın aksine çok daha eski çağlarda oluştuğunu gösterir[127]. Çivi yazı tabletlerinde Babilonya'nın güneyindeki bataklık (*aganme*) ve kamışlıklardan (*appârate*) sık sık bahsedilmesi; daha sonraki Asur yazıtlarında da buradaki bataklığın zikredilmesi, eski çağlardan beri bataklığın mevcut olduğunu gösterir. Bir Asur kabartmasında, kral Sanherib, bu kamışlıklar arasında bataklık halkı ile savaşırken resmedilmektedir[128]. Bu verilerden de anlaşıldığı üzere, Zencî isyanının çıktığı bataklığın eski çağlardan beri var olduğu ortaya çıkmaktadır.

Fırat ve Dicle'nin taşkınları ve taşıdıkları çamurlar tarih boyu etrafına yayılmakta ve çevredeki ekili alanları bataklık haline getirmektedir. Güçlü devletler döneminde ise bu bataklık kurutularak sulu tarım yapılan geniş çiftlikler kurulmuştur. Sasaniler döneminde bataklığın kurutulması için çok çaba sarf edilmiş, bu ıslah çalışmaları neticesinde bölgede büyük çiftlikler/malikaneler oluşmuştu. Nevar ki Sasanilerin son dönemlerinde devletin gücü zayıfladığından, taşkınların önüne geçilememiş, bataklık tekrar genişlemiştir[129]. M.S. IV. yy'da Sasani hükümdarı Kubad b. Firuz (487-531) döneminde, Vâsıt yakınlarındaki o zamanki Kesker şehrinin aşağı kısımlarında meydana gelen büyük taşkını gösterir. Bu tarihlerde Fırat ve Dicle'nin taşmasını önleyen setlerin bakımı ihmal edildiğinden

---

[125] L.G. Stange, *Buldânu Hilafeti'ş-Şarkıyye*, Trc; Cürcis Avvâd Beşir Francis, (Bagdad 1954), s. 43-45.

[126] Bu konuda Belâzurî; "*Bu bataklıklar Peygamberin (a.s) hicretten sonra ve Fars meliki Perviz zamanında teşekkül eti. Bu sıralarda büyük gedikler açıldı ve Kisra bunları kapatamadı*" demektedir. Bkz. *Futûlu'l-Büldân*, s. 420.

[127] A. 'Ulebî, s. 34.

[128] M. Streck, "Batiha", İA. II, s. 335.

[129] A. 'Ulebî, s. 34.

nehirler etrafa taşmış ve tarlalar sular altında kalarak bataklık haline gelmiştir. Hüsrev Enüşirvan zamanında (531-578) taşkınlar kısmen engellenerek arazilerin kurtarıldığı söylenir. İslâm'dan sonraki, hicrî altıncı ve yedinci yılda, Hüsrev II. Perviz zamanında (627-636) Fırat ve Dicle tekrar etrafındaki setleri yıkmış ve bölge yeniden sular altında kalmış ve çevresindeki bataklık genişlemiştir.[130] Hz. Peygamberin Kisra'ya gönderdiği elçinin karşılaştığı taşkınlarda bu son taşkınlardı[131]. İslam fetihleri sırasında da savaşlardan dolayı setlerin bakımı ihmal edildiğinden, bataklık daha da büyümüştü. İslâm tarihi kaynakları bundan dolayı bataklığın oluşum tarihi konusunda, bölgenin yakın tarihi ile ilgili bilgilere dayandıklarından, bataklığın Sasanilerin ihmali sonucu oluştuğu kanaatine varmışlardır.

Bataklık bölgenin büyüklüğü hakkında İslam tarihi kaynakları birbirinden farklı büyüklükler vermektedir. İbn Rusteh, bataklığın uzunluğu ve genişliğini; 30x30 fersah² (1 fersah=170m=172 km²) olarak tahmin ediyor[132]. Mes'ûdî ise 50x50 Fersah² olarak verirken[133], Mukaddesî bu büyüklüğü 40 fersah² (1 fersah=143 m=114 km²) olarak vermektedir[134]. Kudame Bin Cafer (ö.310/922) ise bu büyüklüğü 60 mil (Arap mili=1.9=114 km²) olarak vermektedir[135]. Bu ölçüleri m²'ye vurduğumuzda ortalam 13270 km² eder.

Buradaki farklı sonuçlar, sadece tarihçilerin ölçüm ve bilgi

---

[130] Burada devletin gücü ile nehir taşkınları bir birine o kadar bağlı hale gelmişti ki devlet güçlü ise taşkınları önleyebiliyor, zayıf ise bu taşkınların bakımı ile beşe çıkamıyordu. Bundan dolayıdır ki Sasaniler dönemindeki Fars toplumunda devletin yıkılışının alametinin, Dicle ve Fırat'ın taşkınları olacağı yaygın bir usture haline gelmişti. Belâzurî, 418-419.

[131] Belâzurî, bu yıl Hz. Peygamberin İran Kisrasına gönderdiği elçinin müşahedelerine dayanarak böyle bir taşkının vuku bulduğunu haber verir. Bkz. *Futûhu'l-Biildân*, s. 419.

[132] İbn Rusteh, s.94.

[133] Mes'ûdî, IV. s.107, 226.

[134] Mukaddesî, *Ahsenii't- Tekasim*, s.119.

[135] Kudâme b. Cafer, *Kitâbu'l-Harâc ve Sına'ati'l-Kitabe*, thk. M. Üseyn Zebidi, (Bağdat 1981), s. 240-241.

farklılığından değil, Irak'taki devletin finansal ve politik durumu, taşkınları önlemede yeterliliği, aynı zamanda bataklığın sürekli genişleyen ve daralan dinamik yapısıyla da ilişkisi olmalıdır[136]. Mes'ûdî'nin verdiği rakamlar biraz mübalağalı görünmektedir. Buradaki hata, muhtemelen fersah ile milin karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Mesudiye göre, bataklığın büyüklüğü 80.000 km²'den az değildir. Halbuki, Babilanya topraklarının tamamı 100.000 km² kadardır[137].

Su kanlarlı, yüksek kamışlıklarla kaplı bu bölge, bütün tedbirlere rağmen tarih boyu emniyetten yoksun bir yer ola gelmiştir. Bataklığın içinde Dicle nehrinden kollara ayrılan binlerce küçük su yolları vardı. Burada kayıklar, sazlık sokaklarından geçermiş gibi süzülürlerdi. Bundan dolayı da eşkıyalar ve haramiler için gerçek bir sığınak vazifesi görüyordu. Sazlıkların kenarında hasırlardan yapılmış, yuvarlak, penceresiz arı kovanı gibi kulübeler kurulmuştu ve bunların her birinde buradaki kanal trafiğini sağlamak için beşer kişi vardı. Çünkü bataklık hem çok sıcak, hem çok rutubetli, hem de sivrisinek belasından ve diğer haşarattan ancak bu şekilde korunabiliyorlardı.[138] Diğer taraftan bu bataklık pek çok bakımdan bölgenin iktisadi gelişiminde teme bir rol oynamaktadır. Câhız "*insanlar bu bataklığın faydalarını bir kitapta toplamaya çalışsalar buna güçleri yetmez*" derken herhalde yaşadığı dönemde Basra'ya sağladığı iktisadi zenginliğe bakarak bu sözleri sarf ediyordu[139]. Çünkü İslam'ın ilk asrı boyunca bu bataklık kurutularak sulu tarım yapılan büyük çiftlikler doğmuş, aynı zamanda da buradaki kanallardan geçen gemiler ile de canlı bir ticari hayat ortaya çıkmıştı. İsyan eden Zencîler, Basralı toprak ağalarının ve tüccarlarının tarlalarında çalışan kölelerdi. Şimdi bu çiftliklerin doğuşu ve ticaret ilişkilerini inceleyelim.

---

[136] Abdülaziz ed-Dûrî, *Tarihu'l-Iraku'l-İktisadi fî Karni'r-Râbii'l-Hicrî*, (Beyrût 1986), s. 9.

[137] M. Streck "Batiha", İA. II, 36.

[138] İbn Rusteh, s. 185; Adem Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, trc. Salih Şaban, (İstanbul 2000), s. 552.

[139] Câhız, "el-Evtân ve'l-Buldân", *er-Resâil*, IV, s. 146.

b) Emeviler Devrinde Basra Bölgesinde Büyük Çiftliklerin Doğuşu:

Müslümanlar Irak'ı fethettikleri zaman daha önce de değinildiği gibi bataklık bir hayli genişlemişti. Hz. Ömer buradaki orduların eski Sasani şehirlerine yerleşmelerini sakıncalı bulmuş ve Müslümanların yerleşmesi için bölgede Kûfe ve Basra'nın kurularak buraya yerleşmesini emretmişti. Basra h.14/635 yılında Hz. Ömer'in emriyle Müslüman Arap askerlerin yerleşmesi amacıyla 'Utbe b. Gazvan tarafından, Fırat ile Dicle'nin birleştiği yerdeki oluşan Bataklığın kıyısında ve çölün başladığı yerde kuruldu.Yeri hem çöle, hem atların yayılabileceği bataklığın kıyısındaki çayırlıklara, hem de su kaynaklarına yakın olduğu için tercih edilmişti. Dolayısıyla Basra çöl ile bataklık arasında, daha önce her hangi bir yerleşim kurulmamış münhal bir alanda kurulmuştu.[140] Basra ve çevresinin ilk durumuna ilişkin Belâzurî, Hz. Ömer'e şikayetlerini iletmeye giden heyetteki Ahnef b. Kays'ın şu ifadelerine yer verir: "*Diğer insanlar eski halkların boş bıraktığı, tatlı sularla ağaçlı-bahçeli evlere yerleştiler. Bizler ise çorak, ot bitmeyen, rutubeti kurumayan, doğusu tuzlu, batısı çöl bir yere indik. Bizim ne ekinimiz, ne de sağılacak hayvanlarımız var..*"[141] Bu özelliğinden dolayı Kûfeliler ile Basralılar arasındaki polemiklerde, Kûfeliler Basra'yı hicvetmek için "*toprağı çabucak bataklık haline gelir*" diyerek küçümsüyorlardı.[142]

Basra bataklığın yakınında kurulduğundan, İslam'ın ilk yüzyılı içinde, bataklığın kanallar açarak kurutulması suretiyle ziraata açmak ve sulu tarım alanları oluşturmak için yoğun bir ihya ve imar faaliyetine sahne oldu. Bu ihya ve imar faaliyetlerinin bir neticesi olarak bölgede büyük çiftlikler ortaya çıkmıştı. İsyan eden Zencî köleler de aslında bu çiftliklerde çalışan kimselerdi. Dolayısıyla isyanın sebeplerini ve İslam

---

[140] Basra'nın kuruluşu ile ilgili haberlerin ve gelişmelerin ayrıntısı hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *el-Fütûhu'l-Buldân*, s. 498-499.

[141] Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 513.

[142] Mes'ûdî, III, 363-364.

tarihinde böylesi istisnai bir olayın niçin ortaya çıktığını anlamak için; öncelikle bölgede büyük ölçekli çiftliklerin doğuşu, gelişimi ve ticarileşmesi ve buralardaki iş gücünün karşılanma biçimlerine ve İslami dönemdeki gelişim seyrine bakmak gerekir. Temel soru şudur: Bu kadar kalabalık sayıda Zencî köle buraya niçin ve ne amaçla getirildi? Burayı diğer yerlerden ayıran özellik nedir? Bu sorular bizi isyanın sebeplerine götürecektir.

Bu sorular çerçevesinde Basra bölgesinin, bir birini tetikleyen ve iç içe geçmiş üç mühim özelliği dikkat çekmektedir. Bunlar; ihyâ etmeye ve sulu tarıma uygun olması, ihya edildiğinden daha düşük vergi veren Öşür bölgesi olması ve bölge aktif ticaret yollarının ortasında bulunduğundan tüccar sermayesinin tarımsal yatırıma yönelmesidir.

İslam toprak ve vergi hukukuna göre daha önce her hangi bir kimse tarafından sahiplenilmemiş bir bölge (*mavât/ölü arazi*) Müslüman birisi tarafından ziraata açılırsa, bu ziraata açtığı yerin mülkiyeti kendisinin özel mülkü olur ve yetişen mahsulden de % 10 nispetinde öşür verir. Hz. Peygamber "*Kim ölü bir toprağı ihya ederse, o arazi kendisinindir*" hadisi, bu konuda temel bir prensibi vaz' etmişti.[143] Bunun dışındaki bölgeler ise Haraç arazi olarak tanımlanır ve devletin belirlediği nispetlerde vergi verirlerdi. Bu vergiler de genellikle % 30 ve daha yüksek oranlarda idi. Dolayısıyla yatırım yapılarak ihya edilecek ve ziraat yapılacak bir bölgenin öşür toprağı olması, ödeyeceği vergiler dikkate alındığında ciddi bir teşvik ve tercih sebebi teşkil ediyordu.

Nitekim ilk dönem klasik *Haraç* ve *Emval* kitapları incelendiğinde görülecektir ki Basra ve çevresi, fetihlerden sonra Müslümanlar tarafından ihya edilen topraklardan oluştuğundan "*Öşür bölgesi*" olarak kabul edilmiş ve buna göre vergilendirilmiştir.[144] Abbâsî maliye katipleri arasındaki bir tartışmada Basralı bir katip, şehrinin üstünlüklerini sayarken

---

[143] Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâç*, 64-65.

[144] Öşür topraklarının hukuki esasları ve özellikleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, (İstanbul 2003), s. 128-143.

şöyle diyordu: "*bizim topraklarımız öşür arazisidir. Sultanların dahi onun vergi nispetini değiştirmesi veya vergi görevlilerinin müdahalesi imkansızdır. Hiç bir vergi Basralıların ödediği öşürden daha kutsal değildir...*"[145]

Basra'nın bu özelliği bölgeyi özellikle iki bakımdan öne çıkarmaktadır. Birincisi bölge öşür bölgesi olduğundan toplanan haraç, haraç topraklarında olduğu gibi %25-%45 arasında ağır nispetler yerine, %10 nispetinde toplanmak zorunluluğu vardı. Bu da Basra ve çevresini zirâî yatırımlar konusunda iktisadi bakımdan oldukça avantajlı bir konuma getiriyordu. İkincisi Basra ve civarındaki topraklar şahısların bütün mülkiyet haklarını kullanabildiği özel mülk olduğundan; özel teşebbüsün ve sermaye hareketinin daha canlı olduğu hareketli bir iktisadi bölge haline getiriyordu. Özel mülklerin alınıp satılması, büyük çiftliklerin ve işletmelerin oluşumuna zemin hazırlamıştır.[146]

Gerçekten de Basra bölgesinin düşük vergisi ve bataklığa yakın olması, ziraî alanları sulama imkanı vermektedir. Bu da devletin de teşvikiyle yatırımcıları çekmesine ve İslam'ın ilk asrı boyunca yürütülen hummalı bir şekilde devam eden ihya faaliyetleri neticesinde emsaline çok az rastlanan türden büyük ölçekli bir zirâî çiftlik oluşumuna sebep olmuştur. Abbâsîler zamanına gelindiğinde Basra bölgesi İslam dünyasının en mamur ve zengin bölgelerinden biri durumundaydı. Belâzurî'deki rivayetler dikkatlice incelendiği zaman görülecektir ki büyük ölçekli bu tür çiftlikler Sevâd ve Basra bölgesinde yoğunlaşmaktadır.[147] Bu alanda ilk ihya ve imar faaliyetlerine ilişkin teşebbüslere, Basra'nın kurulduğu yıllarda, yani daha Hz. Ömer döneminde başlar. Şehrin kurulduğu yer bir dizi mahrumiyetle dolu olduğundan, Hz. Ömer Basra'nın içme ve sulama suyu ihtiyacını karşılamak amacıyla, Basra valisi Ebu

---

[145] Ebî Abdullah Ahmed b. Muhammed İbn Fakih (ö. 290/902), *Kitâbu'l-Buldân*, thk. Yusuf Hadi, (Beyrut 1996), s. 167-168.

[146] M. G. Morony, "Landholding and Social Change: Lower al-Iraq in the Early Islamic Period", *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East*, Editör: Tarif Khalidi, Amerikan Üniversitesi yay. (Beyrut t.y), s. 211.

[147] Bkz. Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, 513-544.

Musa el-Eş'arî'ye bir kanal açılmasını emretmiş, bu emir üzerine Basra yakınlarındaki "Eccâne" ve "Avrâ" kanalları açılmıştır.[148] Genel olarak Müslümanların ziraatla uğraşmasına ve buna bağlı olarak iktâ vermeye sıcak bakmayan Hz. Ömer'in[149] Basra bölgesine tehcir edilen nüfusu tutmak ve bölgeyi kısa zamanda mamur hale getirmek için, işlenebilecek durumdaki ölü toprakları (*mevat*) ihya edebilecek kimselere iktâ ettiğine şahit olunmaktadır.[150] Hatta Hz. Ömer ilk defa Basra'da ekin eken birisi hakkında vali Muğire b. Şube'ye yazdığı mektupta "*falan ekin ekmek ve tay yetiştirmek istemektedir. Ekin ekmesi ve tay yetiştirmesi için istediği tarlayı ona ver*" diye yazmıştır[151].

Basra bölgesindeki büyük çiftliklerin kurulması ve gelişme göstermeye başlaması, Hz. Osman'ın h. 29/652 yılında yürürlüğe koyduğu idarî ve iktisadî uygulamaların bir neticesi olarak ciddi bir atılım yapmıştır. Bu tarihte Halife Hz. Osman, daha önce Hz. Ömer'in koyduğu iki yasağı kaldırmıştır: Kureyş'in Mekke ve Medine'den çıkarmama yasağını kaldırmış ve savaşa katılan gazilerin maaş aldığı fey topraklarının devlet eliyle takas edilmesine izin verilmiştir.[152] Bu genel siyaset

---

148 Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, 514.

149 Ancak kaynaklar onun ikta konusunda çekimser davrandığını anlatmak için "*O iktayı kerih görür, doğru bulmazdı*" ifadelerine yer verirler. Bkz. Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, 295. Hz. Ömer'in toprak iktası konusunda bir çok çekinceleri vardır. Mustafa. Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 227-228.

150 Ebu 'Ubeyd, s. 290; Yahya b. Adem el-Kureşi, *Kitâbü'l-Harâc*, Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrût 1979),78-79; Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,505.

151 Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 505.

152 Hz. Osman'ın bu önemli iki kararının yankıları ve bu dönemdeki halifenin canına mal olan isyan ile ilişkisi ve Hz. Ömer'in siyaseti ile geniş bir karşılaştırması tarafımızdan yapılmış olup, Hz. Osman'a karşı yükselken muhalefetin doğrudan bu iki karara bağlı olarak geliştiği sonucuna varılmıştır. Bu aynı zamanda büyük toprak sahipliğinin oluşmasında da bir dönüm noktası olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne

değişimi ise Basra'ya atadığı Abdullah b. Amir b. Kureyz'in valiliği döneminde açıkça etkisini göstermiştir. Bu dönemde Kureyş tüccar-aristokrasisi Basra'da büyük çiftlikler kurmaya başlamıştır. Özellikle Hz. Osman'ın fey topraklarının takasını öngören kararı ile Kureyş ileri gelenleri Mekke ve Medine'den çıkarak savaşlarda ele geçirdikleri ganimet servetini Sevâd ve Bataklık bölgedeki topraklara yatırmaya başlamışlardır. Bu sayede Kureyş aristokrasisi Basra bölgesinin öşür bölgesi ve sulama imkanlarının kolay olması nedeniyle, Ümeyye oğullarından seçilmiş idarecilerin de teşvikiyle geniş topraklar ele geçirdilerdir[153]. Özellikle devlet elindeki toprakların takası sırasında hazinenin tasarrufunda kalan kıymetli toprakların Hz. Osman tarafından Basra ve bataklık civarında verdiği iktâlar ile de[154] Kureyş oldukça geniş alanlar ele geçirmiştir[155]. Bu sayede bölgede büyük çiftliklerin de temelleri atılmaya başlanmıştır. Übülle yakınlarındaki o dönemde kamışlık ve tuzlu çorak topraklardan oluşan geniş bir alan Osman b. Ebi'l 'As es-Sakâfî'ye iktâ edilmiştir. Bu topraklar bir asır sonra dahi "*Şatt-ı Osman*" adıyla torunlarının elinde bulunuyor ve onlara zengin bir hayat sürme imkanı veriyordu.[156] Yine bu dönemde Basra valisi Abdullah b. Amir b. Kureyz, Abdullah b. Malik el-Leysi'ye sekiz bin cerip genişliğinde bir toprağı iktâ etmiş, o da buraya "*İccâne*" kanalını kazmak suretiyle ihya etmiştir.[157]

Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslamiyat VII (2004)* s. 155-170.

[153] Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,s. 506 vd.

[154] Hz. Osman'ın verdiği bu iktâlardan dolayı "*İlk iktâ veren Osmandır*" sözü yaygınlaşmıştı. (Yahya b. Adem, s. 75) Ancak bu söz özellikle Basra bölgesinin iktisadi hayatında bir dönüm noktası olmuştur.

[155] Mesela Hz. Ömer zamanında savafî olarak koruduğu Sa'aba, Nehreyn ve Hürmüz köylerini Hz. Osman Kureyşli yakınlarına iktâ olarak vermişti. Ebu Ubeyde Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halîl Herrâs, Beyrût 1986 (Türkçesi: Cemâlettin Soyluk, İstanbul 1981), s. 295-296.

[156] Ebu Ubeyde, *el-Emvâl*, s. 297; Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,s. 506.

[157] Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,s. 518; Ayrıca bkz. Cemal Muhammed Cevde, *el-'Arab ve'l-Arz fi'l-Irak*, (Amman 1977), s. 240 vd.

Bölgedeki esas büyük çiftliklerin doğuşu ve yaygınlaşması Emevîler döneminde görülür. Daha Muâviye zamanından itibaren başlayan ve Irak'ın ünlü genel valileri Ziyad b. Ebîhi, Haccac b. Yusuf ve Halid b. Abdullah el-Kasrî zamanlarında bir çok istihale kanalı açılmak suretiyle bataklık kurutularak ziraata elverişli çok geniş alanlar ortaya çıkarılmıştır. Basra ve Sevâd bölgesindeki büyük çiftliklerin temelini de bu alanlar oluşturmuştur.[158] Daha önce de vurgulandığı gibi Basra, Kûfe ve diğer bölgelerde olduğu gibi daha önceki Sasanilerden kalma çiftliklerden değil, bilakis daha önce imar edilmemiş toprakların imar ve ihya edilmesiyle, tamamı İslami dönemde meydana gelmiş özel mülk statüsündeki çiftliklerden oluşmuştur. Devletin de teşvikiyle bölgenin ekilebilir hale getirilmesi ve üretimin artırılması için, toprağı ihya etmek isteyenlere, özellikle de yakın ve yandaşlarına Irak valileri geniş alanlar iktâ ediyordu.[159]

Bu alandaki ilk dikkat çekici gelişmeler Muâviye'nin Irak valisi Ziyad b. Ebîhi zamanında görülür. Ziyad'ın valiliği sırasında özellikle Basra bölgesindeki Fırat ve Dicle'nin aşağı deltasında (*Sevâdu'l-Basra*) yoğun bir ihya faaliyetine giriştiğine ve bunun için bir dizi kanal açıldığına şahit olmaktayız. O, devlet hazinesinden iki yüz bin dirhem harcayarak satın aldığı toprakları Ümeyye ailesine ve Emevî iktidarına taraftar kişilere ihya etmek şartıyla iktâ etmiştir[160]. Hz. Osman'ın kölelerinden Hamrân b. Ebân'a Basra yakınlarındaki "er-Râ" kanalı boyu iktâ edilmişti. Câriye b. Kudâme es- Sa'dî adında birine ise 900 cerib büyüklüğünde bir arazi iktâ edilmişti[161]. Temlik edilen alanlar o kadar büyüktü ki Belâzurî'nin aktardığı bir olay bu dönemdeki uygulamaları iyi özetlemektedir. Ziyâd, Nâfî b. Hâris es-Sekâfî'ye yaya olarak hiç durup dinlenmeden yürüyebileceği yere kadar olan toprakları ona verebileceğini vaat etmişti. Rivayete göre Nâfî de ayakkabısının tasması kopuncaya kadar yürüdü ve

---

158 İstahrî, s. 80-81.

159 M. Cemal Cevde, *el-'Arab ve'l-Arz fi'l-Irak*, s. 131.

160 Belâzurî, *Futûlu'l-Büldân*,s. 521-523.

161 Belâzurî, *age*, s. 522.

yürüyemeyecek hale gelince oturdu. Daha fazla toprak elde etmek için de ayakkabısını ileriye doğru atmıştı. Bu olayı kayda geçirmek için Basra'daki çiftliklere bakan Abdurrahman b. Hâris ve katipleri de hazır bulunuyordu. Nâfî'nin oturduğu yer işaretlenerek ona iktâ edildi. Ziyâd'ın sözünde ciddi olduğunu gören Nâfî "*eğer bu durumu bilseydim Übülle'ye kadar yürürdüm*" demiştir.[162]

Öyle anlaşılıyor ki Basra bölgesini mamur hale getirmek için Emevîler büyük çaba sarf ediyorlardı. Bu dönemde Basra'da oturan herkese, ihya etmek şartıyla altmış cerib toprak dağıtmışlardı[163]. Ziyâd zamanında özellikle Emevî taraftarı Arap eşrafına, kabile liderlerine ve siyasi kişiliklere verdiği büyük çaplı iktâlar, daha sonraki dönemde belirginleşen toprak zengini ailelerin temelini atmıştır. Hz. Ebu Bekr'in oğlu Abdurrahman'ın kölelerinden Mürre b. Osman'a Übülle nehri üzerinde yüz cerib arazi iktâ etmiş, o da buraya kendi adıyla anılan Mürre kanalını kazdırarak ihya etmişti.[164]

Hz. Osman devrinden itibaren bütün hızıyla süren bu toprak elde etme ve iktâlar, yarım asır sonra Basra'da büyük toprak sahibi aileler ortaya çıkarmıştı. Bu toprak sahib elitler, ya Benî Âmir, Ebî Berke, Benî Mühelleb gibi kabile liderleri, ya da Emevîler, Abbâsîler, Ziyâdîler, gibi idareye mensup ailelerdi.[165] Mesela Basra'nın kuruluşu sırasında şehre ilk yerleşen Ebû Berke ailesi bunlardan biriydi. Kendilerine Hz. Ömer bazı topraklar iktâ etmiş, onlar da burayı ilk olarak hurma bahçesi yapmışlardı.[166] Daha sonra Ziyâd b. Ebîhi de bu aileye yeni topraklar iktâ etmiş ve bu dönemde Basra'da en çok toprağı olan bir aile durumuna gelmişlerdi. Topraklarının çoğunu da iktâ ve ihyâ yoluyla ele geçirmişlerdi[167]. Müsrikân kanalı kıyısında tamamı sulanabilir yüz cerib, Süveydan kanalı

---

[162] Belâzurî, *age*,s. 525.
[163] Belâzurî, *age*,s. 525.
[164] Belâzurî, *age*,s. 520.
[165] M. Morony, agm, s. 217.
[166] İbn Fakih, s. 188; Belâzurî, *Futûlu'l-Büldân*,s. 506.
[167] Belâzurî, *age*,s. 528.

kıyısında 400 cerib arazi Ubeydullah b. Ebî Bekre aitti.[168]

Bu toprak zengini sınıfın dikkat çeken bir özelliği, politik öncelikler ve siyasi iktidarın değişmesi ve başka yollarla, bu toprakların sürekli bir sınıfın elinden diğerine geçmesidir. Toprak sahibi ailelerden biri siyasi iktidarda güçlenince, toprak elde etmede siyasi nüfuz kullanarak yandaşlarına daha geniş toprak edinme imkanı verebiliyorlardı. Bazen de ağır müsadereler ile bu topraklar bir başka ailenin eline geçebiliyordu.[169] Bu durum Mervânî halifeleri zamanında daha açık hale gelmiştir. Abdulmelik b. Mervân ile Abdullah b. Zübeyr arasındaki iç savaştan sonra galip gelen Abdulmelik, Basra'ya gelince ilk iş olarak Zübeyr ailesinin buradaki çiftliklerini müsadere ederek kendi yanında yer alan ailelere dağıtmıştır. Hz. Osman zamanında Zübeyr b. Avam Basra'daki Ma'kıl nehri kıyısında geniş topraklar edinmiş ve bu topraklar Zübeyr ailesinin siyasal mücadelesinde ciddi bir kaynak teşkil etmişti. Abdulmelik bu arazileri de müsadere ederek yandaşlarına dağıtmıştır. Bunlardan yüz ceribini Ala b. Şerik'e vermiş, o da bu araziye 'Ala nehrini kazdırmıştı[170]. Yine bu dönemde Irak genel valisi Haccac b.Yusuf, Mâverâu'n-Nehr fatihi Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Beşşâra b. Müslim'e Basra yakınlarında yedi yüz cerib genişliğinde bir araziyi iktâ etmiş, o da bu araziyi sulamak için daha sonra kendi adıyla anılacak olan Beşşâr kanalını kazdırmıştı Aynı şekilde Haccac, Harman b. Ebân'ın çocuklarına da Abadan yakınlarında geniş bir araziyi

---

[168] Bu aile Hz. Ali taraftarı olduğu için Muâviye'nin Basra valisi Bişr b. Ertad'a karşı kendilerini koruduğu için Ebu Lü'lü'ye yüz cerib yeri hediye etmişlerdi. Ebi Bekre ailesinin malları hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, age, s. 527; Ayrıca M.Cemal Cevde, *el-Arab ve'l-Arz fi'l-'Irak*, s. 237.

[169] M. Morony, agm, s. 211.

[170] Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,s. 521. Emevîler tarafından müsadere edilen bu toprakların bir kısmı Ömer b. Abdülaziz tarafından sahiplerine iade edilmiş, kalan bir kısmı ise Abbâsî halifesi Mehdi zamanında Divan-ı Mezâlim'de mahkeme konusu edilmiş ve mahkeme sonunda bu toprakların Zübeyrîlere iade edilmesini kararlaştırılmıştı. Bkz. M. Demirci, s. 104.

iktâ etmişti[171].

Süleyman b. Abdulmelik de kendi devrinde ise bataklık bölgenin ihyası için ünlü komutanlardan Muhelleb b. Ebî Süfra'nın çocuklarından Yezid b. Mühelleb'e Şarkıyye, Cubbân, er-Rîhıyye ve Hust bölgelerinde topraklar iktâ etmişti[172]. Devletin ihya etmek üzere kendilerine verdiği bu toprakların ziraata açılmasıyla kısa zaman sonra Mühelleb ailesi Basra'da en çok toprağa sahip ailelerden biri durumuna geldi. Bu aileden Muğire b. Mühelleb'in Basra'da kendine ait bin beş yüz cerib büyüklüğünde "*Mühelleban*" adında meşhur bir çiftliği vardı[173]. Yezid b. Mühelleb'in toprakları daha sonra Yezid b. Abdulmeklik tarafından müsadere edilerek bir başka Irak genel valisi ve komutanı olan Ömer b. Hubeyre, Aziz b. Şatır ve Muhammed b. Amr el-Mahzûmî'ye iktâ edilmişti.[174]

Bölgenin bir başka özelliği de Basra bölgesindeki çiftlikler çoğunlukla bataklığın kurutulması yoluyla oluşturulmuştu. Bataklığı kurutmak için toprak sahipleri ya da devlet tarafından istihale kanalları açılıyordu. Bu sebeple bölgede binlerce kanal açılmıştı. Emevîler devrinde Basra valisi Bilal b. Ebî Bürde zamanında yapılan bir sayımda bölgede yüz yirmi bin su kanalı bulunduğu tespit edilmişti[175]. Zencî isyanı zamanında yaşamış

---

[171] Rivayete göre bu araziyi hediye etmesinin sebebi, Beşşar, Haccac'a bir at hediye etmiş ve bu at yarışmada birinci olmuştu. Bunun üzerine bu araziyi iktâ ettiği söylenir. Arazinin büyüklüğü konusunda bazı rivayetler yedi yüz cerib derken, başka bir rivayette dört yüz cerib olarak geçmektedir. Bkz. Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,s. 521.

[172] Belâzurî, *age*,s. 534.

[173] Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,s. 531.

[174] Zübeyrilerde olduğu gibi bu topraklar da Abbâsîler zamanında Muğire b. Mühelleb'in mirasçıları ile Ömer b. Hubeyre'nin mirasçıları arasında dava konusu olmuştu. Bkz. Belâzurî, *age*,s. 531.

[175] İstahrî, s. 80-82, 90-91. Bu bilgiyi aktaran İbn Havkal önce duyduğu rakamın abartılı olduğunu zannederek zikredilen rakama inanamamış, ancak kendisi bölgeye giderek yaygın kanal sistemini bizzat görünce bu rakamın gerçeği yansıttığına ikna olmuştu. Bkz İbn Havkal, s. 253-254, 257

olan ve Abbâsî maliye teşkilatında su işlerinden sorumlu bir bürokrat olarak çalıştığını öğrendiğimiz İbn Serâbiyyûn bu bölgedeki nehir ve kanallara dair oldukça dikkatli bilgiler verir. Onun zikrettiği kanalların tamamı İslami dönemde açılmış kanallardır[176]. Ünlü coğrafya sözlüğü yazarı Yakut el-Hamevî de eserinde nehirlere müstakil bir başlık açmış ve burada meşhur 81 adet nehrin ismini zikretmiştir. Saydığı bu nehirlerin kırk ikisi, Zencîlerin İsyan ettiği bölge olan Basra, Vâsıt, Ahvaz, bölgesindedir. Burada zikrettiği kırk iki nehirden otuzu Basra nehirleri olarak sıralanmaktadır.[177] Belâzurî de Basra bölgesinde Emevîler ve Abbâsîler dönemi boyunca hangi kanalın kimin tarafından açıldığına dair geniş bilgiler vermektedir[178]. Bu kanalların tamamı devlet tarafından tahsis edilen toprağın ihyası amacıyla kazıldığından, genellikle de kanallar açtıran şahısların isimleri ile meşhur olmuşlardı. Mesela: Munkız b. 'Ilac'ın kazdırdığı kanal "Munkızân", Nâfî b. Hâris'in kazdırdığı kanal "*Nâf'ân*" gibi sonuna "*ân*" eki alarak sahiplerinin isimleri ile anılıyorlardı[179]. Bu kanalların açılması için gerek devlet gerekse toprak sahipleri tarafından büyük meblağlar harcanmıştır. Mesela: es-"Seyyib" kanalının açılması için gerekli olan üç yüz bin dirhem hazineden karşılanamayınca, Mesleme b. Abdulmelik tarafından karşılanmıştı. Bu kanalların suladığı topraklardan daha sonraki dönemde Irak genel valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî büyük malikaneler kurmuştu[180].

Aynı durum Abbâsîler zamanında da devam etmiş, Ebi'l-Hasîb nehri Abbâsî halifesi Mansûr zamanında açılmıştı.[181] İsyancılar ile Abbâsî ordusu arasındaki savaşların yapıldığı Basra yakınlarındaki "Şeylâ", "Kındel", "Muğîse" kanalları,

---

[176] Bkz. İbn Serâbiyyûn (Sührab), s. 118-155.

[177] Y. Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân,* V, 364-374.

[178] Belâzurî'nin kanlarla ilgili verdiği bilgiler için bkz. *Fütûhu'l-Büldân*, s. 520-525, 528, 530, 531.

[179] Ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzurî, *age,*s. 524 vd.

[180] M. Streck, "Batiha", *İA*, II, s. 326.

[181] Y. Hamevî, V, 364. Zenciler daha sonra başkentleri Muhtâra'yı bu nehir üzerinde kumuşlardı.

Ahvaz yakınlarındaki eski kanal yatakları temizlenerek açılmıştı.[182] Müslümanlar insan girmemiş vahşi hayvanların yaşadıkları bataklıkları bu şekilde kanallar açarak kurutmak suretiyle büyük çiftlikler kurmuşlardı.[183] Halife Mansur bizzat Basra'ya gelerek ağaçlık ve bataklık bir bölgeyi satın almak suretiyle ihyâ etmiş ve kendi adına "*Sübeytiyye*" çiftliğini oluşturmuştu[184].

Belâzurî'nin rivayetleri dikkatle incelendiğinde başta Kureyş olmak üzere kabile aristokrasisi, siyasi ve askeri kişiliklerin devlet desteğinde bu çiftliklere sahip oldukları görülmektedir. Bu toprak sahiplerinin siyasi gelişmelerden ve müsaderelerden etkilenmelerine ve zaman zaman bu yolla el değiştirmesine rağmen, çiftlik sahiplerinin bir asırdan fazla bir zaman topraklarını ellerinde tutabildiği de dikkat çekmektedir. Bu durum Zencî isyanına kadar bölgede büyük çiftliklere ve toprak sahipliğine dayalı köklü bir yapının mevcudiyetine işaret eder. Bunun en açık delili Zencîler isyan ettikleri günlerde yağmaladıkları Ca'feriye ve Ebu Eyyûb köyleri, Haşimilere ait köylerdi ve vekilleri vasıtasıyla buradaki toprakları işleniyor ve sahiplerline gönderiliyordu.[185]

Emevîlerin Basra ve bataklık bölgede ihya etmek üzere dağıttığı topraklar ve ihya ve iktâ ile ilgili gelişmeler, hicri birinci asrın sonlarına gelindiğinde, bölgede kabile liderlerinden, siyasi kişiliklerden ve Arap eşrafından oluşan bir toprak eliti sınıf ve onların sahip olduğu oldukça büyük çiftlikler ortaya çıkarmıştı. Hz. Osman zamanında Adullah b. Malik el-Leysî'ye verdiği arazi 800 cerib, Ziyad b. Ebîhi'nin Nâfi'ye verdiği arazi hiç durmadan yürüyebildiği kadar genişti. Abdulmelik b. Mervan'ın Harman b. Ebân'ın azatlısına verdiği

---

[182] Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,s. 398, 537, 538,

[183] Ebû Ubeyde, *el-Emvâl*, s. 297.

[184] Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,s. 538.

[185] Taberî'nin bu rivayetinde Hâşimîler, Zübeyrîler ve Ziyâdîler gibi lakaplar kullanılır ki bunlar Basra'nın kurulduğu yıllarda geniş topraklar ele geçirmiş olan ailelerin varisleri olmalıdır. Ayrıca bu köylerden Zenciler kıymetli eşyalar ve nakit paralar yağmalamaları da buranın sahiplerinin zenginliğini gösterir. Taberî, IX, 417.

arazi 900 cerib, Haccac b. Yusuf'un Beşşar b. Kuteybeye verdiği arazi 700 cerib, Yezid b. Abdulmelik'in Hilal b. Ahvaz el-Mâzinî'ye verdiği arazi 8000 cerib, Yezid b. Mühelleb'e verdiği arazi 1500 cerib büyüklüğündeydi.[186]

Her ne kadar bu çiftlikler büyüklük olarak batıdaki ve Amerika'daki plantasyonların yanına bile yaklaşamasa da, Ortaçağın sermaye ve iş gücü imkanları dikkate alındığında bu çiftlikler normal sınırların çok üzerindeydi. Bu toprak bütünlerinin Zencî isyanı ile ilişkisini anlamak için, öncelikle ziraatın insan emeği ve hayvan gücüne bağlı olduğu o günün dünyasında, bir çiftçi ailesinin bir yılda işleyebileceği azami alanı hesap etmek gerekir. Çünkü çiftlik meselesi her şeyden önce bir işçilik sorunu ile karşı karşıya olan bir sektördür. Abbâsîler döneminde Mısır'daki münhal toprakların işlenebilmesi için yapılan bir hesaplamada bir çiftçi ailesinin bir çift öküzle yılda ekebileceği azami alan 60 cerib olarak hesaplanmıştı.[187] Muhtemelen bu durumu dikkate alan Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi de Basra çevresindeki toprakları ahaliye dağıtırken herkese 60 cerib alan vermişti.

O zaman kendi işleyebileceği miktarın çok üzerinde toprağı olan insanlar, ellerindeki araziyi işlemek için çok sayıda çalışacak insan emeğine ihtiyaç duymaktaydı. Mesela 8000 cerib büyüklüğünde bir çiftliğe sahip olan birisi bu araziyi işlemek için ortalama 133 çiftçi ailesine; 1500 cerib toprağı olan birisi ise ortalama 25 çiftçi ailesini istihdam etmek

---

[186] Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*,s. 518, 521, 522, 525, 526, 531.

[187] el-Mütevekkil zamanında, (257/861) Ahmed b. Müdebbir el-Hasîb başkanlığında, Mısır'da bir arâzî reformu (*ta'dil)* gerçekleştirilmişti. Ekili alanlar, boş arâzîlere nazaran 1/3 nispetindeydi. Bütün Mısır topraklarının ancak 24.000.000 feddân alanının işlenebildiği ortaya çıkmış; 70.000'i Said bölgesinde, 50.000 ise aşağı Mısır'da olmak üzere Mısır'da fiili olarak çalışan 120.000 çiftçi tespit edilmişti. Harap halde ya da sular altındaki arâzîlerin ziraata açılabilmesi için bir hesaplama yaptıran İbn Müdebbir, en iyi şartlarda Mısır'da 60 gün zirâat yapılabildiğini, bu 60 gün içinde de bir çiftçinin ancak 50 feddân arâzîyi ekebileceğini hesaplamıştı. Bkz. İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira,* I, 47; Ayrıca bkz. M. Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 297-288.

durumundaydı. Eğer bu alanda sulu tarım yapılıyorsa bu durumda işçilik ihtiyacı iki katına çıktığından, istihdam edilecek insan da o nispette artıyordu. Tarımsal üretimin temeli insan ve hayvan emeğine dayandığından, Sevâd bölgesinde sık sık köylüleri yerinden göçmesini ya da öküzlerin kesilmesini yasaklayan katı emirlerle karşılaşırız[188].

Bir toplumda eğer kendi işleyebileceği araziden fazla arâzisi olan toprak sahipleri ile hiç toprağı olmayan, sadece emeği olan insanlar varsa, o takdirde arazi sahipleri ile işçilerin emek ve arazilerini birleştirerek bu toprakları işlemeleri en akıllıca yoldur. Tarih boyunca bu ilişkiler toplumlara göre değişiklik arz etmiş, hatta bu ilişkilerden toplumun yapısını belirleyecek sonuçlar doğmuştur. Bazı toplumlarda feodal tabiiyet ilişkilerine yol açarken, bazı toplumlarda ise köleliği getirmiştir. Bu konudaki geleneksel yaklaşım gayet basittir: Toprak geniş, emek az ise burada tekel ve kontrol altına alınması gereken emektir.[189] Toprağı işlemek için böyle durumlarda genellikle emek kontrol altına alınmaya çalışılır ki bu da köleliği ve toprağa bağlı çalışan köleleri doğurmuştur. Mevcut İslam hukuku mevzuatı toprağa bağlı köleliği tanımasa da, özellikle Emevîler devrinde Zencî isyanının çıktığı Sevâd ve bataklık bölgede devletin toprağı işleyecek iş gücü açığını kapatmak için köylüleri toprağa bağlı tutmaya yönelik her zaman bir eğilim içinde olması, Ortaçağın bu zaruretinden kaynaklanmıştır.[190]

---

[188] Emevîler devrinde bu yasaklardan biri Irak genel valisi Haccac b. Yusuf tarafından uygulanmıştı. Bu yasaktan dolayı bir şair şu beyiti söylemişti: "*Biz ona Sevad'ın harap olmasından şikayet ettik. O ise bize inek etini yasakladı.*" Bkz. İbn Hurdazbih, s. 14-15.

[189] Evses Domar "The Causes of Slavey or Serf; A Hypethesis", *JESHO*, XXV, 1970, (18-32).

[190] Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. P.G. Ferand "The State of the Land Inhibitand of the Sewad H.I.c", *JESHO*, (Leiden 1971), s. 28 vd; Nejde Hammaş, "Evzâ'u'l-Fellâhîn fî'l-Irak ve'ş-Şam fi Sadri'l-İslam", *Dirasatü't-Tarihiyye*, XVII-XVIII (Dımaşk 1984) s. 81-82.

c) Abbâsîler Devrinde Tüccar Burjuvazisinin Toprağa Yönelişi ve İş Gücü İhtiyacı:

Toprak ıslahı ile ilgili çalışmalarda II/VIII. asrın sonundan itibaren bir azalma dikkat çeker. Bu alanda gerçekleştirilen en son proje Harun Reşit zamanında "Emir" nehrinin açılması olmuştur. Ancak bu dönemlerde sahneye bir başka dinamik unsurun girmeye başladığı görülür. Bilindiği gibi Basra bölgesi coğrafi konum olarak Uzak Doğu deniz ticaret yollunun en uç ulaşım noktasında yer alıyordu. Bu sayede Basra, Übülle ve Abadan gibi bu ticaretten azami derecede faydalanan ve büyük sermayelere biriktirmeyi başaran bir tüccar sınıfı meydana gelmişti. Bu tüccar sermayesinin zamanla toprağa ve ziraata yönelmesi, Basra'daki toprak eliti Arap kabile eşrafının yanına, bir de "*ticaret burjuvazisinin*" dahil olmasına yol açmıştı. Böylece bir asırdan beri iktâ ve ihya yoluyla oluşan devlet destekli büyük toprak sahibi Arap aristokrasisi yanında, ticaretten kazandığı büyük sermayeleri toprağa yatıran, bu şekilde de Halifelik çiftlikleri ve eski Arap aristokrasisi yanında, mevali yada başka gruplardan geniş toprak sahibi bir sınıf ortaya çıkmıştı.[191] Dolayısıyla bölgedeki tüccar burjuvazisini ve Arap aristokrasisinin toprak ile il(iş)kisini dikkate almadan, bu kadar kalabalık sayıda Zencî kölenin bu bölgede çoğalmasını ve isyana etmesini anlamak mümkün değildir[192].

İsyanın çıktığı Basra körfezi coğrafi yapısı itibariyle Uzak Doğu deniz ticaretinin Orta Doğudaki en uç noktası noktasıydı. Zencîlerin isyanı sırasında yağmaladıkları ve tahrip ettikleri Basra, Übülle, Abadan ve Ahvaz gibi liman şehirleri; Çin, Hint, Seylan, Doğu Afrika ile ticaret yapan gemilerin yüklerini boşalttıkları ve yine bu şehirlerden ticari yüklerini alarak açık denizlere ve Hint Okyanusuna açıldıkları en canlı ticaret şehirleriydi.[193] Anlatıldığına göre bir deniz tüccarı tam kırk yıl

---

[191] M. Morony, agm, s. 217.

[192] A. 'Ulebî, s. 111.

[193] Deniz yoluyla gelen mallar eski bir Helen şehri olan Übülle'ye kadar çıkabiliyorlardı. Buradan da nehir yoluyla küçük gemiler ile Basra'ya getirilerek buradaki çarşıda sergilenirdi. Bkz. Mukaddesî,

hiç karaya ayak basmadan denizlerde yolculuk yapmıştı.[194] Bu şehirlerin tüccarları, Çin, Hint, Doğu Afrika ve Malaya adaları ile merkezi İslam toprakları ve Akdeniz havzası, buradan da Ortaçağdaki güney Avrupa Şehirleri arasındaki en önemli halka idi[195]. Uzak Doğudan gelen büyük ticaret gemileri mallarını Basra körfezindeki tüccarlara devrediyorlar, onlar da aldıkları malları bütün batı ve kuzey bölgelerine dağıtıyorlardı. Abbâsîler döneminde Basra bu anlamda adeta uluslar arası bir panayır görünümündeydi. Öyle ki Basralı tüccarlar Batıda Mısır ve bütün Kuzey Afrika'yı geçerek, en batıdaki Tahert'e kadar giderek orada bir tüccar kolonisi bile oluşturmuşlardı.[196] Basralı tüccarların bu özelliğinden dolayı İbn Havkal, Basralı tüccarlar ile dünyanın her yerinde karlaştıklarını, hatta Tahert'te Basralı tüccarlardan oluşan bir mahalle ve mescitlerinin bile bulunduğunu yazar.[197] Bu bölge tıpkı Avrupa kapitalizmini ortaya çıkaran Venedik ve Ceneviz'deki gibi büyük servetler biriktirmiş bir ticaret burjuvazisinin oluştuğunu göstermektedir.

Zencîlerin isyan ettiği yıl Basra'da vefat eden Câhız, "*et-Tabassur bi't-Ticare*"[198] adlı risalesini Basra'daki ticarete ayırmıştır. Eser her bakımdan yazarın yaşadığı dönemde Basra'da yaşanmakta olan ticari canlılığa canlı bir şahidin gözüyle ayna tutmaktadır.[199] Yine Câhız, "*el-Evtân ve'l-*

---

s. 128. Bundan dolayı Abbâsî halifesi Bağdat şehrini Dicle üzerinde kurarken "*Şu Dicle sadece Çin ile bizim aramızda değil, denizdeki her şeyi Basra yoluyla bize ulaştırmaktadır*" demektedir. Yakûbî, el-*Büldan*, 238, 250.

194 İstahrî, s. 138.

195 Ahmed eş-Şâmî, "Alakâtü't-Ticâriyyc beyne Düveli'l-Halîc ve Buldâni'ş-Şarkı'l-Aksâ vc Eseru Zâlike Fi Bağzı Cevânibi'l-Hadâriyye Fi 'Usûri'l-Vustâ", *Müerrihu'l-Arabi*,C.XII, (Bağdat 1980), s. 87-88.

196 İbn Havkal, s. 80; Abduh Muhammed Sevâdî, "Sılatu't-Ticariyye Beync'l-Basra vc'l- Mağribi'l-İslamî (H.II-IV)", *Müerrihu'l-Arabi*, c.XVI, sy. 43.(Bağdat 1990), s. 158-161.

197 İbn Havkal, 14, 214; Sevâdî, *agm*, s. 158.

198 Nşr: Hüseyin Hüsnü Abdulvelıhâb, Kahire-1935.

199 Abdulaziz ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak'ı-İktisâdî fi Garni'r-Râbiu'l-Hicrî*, (Beyrut 1986), s.135.

Buldân" adlı başka bir risalesinde, Basra'da istenilen her şeyin diğer yerlerden daha ucuza bulunabildiğinden bahseder[200]. Kendi şehrini överken "*Irak dünyanın, Basra Irak'ın, Mirbed de Basra'nın göz bebeğidir*" derken şehrin gerçek bir açık pazar olduğuna işaret eder.[201]

Bu ticaret yükte hafif, fiyatta değerli baharat, fil dişi misk, kibrit, pirinç, şeker, abanoz ağacı, demir, bakır, kurşun vs. gibi malların ticaretini yaptığından[202], bir geminin taşıdığı ticari malların değeri bazen öylesine büyüktü ki Basra körfezine Çin'den gelen bir geminin getirdiği malların değeri 500.000 dinar olarak belirlenmişti.[203] Bunlar öyle bir servet biriktirmişlerdi ki Basralı bir tüccarın serveti yirmi milyon dinara ulaşıyordu. Siraflı bir tüccarın serveti de dört milyon dinardı.[204] Bir tüccarın evine otuz bin dinar harcadığı konuşuluyordu.[205]

Bu unsurların Zencî isyanıyla alakasına gelince, öyle anlaşılıyor ki ticaretten büyük sermayeler biriktirmiş Basra, Übülle, Abadan ve Ahvaz'daki tüccarlar, hem Bağdat, Basra, Samarra ve Kûfe gibi kalabalık şehirlerin tüketim ihtiyaçlarına yönelik, hem de dış pazarlara ihraç edilecek hububat taleplerini karşılamak için; vergisi düşük getirisi yüksek ve Abbâsîlerin kalabalık nüfusları barındıran metropol şehirlerinin (Basra, Bağdat, Samarrâ, Kûfe) ortasında yer alan bu bölgede, ticari amaçlı çiftlikler kurulmaya ve toprağa yatırım yapmaya başladılar. Bu tüccar sermayesinin Basra bölgesinde sulu tarım yapılan çiftliklere yöneldiğine dair bazı ipuçları

---

[200] Câhız, başka şehirlerde 100000 dinara yapılabilen bir evin Basra'da yarı fiyatına yaptırılabileceğinden bahseder ve bunun sebebi ise burada ağaç, taş, demir, mermer ve diğer malzemelerin ve işçiliğin ucuzluğuna bağlar. Bkz. Câhız, *er-Resâil*, IV, 144-145.

[201] Câhız, *er-Resâil*, IV, 139.

[202] İbn Havkal, s. 43; Ayrıca bkz. S. D. Goitein, *Dirâsât fi't-Tarihi'l-İslâmî ve Nuzumi'l-İslâmiyye*, Arapçaya trc:Atiyye Kavsî, (Kuveyt 1980) s. 239-240.

[203] Morice Lombard, *İlk Zefer Yıllarında İslam*, Trc. İsmet Özel (İstanbul 1983), s. 140

[204] İstahrî, s. 139.

[205] İstahrî, s. 127.

bulunmaktadır[206]. Büyük sermaye sahibi müteşebbislerden oluşan bir tüccar sınıfının sınıfsal kesitinin genişlemesi, sermayelerini tarım alanına kaydırmalarını da beraberinde getirdi. Bu toprak sahipleri ellerindeki geniş arazileri işleyecek ucuz işgücüne ihtiyaç duyuyorlardı. Kendileri zaten tüccar olan bu gruplar köle avcılarından ve tüccarları tarafından getirilen Afrikalı köleler ile iş gücü açığını kapattı.[207] Böylece Basra civarında tuzlanmış yada sahipleri tarafından terk edilmiş toprakları ıslah etmek için çok miktarda kölenin satın alınması ve bu zirâî alanlarda istihdam edilmesi neticesini doğurdu. Tek bir arazi sahibinin dahi binlerce kölesi bulunabiliyordu. Bunlar beş yüz, beş bin hatta on beş bin kişilik gruplar halinde çalıştırılıyorlardı.[208]

Bu tüccar burjuvazisi ile Zencîlerin ilişkisini anlatan kesin ve açık bilgiler mevcut değildir. Ancak Zencî kölelerin sahipleri olan "*Şurciyyûn*" adı[209], Basra yakınlarındaki toprakları işleten ve bu topraklardan çıkarılan tuz ticareti ile uğraşan tüccar grubuna verilen lakaptı. Bunlar bu tuzları dış pazarlara, hatta Doğu Afrika'ya satarak, bunun karşılığında köle, abanoz ağacı ve altın alıyorlardı[210]. Ayrıca tuzu temizlenerek ziraata elverişli hale getirilen araziler de kendi mülkleri oluyordu.

Kaynaklara yansıyan bilgiler dikkate alındığında, isyan bölgesi başka hiçbir yerde görülmedik düzeyde istisnai bir sulama ve kanal sistemine sahipti. Bundan dolayı bölgeye tüccar sermayesinin de girmesiyle ileri derecede sulu tarım yapılan çiftliklerin yaygınlaşmasına sahne olmuştur. Bu çiftliklerde pirinç, şeker kamışı ve pamuk gibi ticari değeri yüksek endüstriyel mahsuller yetiştirilerek dış pazarlara ve iç tüketime sürülmek isteniyordu. Pazara yönelik üretim yapan bu çiftliklerde sıkı denetlenen yoğun bir çalışma temposu

---

[206] A. 'Ulebî, s.113-114.

[207] Ahmed Abdulhâlîm Yunus, *Tatavvuru'l-Enzümeti'l-İstismâri'l-Arzı'z-Zirâ'iyye fi Asri'l-Abbâsi,* (Beyrut 1986), s. 141.

[208] Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul 2001) s. 139

[209] Taberî, IX, 414; İbnü'l- Esîr, VII, 174.

[210] M. Lombart, s. 140.

gerekiyordu. Ayrıca Şattu'l-Arab bölgesindeki sulanabilen fakat zamanla tuzlanmış toprakları ıslah etmek için bu tüccarlar tarafından (*Şurciyyûn*) Doğu Afrika'dan getirilen köleler kullanılmaya başlandı[211].

Bundan dolayı burada köle istihdamını gerektiren ve bir vakum gibi emek çeken iki temel yapı vardı. Tuzlanmış toprakların ıslahı ve Şeker kamışı ve pirinç gibi sulu tarım ziraatıydı. Öncelikle kölelerin çalıştırıldığı çiftliklerin bu yönü ortaya konması gerekir.

1) Toprağın Tuzlanması ve Islahı Çalışmaları:

Kaynaklarımız kölelerin çalıştırıldığı alanlarla ilgili sadece Basra yakınlarında tuzlanmış toprakların ıslahı işlerinde çalıştırıldıklarından bahseder. Buradaki toprağın tuzlanması ve ıslahı meselesini derinleştirdiğimiz zaman, isyanla ve isyan bölgesi ile ilgili ilginç boyutlar ortaya çıkmaktadır. Bölgedeki toprakların tuzlanması olgusu, m.ö.2400 yıllarına kadar gerilere gider. Burada toprağın tuzlanması, doğrudan bölgenin tabii coğrafyası, iklimi ve zirâî özellikleriyle alakalıdır. Bilindiği gibi Basra bölgesinde çiftlikler bataklıktan kurutularak elde edilmek suretiyle oluşturulmuştu. Dolayısıyla buradaki çiftliklerin taban suyu daima yüksek olduğundan toprağın tuzlanmasına yol açıyordu. İkincisi doğrudan bölgenin kuru iklimiyle alakalıydı. Bölgedeki kuru ve sıcak iklimin sebebiyet verdiği buharlaşmaya bağlı olarak toprakta yıllar içinde tuzlaşma meydana gelmektedir. Ayrıca yıllık yağan yağmur ve kar miktarı oldukça az olduğundan, bu durum toprağın yüzeyinde oluşan tuzlanmanın yağmur ve kar sularıyla yıkanma ihtimalini de ortadan kaldırıyordu. Böylece topraktaki tuzlanma derinleşerek devam ediyordu. Üçüncü bir sebep de kölelerin çalıştığı bölge hemen hemen deniz seviyesi düzeyinde olduğundan, direnaj sistemi düşük kalmaktadır. Günde iki defa meydana gelen med-cezr olayı ile taşan deniz suları nehir çevresindeki topraklara taşmakta, direnaj düzeyinin düşük olması sebebiyle de deniz suyu toprağın yüzeyinde kalarak tuzlanmaya neden olmaktadır.

---

[211] Eliyahu Ashtor, *Târîhu'l-İktisâdî ve'l-İctimâî li Şarki'l-Evsât fi Usûri'l-Vusta,* trc: Abdu'l-Hâdi 'Able–Ahmed Gassan Sabânû, Dımaşk 1985, s.146; A. 'Ulebî, s. 15.

Son olarak ise bataklıktan kurutularak oluşturulan çiftliklerde yukarıda da bahsettiğimiz gibi sulu tarım yapılmaktaydı. İslam'ın ilk iki asrı boyunca toprakların aşırı sulanması da toprağın tuzlanmasında ve zamanla çoraklaşmasında etkili olmuştur. Bu tuzlanmanın önüne geçilemediğinden de topraklar zamanla tamamen çoraklaşmıştır. Bölgedeki bu çoraklaşma Sümerlerin çözülüşündeki en önemli sebeplerden biri olarak kabul edilmektedir[212].

Kaynaklar isyana katılan Zencî kölelerin Basra yakınlarındaki muhtemelen bu tür sebeplerle tuzlanmış toprakların ıslahı işinde çalıştırıldıklarından bahsederler. Hicri beşinci asırda yaşamış ve fakat ismi tespit edilemeyen bir tarihçinin aktardığına göre; topraktaki tuzlanma o denli ileri boyutlara varmıştı ki tarlalar kar gibi beyaz tuz tabakaları ile kaplanmıştı. Yazar toprak yüzeyindeki bu tuzlu tabakanın Zencîler tarafından kesilerek biriktirilen tuz külçelerinin dağ gibi tepecikler oluşturduğundan bahseder. Bu durumu yazar kendi ifadesiyle şöyle tasvir etmektedir: " *Bu dönemde Basralılar Zencîleri satın alıyorlar, onları tuzlanmış bölgeye(es-sıbah[213]) götürerek, toprak ortaya çıkıncaya ve ekilebilir hale gelinceye kadar toprağı süpürüyorlardı. Dağ gibi bu tuz yığınları Basra'da meşhurdur. Basra nehirlerinde bunlardan(Zencîler) on binlercesi var. Bu işle onlara eziyet edilmekte, Dakik ve hurma'dan başka bir yiyecek verilmemektedir*"[214].

---

[212] Bölgedeki toprağın tuzlanması hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. P.M. Van Der Sluis-W.C. Husbas, "Eski Çağlarda Irak'ta Tuzluluk", *Irak'ta Tuz Etkisi Altındaki Toprakların Onarımı*, editör: P.J. Dicleman, trc. İnayet Berkam (Erzurum 1973), s. 19-20.

[213] İsyan sırasında sık sık "*es-Sebhâ*" diye tarif edilen yerlerden bahsedilmesi, bahsettiğimiz türden yoğun sulama sonucu tuzlanmış ve çoraklaşmış bölgelerden bahsedilmektedir. Zencilerin eş-Şezâ savaşından sonra karargahlarını kurdukları Ebu Kurrâ tuzluğu denilen yer bu türden bir yerdi. Taberî, IX, 481.

[214] Müellifi Mechul (V/XIyy), *Kitabu'l-'Uyûn ve'l-Hadâik fi Ahbâri'l-Hakâik*, thk. Ömer Sa'idi, (Dımaşk 1972), c.IV/I, s. 16. Tercümedeki vurgular bana aittir.

Anlaşıldığı kadarıyla eski Arap toprak aristokrasisinin yanındaki Basra tüccar burjuvazisi, tarih boyu en asli ticaret ve yatırım kaynağı olan toprağa yatırım yapmak amacıyla, tuzluluktan terk edilmiş toprakları yıkayarak ve büyük sermayeler harcayarak üretime açmaya çalışıyorlardı. Bu işlem oldukça pahalı ve yoğun işçilik gerektiren bir süreç olduğundan,[215] emek ihtiyacını karşılamak için Doğu Afrika'dan getirilen köleleri istihdam ediyorlardı. Bu köleler tuz işinde çalıştırıldıklarından tuzcular anlamında "*Şurciyyûn*"[216] ya da süpürücüler anlamında "*Kessahûn*"[217] diye adlandırılıyorlardı. İsyana katılan köleler arasında ne iş yaptıkları en belirgin olanlar bunlardı. Sayıları yüz binleri bulan diğerlerinin ne iş yaptıkları ve hangi sektörde çalıştıkları kaynaklarda açıkça belirtilmemiştir.

Tüccarlar tarlalarından çıkarılan bu tuzları, satarak paraya çeviriyorlardı ya da tuz ticareti ile uğraşan tüccarlar tarafından Afrika'ya kadar götürülerek köle ile takas ediyorlardı. Böylece tüccarlar hem çıkarılan tuzdan para kazanıyor, hem köle ticaretinden, hem de ıslah edilen toprağı ziraata açarak kar ediyordu. Dolayısıyla isyan eden kölelerin önemli bir kısmı böylesi karlı bir ticaretin konusu olarak bölgeye getirilmişlerdi[218]. Zencîlerin isyanından ilk etkilenen tüccarlar ve toprak sahipleri bunlar olduğundan, bütün ticaret ve gelir kaynaklarının bu isyanla kuruyacağını anlamakta gecikmediler. Hemen paralı ordular oluşturarak bizzat kendileri de iştirak etmek suretiyle kölelerini geri getirmek için her türlü yola başvurmuşlardı[219].

Onların bu tavrı kölelere dayalı işleyen bu zirâî sistemin bölge ekonomisi ve üretimi için ne denli önemli olduğunu

---

[215] Husam Qavâm Samarrâî, *Agriculture in Iraq Dûrîng the 3rd. Century A. H,* (Beyrût 1972) s. 8

[216] Taberî, IX, 414, 416.

[217] M. Mechul, *Kitabu'l-'Uyûn ve'l-Hadâik fi Alıbâri'l-Hakâik*, IV/I, s.16.

[218] A. 'Ulebî, s. 15, 35.

[219] İbn Bülbül adında bir köle sahibi ve Tuz tüccarı bu savaşta çatışmalara bizzat katılmıştı. Bkz. Taberî, IX, 416.

gösterir. Tüccar sermayesine ve köle emeğine dayalı çiftliklerin doğuşu, Irak'taki büyük metropol şehirlerin piyasasını da etkileyen ve daha geniş bir ekonomik bölgenin oluşmaya başladığını da gösterir.

2) Köleliği Çeken Sulu Tarım Plantasyonları: Şeker Kamışı ve Pirinç Üretimi:

Emevîlerin sonlarıyla başlayan ve Abbâsîlerin ilk yüzyılında Nil, Fırat, Dicle, İndus, Amuderya ve Sîri Derya havzalarında, kalabalık nüfusları barındıran şehirlerin gelişmesine paralel olarak; tüccar, asker, bürokrat ve eski aristokrat sınıfının sahip olduğu toprakların plantasyon türü çiftliklere dönüşmesi, şehirleşme ile çiftlik sisteminin bir birine bağlı olarak geliştiğini ortaya koyar[220]. Dünyanın bir çok yerinde ticaret imkanları geliştikçe, pazara yönelik üretim yapan büyük ölçekli çiftliklerde köleleri ya da bağımlı köylüleri istihdam eden tarım işletmeleri de ortaya çıkar. Bu tür büyük çiftliklerin ortaya çıktıkları bölgelerin bir başka özelliği, dış pazarlara doğrudan açılan ya da genellikle büyük şehirlerin yakın bölgelerinde, şehirli tüccarlar tarafından şehrin yüksek hububat ve sebze-meyve ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuş olmalarıdır.[221] Denize ve metropol şehirlere yakınlık bu tür plantasyon türü işletmelerin yayılmasında belirleyici bir etken olmuşa benziyor.[222] Abbâsîler ile başlayan nispi sükunet ve şehirleşme ve zamanla şehirli nüfusun aşırı derecede artması, imparatorluğun geniş coğrafyası içinde tarım ürünlerinin

---

[220] Ünlü Ortaçağ tarihçisi Marc Bloche, bu ilişkiyi şu çarpıcı ifadelerle dile getirir: "*Eğer Şehirlerde eskisinden daha fazla olmasaydı, tarlalarda çalışan fazla nüfuz sayesinde bu kadar hasat toplanamazdı.Yoksa bu kadar dokumacı, kumaş imalatçısını doyurmak ve toplamak mümkün olabilirmiydi?*" Marc Bloche, *Feodal Toplum*, trc. M. Ali Kılıçbay, (Ankara 1995) s. 137.

[221] Abbâsîlerin başkenti Bağdat yakınlarındaki Badurya, İğarı Yaktin gibi bölgeler pazara yönelik sulu tarım yapılan yerlerdi. M.G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, trc: Komisyon, I-III, (İstanbul 1993), II, 256.

[222] Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğun'da Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var Mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, edit: Ç.Keyder-F. Tabak (İstanbul 1998), s. 1-3.

ticarileşmesi temeli üzerine kurulu, geniş ölçekli bir pazar ekonomisinin yerleşmesi neticesini doğurmuştur. Kalabalık nüfusları barındıran şehirlerin tüketim ihtiyacı ve kendi yerinde tüketilemeyen fazla ürünlerin büyüyen hacmi, bu şekilde ticari bir meta haline dönüşecektir. Basra bölgesinde sadece hurma ticaretinin yıllık yüz bin deveyi yollara düşürmesi, bölgedeki tarımsal üretimin ulaştığı ticarileşme düzeyini gösterir[223]. Karpuz ve kavun dahi özel kurutma teknikleri kullanılarak ihraç edilmekte ve iyi kazançlar sağlamakta idi[224]. Özellikle Ahvaz bölgesinde şeker, Basra yakınlarında pirinç ve hurma, bataklık bölgede ise pamuk ve pirinç üretimi yatırımcılar açısından en karlı sektörlerdi.

Tarımsal hayatta ticarileşme ile çiftlik ilişkisinin en çarpıcı şekilde yaşandığı bölge isyanın çıktığı Basra ve Huzistan'ın Ahvaz bölgesiydi. Çiftlik ile ilgili bütün öncüler: ticaret olanakları, açık denizlere ve metropol şehirler yakınlık, devlet destekli toprak aristokrasisi yanında yeni yükselen müteşebbis bir tüccar sınıfı ve ucuz ve kolay toprak edinme imkanlarının bulunması[225]; bütün bu farklı süreçlerin hepsi bölgede ve bu dönemde bir arada yaşanmaktaydı. Ahvaz'ın da içinde yer aldığı Huzistan eyaleti isyanın çıktığı zamanda adeta bir çiftlikler bölgesi ve şeker ve tahıl ambarıydı. Daha Sasani hükümdarı Sabur tarafından Tuster yakınlarında yaptırılan 60 mil genişliğindeki Şadurvan barajı ve Müsrikan nehri bölgede rahat sulu tarım yapılmasına imkan veriyordu[226]. Bölgenin en büyük şehri ve idari merkezi olan Ahvaz endüstriyel ürünlerin yetiştirildiği ve pazarlandığı bir merkez durumundaydı. Buradan sulanan topraklarda bol miktarda pamuk, pirinç, şeker kamışı yetiştiriliyor, devrin en ileri sınai mamülleri olan tekstil ve ipekli kumaşlar ihraç ediliyordu. Ahvaz, bölgede zirâî ve

---

[223] Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, trc. M.Ali Kılıçbay, Ankara 1996, s. 98; E. Ashtor, s. 73-74.

[224] Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, II, 116.

[225] Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, edit: Ç.Keyder-F. Tabak (İstanbul 1998), s. 36-58.

[226] İstahrî, s. 63-65.

sınai ürünlerin üretimi ve pazarlanması bakımından Basra'nın en büyük rakibi durumundaydı[227].

Burada yetiştirilen zirâî ve sınai mahsullerin başını ise şeker kamışı çekiyordu. İleride üzerinde duracağımız gibi yoğun işçilik gerektiren ve bir sulu tarım mahsulü olan şeker kamışı ile kölelik arasında tarih boyu açıkça fark edilmeyen, fakat yapısal olarak aralarında sıkı bir ilişki vardır. Dolayısıyla Zencî isyanı ile bu bitkinin bölgede yetiştirilmesi arasında yakın bir bağlantı da olmalıdır. Bu ilişkiye geçmeden önce Şeker kamışının bölgeye gelmesi ve yaygın bir şekilde üretiminin başlaması serüvenine bakmak gerekir. Şeker kamışının Irak'ta, özellikle de Huzuistan da faydalı bir bitki olarak görülmesi Sasaniler dönemine kadar gerilere gider[228]. Ancak şeker kamışının Irak'ta üretiminin ne zaman başladığı kesin olarak bilinemiyor. Bitkinin Hindistan kökenli olduğu ve orada uzun bir deneyime sahip olduğu biliniyor. Şeker yapımı ve üretimi ile ilgili ilk icraatlar da muhtemelen burada geliştirilmişti[229]. M.S. VIII. yüzyıla kadar Hindistan'a özgü bir lüks olarak görülmesi ise, bu tarihe kadar üretiminin İndus deltasının batısına geçmediğini gösterir.[230] Şeker kamışının Irak ve Doğu Akdeniz'de yayılması ise İslami dönemde meydana gelmiştir. Bu dönemde şeker kamışı adeta "*Şeker kamışı adeta Kur'an-ı takip ederek bütün Doğu Akdeniz'e, Kuzey Afrika'ya ve İspanya'ya yayılmıştır*". Abbâsîler zamanında baş kadılık yapan Ebû Yusuf şeker kamışının kendisinin yenilmemesine rağmen iktisadi faydasından dolayı vergi alınabileceğinin söylemesi, bitkinin

---

[227] Mukaddesî, s. 410; İstahrî, s. 63. Huzistan eyaletinin Abbâsîler zamanındaki iktisadi hayatı hakkında ayrıca bkz. İbrahim Ahmed 'Adevî, "Tenmiyetü'l-İktisâdiyye fi Buldâni'l-Halîci'l-'Arabî fi Asri'l-Abbâsî", *Mecelletü'l-Mısriyye Li Dirasati't-Tarihiyye,* c. XVIII, (Kahire 1971) s. 92.

[228] Şeker kamışının tıbbi bir bitki olarak Huzistan da ilk yetiştirilmesi Sasani hükümdarı I. Hüsrev Enüşirvan zamanında (M.S. 531-579) oldu. Bkz. Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, (Ankara 2000), s. 216-217.

[229] Sidney W. Mntz, *Şeker ve Güç*, trc. Şükrü Alpagut, (İstanbul 1996), s. 63.

[230] Sidney, s. 62-63.

sistemli üretiminin yeni başladığını gösterir[231]. Ancak yaygın bir şekilde şeker kamışı üretimi bir asır sonra, IX. asırdan itibaren başlamış görünüyor. Çoğunluğu Abbâsîler zamanında yazılmış olan başta coğrafya eserleri olmak üzere diğer İslam tarihi kaynakları şeker kamışının esas yetiştirildiği bölge olarak Huzistan eyaletinin şehirleri olan Ahvaz, Sus, Kirman gibi şehirleri zikrederler[232]. Abbâsîler döneminde sadece Ahvaz bölgesi yetişen şeker kamışından yıllık 30.000 rıtl şeker haraç vergisi ödemekteydi[233]. Ahvaz yakınlarındaki Cündişapur'da ise kristal şekeri (*taberzed*) imal ediliyordu. Bu bölgeden yetiştirilen ve imal edilen "Kend" ya da "Kandid" şekeri, İran, Irak, Yemen, Horasan ve Cibal gibi bütün doğu eyaletlerinin şeker ihtiyacını karşıladığı gibi dış pazarlara da ihraç ediliyordu[234]. Bu bölgedeki şeker kamışı çiftliklerinde yetiştirilen ve imal edilen şekerler neredeyse Asya'nın büyük bir kısmının şeker ihtiyacını karşılayabilecek derecede yaygın üretim çiftliklerine ve atölyelerine sahipti[235]. Öyle anlaşılıyor ki bu dönemde bölgede yaygın bir şekilde şeker kamışı üretimi yapılıyordu. İhvanı Safa Risalelerinde bu bitkinin Basra civarlarında bolca yetiştirildiğinden[236] ve Bataklık bölgede yaygınlaştığından söz edilmesi[237], şeker kamışının sadece Ahvaz bölgesinde değil, isyanın çıktığı Basra ve Bataklık bölgede de yetiştirildiğini gösterir. Nitekim Mukaddesî, bu dönemde Huzistan'ın yanı sıra şeker kamışında en büyük rolü

---

[231] Ya'kûb b. İbrâhim Ebû Yusuf,(182/798) *Kitâbü'l-Harâc,* Dârü'l-Mâ'rife, Beyrût 1979 (Türkçesi: Ali Özek, İstanbul 1973). s. 56 (trc. 102)

[232] Mukaddesî, s. 416, 470; İbn Fakîh, s. 253.

[233] Seâlibî, *Simârü'l-Gulûb*, (Kahira 1956), s. 426.

[234] Mukaddesî, s. 402, 408, 416; Ayrıca bkz. Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışı*, trc. Bahriye Üçok, (İstanbul 1972), s. 228-229.

[235] M. Streck, "Ehvaz", İA, IV, s. 210.

[236] İhvanı Safa, *er-Resâil*, thk. Hayruddin Zirikli, (Kahira 1928) c.II, s. 137'den naklen bkz. Hüsamüddin Samarrâî, *Acriculture in Irak*, s. 94-95.

[237] Seâlibî, *Yetimetü'd-Dehr*, thk. Muhsin Abdulhamid, I-IV, (Kahira 1947), c. II, s. 130-131.

Basra bölgesinin oynadığını söylemesi, bu durumu teyit etmektedir[238].

Şeker kamışı üretimi ile Zencî isyanı arasındaki gizli ilişkiye gelince; diğer sulu tarım ürünlerinde olduğu gibi, şeker kamışının yetiştirilmesi; ekimi, büyümesi, sulaması bakımı, hasadın toplanması, şekerin çıkarılması ve imal edilmesi, yılın on iki ayı süren ve yoğun emek isteyen oldukça nazlı tropikal ve alt-tropikal bir bitkidir. Bol güneş, bol su ve rutubetli hava isteyen bu bitkiyi ekmeden, tarlanın en az üç kez sürülmesi ve gübrelenmesi gerekirdi. Düzenli olarak belli aralıklarla sulanması ve mevsimsel olarak da itina ile bakımının yapılması zorunluydu. Çeltikten sonra ilk bir ay içinde sekiz defa su verilirdi. Bu sırada dipleri çapalanır, kamışların yaprakları koyulaşınca tekrar sulanırdı. Dikiminden dokuz ay sonra kamışlar kesilir, doğranır, şurubu dörtte bir kalıncaya kadar kaynatılmaya devam edilirdi. Daha sonra bu özlü şurup küplerde koyulaşmaya bırakılırdı[239].

Şeker kamışının bu özelliğinden dolayı, modern üretim teknikleri ve makinelerinin icadına kadar, tarih boyu "emek-yoğun" bir ürün olagelmiştir. Bundan dolayı da daima bu sektör köle emeği ile ayakta durabilmiştir. Savaşlar ve salgın hastalıklar gibi sebeplerle nüfusun azalması neticesinde insan emeğinin çok kıymetli hale geldiği ortamlarda, şeker kamışı gibi yoğun emeğe dayalı ürünleri yetiştirmek için çoğu zaman toprağa bağlı çalışan köle istihdamı kullanılıyordu. Bu sebepledir ki tarih boyu şeker kamışı ile kölelik arasında görünmeyen fakat zorunlu güçlü bir ilişki her zaman olagelmiştir. Nitekim coğrafi keşiflerden sonra oluşan Yeni dünyadaki şeker kamışı plantasyonlarının en bariz özelliği yoğun bir şekilde köle kullanılmasıydı. Portekiz ve İspanyollar Atlantik adalarındaki şeker kamışı plantasyonlarının; Fransız ve İngilizlerin Karayiplerde kurdukları şeker kamışı plantasyonlarının en ayırıcı özelliği siyah Afrika'dan kaçırılan köle emeğine dayalı olmalarıydı. Atlantik adalarında, Havai'de,

---

[238] Mukaddesî, s. 408; Ayrıca bkz. Adem Mez, *Dördüncü Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 493.

[239] Bkz. A.Haluk Bakır, s. 218; Sidney, s. 65-66; A. Mazaherî, s. 218.

Güney Amerika'da ve Yeni Dünyadaki sömürgelerdeki pirinç ve şeker kamışı tarlalarında, Brezilyada köleliğin kaldırıldığı tarihe kadar yoğun bir şekilde köle istihdam edilmiştir. Bundan dolayı "*Kapitalizmin en sevilen çocuğu şeker kamışı plantasyonları*" olmuştur. Yaklaşık dört yüz yıl boyunca Yeni Dünyada köleliği körükleyen ve örgütlü kölelik belasını musallat eden en temel nedenlerden biri şeker kamışı üretimi olmuştur. Yeni Dünyada çalıştırılan toplam kölelerin yaklaşık 2/3'ü şeker endüstrisinde çalıştırılmıştır.[240]

Şeker kamışı üretimi oldukça riskli bir girişimdi. Bundan dolayı bu bitki özellikle büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde ya da devlet çiftliklerinde üretilebiliyordu. Abbâsîler döneminde zengin toprak sahiplerinin Ahvaz ve Basra bölgesinde şeker kamışı tarımına ayrılmış geniş arazileri olduğunu ve buradaki şeker kamışı çiftliklerinde yoğun olarak Zencî köle istihdam edildiğini düşünmek zorundayız. Çünkü bu denli yoğun emek ve sermaye gerektiren bir sektör, doğal olarak küçük çiftçilerin gücünü aşan bir takım araçlar gerektiriyordu. Bu da ancak İslam'ın ilk asrından beri süren ihya faaliyetleri neticesinde oluşan büyük çiftliklerde ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan büyük sermaye sahibi tüccarların devlet desteği ile kurdukları çiftliklerde mümkün olmuştur. Şeker üretiminin yoğunluğuna ve hacmine bakılırsa isyanın çıktığı Basra, Bataklık ve Ahvaz bölgesinde yaygın bir şekilde şeker kamışı çiftlikleri mevcuttu. Yoğun emek gerektiren bu sektördeki iş gücü açığını kapatmak için Doğu Afrika'dan getirilen kölelerin istihdamını artırdı.[241] Çünkü bu çiftliklerde ihtiyaç duyulan iş gücü ihtiyacını küçük köylülerle karşılamak mümkün olmadığından, ancak köle istihdamı ile üretim yapmak mümkün olabilirdi[242].

Şeker kamışı yanında bölgede yaygın olarak üretimi yapılan bir diğer sulu tarım ürünü ise pirinçti. Bataklığın içine istihale

---

[240] Sidney, s. 74.

[241] Laura Veccia Vagleri, "Avrupa Hakimiyeti ve Yükselişi", *İslam Kültür ve Medeniyeti*, trc. Komisyon, (İstanbul 1988), I, s. 138.

[242] Claud Cahen, *İslamiyet*, trc. Esad Nermin Erendor, (İstanbul 1990), s. 118.

kanalları açarak kurutulması ile meydana getirilen çiftliklere ve yaygın bir sulama ağına sahip olduğundan, bölge kolay sulama imkanlarına sahipti. Bol su isteyen bir bitki olan pirincin de bu bölgede yetiştirilmesi için her türlü şartlar hazırdı. Tarih kaynakları bölgede yaygın vaziyette pirinç tarlalarının olduğundan bahsetmesi ve bölge insanının mutfak kültüründe pirincin temel gıda maddesi olarak önemli bir yer tutması, isyan bölgesinde pirincin yoğun olarak yetiştirildiğini gösterir[243]. Bölge hakkında birinci elden bilgileri aktaran Tenûhî, bataklık ile Vâsıt arasında kalan el-Câmida ve Dicle'nin batı kıyılarında pirinç çiftliklerinin bulunduğunu belirtir. Özellikle de Surat nehrinin kollarından sulanan pirinç çitlerinden haber verir. Hatta Zencî isyanının patlak verdiği yıllara tekabül eden 243/857-263/863 yılları arasında, isyanın çıktığı bölgedeki çiftliklerde yıllık üç bin kürr bedelinde pirinç üretiliyordu[244]. Bir defasında da isyan yıllarında Zencîler bataklık bölgedeki Ca'feriyye nehri üzerinde pirinç dolusu gemileri ele geçirmişlerdi[245]. Bu bölge Irak'ın en zengin pirinç yetişen bölgesi olarak bilinir. Pirincin bölgede yaygın olarak yetiştirildiğinden dolayı bu yüzyıllarda yaşamış olan coğrafya yazarlarının verdiği vergi listelerinde pirinç de yer almaktadır[246]. Bu özelliğinden dolayı üst düzey Abbâsî yöneticileri burada mülk edinme yarışına girdikleri görülür. Böylesi uygun iklim, tabiat ve sulama imkanı çok sayıda insanın ortak çalışmasını gerektirdiğinden, bölgedeki büyük çiftliklerde gruplar halinde çalışan kölelerin oluşmasına yol açmış olmalıdır[247].

Kaynaklar açıkça isyan eden kölelerin şeker kamışı çiftliklerinde veya pirinç tarlalarında çalıştırıldığından bahsetmezler. Ancak bölgenin İslam dünyasındaki en önemli şeker kamışı üreten bölge olması ve bu bölgede toplu halde çalıştırılan binlerce kölenin mevcut oluşu; bu kölelerin şeker

---

[243] H. Samarrâî, *Acriculture in Irak*, s. 8.
[244] Tenûhî, *Nişvârı 'l-Muhâdara*, VIII, 67, 92.
[245] Taberî, IX, 563, 569; İbnü'l-Esîr, VII, 285.
[246] İstahrî, s. 212; İbn Havkal, s. 272; Mukaddesî, s. 345.
[247] Mukaddesî, s.113; H. Samarrâî, *Acriculture in Irak*, s. 89.

kamışı yada pirinç ve pamuk gibi sulu tarım yapılan çiftliklerde çalıştırılmak amacıyla buraya getirildiğini akla getirmektedir. Çünkü köle istihdamını gerektiren bütün özellikler isyanın çıktığı bölgede mevcuttu: yoğun insan emeği gerektiren şeker kamışı ve pirinç gibi sulu tarım endüstrisi ve tarımda ticarileşmeye bağlı olarak piyasaya yönelik üretim yapan ve bunun içinde sistemli bir çalışma temposu gerektiren büyük çiftlikler. Bu tarımsal yapılar zorunlu olarak tarih boyu köle emeği ile ayakta durmuşlar ve burada da benzer bir durumla karşı karşıyayız. Dolayısıyla isyan eden köleler büyük ihtimalle şeker kamışı plantasyonlarında çalıştırılıyorlardı. Ahvaz bölgesinde en ücra köşedeki şeker kamışı fidanlarının isyancılar tarafından tahrip edilesi de bu sebeple alakalı olmalıdır[248].

3)Tarımsal Nüfus ve "Zenci Hastalığı" Veba:

Şeker kamışı ve pirinç üretiminin yol açtığı bir başka istihdam ve emek sorunu da veba hastalığıyla ilgiliydi. İsyanın çıktığı bölgenin sıcak iklimi ve rutubetli havasından ve bitkinin bol olmasından dolayı Bataklıkta sık sık veba salgınları çıkıyordu. Kaynaklar 64/684-70/690 yılları arasında aşağı Irak'ta patlak veren iki büyük veba salgınından bahsederler. İlki 64/684 yılında başladı ve iki yıl içinde Mısır'a kadar ulaşarak binlerce insanın ölümüne neden oldu. İkincisi 70/689 yılında çıktı ve yine Mısır'a kadar ulaştı. Her iki veba da ilk olarak Bataklık bölgede çıkmıştı. Bundan dolayı veba hastalığının tarihini yazan L. Conrad şöyle demektedir: "*Burası (bataklık/Sevâd) hastalıkların çıkış yeridir, hastalık buraya başka yerden gelmez*"[249]. Nitekim Zencî isyanının devam ettiği dönemde de bölgede veba salgını çıkmış (257/871), sadece Basra'da yirmi bin kişi ölmüştü. Hastalığın yayıldığı günlerde Bağdat, Kûfe ve

---

[248] Muhammed Abdulcebbar Beg, "Abbâsî idaresi Altındaki İslam Toplumunda Sefler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. VII (Erzurum 1986), s. 534.

[249] L. Conrad, *Plague in the Early Medieval Near East*, (Precton 1981), s. 340; Ayrıca Ortadoğu'da "kara ölüm" olarak adlandırılan ve nüfusun büyük kısmını kırıp geçiren veba salgınları ve etkiler için bkz. M. Dols, *The Black Death in the Middle East*, (Precton 1971).

Vâsıt gibi şehirlerde günde ortalama beş yüz, altı yüz kişi ölmekteydi[250]. Hatta bu salgında ünlü Zencî komutanlarından Ali b. Eban da vebaya yakalanmış, askerlerinin pek çoğunu vebada kaybetmişti. Abbâsî ordusunun başında bulunan Muvaffak ise vebaya Ebu'l-Esed nehri bölgesinde yakalanmış, bir süre sonra ölümler artmış, salgın geçinceye kadar da burada kalmaya devam etmişlerdi[251].

Şeker kamışı ile vebanın ilginç bir yakınlığı vardı. Vebâ salgınları zirâi alanların yoğun olarak bulunduğu bölgelerde daha sık görüldüğünden Fernand Braudel "*hastalık her şeyden önce çiftçidir*" tespitinde bulunur.[252] Her ikisi de aynı iklim, yani sıcak, rutubetli hava, bol bitkili bölge ve sulu tarım bölgeleri. Bundan dolayı şeker kamışı ile veba aynı iklimin ve coğrafyanın ayrılmaz ikizleri gibidirler. Şeker kamışı tarlalarında sürekli olarak Zencîler çalıştırıldığından, veba salgınları öncelikle Zencîleri vurmaktaydı. Bataklı bölgede sık sık baş gösteren vebâ ve sıtmanın "*Zencî hastalığı*" olarak şuyû bulması, Zencîlerin yoğun olarak bulunduğu bu bölgede veba hastalığının sık sık görülmesindendir.[253] Bundan dolayı bütün kaynaklar buradaki Zencîleri vebalı olarak tasvir ederler. Bu özelliğinden dolayı Mukaddesî "*Allah korusun orası insanı gevşetir, uyutur. Humma Yatağıdır*" der[254].

Vebanın sebep olduğu bu toplu ölümler, çalışan nüfusun çoğunu götürdüğünden, geride kalan çiftlikleri işlemek için ciddi bir insan emeği ihtiyacı ortaya çıkmaktaydı. Bundan dolayı da bölge ekonomisi ve zirâî üretim veba salgınlarından sonra derinden etkilenmekteydi. Mesela bazı kaynaklar bir salgın sırasında Basra'da üç gün içinde yetmiş bin kişinin öldüğünden bahsederler[255]. Özellikle Ortaçağ Süryani müellifleri bir bölgenin veba salgınına uğradıktan sonra nasıl

---

[250] Cevzî, *el-Muntazam,* XII, 136

[251] Taberî, IX, 495, 499.

[252] Fernand Broudel, *Maddî Medeniyet ve Kapitalizm*, trc: M. Ali Kılıçbay, I-III, Ankara 1993, I, 63.

[253] Câhız, *el-Buhalâ,* (Kahire 1963), s.164.

[254] Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 125.

[255] İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I, 183.

çocukların anne-babasız, evlerin insansız, hayvanların ve tarlaların sahipsiz kaldıklarını dramatik bir şekilde tasvir etmektedirler[256]. Çünkü veba salgınları sonrasında nüfusun çoğu öldüğünden hasatlar tarlalarda kalmaktaydı. Emevîler devrinde Irak ve Suriye bölgelerinde yeterli nüfus olmadığından ekilebilir alanların azalmasının en büyük sebebi sık sık patlak veren veba salgınları sonucu çalışan nüfusun çoğunun ölmesiydi[257]. Geniş çiftlik tarımı yapılan bir bölgede, toprağı işleyecek nüfusu veba salgınlarıyla çok azaldığından, mevcut toprakları işlemek için gerekli olan insan emeğini karşılamak için köleliğe dayalı bir üretim kaçınılmaz oluyordu[258].

Böyle durumlarda Gallowey'in nazariyesi devreye giriyordu. Ona göre şeker kamışı sıcak, sulak ve rutubetli bölgelerde, yani veba'nın en çok sevdiği ve kolay yayıldığı iklim ve coğrafyalarda yetişir. Şeker kamışı aynı zamanemek-yoğun bir bitki olduğundan, şeker kamışı plantasyonlarında tarih boyu köle istihdamı kullanılmıştır. Bu yapı kendi içinde bir döngü oluşturur. Kölelerin yoğun olarak çalıştığı bataklık, rutubetli ve sulu tarım bölgelerinde sık sık patlak veren veba ile nüfusun çoğu kırılmakta, bu defa ziraatın devamı için tekrar köle arayışına gidilmektedir. Salgın hastalıkların ve muhteris toprak sahiplerinin kıskacında acımasız bir yapı bu şekilde sürüp

---

[256] İslam'ın ilk asrı içinde vuku bulan büyük afetleri ve salgın hastalıkları en iyi kayda geçiren bilgiler Süryani tarihçiler olmuştur. Bkz. J-B Chabot, *Chronique de Michel le Syrian*, (Paris 1899), repr. (Bruxelle 1963), II, 378, 401, 445, 456, 470-471,474, 480, 491, 504-505; Amir Harrak, *The Chronicle of Zuqnin*, Part III ve IV, A.D 488-775, (Toronto 1999), s. 89, 100, 116-117, 123, 266, 274-276, 287, 289; Süryani tarihçilerin verdiği bilgilere dayanarak veba salgınlarının bölge ekonomilerini nasıl etkilediğinin üzerinde duran bir çalışma için bkz. Michel Morony, "Michel du Syrian as A Source for Economic History", *Journal of Syriac Studies,* Vol. 3/2 July 2000, s. 3-19.

[257] Gernot Rotter, "Naturel Catosraphies Dûrîng the Second Fitne", *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East,* Editör: Tarif Khalidi, Amerikan Üniversitesi yay. (Beyrut t.y), s. 229-231

[258] F. Sâmir, s. 29.

gitmektedir.[259]

II)ZENCİLERİN AFRİKA KÖKENİ ve BÖLGEYE GETİRİLİŞLERİ

a)Zenci İsyanından Önce Bölgede Kölelik ve İsyanlar:

Basra ve civarında İslam'ın ilk yıllarında başlayan ihya faaliyetleri ve sulama ile ilgili çalışmalar, fetihlerden ele geçen ganimet sermayesi ve Basra körfezinde canlanan Uzak Doğu ticaretinden elde edilen sermaye ile birleşmesi neticesinde, sulu tarım ve endüstriyel ürünlerin yetiştirildiği, pazara yönelik üretim yapan büyük ölçekli plantasyonlarda çalışacak işçi emeğine ihtiyaç doğurmuştu. Şeker kamışı ve pirinç gibi hazırlanması ve bakımı küçük çiftçilerin gücünü aşan riskli ve büyük sermayeler gerektiren girişimler olduğundan, ya devletin çiftliklerinde, ya da büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde üretilebiliyordu. Genellikle büyük nüfuslar barındıran şehirlerin şehrin hububat, meyve ve sebze ihtiyacını karşılamak amacıyla, şehrin yakın bölgelerinde kurulan bu tür çiftliklerde üretim sürecinin kesintiye uğramaması için yoğun çalışacak bir işgücü gerekiyordu. [260]

Güney Irak'taki Basra civarında ve Bataklık bölgede ortaya çıkan bu durum çiftliklerde çalışacak işçi emeğine aşırı bir ihtiyaç doğurmuştu. Böyle durumlarda tarih boyu geçerli bir kural işlemeye başlıyor; Eğer bir toplumda emek fazla, işlenecek arazi az ise bu durumda özel mülkiyet gelişiyor. Buna karşın işlenecek toprak fazla, bu toprağı işleyecek emek sınırlı ise; bu durumda toprağı işlemek için kontrol altına alınması gereken insan emeği olduğundan, tarih boyu ya toprağa bağlı feodal yapıları, ya da yaygın köleliği beraberinde getirmiştir.[261] İslam hukukuna ait mevcut mevzuat, bu anlamda toprağa bağlı bir "*toprak köleliğini*" tanımamaktadır. Bu anlamda İslam

---

[259] J.H. Gallowey, *The Sugar Cane Industry: An historical geography from its origins to 1914*, (Cambridge 1989) s. 190 vd; Sidney, s. 73.

[260] Claude Cahen, *İslamiyet*, s. 118-125.

[261] Evses Domor, "The Causes of Slavey or Serf, A Hypethesis", JESHO, (XXV, 1970), s. 18-32.

hukuku, kölelerin toplumdaki haklarını ve hukuki statülerini etraflıca tanımladığından, daha çok asker ve gündelik işlerde çalıştırılan kölelik yaygınlaşabilmiştir. Fakat bu çalışmamızda inceleme konusun yaptığımız Basra bölgesindeki durum bir çok bakımdan bir istisna niteliği taşımaktadır.[262]

Basra civarında isyan eden Zencîlerin durumu ise başından beri ortaya koymaya çalıştığımız gibi, çok özel şartların ve sebeplerin bu bölgede bir araya gelmesinin bir sonucuydu. Bu coğrafyada köleliği zorunlu kılan şartlar, her şeyden önce coğrafi imkanlara bağlı ortaya çıkan geniş toprak sahipliği ve yaygın sulu tarım üretimi ile yakından alakalı görünüyor. Nitekim gerek İslami dönmede, gerekse eski çağlarda bataklık bölgedeki kölelerin sık sıkı isyan ettikleri görülmüştü. Bir kabartmada, Asur kralı Sonherib'in uzun kamışlıklar arasında, bataklık halkı ile savaşırken tasvir edilmesi, Asurlular zamanında da bu tür isyanların olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bölgedeki isyanların tarihi eski çağlara kadar gerilere gider. [263]

Bölgenin Müslümanlar tarafından fethi sırasında İran ordusunda önemli ölçüde Zencî esirlerden (*Siyahu'l-Esâvira*) oluşan asker bulunuyordu. Bunlar, aşağı İndus vadisinde yaşayan Sind halkından esir alınmış ve İran ordusunda paralı asker olarak çalışan kimselerdi. Hz. Ömer döneminde bölgenin İslam hakimiyetine girmesiyle Müslümanlara katılarak, Hz. Peygambere nesep bakımından daha yakın oldukları gerekçesiyle Beni Temin kabilesinin yanına yerleştirilmişlerdir. Sahillerde yaşayan Seyâbice (Seylanlılar), Zuttlar ve diğer siyahi köleler ile birleşerek, Tafuf'da yaşamaya başlamışlardı.[264] İslam fetihleri sırasında Pers ordusundan ele geçirilen sözünü ettiğimiz bu köle askerler (*Zutt ve Seyâbice*) daha sonra Müslüman ordusuna dahil edilerek Ebu Musa el-Eş'arî tarafından Basra'ya iskan edilmişlerdi.[265] Divana kayıtlı

---

[262] Bk. M. Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 312

[263] M. Streck, "Batiha" *İA*, II, s. 335.

[264] Belâzûri, *Futûhu'l-Büldân*,s. 541-543.

[265] S. Ahmed Ali, *Tanzimâtu'l-İktisâdiyye ve'l-İçtimâiyye Fi'l-Basra*, s. 87.

olarak maaş alan ve savaşa katılan bu kölelerin sayıları çok kabarık olduğu tahmin ediliyor[266]. Bunlar "*Esâvira*" olarak anılıyor ve şehirde müstakil bir varoşda (*ahmas*) yaşıyorlardı.[267]

Ancak bunların zirâî alanlarda çalıştırıldığına dair herhangi bir ipucu mevcut değildir. Yalnız, Sevâd bölgesindeki insanlara hangi muamelenin uygulanacağı konusu tartışılırken, "*Ulûçlardan*" bahsedilmesi, aşağı Irak'ta toprağa bağlı köleliğe yakın bir statüde çalışan geniş bir kitlenin olduğu anlaşılıyor.[268] Fetihlerden sonra İslam toplumunda sayıları artan köleler, siyasi ve askeri mücadelelerde taraflara büyük bir güç sağlıyordu. Hz. Osman tarafından Basra'ya vali olarak atanan Abdullah b. Kureyz, kölelerin en büyük müşterisiydi. Bu dönemde köle ticaretinden büyük bir zenginlik kazanmıştı. Sahabenin köleleri Hz. Ali'ye destek veren Basra'daki kabilelerin elinde çok sayıda köle bulunuyordu. Bunlardan güçlü olanlar savaşa götürülüyorlar, geri kalanı ise çiftliklerde çalıştırılıyorlardı.[269] İslami dönemde zirâî alanda kölelerin yaygın bir üretim biçimi oluşturacak şekilde çalıştırılmaya başlanmasına dair en erken örneklere Mu'âviye devrinde rastlanır. İbnü'l-Kelbî yoluyla gelen bir rivayette Mu'âviye'nin Bahreyn'de el-Haderim adında bir köyünün bulunduğu ve bu köyün topraklarını işlemek üzere 4000 kişiyi yerleştirdiği aktarılır[270]. Bu dönemdeki kölelerin zirâî hayattaki genel durumunu el-Hüseyni'nin şu sözleri iyi özetlemektedir. "*Bu bölge insanları köleleri (Zencî) satın alıyorlar ve tarlalarında, çiftliklerinde ve bostanlarında çalıştırıyorlardı.*"[271]

Bölgede köle istihdamının fazlalığından dolayı, büyük Zencî

---

[266] Khalil 'Athamına, "Non-Arab Regiments And Prıvate Militias Dûrîng The Umayyëd Period", *Arabica*, XIV, s. 347-378.

[267] Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*; *s.* 541-543.

[268] "Uluç" kelimesinin anlamı hakkında geniş bilgi için bkz. M. Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 316-318.

[269] Taberî, I/3371.

[270] Belâzûri, *el-Ansâbu'l-Eşrâf*, Kısım I, s.1152; İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Leiden 1338), VI, 18.

[271] Tâcüddin b. Muhammed el-Hüseyni, (ö.753/1352), *Gâyetul-İhtisar fîl-Buyutâtil 'Aleviyye*, thk. Muhammed Sadık (Necef, 1963), s.123.

isyanının patlamasından önce, kölelerin bölgede bir çok isyan çıkardıkları ya da isyana destek verdikleri görülür. Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî (ö. 67/687), Emevîlere karşı Kûfe'de isyan ettiğinde kölelere şu çağrıyı yapmıştı: "*Bize biat eden her köle hürdür*". Bunun üzerine Kûfe'deki köleler onun etrafında saf tutmuşlardı. Muhtar da onlara özgürlüklerini ve efendilerinin mallarını vaat etmişti. Bunu duyan Abdullah b. Zübeyr "*Eğer bu sözü ben de söyleseydim taraftarım çoğalırdı*" demiştir.[272] Mu'âviye ile Abdullah b. Zübeyr arasındaki savaşta, Mu'âviye'nin taraftarları arasında tarlalarda çalıştırılan siyah köleler (*hurman ve Sudan*) savaşa iştirak etmişler ve galip gelmesinde etkili olmuşlardı.[273] Câhız da geçen bir ifade de metinde geçen "*Humran*" tabiri Etyopya ve Sudan asıllı Zencî köleler için kullanılmaktadır.[274]

Haccac b. Yusuf'un komutanlarından Muhammed b. Kasım es-Sekafî Sind eyaletine bir sefer düzenler ve Mansûra ve Mültan şehirlerini fetheder(96/715). Vâsıt şehrini henüz yeni kuran Haccac, şehrin etrafındaki toprakları işlemek için Muhammed b. Kasım'dan bölgedeki bazı insanları Irak'a göndermesini ister.[275] Bunun üzerine Muhammed b. Kasım, Mansûra ile Mükrân arasındaki Mihran nehrinin sularının oluşturduğu bataklıklarda yaşayan Sindlilerden binlerce Zutt, yanlarında Manda sürüleriyle birlikte Irak'a gönderilir. Bu kölelerin sayısı yaklaşık 10,000 kişiyi buluyordu. [276] Bunların yanında bir diğer etnik grup da İngar denilenlerdi.[277] Aralarında başka kavmi unsurların da bulunduğu bu tehcir edilen unsurları

---

[272] Hilal el-Askerî, *el-Evâil*, thk. A. Galib Mehdi, (Beyrut 1997), s. 226. A. 'Ulebî, s. 47

[273] Bu bilgi Abdullah ibn Zübeyr'in yazdığı bir mektupta dile gelir ; *faqad ğalabtana^ bi humra^nika wa^ suda^nik"*. Bkz. Belâzurî, *el-Ansa^b*, IVa, (ed. M.J. Kister, Jerusalem 1971). s. 42.

[274] Câhız, *er-Rasâil*, I, 210; Ayrıca Humran tabiri hakkında geniş bilgi için bkz. Khalil 'Athamına, "Non-Arab Regiments And Private Militias Dûrîng The Umayyed Period", s. 366-368.

[275] Belâzurî, s. 543-545.

[276] İbn Havkal, s. 327; M. Strcck, "Batiha", İA, II, 326.

[277] Belâzurî, *el-Ansâbu'l-Eşrâf*, III (nşr. Dûrî) s. 92.

Haccac, Vâsıt'ın karşısındaki Kesker'in[278] aşağı kısmında kalan, Basra ile Kûfe arasındaki Dicle boyundaki bataklık bölgeye iskan edilmişlerdi. Bazıları bataklığının kurutularak ziraata açılması için kanal açma çalışmalarında ve bekli de buradaki pirinç tarlalarında çalıştırıldılar.[279] Aslında bölgede daha önce de bu kimselerden Zuttlar bulunmuş, fakat çıkardıkları huzursuzluklar yüzünden Mu'âviye tarafından Şam ve Antakya sahillerine tehcir edilmişlerdi.[280]Bu durum Zuttların Basra'da eskiden beri bulunduklarını gösterir. Haccac'ın zamanında gelenler zamanla çoğalmışlar, çevredeki çiftçilerde çalışan kölelerin sahiplerinin elinden kaçması (*ubbâk*) ve Kureyş aristokratlarının hizmetçileri ve kölelerinin de onlara katılmasıyla, bölgede huzur ve güvenliği tehdit etmeye başlamışlardı.[281]

Zencî isyanının vukûundan önce İslami dönemde bunların bölgede dört defa isyan ettiklerini görüyoruz. İlki h.71/690 yılında Mus'ab b. Zübeyr'in son günlerinde vuku buldu. Sayıları az olduğundan çabucak bastırıldılar. İsyan'a katılanların bir kısmı öldürüldü, geri kalanları kaçtı.[282]

İkincisi h.75/695 yılında Haccac zamanında Basra'da vuku buldu. Bu defa çevreden kaçan kölelerin onlara katılmasıyla

---

[278] Farsçada ziraat işçisi anlamına gelen bu kelime, Haccac. B. Yusuf tarafından Dicle nehri üzerinde kurulan Vasıt'ın, nehrin karşısındaki eski İran şehrinin adıdır. Uzun zaman Sasani aristokratlarının ve dihkanlarının yaşadığı bir şehir olarak kalmıştır. Zenciler buranın yakınındaki Abdesî, Dest-ü Mîysan, el-Mubâreke, el-Mezâr gibi yerleşim yerlerini işgal etmelerine rağmen bu şehre girdiklerine dair bir bilgi mevcut değildir. Bkz. Hamevî, IV, 523; L. Srange, s. 63.

[279] M.G. Morony, "Land Holding", s. 271.

[280] Mu'aviye'nin Zutt ve Seyâbicceleri de Irak'tan Antakya'ya naklederek (669/49), burada yerleştirildiler ve kendi adlarıyla anılan bir mahallede kaldılar. Bunlar zamanla doğal olarak çoğaldıklarından bir süre sonra şehir surlarının dışına taştıkları görülür. *el-Futûh*, 240, 545

[281] Belâzûri, *Futûhu'l-Büldân*,543-545.

[282] Muhammed b. Halef b. Hayan el-Veki'(ö.306/918), *Ahbaru'l-Kudat*, I-III, (Beyrt ty), II, s.58.

sayıları bir hayli çoktu. Daha öncekine göre daha hazırlıklıydılar. Belâzurî, bu olayı değişik ravilerden aldığı bilgilerle zenginleştirir. İsyan sırasında Haccac Rustakbaz'da Irak'ın ileri gelenleri ile toplantı yapıyordu. Bu sırada Zencîlerin isyan haberi geldi. Onlara limanda çalışan köleler ve çevredeki beyazlar da katılmıştı. İsyancılar kısa zamanda Fırat bölgesini kontrolleri altına almıştı. İsyanın başında Abdullah b. Carud er-Rebah adlı "Şîr Zencî" yani "Zencî Aslanı" lakaplı birisi vardı ve Übülle valisine şöyle bir mektup yazmıştı: "*Emiru'l-Mü'minin Rebah Şir Zencî'den Kuraz b. Sülemi'ye! Müminlerinin annesinin doğduğu mahalleye kadar gelmiş bulunuyorum. Oraya hanımını gönder vesselam*". Bunun üzerine Kuraz Übülle'den kaçarak Basra'ya sığınmıştı.[283]

Bunları bastırmak için iki ayrı ordu gönderilmişti.[284] İlk ordu yenilince Haccac hemen Basra'ya gelerek şehrin şurta görevlisi Ziyad b. Amr el-Akki'yi üzerlerine göndermişti. Ayrıca Haccac burada Basralıları toplayarak onlara sert bir konuşma yapmıştı. Konuşmasının içindeki bazı ifadeler bu isyanın sebebini de ele vermektedir. Haccac; "*köleleriniz ve kessahlarınız sizin kötülüğünüzden dolayı isyan ettiler. Eğer bu köpeklere karşı koyamazsanız, hurmalıklarınızı, hatta şehrinizi dahi ele geçirirler.*" Bundan sonra her mahalleden (*ahmâs*) savaşçılar seçilerek ve Kuraz b. Sülemî'nin de askerleriyle birlikte Basra şurta görevlisi komutasında üzerlerine gönderilmişti. İsyancılarla ancak Huzistan çölünde liderleri Riyâh'ın öldürülmesi suretiyle baş edilebilmişti.[285]

Üçüncüsü yine Basra'da Halife Mansur zamanında meydana gelmiştir. 143/163 yılında Basra'da Zencîler isyan etmişler; Ukbe b.Selm ve *Nehri Süleyman*'da toplanmışlardı. Bu sırada Basra kadısı olan Sevvâr b. Abdullah'ın gönderdiği askerler tarafından bastırılmıştı. Câhız isyana katılanların toplam sayısının 40 kişi ile sınırlı olduğundan, kolayca bastırıldığını ve

---

[283] Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk Süheyl Zekkar, I-XIII, (Beyrut 1996), I, s. 299-300.

[284] A. Popoviç, s. 22.

[285] Belâzurî, *el-Ansâbu'l-Eşrâf*, I, s. 299-301.

başları kesilerek halka teşhir edildiğini ifade etmektedir.[286]

Dördüncü ise Dicle köyleri ve Kesker'deki Bataklıkta, Yezid b.Abdulmelik zamanında kanal açma ve ıslah işlerinde çalıştırılmış Zuttlardan oluşan çok sayıda köle bulunuyordu. Bunlar zamanla çoğalarak bölgedeki arazileri ve Basra ile Vâsıt arasına yerleştirilen bölgenin idaresini kontrolleri altına almaya başlamışlardı. Hicretin II/VIII. asrın sonlarına doğru ve III/IX. asrın ilk yarısında Sevâd'ın güney kesimlerinde, bir tehlike oluşturmaya başlamışlar, Bağdat ile Basra arasındaki yolun güvenliği tehlikeye girmişti. Muhammed ibn Süleyman bunlarla çatışarak Behila kabilesine ait olan köleleri sürmüş ve onları engellemeye ve bastırmaya çalıştı. Me'mun zamanında (205/820) İsâ b. Yezid el-Carüdi'yi onlarla savaşmak üzere görevlendirdi. Bir yıl sonra Dâvud b. Mêscur'u Basra ve Dicle köyleri, Bahreyn ve Yemâme'ye vali olarak atadı ve Zuttlarla savaşı ona verdi.[287] Zuttlar Basra yollarını tıkamaya ve bölgede terör estirmeye devam ediyorlardı. Bu durum el-Mu'tasım zamanına kadar da (835/225) devam etti. Kesker, Basra civarı ve Dicle köylerinin mahsullerini ve harmanlarını yağmalıyorlardı. Nihayet Mutasım Uceyf b. 'Anbese komutasında on bin kişilik bir orduyu bölgeye göndererek (219/834), Vâsıt'ın aşağı kısmında kalan Nâjide ve es-Sâfiye köylerinde onların üzerlerine saldırdı. Berdûda ve el-Adrûs kanallarını kapattı ve Zuttları kuşattı. Bu çarpışmalarda 300 Zutt öldürüldü ve 500 Zutt da yakalanarak liderleri Mu'tasım'a gönderildi. Bu olaylardan dokuz ay sonra Zutt'lardan on iki bini savaşan erkek olmak üzere yirmi yedi bin kişi önce Bağdat'a götürülerek el-Hârûniye ve Bizans sınırındaki 'Âynu Zerbâ'ya sürgün edildiler.[288] Fakat daha sonra bunların kalıntılarına Irak'ın değişik yerlerinde rastlanabiliyordu.[289]

---

[286] el-Veki', *Ahbaru'l-Kudat*, II, s.58. Câhız, *er-Risail*, I, 195; M. Demirci, s. 313.

[287] Taberî, VIII, 580-581.

[288] Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 544; Ayrıca bkz. Morony, "Land Tenure ", s. 219. Burası bu gün Adana Kozan'a 13 km uzaklıkta bir yerdir.

[289] İbn Rusteh, s. 95; Belâzurî, *age*,s. 544. Yakûbî, II, 431.

Bu isyan Basra bölgesinde ticaretten büyük servetler biriktiren bir tüccar sınıfının ortaya çıktığı bir zamana tesadüf eder. Bu tür küçük çaplı köle isyanlarının çıkış sebebi, mahalli isyanlarla bağlantılı olmalıdır. Ayrıca bunlar planlı hareketler olmadığından, herhangi bir değişikliği de yol açmadı. Ancak buraya kadar aktardığımız bilgilerden anlaşılıyor ki bölgede İslam öncesinden beri devam eden ciddi bir köle nüfus bulunmaktadır. Zencî isyanı çıkmadan önce de küçük çaplı da olsa çoğunlukla zirâî hayata çalıştırılan köleler bölgede sürekli huzursuzluk kaynağı olagelmiştir. Bir bakıma bölgedeki zirâî üretimdeki gelişmeler, kendi içinde onu yıkacak tehlikeleri de yaratıyordu.[290]

Bölgedeki köleler ile ilgili olarak iki gruptan bahsedilir. Biri Hint asıllı Zutt'lar yada Seyâbiceler, ikincisi ise Zenc'lerdir. Zutt'ların kökeni ve vatanı hakkında yukarıda bahsettik. Zenclere gelince; "*Zenc*" kelimesi Etiyopya ve Habeşistanlı anlamına gelen "Zeng" kelimesinin Farsçaya "Zenc" olarak geçmesinden türetilmiştir. Bundan da "*Zeng bar*" ve Arapçadaki Zencebar haline dönüşmüştür. Klasik Arap kaynakları ve Abbâsî devri yazarları arasında "Zenc" kelimesinin kullanımında bir birlik yoktur.[291] Kelimenin Afrika tarihsel kökünü dil bilimin imkanları içinde belirlemeye yönelik bir çalışma dahi sağlıklı bir sonuca ulaşamamıştır.[292] Bu durumda yapılması gereken sadece kelimenin linguistik köküyle

---

[290] Morony, *agm*, s. 210.

[291] Marina Tolmacheva, "Toward a Defnition of the Word *Zanj*", *Azania*, 21 (1986), 108-10.

[292] Doğu Afrika dili ve Arapça ile ilişkisi ve ortak kelimeler hakkında geniş bilgi için bkz. Kees Wersteegh, "Arabic in Madagascar", Bulletin of *School of Oriental and African Studies* (Bulletin of SOAS) 64, 2 (2001) 177–187. Doğu Afrika ile Arap-İslam dünyasının ilk temaslarını arkeolojik ve linguistik delillerle ispatlamaya çalışan bir araştırma için bkz. Randall l. Pouwels "Revıcw Artıclc East Afrıcan Coastal Hıstory", *Journal of African History*, 40 (Cambridge 1999) s. 285-296. Ancak Zencî isyanına katılan kölelerin isimleri ve künyeleri ile Doğu Afrika dilleri ve kelimeleri arasında yapılacak bir karşılaştırma, Zencilerin kökeni ve getirildikleri yerler konusunda yardımcı olabilir.

değil, daha çok isyan döneminde, öncesinde ve sonrasında Abbâsî yazarlarınca kelimenin nasıl kullanıldığına eğilmek gerekir.[293]

b)Kölelerin Doğu Afrika Kökeni ve Irak'a Getirilişleri:

Bu kölelerin nereden ve ne zaman getirildiği konusunda İslam Coğrafyacıları açık bilgiler ver(e)memektedirler. Zenc ülkesi diye adlandırdıkları Doğu Afrika kıyılarından da önemli bir köle ihracının yapıldığına dair her hangi bir izlenim edinilememektedir. Klasik Coğrafya yazarları Afrika'dan getirilen pek çok ticari eşyadan (gümüş, inci, kereste, deri) bahsetmelerine rağmen, köle ticaretinden hiç söz etmezler. Bu eserlerin tamamına yakını Zencî isyanından sonra yazıldıklarından, isyanın yarattığı korkudan dolayı belki de Afrika'dan getirilen köle ticareti belli bir süre kesintiye uğradığı için köle ihracından hiç bahsetmemişlerdir. Bu yazarlar "Zencî ülkesi" olarak Cuardafui (Ros Hafoun)'nin güneyinden Sotoley'a kadar olan bölgeye işaret ederler. Bunlar arasında ibn Havkal "Zenc ülkesinden bahsederken, burada zengin altın yataklarının bulunduğu ve Alva'nın Zenc ülkesine kadar uzandığını söylemektedir. Onun ifadeleri, bölge hakkında oldukça yüzeysel ve bulanık bilgilere sahip olduğu imajını verir. Yazar Doğu Afrika'dan ve Zencîlerden daha çok Siraf'ı anlatırken, bu şehirdeki evlerin Doğu Afrika'dan getirilen Sac ağasıyla yapıldığından bahseder.[294] Ömeri de (700/1301-749/1349) köle ticaretinden söz etmeksizin kısaca Zenc ülkesinden söz eder. Ancak Kahire'de karşılaştığı Malili birisinin ağzından ayrıntılı bir şekilde altın madeni yatağında çalışan kölelerin durumundan bahseder.[295]

Mes'ûdî, h. 304/916 yılında, Sıraf'lı tüccarlarla Doğu Afrika sahilindeki Kanbulu (Zengibar)'ya kadar deniz yoluyla gitmiştir.[296] O, Müslümanların bu bölgede gittikleri en uzak yerin Mozambik Sefâle olduğunu söyler. Sîraf'lı ve Umman'lı

---

[293] G. H. Talhami, "The Zanj Rebellion", s. 450-451.

[294] İbn Havkal, s. 56.

[295] Şihabüddin Ahmed b. Yahya el-Ömeri, *Mesâliku'l-Ebsâr*, nşr. Maurice Gaudefroy-Demombynes, 1-II, (Paris 1927), II, 58, 85

[296] Mes'ûdî, IV, 114-119.

tüccarlar buradan Aç ağacı ve derileri olarak, çok yüksek karlarla Çin'e sattıklarından söz eder. Ayrıca bu ağaçları ithal ederek Übülle ve Siraf gibi sahil şehirlerinin evlerinin bu ağaçla yapıldığından bahsetmektedir.[297] Mes'ûdî bu bölgeleri anlatırken "Bahru'z-Zenc" ya da "Bilâdü'z-Zenc" tabirlerini kullanır ki Onun bu kullanımı bize o dönemde Zenc kelimesinin anlamını görmemiz için eşsiz bir fırsat verir.[298] Aynı zamanda bu kölelerin orijinal kaynaklarını belirleyip belirleyemeyeceğini gösterir. Çünkü O hem tarihçi, hem coğrafyacı olduğundan, isyan ile Zencî ülkesi arasındaki ilişkiyi belirleyen bir pozisyondadır.[299] Bütün diğer coğrafya yazarları gibi Mes'ûdî de Müslüman dünyası ile Doğu Afrika arasındaki köle ticareti konusunda suskun kalmalarıdır. Daha önce işaret ettiğimiz gibi bu durum, Zencî isyanının yarattığı korku nedeniyle bu bölgelerden Mes'ûdî döneminde gerçekten zenci köle ticaretinin kesintiye uğramasıyla alakalı olmalıdır.

Zencîlerin kimliği, kemdi içlerindeki farklılıklar ve ana vatanları konusunda en güvenilir bilgiler, Zencî isyanının çıktığı yıl Basra'da vefat eden Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın (ö. 255/869) verdiği bilgilere dayanır. Özellikle Basra bölgesinde yoğun olarak bulunan Zencîlerin üstün özelliklerini anlatmak için yazdığı "*Fahru's-Sevdân 'ale'l-Beydân*" adlı risalesinde, Basra civarında siyah kölelerin sayısı beyazlardan fazla olduğunu haber verir.[300]. Zencîlerin Kanbule (Zengibar)'dan getirildiğini, buranın Basra körfezinden çıkan gemilerin vardığı yer olduğunu bildirir. Buradan gelen Zencîler iki sınıftır: Kanbule ve languye. Câhız, bunların Kahtan ve Adnan soyundan gelen kimseler olduğunu iddia etmektedir. Bunlar daha çok kıyı şeridinden ve iç bölgelerdeki dağlık yerlerden getirilmektedir.[301] Câhız'ın ifadelerinden anlaşılıyor ki daha Abbâsî çağında ve öncesinde Araplar Kanbulu (Zengibar, Pembe ve Madagaskar)'dan köleler getirmişlerdir. Câhız

---

[297] Mes'ûdî, IV, 147-148; Ayrıca A. eş-Şâmî, a.g.m., 104-105
[298] Mes'ûdî, IV, 116, 117, 157-158.
[299] G. H. Thalhami, "The Zanj Rebellion", s. 448.
[300] *Resâilu'l-Câhız,* I, 176-226.
[301] Câhız, *er-Resâil*, I, 211.

dikkatli bir şekilde İmparatorluğun doğu bölgelerinde yaşayan ırki unsurları sayarken şunları sıralamaktadır. Ethiyoplayılar, Nubyalılar, Fezalılar, Meraler, Zağnavienlar.[302] Ancak Câhız, diğer bazı esirleri de Zencîlerin bu kol farklılığını dikkate almadan hepsini "Zencî" olarak tanımlar.[303] Câhız, "*el-Beyân vet-Tebyîn*" adlı eserinde ise siyah köleleri daha ayrıntılı bir incelemeye tabi tutar: Kanbulu, Langowing, al-Namu Ken, al-Kilâb (köpek), Tikfu ve Tinbu al-Nam" denen grup oldukça çevik hareket eden bir grup için kullanılır. Al-Kilâb, fiziki bakımdan en güçlü olanlar için kullanılır.[304] Yazarın eserlerine yansıyan bu ifadelerinden, kendi zamanında zahiren, bunların çok farklı ırk, bölge ve özelliklere sahip olanlarını derinden incelediği anlaşılıyor. Bir ifadesinde Zencîlerin köle ve çiftçi işleriyle uğraştıkları, sahillerde, kamışlıklarda ve taşkın olan sulak yerlerde yaşadıklarını yazar. Ayrıca bunlar evlendikten sonra Irak'ta çocuklarının kaldığı, zamanla da sayı, güç bakımından bölgeye hakim olduklarından bahseder. Bunların kendi içlerinde evlenerek hızla çoğaldıklarına da dikkat çeker.[305]

Zencî kölelerin tamamının isyana katılıp katılmadığını bilmiyoruz. Ancak Taberî'de isyana katılan kölelerin arasında "Furâtiyye, Karmâtiyyûn, en-Nûbe ve es-Sûdan" gibi isimlerin kullanıldığı görülmektedir.[306] Taberî bunlar arasında sıkça "*es-Sudan*" kelimesini kullanır[307] ki onun bu ifadesi, isyana katılanlar içinde siyah kölelerin alt gruplarının, yarı kölelerin ve başka grupların da olduğunu gösterir.[308] Ayrıca Ebû Salih, Nubyalı biri olarak tasvir edilir.[309] Fakat Taberî'nin sözünü ettiği gruplar arasında sadece Nubyalıların kökenleri daha açıktır, diğerlerinin ana vatanları tartışmalı görünüyor. Bu

---

[302] Câhız, *er-Resâil*, I, 216.
[303] G. H. Talhami "The Zanj Rebellion", s. 450-451.
[304] Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn,* Hasan Sindûbî (Kahir, 1956),s.50-51.
[305] Câhız, *er-Resâil*, I, 212-213.
[306] Taberî, IX, 419.
[307] Taberî, III, 415, 419
[308] G. H. Thalhami, "The Zanj Rebellion", s. 457-458
[309] Taberî, IX, 418-419.

belirsizlik klasik kaynakları daha dikkatli okumayı gerektirir. Taberî'deki rivayetlerde Furâtiyye grubu Arapça konuşabilen gruptur.[310] Bunların kökeni belli değildir,fakat onların hem Arapça konuşmaları, hem de Basra yakınındaki Fırat boyunda çalışmalarından dolayı bu şekilde adlandırılmaları gösteriyor ki, bu grup bölgeye en erken gelen ve burada doğup büyüyen ikinci ya da üçüncü nesil Zencîlerdir. Faysal Sâmir Furâtiyye'nin de Nubya'lı olduğunu iddia eder.[311] Taberî'nin sözünü ettiği Nubyalılar ve Karmatiler ise genellikle Arapça konuşamayanlara işaret eder.[312] Yinede kaynaklar oldukça muğlaktır. Bu bakımdan Taberî'nin "Zenc" kelimesini kullanışını dikkatle takip etmek gerekir. Çünkü o, Zenç kelimesini Doğu Afrikadan gelen bütün kölelere şamil olarak kullanıyor. Bu konuda "Zenc" ile "Sudan" kelimesi arasında bir ayrım gözetmiyor. Fakat Zencî ve Sudan kelimeleri tam olarak bir bölgeye ve köle grubunun kökenine delalet etmemektedir.[313]

Taberînin bahsettiği "Karamatiyyûn" grubunun ise bu dönemde Bahreyn ve Kûfe'de ortaya çıkan İsmaili Karmatîler ile ilişkisinin olup olmadığı tartışmalıdır. Burada sözü edilen "Karamatiyyûn" ile Mukaddesi'nin sözünü ettiği Sudanic-Hermetik bir topluluk olan Fezan "Garamantes"lerinin[314] bir biri ile ilişkisi olmalıdır.[315] Ayrıca Zencî liderleri arasındaki Râşid el-Karmatî ve Nâdir el-Esved gibi isimler bunlardan çıkmıştır. Bundan dolayı Luis Massignon'a göre İran ve Irak'ta ortaya çıkan İsmaili mezhebine bağlı Karmatîler ile burada sözü edilen Karamatîler aynı kökenden kimseleridir. Faysal Sâmir de bunların aynı kişiler olduğu kanaatindedir[316]. Bu konuyu son

---

[310] Taberî, IX, 419

[311] F. Sâmir, s. 36.

[312] Nöldeke, 153.

[313] G. H. Talhami, "The Zanj Rebellion", s. 459

[314] Coğrafyacı Mukaddesî, Mısır'ın güneyini ve Mağrib bölgesini de içine alan Sudan topraklarında "Garamentesler" adında bir topluluğun yaşadığından bahsetmesi, Irak'taki aynı adı taşıyan Karmatiler bunların akraba olduğunu akla getirir. Bkz. Mukaddesî, s. 241-242.

[315] G. H. Talhami, "The Zanj Rebellion", s. 459

[316] F.Sâmir, s. 87.

bölümde etraflıca inceleyeceğiz.

Elimizdeki bütün veriler, her halükarda bu isyancı kölelerin Doğu Afrika kökenli olduğunu gösteriyor. Afrika'nın hangi bölgesinden getirildikleri konusu ise açık değildir. Zencîlerin getirildiği Afrika'daki yerleşim yerleri hakkında kaynaklar ayrıntı vermemektedirler. Başlıca köle temin yeri "*Biladu'z-Zenc*" ve "*Bahrü'z-Zenc*" adı verilen Doğu Afrika kıyı boylarıydı. Ancak Sudan ve Liberya çöllerinden getirildiği, bunların yanında Etiyopya ve Mağribli, hatta Rum asıllı kölelerin de bulunduğu görülüyor.[317] Genellikle kölelerin isimleri onların kökenlerini ele verir. Bu da 3 derece kuzey enlemi ile 5 derece güney enlemi arasındaki bölgeyi kapsar. Buralar bu günkü Zengibar, Kenya, Mombasa, Mozambiki Madagaskar ve Pempa'ya tekabul eder.[318] Buralardaki köle avcılarından alınarak ya da esri edilerek Arap köle tüccarları vasıtasıyla Irak'a getiriliyorlardı.[319] Talhami ise bu kölelerin çoğunun Savahili kıyılarından, bu günkü Sudan ve Liberya çöllerinden getirildiğini, bunların yanında Etiyopya ve Mağrip'den de kölelerin getirildiğini ileri sürer.[320] Kaynaklarda geçen yer isimleri ve isyana katılan kölelerin lakapları dikkate alındığında bu görüşün gerçeğe daha yakın olduğu anlaşılıyor.

Bu bölgeye ilişkin araştırmalar daha çok batılı araştırmacılar tarafından sömürgeciliğin bölgede daha önce mevcudiyetini ispat çerçevesinde ele alınmıştır. Bu konuların birisi Arapların Doğu Afrika'da en eski varlıkları ve buna bağlı olarak ticaret ve mal değişim ve Irak'taki pazarlardaki ticareti bağlamında gelişmiştir.[321] Bugünkü Ortadoğu ile Doğu Afrika arasındaki

---

317 G. H. Talhami, "The Zanj Rebellion", s. 461.

318 H. N. Chittick, "East Africian Trade Whit the Orient", *Islam and Trade of Asia*, edit: D.S.Richards (London 1970), s. 102-103.

319 A. 'Ulebî, s. 37.

320 G. H. Talhami, "The Zanj Rebellion", s. 461.

321 Bu konuda oldukça yeni bir araştırma yapıldı.Özellikle ikinci bölümde Doğu Afrika ile yapılan köle ticareti ele alınmaktadır. Ancak kitabın temel tezi Afrika'da sömürgeciliğin ve köle ticaretinin uzun bir geçmişi olduğu ve yüz yıllardır Müslümanların bu bölgeden köle taşıdığı, dolayısıyla Avrupa sömürgeciliğinin nev zuhur bir gelişme olmadığını temellendirmeye yöneliktir.

ticari ilişkilerin tarihi ilk çağlara kadar gerilere gider. Batılı araştırmacılar Doğu Afrika yöneticileri aracılığıyla köle avcılarında bölgeden çağlar boyu köle getirildiğinde ısrar etmektedirler. Reginald Caupland *"köle ticareti Doğu Afrika'nın bütün tarihi boyunca, günümüze kadar devam etmiştir. "Avrupalı" sömürgecilerden önce de Asyalı denizciler, bu bölgeden kadın-erkek insanları taşıyarak köleleştirdiler"* demektedir.[322]

Doğu Afrika sahilleriyle Müslüman tüccarların sistemli bir şekilde altın ve köle ticaretine bağlı olarak gelişen ilişkiler 132/750 yıllarında başlar. Doğu Afrika'da en eski cami miladi 780 ile 800 yılları arasına kadar geri gider. Bölgeye ilk Müslüman göçünün, Emevîlere karşı isyan ettikten sonra (122/740) başarısız olan Zeyd b. Ali taraftarlarının olduğuna inanılır.[323] Bu veriler Özellikle Abbâsîler döneminden itibaren Basra körfezindeki Arap-İran tüccarlarının oluşturduğu deniz filoları sayesinde Doğu Afrika ile olan ticaret de hızlanmıştır. Bu ilişkiye bağlı olarak Abbâsîlerin merkezi şehirleri olan Mısır, Hicaz ve Irak gibi eyaletlerine taşınan köle sayısının hiç de az olmadığı, isyana katılan asgari 500.000 Zencî kölenin sayısına bakılarak tahmin edilebilir.[324] Demek ki daha önceki yüzyıllarda da bu köle ticareti devam etmekteydi. Ancak Zencî isyanının çıktığı IX. asırda bu trafik en üst düzeye ulaşmıştır.[325]

Geniş bilgi için bkz. Ronald Segal. *Islam's Black Slaves: A History of Africa's otherBlack Diaspora.* London: Atlantic Books, 2003.

[322] Reginald Coupland, *East Africa and Its Invaders*, (New York 1965), s. 17-18.

[323] Jhon Vansino, "Historu of Africa: Seventh to Sixeenth centuries", *Ancyclopedia of Africa*, edit: Jhon Middleton, (New York 1984), II, 400-401

[324] G.S.P. Freeman Grenville, *The Medieval History of Coast of Zengesyika*, (London 1962), s. 34; A. 'Ulebî, s. 37.

[325] Bölgedeki Arap varlığını arkeolojik verilere bağlı ortaya koymaya çalışan bazı batılı araştırmalar bu ilişkinin en erken IX. asırda başladığı kanaatindedirler. Ancak H.N.Chittick, Arapların VIII. Asırda dahi bölgeyle ticaret yaptığını, ancak kalabalık bir Müslüman yerleşiminin ancak XI. Asırda kıyı şeridinde ve

Bu yüzyılda Güney Irak bölgesindeki ticari hayattaki ticarileşmeye bağlı olarak ortaya çıkan ve yoğun bir çalışma temposu gerektiren çiftliklerde ihtiyaç duyulan işçi emeği, Doğu Afrika'dan getirilen köle gruplarının istihdamı ile karşılanmaya başlamıştı[326].

Bu kölelerin nasıl yakalandığı ve getirildiği çok belirgin değildir. Muasır kaynaklar bunun Afrikalı yerli köle avcıları tarafından iç bölgelerde yakalanarak sahil bölgesine getirildiğini, burada da Arap köle tacirlerine satıldığını söyler. Zencî Afrika'da köle tacirlerinin genç köleleri ele geçirme usulleri hakkında en ilgi çekici rivayet Tahir el-Mervezi tarafından kaydedilmiştir. Onun rivayetine göre "*komşu ülkelerden gelen köle tacirleri çocukları ve gençleri ele geçirmek maksadıyla, Zencîlerin yaşadıkları yerlerde otların arasına gizlenirlerdi. Yanlarında getirdikleri hurmaları çocukların oynadıkları yerden ormanın içine doğru serperler, hurmaları toplamak için ormanın içlerine doğru giden çocuklar, yerlerinden uzaklaşınca, onları takip ederek ormanda yakalarlar ve kendi memleketlerine götürürlerdi.*"[327] Bunun yanında, kabile savaşlarında fidye olarak ele geçen köleler de Arap köle tacirlerine bu şekilde satılıyorlardı. İbn Batûta Kilva sultanının köle elde etmek için akınlar yaptığından bahseder.[328] Bu köleler deniz yolculuğu ile Kızıldeniz ve Basra körfezi, karadan da Nil ve Sudan altın yoluyla Mısır'a götürüyorlardı. Irak'a getirilen köleler için oldukça canlı bir piyasa olduğu anlaşılıyor. Bunun için "*en-Nelılıasîn*", "*el-Cellâbîn*" ve "*er-Rakîkiyyûn*" gibi adları olan değişik köle tacirleri, getirdikleri köleleri pazara çıkarıyorlardı. Toplumun yükselen emek ihtiyacına ve köle ticaretinin yüksek karlılığına bağlı olarak

---

Zengibar'da başladığını düşünür. Tartışmalar için blen G. H. Talhaıni, "The Zanj Rebellion", s. 444.

326 Joseph Horris, *The African Presence in Asia. Consequences of the East African Slave Frade* (Evanston 1971), s. 5.

327 Serefu'z-Zaıman Tahir el-Mervezî, *On China, the Turks and India*, ed. And tras.W. Minorsky, (London 1942), s. 57

328 Ebû Abdullah Muhammed ibn Batûta, *İbn Batûta Seyehatnâmesi*, trc. Sait Aykut, (İstanbul 2000) I, 366-367.

köle ticareti bütün hızıyla devam etmesine rağmen, bu işle iştigal eden "*el-Cellâbîn*" olarak bilinen köle tacirleri cemiyette en sevimsiz kimseler olarak şöhret kazanmışlardı.[329]

Büyük şehirlerde kölelerin satıldığı özel pazarları vardı ve buralar kayıtlara "köle pazarı" ya da "köle çarşısı" olarak geçmişlerdi. Bağdat'ta köle caddesi (*Şâriu'r-Rakîk*) olarak bilinen yerde, köle tacirleri veya simsarları *er-Rakikıyyun* diye bilinirlerdi. Bunlar er-Rakîkî veya el-Cellâb künyesi ile de meşhur olmuşlardı[330]. Basra'da "*Suku'n-Nelılıuîn* " adlı çarşıda köleler satılırdı. Benzer bir çarşı da Samarra'da vardı ve *Sukur's-Rakîk* yani köle çarşısı olarak bilinirdi. Burası dört köşe bir alandı, etrafında köleler için tahsis edilmiş dükkânlar, evler ve odalar bulunmaktaydı[331].

Bu bölgeye ilişkin araştırmalar daha çok batılı araştırmacılar tarafından sömürgeciliğin bölgede daha önce mevcudiyetini ispat çerçevesinde ele alınmıştır. Bu konuların birisi Arapların Doğu Afrika'da en eski varlıkları ve buna bağlı olarak ticaret ve mal değişim ve Irak'taki pazarlardaki ticareti bağlamında gelişmiştir.[332] Bugünkü Ortadoğu ile Doğu Afrika arasındaki ticari ilişkilerin tarihi ilk çağlara kadar gerilere gider. Batılı araştırmacılar Doğu Afrika yöneticileri aracılığıyla köle avcılarında bölgeden çağlar boyu köle getirildiğinde ısrar etmektedirler. Reginald Caupland *"köle ticareti Doğu Afrika'nın bütün tarihi boyunca, günümüze kadar devam*

---

[329] Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya, Nşr. M. Emin Demc, (Beyrut 1980), III, s. 399. Ayrıca bkz. A. Cebbar Beg, a.g.m., s. 521.

[330] San'ânî, *el-Ensâb*, VI, 151.

[331] Yakûbî, *el-Buldân*, s. 260.

[332] Bu konuda oldukça yeni bir araştırma yapıldı.Özellikle ikinci bölümde Doğu Afrika ile yapılan köle ticareti ele alınmaktadır. Ancak kitabın temel tezi Afrika'da sömürgeciliğin ve köle ticaretinin uzun bir geçmişi olduğu ve yüz yıllardır Müslümanların bu bölgeden köle taşıdığı, dolayısıyla Avrupa sömürgeciliğinin nev zuhur bir gelişme olmadığını temellendirmeye yöneliktir. Geniş bilgi için bkz. Ronald Segal. *Islam's Black Slaves: A History of Africa's otherBlack Diaspora.* London: Atlantic Books, 2003.

etmiştir. "Avrupalı" sömürgecilerden önce de Asyalı denizciler, bu bölgeden kadın-erkek insanları taşıyarak köleleştirdiler" demektedir.[333]

Basra civarındaki tuzlanmış tarlalarda çalıştırılan köle gruplarının yoğun bir şekilde buraya ne zaman getirildiğine dair kesin deliller bulunmamaktadır. Abbâsîler döneminde Basra körfezinde Arap-İran tüccarlarının oluşturduğu deniz filoları sayesinde Doğu Afrika ile olan ticaret de hızlanmıştır. Bu ilişkiye bağlı olarak Abbâsîlerin merkezi şehirleri olan Mısır, Hicaz ve Irak gibi eyaletlerine taşınan köle sayısının hiç de az olmadığı, isyana katılan asgari 500.000 Zencî kölenin sayısına bakılarak tahmin edilebilir.[334] Demek ki daha önceki yüzyıllarda da bu köle ticareti devam etmekteydi. Ancak Zencî isyanının çıktığı IX. asırda köle ticareti trafiği en üst düzeye ulaşmıştır.[335] Bu yüzyılda Güney Irak bölgesindeki ticari hayattaki ticarileşmeye bağlı olarak ortaya çıkan ve yoğun bir çalışma temposu gerektiren çiftliklerde ihtiyaç duyulan işçi emeği, Doğu Afrika'dan getirilen köle gruplarının istihdamı ile karşılanmaya başlamıştı[336].

Müslüman dünyada satışa sunulan köleler, ev işlerinden, savaşçı asker olmaya kadar hayatın birçok alanında istihdam ediliyorlardı. Zirâî hayatta kölelerin yoğun olarak çalıştırıldıklarına ve köleliğe dayalı bir zirâî yapının oluştuğuna dair İslam tarihinde yerleşik geleneklere ve uygulamalara pek rastlanmaz. Ancak h.III/IX asırda aşağı Irak'ta oluşan büyük

---

[333] Reginald Coupland, *East Africa and Its Invaders*, (New York 1965), s. 17-18.

[334] G.S.P. Freeman Grenville, *The Medieval History of Coast of Zengesyika*, s. 34; A. 'Ulebî, s. 37.

[335] Bölgedeki Arap varlığını arkeolojik verilere bağlı ortaya koymaya çalışan bazı batılı araştırmalar bu ilişkinin en erken IX. asırda başladığı kanaatindedirler. Ancak H.N.Chittick, Arapların VIII. Asırda dahi bölgeyle ticaret yaptığını, ancak kalabalık bir Müslüman yerleşiminin ancak XI. Asırda kıyı şeridinde ve Zengibar'da başladığını düşünür. Tartışmalar için blen G. H. Talhami, "The Zanj Rebellion", s. 444.

[336] Joseph Horris, *The African Presence in Asia. Consequences of the East African Slave Frade* (Evanston 1971), s. 5.

zirâî çiftliklerde köle emeğine ihtiyaç duyulması neticesinde, bu bölgede daha önceki Zutt'lardan ve Zencîlere ek olarak yeni Zencî köleler getirilerek, bataklık bölgedeki tuzlanmış toprakların temizlenmesi ve pirinç ve şeker kamışı gibi sulu tarım yapılan alanlarda, ağır şartlarda çalıştırılmaya başlandı. Abbâsîler döneminde Basra körfezindeki ticaretin canlanmasına paralel olarak buradaki çiftliklerde pirinç, şeker kamışı gibi sulu tarım ürünlerinin piyasaya yönelik üretim yapan ve daha sıkı bir çalışma temposu gerektiren plantasyonlarda üretilmeye başlaması ile birlikte, iş gücü ihtiyacı daha da artmıştı. Muhtemelen tarımsal hayatta ticarileşmelere bağlı olarak zirâî hayatta ortaya çıkan iş gücü açığı köleler ile karşılanmaya başlanmıştı. Zamanla büyük ölçekli zirâî projelerde toplu halde köle grupları çalıştırılmaya başlandı.[337] Tarımsal hayattaki bu iş gücü açığını karşılamak için Basra körfezindeki liman şehirlerinin denizci tüccarları tarafından Doğu Afrika'dan zenci köleler getirilmeye başlandı. Bu gelişme, daha önceki Zuttlara ilaveten köle nüfusuna göre daha yoğun ve sayıca daha kabarık olduğundan, istisnai bir durum arz ediyordu.[338] Bataklık bölgede yoğunlaşan Doğu Afrika kökenli bu Zencî köleler, ağır şartlar altında ve karın tokluğuna çalıştırıyorlardı. Bundan başka ne bir ücretleri, ne de bir hakları vardı. Çoğu zaman vücutlarının ihtiyaç duyduğu kadar gıda ihtiyacını dahi alamıyorlardı. Serveti yüz bin dinarı bulan Basralı bir Zenginin (Zübeyde b. Humeyd) kölelerinin açlığı darbı mesel olmuştu. Kölelerin reisi onların bu halini şu ifadelerle dile getirmişti: "*Biz tokluğu sadece insanların ağzından duyuyoruz*".[339] Kölelerin yiyecek giderlerini azaltmak için yedikleri en temel yiyecek; hurma, arpa ve buğday unuyla hurma karışımından yapılmış ed-dakîk ve es-sevîk adı verilen yemek ile kuru ekmekti. Karınları bile doymayan, yarı aç halde, sıcak güneşin altında, ağır şartlar altında çalıştırılıyorlardı.[340]

Onların bu sefaletinden boğaz tokluğuna bile varmayan, bedava işçilerin, ürettikleri mahsullerle Basralı toprak sahibi tüccarlar

---

[337] A. 'Ulebî, s. 32.

[338] Muhammed Abdulcebbar Beg, "Abbâsî idaresi Altındaki İslam Toplumunda Sefler", s. 531.

[339] Câhız, *el-Buhâla*, s. 65 (trc. s. 54).

[340] F. Sâmir, s. 33.

servetlerine servet katıyorlardı. Bu çelişkili durum, en ağır şartlarda çalıştırılan ve bu ağır şartlardan kurtulmak için yanıp tutuşan ümitsiz köleler, en küçük kıvılcımla patlamaya hazır bir vaziyetteydi. Bu ortamda ihtiyaç duyulan tek şey, onları harekete geçirecek bir önderdi.[341] Sonunda, onların bu durumunu çok iyi fark eden bir önder de ortaya çıkmakta gecikmedi. Abbâsî merkezi yönetimindeki karışıklıklardan faydalanarak, Ali b. Muhammed adında birisi bu kızgın ve sefil haldeki kölelerin sefaletinden faydalanarak; onları bu durumdan kurtarma vaadiyle önlerine düşecek ve açtığı isyan bayrağının altında, bir biri arkasına toplanan köleler ile kısa zamanda Zencîlerden büyük köle taburları oluşturmuştu. Zencîleri kinle coşmaya ve tüyler ürpertici gaddarlıkları yapmaya iten, yaşadıkları kötü hayat şartları ve maruz kaldıkları sömürünün korkunçluğuydu.

---

[341]. E. Ashtor, s. 146.

İKİNCİ BÖLÜM
İSYANIN BAŞLAMASI VE EN PARLAK YILLARI

I) ZENCÎ LİDERİ ALİ B. MUHAMMED'İN HAYATI

Zencî isyanının lideri olan Ali b. Muhammed'in kendini Hz. Ali soyuna nispet ettiği sahte bir nesep uydurmasından dolayı nesebi hakkında oldukça belirsiz bir durum vardır. Onun nesebi ile ilgili rivayetlere geçmeden önce Ali soyundan geldiğine dair iddia ve haberlerin bir değerlendirmesini yaparak işe başlayalım.

Zencî lideri Ali b. Muhammed, kendisinin Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyn b. Ali b. Ebi Talib soyundan geldiğini iddia eder.[342] Daha sonraki bir zaman ise yandaşlarına Kûfe yakınlarında öldürülen Ebû'l-Hasan Yahya b. Ömer el-Alevi olarak tanıtmıştı. Bundan dolayı Bahreyn bölgesinde çölde taraftar toplamaya çalıştığı günlerde halk onu Yahya b. Ömer zannetmiş ve etrafında kalabalık bir kitle toplanarak destek vermişti. Topladığı bu kalabalık ile "er-Redm" bölgesine gitmişti. Buna göre Zencî lideri Ali b. Muhammed isyanı başlatmak için h. 249/862 yılında Samarrâ'dan ayrılmadan önce Alevilik iddiasına sahipti. Ancak Taberî, O'nun Alevi soyundan geldiği iddiasını isyandan bir yıl önce (h.254/868) yılında Bağdat'ta kaldığı sırada ortaya attığını, daha önceki hayatında bu özelliğinin bilinmediğini iddia eder.[343] Ali b. Muhammed bu iddiada bulunduğu sırada gerçek Ali b. Muhammed Kûfe'de ikamet etmekteydi ve yirmi sekiz yaşındaydı. Zencî lideri öldürüldükten sonra da elli sene yaşamıştır. Zencî lideri Ali b. Muhammed'in de yaşı bu civarlardaydı. Bu benzerlikten faydalanarak kendisinin Ali b.

---

[342] Taberî, IX, 410; İbnü'l-Esîr, VII, 172.
[343] Taberî, IX, 410.

Muhammed b. Ahmed olduğunu iddia ediyordu.[344] Ancak Zencîlerin Basra'yı tahrip ettikten sonra, aralarında gerçekte amcası olması gereken Ali b. Ahmed b. İsa b. Zeyd b. Abdullah b. Ali'nin de bulunduğu bir grup Ali evladı, toplu halde Zencî liderinin yanına gitmişler ve onunla nesebi hakkında konuşmuşlardı. Buradaki konuşmada ise Zencî lideri nesebini Ahmed b. İsa'ya dayandırmaktan vazgeçerek, soyunun Hz. Ali neslinin Yahya b. Zeyd kolundan geldiğini iddia etmişti. Taberî buradaki görüşmeyi Muhammed b. Hasan'ın ağzından naklettikten sonra şu değerlendirmede bulunur: "*O bu sözüyle açıkça yalan söylüyordu. Çünkü Herkes tarafından bilinmektedir ki Yahya'nın geride tek bir kızı kalmıştı, o da daha süt emerken ölmüştü.*"[345] Bu durumu fark eden Şii tarihçi İbn Ebi'l-Hadîd Onun hakkında şu tespitte bulunur: "*(Zencî lideri) şartlara bağlı olarak nesebini değiştirmektedir. Ahmed b. Zeyd'den Ahmed b. Muhammed b. Zeyd' geçmektedir*"[346]. Bîrunî de konuyla ilgili bir başka ayrıntıya yer verir. Taberîstan Zeydî emirlerinden Hasan b. Zeyd, Ali b. Muhammed isyan ettiği zaman ona bir mektup yazarak gerçek nesebini öğrenmek istediğini bildirdi. Ali b. Muhammed ona yazdığı cevapta: "*Senin uğraşın/maksadın ile benimki aynıdır vesselam*"[347] diyerek muğlak ve kapalı bir cevap vermişti.

Zencî isyanının çıktığı dönemde yaşamış olan Şii eğilimli Tarihçilerden Ya'kûbî, Mes'ûdî ve daha sonra gelen İbn Ebi'l-Hadîd, Zencî lideri Ali b. Muhammed'in Ali soyundan geldiğini şiddetle reddetmişlerdir. Mes'ûdî konuyla ilgili olarak: "*İnsanların çoğu onun Ali soyundan geldiğini reddederler. Bu sadece bir iddiadan ibarettir*" ifadesi, daha o zaman Ali b. Muhammed'in bu iddialarının pek fazla kabul görmediğini

---

[344] Ebû Muhmmed Ali b. Ahmed ibn Hazım (ö. 486/1064), *Cemheratu Ensâbi'l-'Arab*, thk. A. Harun, (Kahira ty.), s. 57; Ayrıca bkz. Gülgün Uyar, *Ehl-I Beyt: İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evladı*, (İstanbul 2004), s. 333-336.

[345] Taberî, IX, 488; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XI, s. 39.

[346] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 126.

[347] Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Asâru'l-Bâkıyye an Gurûni'l-Hâliye*, nşr. E. Sachau, (Leipzing 1923), s. 332.

gösterir.[348] Fahrî de "*Nesebcilere göre bu doğru değildir*" demektedir.[349]

Ali b. Muhammed'in bu iddiası ne muasırları, ne Şii tarihçiler, ne de klasik kaynakların hiç birisinde kabul görmemiştir. Ancak Nöldeke ve Massignon gibi batılı araştırmacılar, her zaman sorgulayıcı ve eleştirel bir yaklaşım takınmalarına rağmen, bu konuda bütün tarihsel verileri göz ardı ederek Ali b. Muhammed'in Hz. Ali soyundan geldiği iddiasını gerçek kabul etme eğilimindedirler.[350] Aynı şekilde Muhammed Ammara da Zencî liderinin kendi zamanında kabul görmeyen bu iddiasını ciddiye alarak onu Zeydî liderlerden biri olarak görmektedirler.[351]

Zencî liderinin kendini Hz. Ali'ye dayandırdığı sahte nesebin aksine, Onun gerçek soyu baba tarafından Ali b. Muhammed b. Abdurrahim'dir. Dedesinin soyu ise Cahiliyeden beri Bahreyn bölgesinde yaşamakta olan Rabi'a kabilesinin Abdulkays koluna dayandığı konusunda bütün kaynaklar ittifak etmektedirler[352]. Baba dedesi Abdurrahim Talikan doğumlu idi. Daha sonra Irak'a gelerek yerleşmiş ve burada Sind asıllı bir

---

348 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 194.

349 İbn Tiktaka, *el-Fahri fi Adabi's-Sultaniyye*, s. 250.

350 T. Nöldeke, s. 146-147; L. Masignon, Eİ, IV, 1213.

351 Muhammed Ammara'ya göre bu isyan Alevi-Zeydi isyanlar silsilesinin bir halkasını oluşturmaktadır. Bkz. *Sevratü'z-Zenc*, (Beyrut 1980), s. 33-46.

352 Bu kabile İslam öncesinde İran topraklarına yaptıkları saldırılarıyla ünlenmişlerdi. Ancak daha sonraki tarihlerde İran boyunduruğuna girerek Hecr şehrine iskan edildikleri görülür. Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuşlar, irtidad döneminde isc İslam üzere kalan nadir kabilelerdendirler. İslam fetihlerinden sonra Kûfe'ye yerleştirilen ilk kabileler arasında yer alırlar. Hz. Osman döneminden itibaren Emevîlere muhalif kalarak Ali taraftarlığı ile öne çıkmışlardır. Ayrıca haricileri de Hz. Ali'nin katili gördüklerinden onlarla daima mücadele halinde olmuşlardır. Emevîler devrindeki kabilelerin tehciri sırasında bunlar da Horasan'a tehcir edilmişler (96/714) ve bu dönemde dört bin savaşçı çıkarabildikleri bilinmektedir. M. Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, (Ankara 2000), s.148-149.

cariye satın almıştı. Zencî liderinin babası Muhammed bu cariyeden doğmuştu.[353]

Anne tarafına gelince, buradaki soyu da yine bir Arap kabilesi olan Esed kabilesine dayanır. Ancak Safedî onun İran asıllı olduğunu söyler[354]. Anne tarafından nesebi Fahra kızı Recep b. Muhammed b. Hakim el-Esedi'dir. Kayravani ise; "*Kurra bint-i Abdulvahid b. Muhammed eş-Şami*" silsilesini verir[355]. Ailenin bundan sonraki serüvenini Taberî, Ali b. Muhammed'in kendi ağzından şöyle aktarır: " *(anne) dedem Muhammed b. Hakim aslen Kûfe'liydi. Zeyd b. Ali ile birlikte Hişam b. Abdulmelik'e karşı isyan eden Haricilerin içinde yer almıştı. Zeyd b. Ali öldürülünce, dedem(Hişam) da kaçarak Reyy civarında yaşayan Esediler'in yanına gider ve buradaki Verzenin köyüne yerleşir*".[356] Ali b. Muhammed de bu köyde dünyaya gelir. Onun hangi tarihte doğduğu hakkında bilgi verilmiyor. Ancak h.270/883 yılında öldürüldüğünde kırk sekiz yaşında olduğu dikkate alındığında, 221/835 yıllarında doğduğu anlaşılıyor.

Safedî, Ali b. Muhammed'in anne ve baba tarafının Verzenin köyünde nasıl bir araya geldikleri konusunda başka hiçbir kaynakta geçmeyen bir bilgiyi aktarır. Buna göre anne babası mûtat olarak her yıl hacca giderdi. Medine'ye

---

353 Taberî, IX, 410.

354 Safedî, s. 17.

355 Kayravanî el-Husrî (ö.413/1020 veya 453/1061), *Zührü'l-Adab ve Simaru'l-Gulub*, (Kahira 1953), I, 287.

356 Taberî, IX, 410, İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 127. Emevîler devrinde Horasan bölgesine bir çok kabile toplu halde tehcir edilerek belli bölgelere iskan edilmişlerdi. Buradaki ifadeden de anlaşıldığına göre Ali b. Muhammed'in dünyaya geldiği köy bir Arap köyüydü. Onun Reyy yakınlarında doğmuş olması İranlı olduğunu göstermez. Horasandaki Arap varlığı hakkında geniş bilgi için bkz. Saleh Said Agha, "The Arab Population in Horasan During The Umayyad Period; Same Demographic Computations", *Arabica*, (1999) C. XLVI, s. 212-229. M.A. Shaban, *The 'Abbâsîd Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press,1970, s. 28 vd; Moshe Sharon, *Black Banners from the East*, Jerusalem and Leiden, the Hebrew University-E.J. Brill, 1983. s. 65-67.

uğradığında ise Ebi Talib neslinin şeyhine misafir olarak Reyy'den getirdiği hediyeleri sunardı. Son uğradığında şeyh vefat etmiş, yerinde henüz on bir yaşındaki oğlu Muhammed (Zencî liderinin babası) kalmıştı. Bunun üzerine anne dedesi Abdulvahid, Muhammed'i Medine'den Reyy'e götürmek ister. Fakat Muhammed annesinin ve kız kardeşinin muvafakati olmadığı için gelmek istemez. Bir sene sonra Abdulvahid yine hacc için Medine'ye geldiğinde, Muhammed'in annesi ve kız kardeşi ölmüş, Muhammed on iki yaşında kimsesiz kalmıştı. Bunun üzerine Abdulvahid onu alarak Verzenin'e götürür ve bir süre sonra Muhammed ile kızı Kurra'yı evlendirir. Bu evlilikten iki çocuk olur; biri küçükken ölür, diğeri ise Zencî lideri Ali'dir. Ali b. Muhammed'in annesi ile babası, o daha çocuk yaşta iken babasının müsrifliği ve şiddetli geçimsizlik yüzünden ayrılırlar. Bu yüzden babası bir cariye satın alarak onunla evlenir ve Muhammed'i de yanına alıp köyden ayrılır.[357]

Safedî'nin bu rivayeti aslında onun iddiaları ile gerçek nesebini birleştirmeye yönelik bir teşebbüs olarak görünüyor. Burada Zeynel Abidin oğlu Zeyd'in dört oğlu bir kızı olduğu ve bunlar Medine'de oturan İmam Cafer as-Sâdık'ın korumasında yetiştirildikleri bilinmektedir. İlk oğlu Yahya'nın babasından birkaç yıl sonra isyan ettiği Cüzcan'da öldürüldüğü ve Hüseyin Züddema'nın torunlarından Ali el-Medenî'nin IX. asrın ilk yarısında Malatya'ya gelip yerlermiş olduğunu da biliyoruz. Diğer iki oğlundan birinin İsa Mut'im el-Esbal, diğeri ise Muhammed idi. Ali b. Muhammed al-Burkuî'nin babası bu idi. Ancak Safedî'nin bu rivayetini destekleyen veya onu

[357] Safedî, s.17-18. Bu anlatılanların ışığında diyebiliriz ki Ali b. Muhammed soy olarak Esed ve Abdulkays kabilelerinden gelmekte olup Arap asıllıdır. Ancak Heinz Halm, Ali b. Muhammed hakkında yaptığı doktora çalışmasında onun Fars asıllı bir mevali olduğunu, bu sebepten de ona katılanların da mevalilerden oluştuğunu iddi eder. (Bkz. *Die Traditionen iiber den Aufstand Ali b. Muhammads, des "Herrn der Zang"*, (basılmamış doktora tezi) (Bonn 1967), s. 55-57. Fakat kaynakların hiç birinde onun Farisi asıllı olduğuna işaret edilmemektedir. O sadece çocukluğunu Horasanda geçirmiş, fakat babası ve dedeleri Arap asıllı birisiydi.. A. 'Ulcbî, s. 133.

tamamlayan başka rivayetlere rastlanılmamaktadır. Ayrıca Onun bu bilgisinin kaynağı belli olmadığından, güvenirliği konusunda ihtiyatlı olmak gerekir. Ancak bu rivayet farklı rivayetleri bir öykü içinde başarılı bir şekilde birleştirmiştir. Muhammed'in babası tam net değildir, Ebû Talib neslinin şeyhinin de kim olduğu açık değildir, muhtemelen İmam Cafer es-Sadık kast edilmektedir. Ayrıca bir yıl önce anne ve kız kardeşlerinin muvafakati olmadığı için Verzenin'e gidemeyen Muhammed'in bir yıl sonra her ikisinin de aynı yıl içinde ölmesi üzerine gitmek zorunda kalması, bu rivayetin bir kurgu olduğu şüphesini daha da artırmaktadır. En iyimser yorumla bu dönemde sık karşılaşılan bir göç hikayesi içine "*Ehl-i beyt*" figürü de katılarak yaygın bir iddia temellendirilmeye çalışılmıştır. Eğer bu gerçek olsaydı, ailenin yaşadığı dönedeki Şii müellifler bir şekilde, diğer Ehl-i Beyt mensuplarında olduğu gibi bunlar hakkında da bilgi verirlerdi.

Ali b. Muhammed'in babası ile Verzenin'den ayrıldıktan sonraki çocukluk ve gençlik hayatı hakkında kaynaklar hiçbir şekilde bahsetmiyorlar. Verzenin'den ayrıldıktan yıllar sonra babasının ölümü ve bir miras davası vesilesiyle Samarrâ'dan annesinin yanına geldiği rivayet edilir.[358] Ali b. Muhammed bir müddet Verzenin'de kaldıktan sonra ilim tahsili amacıyla Horasan'a gider. Annesinin ifadesine göre; "*Reyy bölgesinde bütün ilimleri öğrendikten*" sonra Horasan'a gitmişti.[359] İki ve üç yıl Horasan'da da ilim tahsili ile uğraştıktan sonra tekrar annesinin yanına dönerek bir müddet kalır. Bundan sonra köyünden bir daha dönmemek üzere ayrılır.[360]

Bundan sonra Ali b. Muhammed'i Abbâsîlerin Hilafet merkezi olan Samarrâ'da Abbâsî halifesi el-Muntasır'ın (247/861-248/862) saray çevresinde ve onun yakın adamları içinde görmekteyiz. Onun 249/863 yılında Samarrâ'yı terk ettiğini dikkate aldığımızda, Mütevekkil, Muntasır ve Müsta'în zamanında Samarrâ'da kaldığı anlaşılıyor[361]. Buradaki en yakın

---

[358] Ashtor, s. 146.
[359] P. Hitti, II, 736.
[360] Safedî, s.18
[361] F.Sâmir, s. 87.

dostları arasında Ğânim eş-Şatrancî, Sâ'id es-Sağîr ve Yusru'l-Hâdim gibi Abbâsî sarayının üst düzey yöneticileri bulunuyordu. Saray'da orta yaş çocuklara ve gençlere muallimlik yaptığı; onlara hat, gramer, edebiyat ve astronomi gibi dersler verdiği aktarılır[362].

Yüksek mevkideki yakın dostlarını ve sultanları şiirleriyle öven Ali b. Muhammed burada edebi kişiliği ile öne çıkmış, bir müddet sonra da katiplik yapmaya başlamıştır. İsyan öncesi Samarrâ hayatında şair kişiliği, hocalık özelliği ve astronomi/astroloji bilgileriyle, Divan katibi olarak çalıştığı anlaşılıyor[363]. Ancak O'nun Samarrâ'daki yaşantısı, zengin ve iktidar sahiplerinin lüks ve sefahetten sosyal hayatın çözülüşünü, iktidar kavgaları içinde idarenin gerileyişini ve iktidara ulaşmak için pırıltılı saray hayatı etrafındaki acımasız kavgaları içinde geçer. Bütün bu görüp yaşadıkları, onun iç dünyasında kin ve nefretle dolu fırtınalar estirmeye başlar. Bu hayat ve sosyal çözülmeye karşı duyduğu tepkiyi bir şiirinde şöyle dile getirir:"*İçki burada açıkça içiliyor, İnsanlar günah işlemeye ne kadar da düşkünler.*"[364] Bu ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, Samarrâ sosyetesinin aşırılıkları ve lüks düşkünlüğü ve Hilafet merkezindeki istibdat, onu bir arayış içine itmiş ve bunun neticesinde Bahreyn'e gitmiştir.[365]

Ali b. Muhammed'in Samarrâ'dan niçin ayrıldığını, böylesi büyük bir maceraya atılmak için neler yaşadığını, kimlerle irtibatlı olduğunu bilemiyoruz. Ancak Abbâsîlerin hilafet merkezi olan Samarrâ'daki siyasi kaos ve kişisel olarak kendi yaşadıkları onu böyle bir maceraya sürüklemiş olmalıdır. Samarrâ'dan ayrılmadan önce yaşadıklarına bakılırsa, niçin ayrıldığına dair bazı ip uçları yakalanabilir. Bu yıllarda Abbâsî halifeliği üzerinde tamamen hakimiyet kurmuş olan Türk komutanlar, istedikleri kişiyi halifelikten azlederek istediklerini halifeliğe getiriyorlardı. Halifeliğe yeni gelen ise eski halifenin yakın adamlarını tavsiye yoluna gidiyordu. Ali b. Muhammed'in

---

362 Zehebî, "el-Habîs" md, *Siyeru 'Alâmi'n-Nübelâ*, c. XIII, 131.
363 Zehebî, age, XIII, 131; Safedî, s.18. Ayrıca bkz. A. Ulebî, s. 84.
364 M. Ammara, *el-Müslimüne's-Sevvar*, s. 206.
365 Taberî, IX, 410; İbn Esır, VII, 172; İbn Ebil-Hadîd, VIII, 127.

yakın çevresinde yer aldığı Muntasır, altı ay hilafet makamında kaldıktan sonra Türk komutanlar tarafından zehirletilerek öldürüldükten sonra yerine tecrübesiz ve genç yaştaki Muste'în billah'ı halifeliğe getirmişlerdi (248/862). Bundan sonra Müste'in, Mustansır'ın yakın çevresindeki üst yönetici kadroya karşı bir tavsiye operasyonu başlamıştı. Başta veziri Ahmed el-Hasîb Girit'e, baş katibi 'Ubeydullah b. Yahya b. Hakan da Rakka'ya sürgün edilmişti.[366] Mustansır'ın diğer yakınları da yakalanarak hapsedilmişlerdi. Tutuklananlar arasında Zencî lideri Ali b. Muhammed de vardı.[367] Ammara, Onun Samarrâ'yı terk ederek Bahreyn çöllerindeki maceralara girişmesini, Samarrâ'da yaşadığı son olaylarla ilişkili olduğu kanaatindedir.[368]

Bu konuda akla gelen bir başka unsur da Şiilikte gaybet öncesinde, yani h.250/863 tarihinden itibaren Abbâsî hakimiyeti altındaki Alevi ve Zeydîlerin büyük bir hazırlık ve hareketlilik içinde[369] olduklarını fark ederek, bundan faydalanmak istemesi olabilir. Mes'ûdî ve diğer Şii kaynakları bu dönemde patlak veren Zeydî isyanlarının uzun bir listesini verir.[370] Buna göre (h.250/862) tarihinde Taberîstan'da Hasan b. Zeyd, Reyy'de Muhammed b. Câfer, Kazvin'de Alevi Karakî, yine Reyy'de Ahmet b. İsa; Kûfe'de Hüseyn b. Muhammed; Âmül'da Ali b. Abdullah et-Tâlibî, Kazvin'de Huseyn b. Ahmed el-Erkut; Medine'de ve Bahreyn'de İsmail b. Yusuf el-Alevi, h. 256 yılında Mısır'da İbrahim b. Muhammed el-Âlevi, Kûfe'de de Ali b. Zeyd el-Alevi isyan etmişti.[371]

Ali b. Muhammed'in Abbâsî tarihinin en buhranlı günlerini yaşadığı bir dönemde, insanlar yaşadıkları problemlerin ve mevcut sisteminin ancak Peygamber soyundan gelen birisi tarafından düzeltileceği inancından (*Mehdiy-i Muntazır*)

---

366 Mes'ûdî, IV, 156-157.

367 İbn Haldun, *el-İber*, Bulak matbaası (Kahire 1284), IV, s. 19.

368 M. Ammara, *Müslimüne's-Sevvar*, s. 206.

369 A. Ulebî, s. 48, 85.

370 İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 129; Ayrıca bkz. F. Sâmir, s. 50-51.

371 Ahmed el-Kâtib, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, trc. Mehmet Yolcu, (Ankara 2005), s. 252-283.

faydalanarak kişisel hedeflerini gerçekleştirme peşinde olduğu anlaşılıyor. Bu dönemde Abbâsîlerin başkenti Samarrâ'da böylesi zorlu bir buhranı atlatabilecek kudretle bir halife bulunmuyordu. Türk komutanlar tarafından halifeliğe getirilen el-Muhtedî'nin ıslahatçı girişimleri, yine onlar tarafından engellenerek bir yıl bile geçmeden halifelikten alınarak yerine Mu'temid halife ilan edilmişti (256/870). Dolayısıyla Abbâsî devletinin en üst makamında oturan kişi göstermelik bir kişiydi ve sadece halifeliğin lakabını ve itibarını kullanıyordu.[372] Böyle bir ortamda Şii daveti büyük bir rağbet görmeye başlamış ve hızla yayılmıştı; insanları etrafına toplamak ve halkı kendine çekmek için en etkili unsurlardan biri Peygamber soyundan gelmekti. Ayrıca, Peygamberin halefi ve şeriatının uygulayıcısı olan Sünni Abbâsî halifeliğinin meşru iktidarı ve halk nazarındaki saygınlığı karşısında, ortaya çıkacak her hareket din dışı ve sapık görülmekteydi. Bunu kırmak için de Şiî imgeleri kullanmadan bir hareket başlatmak ve etrafına insan toplayarak isyan başlatmak mümkün değildir. Peygamber soyundan gelmek bu anlamda bir meşruiyet sağlıyordu. Bu itibar ve meşruiyetten faydalanmak için Ali b. Muhammed kendini Hz. Ali soyundan gelen birisi olarak tanıtmış ve bu kimlik altında propoganda yağmaya ve etrafında insan toplamaya başladı.[373]

Öyle anlaşılıyor ki Ali b. Muhammed Samarrâ'da kaldığı dönemde Abbâsîlerin siyasi kötüye gidişini; buna karşılık Şiiliği ve onun toplumsal gücünün yükselmekte olduğunu ve dini meşruiyet sağlamadaki etkisini de derinden fark ediyordu. Çünkü zamanındaki bu köklü değişimi fark edebilecek bir bilgi birikimine ve zekaya sahip olduğu anlaşılıyor. Ayrıca ülkenin değişik yerlerindeki gelişmelerden haberdar olacak kadar da saraya ve iktidara yakın bir konumda bulunmaktaydı. Şairliği, hocalığı, hatipliği, ileriyi öngörebilen zekası, astronomi bilgisi ve karizmatik kişiliği ile kendisine olan yüksek güveni ona daima büyük işleri, idealleri ve hayalleri gerçekleştirme hevesi verdiği tahmin ediliyor Onun için de Samarrâ'dan ayrılarak

---

[372] Bkz. Mes'ûdî, IV, 68-69.
[373] F. Samîr, s. 66-67, 103.

Bahreyn'e giderken kafasında devlete karşı büyük bir isyan çıkarmanın hesabı olmalıdır[374].

Ali b. Muhammed Samarrâ'dan doğru Bahreyn'e gider. Onun niçin Bahreyn'i seçtiğini tahmin etmek zor değildir. Burayı seçmesinde en başta Bahreyn'in Abbâsîlerin merkezinden ve gözetiminden uzak oluşunu hesap etmiş olmalıdır.Burada başlatacağı bir harekete karşı Abbâsîlerin ordu göndermesi hem zaman alacak, hem de bir dizi zorlukla karşılaşacaktır. Bunun yanında daha önce nesebini aktarırken de işaret ettiğimiz üzere kendi soyu burada yaşayan Abdulkays oğullarına dayanıyordu. Nesep yakınlığını kullanarak onların desteğini alabileceği hesabını yapmış olabilir. Ama en önemlisi ise, dini ve sosyal bir davayı yaymak için Bahreyn'in sosyal yapısının müsait olmasıydı. Bedevilerin ganimet ve yağma tutkusu, halkın animist ve insan üstü olaylara inanmaya yatkın oluşu ve daha çok zanaatkâr, işçi ve mevâli gibi alt tabakadan insanların sosyal vaatlere daha çabuk cevap verecek olmaları, burada bir isyan hareketine daha hızlı cevap bulacağını hesap etmiş olmalıdır.[375]

Nitekim Ali b. Muhammed'in bu öngörülerinde çok da yanılmadığı, Bahreyn'i seçmekle isabetli davrandığı; kısa zaman içinde etrafında kalabalık bir kitle toplamayı başarmasında görülür. Ali b. Muhammed Bahreyn'e geldikten sonra orada kendisini Ali b. Muhammed b. Fazl b. Hüseyn b. Abdullah b. Abbas b. Ali b. Ebî Talib olarak tanıtmıştı. Hecr şehrinde halkı kendine destek vermeye çağırdı. Hecr halkı ve diğer yerlerden gelen bir çok insan kısa zamanda onun etrafında toplanmaya başladı. Ona ilk katılanlar ölçücülük işiyle uğraşan Yahya b. Muhammed el-Behrâni, küçük bir esnaf olan Yahya b. Ebi Sa'leb, kasaplık yapan Muhammed b. Selm, darrâblık yapan Huseyn eş-Şeybani gibi küçük esnaf ve mevaliden kimselerdi.[376]

Kısa zamanda etrafına topladığı bu insanlar ile bir güç haline gelmiş ve kendi adına vergi toplamaya başlamıştı. Ayrıca

---

[374] A. 'Ulebî, s. 117.

[375] Abdulcebbar Nâcî, "Sâhibu'z- Zenç, es-Sâir, eş-Şâir", s.13.

[376] Taberî, IX, 410.

burada kendini olağanüstü yeteneklere sahip birisi olarak tanıttığından halkın kendisini Peygamber olarak gördüğü ve koyduğu kanunların mahkemelerde geçerli olduğu rivayet edilir.[377] Bu durum onu bir devlet kurma hayaliyle yola çıktığının ve bölgede bir devlet haline gelmeye başladığının da ilk işaretleridir. Ancak bir müddet sonra onun taraftarları ile muhalifleri arasında bir bloklaşma (asabiyet) ve gerginlik meydana gelmeye başladı. Bu gerilim sonunda kanlı çatışmalara dönüştü ve tarafların çatışmalarında her iki taraftan da insanlar ölmüştü. İşin içine kan girmiş, hesaplar alt üst olmuştu. Bu çarpışmalar sırasında "*"Abd al-Kays, benim kendisini unutmuş olduğumu sanmasın sakın! Onu asla unutmayacak ve öcümü alacağım"* şiirini söylemişti. Bundan dolayı Ali b. Muhammed, Hecr'den ayrılmak zorunda kalmış ve Ahsâ'ya giderek buradaki önce Benî Tenim, sonra da Benî Şemmen denen anne tarafından akraba olduğu Benî Esed'e sığınmıştı.[378] Bu kabileler bölgenin en güçlü ve en savaşçı kabileleri idi ve burada da onların desteğini almayı başarmıştı.

Ali b. Muhammed'in Ahsâ'da bir çok taraftar toplaması, kendi adına vergi toplamaya başlaması ve kanun koyması, halkın kendisini bir Peygamber gibi görmeye başlaması gibi gelişmeler karşısında Abbâsî halifeliğinin bölgedeki valileri bu gidişin önüne geçmek isteyince aralarında çarpışmalar meydana gelmişti. Zamanla bu çarpışmalar sık sık tekrarlamaya başlayınca, insanlar korkmaya başladığından Bahreyn halkı arasında ona katılımlar durdu.[379] Abbâsîlerin bölgedeki idarecilerinin kendini rahat bırakmayacağını anlayan Ali b. Muhammed, Ahsa ve Hecr'de hareketin tohumunu attıktan sonra, bu defa kılık değiştirerek çöldeki bedevileri yanına çekmek için çöle gitti. Bedeviler arasındaki asabiyetten istifade ederek güç toplamayı hedefliyordu. Bedevilere kendini, h.250/864 yılında Kûfe'de halife Mustein'e karşı isyan eden ve Kûfe yakınındaki Sahiyy köyünde öldürülen Yahya b. Ömer b.

---

[377] F. Sâmir, s. 51.
[378] Taberî, IX, 410, İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, s.129.
[379] Taberî, IX, 410, İbnü'l-Esîr, VII, 173. Safedî, s.18

Yahya b. Huseyn b. Zeyd b. Ali olarak tanıtıyordu.[380] Bedevilere karşı kendinde ilahi güçler olduğunu, kuşların dilinden anladığı söylüyordu. Kendisine Sıbheh, Kehf ve Sâd gibi ayetlerin indiğini, ancak unuttuğunu söylüyor; çakan bir şimşekten sonraki gök gürlemesi içinde kendisine "*Basra'ya gitmesinin*" söylendiğini iddia ediyordu.[381]

Bu dönem onun aynı zamanda en yalnız kaldığı bir dönemdi. Bir şiirinde bu yalnızlığını şu dizelerde dile gelir.

"Ey Saman kuşu, orada yalnız başına ne ötüp duruyorsun?
Yoksa bir kaza seni dostundan mı ayırdı?
Yanıma gel birlikte teselli bulalım..." [382]

Çölde bedevi kabileleri arasında yaklaşık dört yıl dolaştıktan sonra, yanına topladığı bedevilerle Bahreyn'de o zaman büyük bir köy olan "er-Redm"e saldırdı. Buranın halkıyla kendi taraftarları arasında meydana gelen çarpışmada ağır bir yenilgi aldı ve adamlarının çoğu kılıçtan geçirildi.[383] Mes'ûdî, onun adamlarını 'Uryan b. el-Heysem er-Rabiî'nin kılıçtan geçirdiğini yazar.[384] Bu olaydan sonra bedevilerin güvenilmez tavrı ve itaat tanımaz tutumu yüzünden etrafında kimsenin kalmadığı, katılanların da dağıldığı görülür.[385]

Bu zor durumu örtmek için yukarıda zikrettiğimiz kendisine "bir buluttan Basra'ya gitme emri geldiğini" söyleyerek buradan ayrılır ve Basra'ya gider. Ancak giderken geride Bahreyn ve çöldeki bedevilerin arasına isyan tohumunu atmıştı. Gittiği her yerde taraftarları ile muhalifleri arasında gerilimler ve çarpışmalar çıkmışsa da, Bahreyn'deki geçirdiği beş yıl boyunca Temim, Kelb, Sa'id, Humeyr ve Kuleyb gibi güçlü kabilelerin desteğini almıştı. Bu kabileler içinde daha sonraki çıkaracağı büyük isyanın komutanlarını ve beyin takımını da

---

[380] Taberî, IX, 410; Safedî, s.18.

[381] Safedî, s. 18

[382] Zencî lideri Ali b. Muhammed'e ait Safedî tarafından nakledilen şiirleri tahkikli bir şekilde neşredilmiştir. Bkz. Ahmed Casim Necdî, "Eşâru Sahibu'ɜ-Zenc", *el-Mevrid*, III/4, (Bağdat 1974), s. 171.

[383] Safedî, 18.İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 130.

[384] Mes'ûdî, el-*Tenbih ve'l-İşraf*, Nşr. De Gege (Leiden 1893), s. 393.

[385] Taberî, IX, s. 411. Ayrıca bkz. F. Sâmir, s. 52.

çıkarmıştır. Ahsâ'da ölçücülükle uğraşan Yahya b. Muhammed el-Behrânî daha sonra en ünlü komutanlarından biri oldu. Basra katliamını gerçekleştirmişti. Davasının sonuna kadar yanından ayrılmayan Beni Hanzala kabilesinden Süleyman b. Câmî' ve Nâdiru'l-Esved de Bahreyn çöllerinde dolaştığı yıllarda ona katılmıştı.[386] Bu duruma işaret etmek için İbn Ebi'l-Hadîd şöyle der: "*Dört arkadaşını Basralıları kendine çağırmak için gönderdi. Bunlar Hecr'li Muhammed b. Selm, Büreyş el-Kure'î, Ali el-Dirrab" Hüseyn es-Saydâni idi ve bunlar Balıreyn'de kazandığı arkadaşlarıydı*".[387] Dolayısıyla Zencî isyanının özü ve ilk kadrosu Bahreyn'de bulunduğu yıllarda oluştu ve bunların önemli bir kısmı bedevilerden oluşuyordu. Bedevileri yanına çekmek için onlardaki yağma hevesini körüklüyordu. Nitekim Sâfedi, Bahreyn çöllerinde dolaştığı yıllarda, Bahreyn limanına saldırarak orayı yağmaladığından bahseder[388]. Ancak bedevilere sonuna kadar güvenemeyeceğini ve davetini samimi olarak kabul etmeyeceklerini anlayınca, Basra'ya gitmiştir (254/869)[389].

Ali b. Muhammed'in "er-Redim"çölündeki mağlubiyetinden sonra (254/868) yılında Basra'ya giderek Beni Zubey'a oğullarına misafir oldu[390]. O Basra'ya geldiği dönemde, şehir kendi içindeki hizipleşmelerle paramparça olmuş, birbirine kin ve hınç besleyen grupların mücadelelerine sahne oluyordu. Bir tarafta Sünni Sa'idiler, diğer tarafta Şii Bilâliler arasındaki mücadeleler ve hizipler arasında bölünmüş vaziyetteydi.[391] Bu çatışmalar neticesinde şehirde fiyatlar yükselmiş ve zaman zaman yiyecek kıtlığı baş gösteriyordu. Bataklık bölgede sık sık baş gösteren veba da şehri perişan etmişe benziyor. Bütün bunları gören Ali b. Muhammed, Bahreyn'deki ağır hezimet ve düş kırıklığından sonra, Basra'daki bu karışıklıktan

---

[386] Taberî, IX, 411. Zencî liderinin beyin takımı hakkında geniş bilgi için ks. F. Sâmir, s.166.
[387] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 131.
[388] Safedî, s.18
[389] F. Sâmir, s.52
[390] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 130.
[391] Mukaddesî, s. 130.

faydalanarak emellerini gerçekleştirmek için ince planlar kuruyordu[392]. Önce çatışan Sa'idiler veya Bilâlilerin kavgasından faydalanarak iki gruptan birini kendi yanına çekebileceğini düşündü. Bunun için Bahreyn'de kazandığı en yakın dört adamını, Basra'daki propagandayla görevlendirdi. Fakat hiç kimsenin onlara olumlu cevap vermediği anlaşılıyor.

Ancak Basra'da kaldığı sürede, her ne kadar Bilâlîler veya Sa'îdîler'den birini yanına çekmeyi başaramamış ise de, yine de ona katılan belli bir grup çıkmıştı. Bunlardan en önemlisi, isyanın sonuna kadar en başarılı komutanlarından biri olan ve Emevîlerin ünlü komutan ve siyaset liderlerinden Mühelleb b. Ebû Safra'nın soyundan gelen Ali b. Ebân el-Mühellebî ve kardeşleri Halîl ve Ahmed'i kazanması olmuştur.[393] Ayrıca bu dönemde ünlü Arap dil bilimcisi İbn Düreyd ile tanışır.[394] Basra'da kaldığı süre içinde ilim tedrisi ile uğraştığı, Basralıların çocuklarına Kur'an ve Edebiyat öğrettiği rivayet edilir.[395] Basra valisi böyle bir oluşumun haberi ifşa olunca ve bir taraftar grup olduğunu öğrenince, bu dönemde Basra valisi olan Muhammed b. Recâ el-Hadramî, Ali b. Muhammed ve adamlarını tutuklama emri çıkardı. Ali b. Muhammed'in kendisi kaçmayı başarmıştı, fakat yandaşları, hanımı, büyük oğlu ve hamile haldeki bir cariyesi yakalanarak hapse atıldılar. Kendisi de yanında en yakın adamlarından Muhammed b. Selm, Yahya b. Muhammed, Süleyman b. Câmî ve Bureyş el-Kura'î ile birlikte Bataklık bölgeden Bağdat'a gitmek üzere kaçtılar. Fakat Basra'daki Bilâlilerin köleleri onları yakalayarak Vâsıt Valisi olan Muhammed b. Ebî Âvn'a teslim ettiler. Ancak bir yolunu

---

392 F. Sâmir, s. 105.

393 İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 130 Taberî, IX, 411.

394 Taberî, IX, 411-412; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 131.

395 Bu bilgi Kanuni Sultan Süleyman'a Basra'ya geldiğinde Şehir hakkında İbnu'l- Irakî tarafından sunulan bir risalede geçer. Hatta bu risalede ki bilgilere göre, Ali b. Muhammed Basra'da büyümüştür. Onun Zencî isyanı konusundaki kaynağı ise isyanla ilgili ilk kitap yazan Muhammed b. Hasan b. Sehl eş-Şeyleme'dir. Bkz. el-Meâdinu'l-Cevâhir, s. 32; A. Ulebî, s. 84.

bularak Vâsıt valisinin elinden kaçmayı başardılar ve buradan büyük bir metropol olan Bağdat'a gittiler.[396]

Ali b. Muhammed Bağdat'a geldikten sonra bir yıl boyunca (254-255/869-870) burada kaldı. Bağdat'ta da davasından vazgeçmeyen Ali b. Muhammed, hemen Ali b. Ebân, Yahya b. Muhammed. Muhammed b. Selm ve Süleyman b. Câmi gibi eski yandaşlarından oluşan beyin takımı ile buluşarak gizli bir şekilde dâvetini sürdürmeye ve yeni yandaşlar kazanmaya çalışıyordu. Bağdat'ta da kendinin Ahmed b. İsâ b. Zeyd soyundan geldiğini iddia ediyordu. Hatta onun Ali soyundan geldiği iddiasını ilk olarak Bağdat'ta ortaya attığı iddia ediliyor. Bu çabalarında da başarılı olduğu ve yeni taraftarlar kazandığı görülür. Bunlardan, daha sonra isyan ve mücadele sırasında önemli görevler yüklenerek ismi meşhur olanlar iki kölesi Müşrik ve Refîk ona katılmışlardı. El-Müşrik daha sonra Ebû Ahmed el-Hamza, er-Refîk ise Ebul-Fazl Ca'fer lakabını alarak meşhur olmuşlardı. Bu köleler muhtemelen asker kökenliydi[397].

Ali b. Muhammed, Bağdat'ta kaldığı günlerde, etrafındakilere ve yandaşlarına kendine ayetlerin nâzil olduğu, gaipten haberler alan, insanların iç dünyalarını ve içinden geçenleri bilen, kuşların dilini anlayan gizemli ve insan üstü özellikleri olan biri olarak tanıtıyordu. O, Rabbinden olayların gerçeğini göstermesinde, onun için yazılmış bir kitabı duvarda gördüğünü, fakat bu yazının ancak kendisinin görebildiğini, başkasının göremediğini iddia ediyordu.[398] Bu arada edebi kişiler ve çevreyle ilişkisini de sürdürdüğü anlaşılıyor. Çünkü İbn-i Düreyd ile bu dönemde Bağdat'ta tanışmıştı.

Bu arada Basra'da olup bitenleri de yakından takip ediyor, Basra'daki ve Bahreyn'deki adamları vasıtasıyla haberler alarak isyan bayrağını kaldırmak için fırsat kolluyordu.[399] Basra'daki Bilâlîler ile Sa'idiler arasındaki çatışmalar şiddetlenip, bu olaylardan dolayı Ali b. Muhammed'e göz açtırmayan Basra valisi Muhammed ibn Recâ'nın azledilmesi ve şehirden

---

[396] Teberî, IX, 411-412; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 131.
[397] Taberî, IX, 412; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 131; İbnü'l-Esîr, VII, 175.
[398] İbnü'l-Esîr, IX, 412.
[399] F. Sâmir, s. 54.

çıkarılması, halkın hapishaneleri basarak içerdekileri serbest bırakmaları, bu sâyede Ali b. Muhammed'in çocuklarının ve yandaşlarının da dışarı çıkmalarına vesile olmuştu. Bu gelişmeler aynı zamanda bölgede bir idari ve asayiş boşluğunun doğmasına, böylece de Ali b. Muhammed'in çoktandır beklediği fırsatın eline geçmesine yol açmıştı. Adamlarından gelen haber üzerine hiç vakit kaybetmeden, yanındaki adamlarla birlikte 255/869 Ramazan ayının ikisi Cumartesi bir gün Ali b. Muhammed Basra'ya doğru yola çıktı.[400] Beş yıldır Bahreyn'in çöllerindeki bedeviler arasında ve Basra'daki faaliyetlerine göz açtırılmayan ve sıkı bir şekilde takip edilen Ali b. Muhammed, sonunda büyük isyanı başlatabileceği fırsatını yakalamıştı. Bu zamana kadar geçen beş yıl içinde, Bahreyn, Basra ve Bağdat'taki çabalarıyla, on beş yıl sürecek büyük bir isyanı sürdürebileceği beyin takımını, askeri kadroyu da çoktan oluşturmuştu.

II) İSYANIN FİİLEN BAŞLAMASI VE BASRALILARLA İLK ÇARPIŞMALAR

Ali b. Muhammed, Basra valisinin iki kabilenin kentte yarattığı anarşiyi önleyemediği için azledildiğini öğrenir öğrenmez önceki ve Bağdat'ta kazandığı altı yakın adamıyla Basra'ya geldikten sonra Furatu'l-Basra bölgesinde bulunan tuz arıtma bölgesi Amûd b. al-Müneccim Kanalı[401] üzerindeki Bi'r Nahl'da kurulmuş Kasru'l-Kureyşî'ye yerleşirler. Buraya gelmeleri her halde daha önce Basra'daki adamları tarafından planlanmıştı. Burada ikamet ettiği süre içinde Ali b. Muhammed kendisini bir iş adamı ve Halife Vâsık'ın çocuklarından birinin adına *Sabbakh* tuzlalarından birinin yöneticisi olarak tanıtır[402]. Bu durum onun Zencîlerle yakından ilişki kurmasını ve böylece

---

[400] Taberî, 413, Safedî, s.19, İbnü'l-Esîr, 174.

[401] Bu nehir bir dönem Abbâsî sarayında matematik ve astronomi konularında bilimsel çalışmalar yapmış olan ve bu bilgilerini de mühendislik hizmetlerinde kullanmış olan Beni Müneccim ailesinin açtırmış olduğu beni Müneccim nehri idi. İbnu'n-Nedîm, s. 304; Kıftî, s. 208.

[402] Taberî, IX, 414.

başkaldırma hazırlıkları yapmasını sağladı.[403] Hicri 255/869 yılı 28 Ramazan/Ağustos ayının Cumartesi günü bu köşkten çıkarak isyanı fiilen başlatır.

Ali b. Muhammed, kabile anlaşmazlıklarına dayandırdığı Bahreyn ve Basra'daki ilk başkaldırı teşebbüslerinin sonuçsuz kalmasından ders çıkarıp, bu defa Basra tuzlalarında çalışan üretici köle-işçi sınıfının perişanlıklarından faydalanmaya karar verir. Ancak onun buraya gelmeden önce burada ağır şartlarda çalıştırılan kölelerin perişanlıklarından faydalanmak için etraflıca düşünülmüş ve hazırlanmış bir planı olduğu anlaşılıyor. Muhtemelen Bağdat'ta kaldığı günlerde ve Basra'ya ilk geldiği zaman bu kölelerden faydalanmayı ve onlara dayalı bir isyan çıkarılabileceğinin ince hesaplarını yapmışlardı. Bunun yolunun da onların arasına girmek ve birebir, yüz yüze propagandadan geçtiğini düşünerek, Zencîlerin yoğun olarak bulundukları bu tuzlu bölgeye gelip yerleşmişlerdi.

Bölgede ona ilk katılan kölelerden biri, oradaki Zencî işçilere dağıtılmak üzere Basra'dan un taşıma işinde çalışmakta olan Riyah b. Sâlih adında bir kişiydi. Taberî onunla Zencî liderinin ilk karşılaşmasını bizzat Riyah'nın kendi ağzından şöyle aktarır: *"Efendimin kölelerine bakan ve onlara un taşıyan bir görevli idim. Ali b. Muhammed b. Abdürrahim'in adamları beni alıp yanına götürdüler. Yanına vardığımda kendisini bir emir olarak selamlamamı emrettiler, ben de aynı şekilde onu bir emir olarak selamladım. Nereden geldiğimi sordu, ben de söyledim: Bana Basra ile ilgili sorular sorunca: «Bu konuda hiç bir bilgim yoktur.» şeklinde cevap verdim. Sonra Şurciyyûn ve durumları hakkında sorular sordu, bildiklerimi aktardım. Nihayet beni kendisine tabi olmaya davet etti, ben de bu davetine icabet ettim. Ve şöyle dedi: "Bu Şurciyyûn kölelerinden ele geçirebildiklerini al, buraya getir." Getireceğim adamlara beni reis tayin edeceğine dair söz verdi. Bulunduğu yeri hiç kimseye söylemeyeceğime ve tekrar onun*

[403] Alexandre Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Centurys*, s. 35-38.

yanına geri döneceğime dair yemin ettirdikten sonra beni serbest bıraktı..."[404]

Tuzla alanlarındaki köle-işçilerin yaşamları ve yeme-içmeleri hakkında en iyi bilgileri Reyhan getirmeye başlıyor ve Ali b. Muhammed adına onlar arasında propaganda yapıyordu. Nitekim Ali b. Muhammed harekete geçtikten sonra karşısına ilk çıkanlar, toplu halde çalışmaya götürülen *"es-Şurciyyûn"* denilen kölelerdi. İsyanın ilk günü Ali b. Muhammed Kasru'l-Kureşî'den çıktığında toplu halde tarlaya çalışmaya götürülen bir grup ile karşılaşmıştı. Bunların başlarındaki vekilin elleri bağlanır, çalışmaya götürdüğü elli köle ise Ali b. Muhammed'e katılırlar. Buradan Sinnaî denilen başka bir yere vardılar ki burada da beş yüz köle çalıştırılıyordu. Bunlar da alındıktan sonra, başlarındaki vekilin elleri bağlandı. Oradan Sîrafî denilen yere geçildi. Buradan da yüz elli köle alındı. Buradan İbn Atta denilen yere geçildi. Buradan da seksen köle alındı. Bunlar arasında Râşid el-Karmatî, Râşid el-Mağribî gibi isimler bulunuyordu. Böylece o gün akşama kadar bölgede toplu halde çalıştırılan köleler toplanarak kalabalık bir köle grubu onlara katılmıştı.[405]

Bu toplanan köleleri toplayarak onlara bir konuşma yaptı. Bu ilk günkü konuşmasında onlara bol vaatlerde bulundu, kendilerini topladığı ordunun başına geçireceğini, efendileri gibi mal mülk sahibi yapacağına dair ağır yeminler ederek söz verdi.Onlara hiçbir surette ihanet etmeyeceğini, eline geçen her şeyi de onlarla eşit bir şekilde paylaşacağını vaat etti. Konuşmasını tamamladıktan sonra da, kölelerin başında bulunan ve elleri-ayakları bağlı olarak yakaladıkları vekilleri getirterek "aslında bensizin bu kölelere yaptığınız eziyet, kötü muamele ve Allah'ın haram kıldığı hareketleri onlara yaptığınız ve güçleri yetmeyecek ağır işleri onlara yüklediğinizden dolayı sizin boynunuzu vurmak isterdim. Fakat sizi serbest bırakmaya karar verdik demiştir. Buna karşılık vekiller bu kölelerin serbest kaldıklarında kaçacaklarını (*ubbâk*) söyleyerek onların her iki

---

[404] Taberî, IX,

[405] Taberî, bu olayı anlatırken, kölelerin başında tuz tüccarlarından (*Şurciyyûn*) Atar adında birinin bulunduğunu yazar. Bkz. IX, 414.

tarafa da faydası dokunmayacağı uyarısında bulunmuşlardı. Bunun üzerine Zencî lideri bu sözü söyleyen vekilleri kölelerine kırbaçlattıktan sonra, yaşadıkları ve gördüklerini kimseye söylememeleri için nikahları üzerine yemin ettirerek serbest bırakmıştı. Fakat bunlardan biri kurtulur kurtulmaz, Düceyl nehrinin karşı tarafındaki diğer köle sahiplerini, kölelerinin kaçmaması için uyarmıştı. Çünkü burada on beş bin köle bulunuyordu[406].

Bu arada Ali b. Muhammed isyanın kelimenin gerçek anlamında bayrağını aşmak için Basra'ya Refik adındaki davetçisini, bayrak yapmak üzere Basra'dan satın alması için kırmızı (bir başka rivayette sarı ve beyaz) renkte ipek kumaş almaya göndermişti. Ali Basra'dan getirilen ipek parçası üzerine yeşil harflerle, Kuran'dan Tevbe Suresi'nin 111. ayeti yazılmış: «*Allah Müminlerden mallarını ve canlarını cennet mukabilinde satın almıştır..*" yazdırmıştı. Bu ipek parçasını da uzun bir sırığın ucuna bağlayarak yardımcılarının birinin eline vermişti. Refik ertesi gün (2.gün) öğle vakti Basra'dan dönerken kendisiyle birlikte harekete kazandırdığı Şibl b. Sâlim ile birlikte "*ed-Dabbâşiyyûn*"[407] kölelerinden bir grup da katılmıştı. Bu arada sürekli olarak Basra kölelerini(*ğılmân*) davet ediyor, onlar da her türlü kölelik sıkıntısından ve yorgunluktan kurtulmak için Ali b. Muhammed'in etrafında toplanıyorlardı. Böylelikle kısa zamanda etrafında bir hayli kalabalık bir kitle birikmişti. Yaptığı konuşmalarda sürekli olarak kendilerini mal mülk sahibi yapacağına imanı üzerine yemin ederek kendilerine asla hıyanet etmeyeceğine ve onları hiç bir zaman yalnız bırakmayacağına, her hangi bir şey dağıttığında mutlaka onlara da vereceğine dair söz veriyordu. Nihayet bu kölelerin (*ğılmân*)

---

[406] Taberî, IX, 414.

[407] Debbâsîn: bu kelime şerbetçi manasındadır. Ancak neyin şerbetini yaptığı belli değil. Basra bölgesinde Hurmadan her türlü tatlı yapıldığından ya hurma şcrbeti ile uğraşan kimsedir, ya da bölgede yoğun olarak şeker kamışı yetiştirildiğinden şeker üretim aşamasında bu işle uğraşan köleler için de kullanılmış olabilir. Kelimenin kullanımı için bkz. Taberî, IX, 412-415: Ayrıca bkz. A. Abdulhalim Yunus, *el-Enzümetü'l- İstismari'l-Arz Fi Asri'l-Abbâsî*, s. 142.

efendileri gelip bunları serbest bırakmasını rica etmişler ve her bir köle karşılığında kendisine beş dinar vereceklerini söylemişlerdi. Ancak o adamlarını çağırmış ve yanında bulunan bütün kölelere ve diğerlerine emir vererek gelen bu efendileri kovmalarını ve dövmelerini söylemiş, her birine beş yüz kırbaç vurdurmuştu. Bu köle sahipleri sonunda çekip Basra'ya gitmişlerdi.

Ali sonra oradan bir gemiye binerek Dicle'nin kollarından birisinden geçip *Meymûn* nehrine gitmişti. Ramazan Bayramı gününe kadar oradaki ikameti sırasında Zencî köleler sürekli gruplar halinde gelip ona katılıyordu. Zencî lideri bayram günü onlara bir hutbe okumuş ve bayram namazını kıldırmıştı. O gün okuduğu hutbede daha evvel bir sürü zorluklar içinde kölelik yaptıklarını, onları Cenab-ı Allah'ın izniyle bu sıkıntılardan uzaklaştırdığını ve şanlarını yücelttiğini söylemiş, kendilerinin de artık mal mülk sahibi olacaklarını vaat etmişti.Bu konuşmayı yaparken köleler arasında çok sayıda Arapça bilmeyen kimse bulunduğundan, Zencî liderinin konuşması ayrıca onlara tercüme edilmişti.[408]

İki gün sonra Zencî liderinin adamları el-Himyerî ile karşılaşmış, yaptıkları çarpışmalarla onu Dicle'den çıkarmışlardı. Bu arada Zencî ileri gelenlerinden ve reislerinden "kısa boylu" diye bilinen "*Ebû Sâlih*" lakaplı birisi Zencî liderine gelerek üç yüz Zencî ile kendine katılmak istediklerini bildirmişti. Bunların sayıları bir hayli çoğalınca, Zencî lideri onların başlarına kendilerinden kumandanlar atadı. Onlara şöyle demişti: "*Sizden her hangi biriniz bir adamı getirip de cemaatimize katarsa onu o getirenin emrine veririm.*"

Zencîlerin isyan haberi sahiplerine iki gün sonra ulaşmıştı. Tuzlanmış topraklarda çalıştırılan bu köle sahiplerinin ilk tepkisinin ne olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Ancak kesin olan bir şey var ki; Vâsıt'tan Übülle'ye giden Muhammed b. Ebû 'Avn'ın vekili ve bölgede halifenin görevlisi olarak bulunan Himyerî ve Ukayl ile Basra'da ise Rumeys adlı biri komutasında büyük bir telaş içinde 4000 kişilik bir ordu toplayarak derhal

---

[408] Taberî, IX, 415.

Zencîlere karşı harekete geçmişlerdir[409]. Getirilen bu askerler ya parayla kiralanmışlardı ya da zorla getirilerek hanımları ve çocukları hapishaneye atılarak rehin alınmış kimselerden oluşuyordu.[410] Ayrıca Ukayl'ın komuta ettiği grup ise Hint asıllı kölelerden (*ez-Zabila*) oluşmuştu.[411] Bu dönemde Basra'da az sayıda valiliğe bağlı asker bulunduğundan, mahalli idarecilerin yanında esas olarak bu orduyu oluşturan ve paralı askerlerin ücretini ödeyen kimseler köle sahibi Şurciyyûn denilen tüccarlardı. Hatta bunların bir kısmının savaşa bizzat katıldığı da görülüyor.[412]

Buna karşılık Zencî lideri ise el-Muhammediyye'ye gitmişti ve orada konakladığı sırada aynı zamanda çevreden bilgi topluyordu. Tam bu sırada İbn Ebi Avn'ın adamları ile aniden karşı karşıya gelmişlerdi. Taberî'nin ifadesine göre bu sırada Zencîlerin elinde üç kılıçtan başka hiçbir savaş aleti bulunmuyordu. Bu üç kılıcın biri Zencî liderinin kendine, diğeri Ali b. Ebân'a, bir diğeri ise Muhammed b. Selm'e aitti [413]. Diğer isyancıların ellerinde odun ve sopadan oluşan basit şeyler bulunuyordu. Bundan dolayı Zencîler ellerine ne geçirdilerse onunla ölümüne özgürlükleri için savaşıyorlardı. Bu durumu anlatmak için Taberî, Zencî ordusundaki Feth el-Hüccam adında bir kölenin yemek yerken aniden Basralı kuvvetlerin baskınına uğrayınca elindeki yemek tabağı ile nasıl karşı koyduğunu ve Basralıların silahlarını nasıl atıp kaçtığını anlatır.[414]

Zencîler ile dört bin kişilik Basra ordusunun bu ilk karşılaşmasında Zencîler sayılarının çok, silahlarının olmamasına rağmen galip gelmişlerdi. Bu dört bin kişinin çoğu öldürülmüş, bir kısmı çöle kaçmış ve orada susuzluktan ölmüş,

---

409. Taberî, IX, 415; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 135.
410. Taberî, IX, 423
411. A. Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, s. 35-38
412. İbn Bülbül adında bir köle sahibi ve Tuz tüccarı bu savaşta çatışmalara bizzat katılmıştı. Bkz. Taberî, IX, 416.
413. Taberî, IX, 415.
414. Taberî, IX, 416.

bir kısmı esir alınmış ve bir kısmının da kelleleri vurılduktan sonra savaşta ele geçirdikleri, daha önce tuz tüccarlarının (*Şurciyyûn*) tuz taşımada kullandığı eşeklere yükleyerek Basra'ya göndermişlerdi [415].

Zencîlerin Çevre Köyleri Yağmalamaları ve Onlarla Çarpışmalar:

Zencîlerin Basralılarla bu ilk karşılaşmalarından sonra Dicle nehri boyundaki köyleri ele geçirdikleri ve yağmaladıkları görülür. Kâdisiyye'ye doğru giden Zencîler, Kerh bölgesinde bulunan Cubbâ köyünün dışına karargah kurarak köylülerden ihtiyaç duydukları yiyecek ve erzakları alırlar. Hatta Cubba'dan bir köylünün Zencî liderine eğersiz ve yularsız dor bir at hediye ettiği anlatılır. Buradan es-Seyyib nehri üzerindeki Hâşimoğullarının vekillerinin yaşadığı Ca'feriyye köyüne giderler. Köylüler Zencîlerin gelişini önceden haber aldıklarından köyü terk etmişlerdi. Zencîler köyde bir ihtiyarı yakalayarak ondan köylülerin bataklıktaki kamışlık bölgede gizlendiklerini öğrenirler. Bunun üzerine kamışlık bölgeye askerlerini göndererek köyün reisi olan Ziyâdilerin mevalilerinden Yahya b. Yahya ez-Zübeyrî'yi getirirler. Bundan ellerindeki paraların yerini göstermesini isterler fakat o kaçınınca hemen kellesinin vurulması emrini verince, korkudan ellerindeki bütün hazinelerin yerini göstermeye razı olur. Böylece 1250 dinar para ve Hâşimoğullarının vekillerine ait üç kısrak alırlar. Bu kısrakların birini ibn Selm'e, diğerini Yahya b. Muhammed el-Behranî'ye, üçüncüsünü de Bağdat'ta iken kendine katılan asker kökenli kölelerden el-Meşrık'a verir. Ayrıca bu köyde Hâşimoğullarına ait kılıç, kalkan, ok gibi savaş aletleriyle dolu bir depo ele geçirmişler ve buradan savaşabilecekleri bir çok silah ve teçhizat elde etmişlerdi. Bu mallar Zencîlerin ele geçirdikleri ilk ganimet olmuştur.[416]

Ca'feriye köyünün yağmalanması haberi Basralıların oluşturduğu ordunun komutanları olan Rumeys, Himyerî ve Ukayl'a ulaşması üzerine, Ca'feriyye köylüleri ile birlikte "es--Seyyib'te" bulunan Zencîlerin takibine başlarlar. Halbuki

---

[415] Taberî, IX, 416, İbnü'l- Esîr, VII, 176.
[416] Taberî, IX, 417;

Ca'feriyye köylülerine kendilerine karşı savaşmayacakları, düşmanları ile işbirliği yapmayacaklarına dair yemin almışlardı. Basra ordusu çevre köylerden ve Hint asıllı "ez-Zabila" denilen gönüllülerden ve Übülle'deki Ukayl'ın zorla topladığı kimselerden oluşan ve kendisinin komuta ettiği bir orduydu[417]. Zencîler Kâdisiye'de içki aleminde iken Basra ordusu Dicle nehrinin doğu kıyısına kadar gelmişti. Rumeys'in onların üzerine gelmekte olduğunu Kâkûye adlı siyahi bir köle haber vermiş, bunlara karşı Zencî lideri de Yahya b. Muhammed el-Behranî'yi, içinde Süleyman b. Câmî, Reyhan b. Sâlih ve Ebû Sâlih en-Nûbî'nin de bulunduğu beş yüz kişilik bir ordu göndermişti. Ayrıca Zencî lideri hemen Ali b. Ebân komutasında bir birliği de öncü olarak göndermişti. Kendisi de usturlabıyla güneşe baktıktan sonra *Berdu'l-Hıyar* nehri üzerindeki yüksek bir yere çıkarak uzaktan savaşı yönetmeye çalışıyordu[418].

Savaş başlamadan önce Basra ordusu komutanı Rumeys Zencî liderine bir mektup gönderir. Bu mektupta "*Bu köleleri sahiplerine geri iade et ve her biri başına sana beş dinar vereceğiz. Senin de canına garanti veriyoruz, kimse de sana karşı çıkmayacak...*" deniyordu. Fakat bu teklife Zencî lideri fena halde kızmış ve hatta bu teklifi gönderen Rumeys'in canına kıyacağı, evini-barkını yakacağına dair yemin etmişti. Bu iade haberinin Zencîler arasında duyulması, kendilerinin tekrar sahiplerine iade edileceği korkusuyla büyük bir panik yaratmış, hatta bazı köleler kaçmışlar, kalanlar arasında da kargaşaya sebep olmuştu. Bunun üzerine kaçanlar tekrar geri getirilmiş ve Zencî lideri onlara sadık olacağına ve hiçbir zaman ihanet etmeyeceğine dair ağır yeminler etmişti. Onlara yaptığı konuşmada "*kendisinin bu maceraya her hangi bir dünyevi gaye ile girmediğini, tek gayesinin Allah rızası ve dindeki bozulmanın önüne geçmek olduğunu*" bildirmişti. Bu

---

[417] A. Popoviç, s. 49.
[418] Taberî, IX, 423.

konuşmasını da Arapçayı iyi konuşan Furâtiyye, Garamatiyye ve Nubyalı köleler aracılığıyla onlara tercüme ettirmişti[419].

Ca'feriyyelilerin de katıldığı iki ordu bir Yahudi köyünün yakınında karşılaşmışlardı. Basra ordusu gemilerin üzerine yerleşmiş okçular ile Zencîlere ok yağdırıyordu. Bu sırada rüzgarın tersinden esmeye başlaması ile gemiler Zencîlerin bulunduğu tarafa doğru sürüklenmiş ve kıyıya oturmuştu. Zencîler de hemen gemilere saldırarak içindekileri tamamen kılıçtan geçirmişlerdi. Buradaki nehir üzerinde üç yüze yakın sandal (*Zevârik*) bulunuyordu ve bunları bir birine bağlayan Zencîler karşı tarafa geçerek amansız bir savaşa tutuşmuşlardı. Savaşçıların çoğu kendini suya atarak kaçmışlar, geriye gemilerdeki kayıkçılar kalmıştı. Ordunun komutanı Rumeys de bu durum karşısında kaçmıştı. Zencî lideri birbirine bağlanmış haldeki bu gemilerin içindekilerin çıkarılmasını emretti. Geminin içi boşaltılırken henüz ölmemiş bir asker ile Kakûye adlı zencinin kavgasını Taberî bir filmin baş kahramanlarının son sahnedeki mücadelesini andıran bir edayla olayın şahitlerinin ağzından aktarır. Bu başarısından dolayı da Zencî lideri Kâkûye'yi yüz Zencî askerin başına komutan olarak tayin etmek suretiyle ödüllendirmişti. Bu olaydan sonra Zencîler *el-Muhellebiye* köyüne gidip köyü ve yakınındaki hurmalıkları yakıp yıkarak ateşe vermişlerdi.[420]

Savaşa bölgedeki köylülerin de destek vermelerine ve hatta Rumeys ve İbn 'Avn büyük meblağda paralar vaat etmelerine rağmen Basralılar ağır bir yenilgi almışlardı. Sonuçta Basra ordusu bütün silahlarını kaybetmişler, bir çok asker esir alınmış, bir o kadar da yaralanmış ve gemileri içindekiler ile batmıştı. Ayrıca Basra ordusuna komutanlık yapan Rumeys ve Muhammed b 'Avn'ın kölesi de bu savaşta öldürülmüşlerdi. Rüzgarın tersinden esmesiyle Basralılara ait gemiler kıyıya

---

[419] Bu mektubun hangi zaman aralığında geldiği belirsizlik arz ediyor. Ancak Rumeys'in Ca'feriye baskınında hemen sonraki Yahudi köyü civarındaki baskında öldürüldüğü dikkate alınırsa, bu karşılamadan önce gönderilmiş olması gerekir. Bkz. Taberî, IX, 418.

[420] Taberî, IX, 423; Nüveyrî, XXV, 109; İbnü'l-Esîr, VII, 176.

oturmuş ve böylelikle de dört gemi (*Sümeyriyye*) içindeki kayıkçılarla Zencîlerin eline düşmüştü. Zencîler bu kayıkçılardan Basra ordusunun iç yapısı hakkında bir çok bilgi almışlardı. Kayıkçılar kendilerinin zorla getirildiğini, paralarının ise tuz tüccarları (*Şurciyyûn*) tarafından ödendiğini itiraf etmişlerdi. Ayrıca Taberî, yeminlerine sadık kalmayan Ca'feriyye halkının bu tavrına rağmen Zencîlerin onlara daha önce verilen berata sadık kaldıklarını aktarır[421].

Bu savaştan sonra kendi mal ve canlarından korkan bölgedeki Benî 'Acl, Kerh, Bâşika ve Yehûda gibi bazı köylülerin, Zencî liderinin huzuruna gelerek korkularından ellerindeki malları cömertçe Zencî liderine takdim ettiklerini görüyoruz. Bunlardan bir Yahudi hahamın da gelerek bu yaptıklarını Tevrat'ta okuduğunu söylemiş ve o gece Zencî lideri ile sohbet yaparak geçirmişti. Bu olay bölgede önemli sayıda Yahudi nüfus bulunduğu ve hahamın Zencî liderine gelişi ise Yahudi tüccarların bölgedeki menfaatlerini korumaya yönelik bir girişim olduğunu akla getirir. Çünkü bu dönemde büyük bir ticari ve endüstri merkezi olan Basra bölgesindeki tüccar burjuvazisi içinde önemli sayıda Yahudi ve Hıristiyan bulunuyordu.[422]

Bundan sonraki Zencîler ile ilgili önemli bir çarpışma da er-Reyyan nehri üzerinde[423] bulunan Reyhan çarşısı denilen yerde[424] meydana geldi. Ebû Hilal adlı bir Türk komutanın emrindeki dört bin asker ile Zencîler arasında meydana gelmişti. Bu savaşın önemi ilk defa devletin nizami ordularıyla (*Ashâbu's-Sultân*) Zencîlerin yaptığı bir savaş olmasıdır. Zencîler burada bütün varlıklarını ve cesaretlerini ortaya

---

[421] Taberî, IX, 419-420.

[422] Ch. Pellat, "al-Basra", *Eİ*, c.I, s. 1086.

[423] Nüveyrî, XXV, 109. İbn Serâbiyyun bu nehri Basra nehirleri arasında ikinci sırada saymaktadır. Basra'nın en yakınındaki Mübarek nehri ile arasında on üç fersah bulunmaktadır. Ahvaz'a giden yol üxerinde ve altı fersah uzunluğunda bir nehir olarak tarif edilmektedir. Bkz. *Kitabu Acâibi Ekalimi's-Seb'a*, s. 136.

[424] Burası Ahvaz bölgesinde, Rayyan kanalı üzerinde nispeten büyük bir şehirdir. A. Popocic, s. 83.

koyarak savaşmışlar ve Basra ordusunu mağlup etmişlerdi. [425] Onların peşine düşen Zencîler bin beş yüzden fazla kimseyi öldürmüşler, aldıkları esirlerin hepsini de kılıçtan geçirmişlerdi. [426]

Zencî lideri bataklığın ortasında bir taraftan acımasız bir savaş yürütürken, bir taraftan da adamları vasıtasıyla Basra'da olup biteni yakinen takip ediyordu. Basralıların büyük bir hazırlık yaptığı günlerde, Onun Basra'dan nasıl bilgi topladığını gösteren ilginç bir olayı Taberî bizzat bu aracılık işinde görev almış olan Reyhan adlı kölenin ağzından aktarır. Onun anlattığına göre: *"Gece bir köpek havlaması üzerine beni köpeğin havladığı yere gönderdi. Oraya vardığımda gayet fasih konuşan (muhtemelen bedevi) birisi duruyordu. Bana 'Ben Seyran b. Avfullah'ım, Basra'daki adamlarından liderinize mektup getirdim' dedi. Bu şahıs Ali b. Muhammed Basra'da kaldığı yıllarda ona ilk katılanlardandı. Onunla birlikte Ali b. Muhammed'e gittik. Getirdiği mektubu okudu ve Zeynebîlerin kaç kişi olduğunu sordu. O da Zeynebîler; gönüllüler, Bilâlîler, Sa'îdîler hepsi sana karşı birleştiler, büyük bir ordu oluşturuyorlar. Seni bulmak ve yakaladıkları köleleri bağlamak için halatlar hazırlıyorlar' dedi. Bu sözleri söylerken Zencî lideri elçiye 'sözünü yükseltme, bu sözleri duyarlarsa korkarlar ve paniklerler' dedi. Daha sonra orduya kimin komuta ettiğini sordu, o da Hâşimoğullarının kölelerinden Ebû Mansûr adlı biri olduğunu, kölelerin de savaşa katılacağını haber verdi. Sonra sabaha kadar komutanlar ile birlikte elçiyle konuştular."*[427]

Bir başka olayda da Hacca gitmekte olan yüz doksan gemiyi yakalamışlardı. Bunlar arasında Zencî liderinin Basra günlerindeki dostlarından birisi (Hüseyn es-Sedenânî) vardı[428].

---

[425] Taberî, IX. 424; İbnü'l-Esîr, VII, 176.

[426] Nüveyrî, XXV, 109.

[427] Taberî, IX, 425.

[428] Bu şahıs Basra mescidindeki dört abiden biriydi. Zencî lideri Basra'da kaldığı günlerde onunla dostluğu bu mescide başlamıştı. (bkz. Taberî, IX, 426). Bu ilişki, genellikle Zencîlerin Basra'daki süfilerle ilişkisinin olup-olmadığı konusundaki tereddütleri bir

Ona da Basralılar hakkında sormuşlar, o da ayrıntılı olarak Basra ordusu hakkında daha net bilgiler vermişti. Onun verdiği bilgilere göre Basra ordusu, devlet çiftliklerinde çalışanlardan 1200, Bilâlîlerden ve Sa'îdilerden 1000, Zeynebîlerden 1000 ve 200 kadar da süvariden oluşuyordu. Ancak ordu Übülle'ye vardığında, ordudaki köylüler ile askerler arasında[429] ihtilaf çıktığını ve sabah bulundukları yere ulaşabileceklerini haber vermişti.[430]

Ertesi sabah gerçekten de Basra ordusunun onların üzerine gelmekte olduğu görülmüştü. Zencî lideri bunlara karşı Ali b. Ebân komutasında bin kadar Mağibli köleyi göndererek onların geçeceği nehir kıyısına ve hurmalıkların arasına pusu kurmuşlardı.[431] Burası Beyan nehri kıyısında Dubeyrân denilen bir yerdi. Basra ordusunun öncü birliklerine Hâşimilerin kölelerinin katıldığı Ebû Mansûr adlı biri komuta ediyordu. Zencîlerin öncü birliklerinin başında ise Ali b. Ebân bulunuyordu.[432] Burada iki ordu savaşa tutuştuğu anda, pusuda bekleyen Zencîler aniden saldırıya geçmişler, tam bu sırada Hâşimoğullarına bağlı Zencî köleler de taraf değiştirerek Zencîlere katılmıştı. Bu esnada denizde meydana gelen med-cezr olayı da nehir üzerindeki gemileri kıyıya savurmuştu. Zencîler bataklığın içinde yaşadıklarından, günde iki defa düzenli olarak meydana gelen med-cezr olaylarının ve rüzgarın ne zaman yön değiştireceğini iyi biliyorlardı.[433] Böylece Basra ordusu ağır bir yenilgiye uğramış, kaçanların bir kısmı bataklığa saplanarak orada boğulmuş, yakalananlar ise kılıçtan geçirilmişti. Basra ordusu bin kadar kayıp yanında,[434] ordunun en seçkin savaşçıları, savaş aletleri ve komutanları olan Ebû'l-

---

derece gidererek, Zencî liderinin ve diğer Zencîlerin Basra'daki süfilerle münasebeti olduğuna dair en somut delildir.

429 Popoviç, bu ihtilafın köylüler ile askerler arasında ortaya çıktığını iddia ediyor. Bkz. s. 50-51. Fakat bu ihtilafın bir süredir çatışan Bilâlîler ile Saîdiler arasında çıkmış olması da muhtemeldir.

430 Taberî, IX, 426.

431 İbnü'l-Esîr, VII, 177.

432 Nüveyrî, XXV. 109.

433 Taberî, IX, 426.

434 Taberî, IX, 428.

Kebbaş lakaplı Ebû'l-Abbas ve Beşir el-Kaysî de öldürülmüştü.[435] Bu savaş sonunda Zencîler büyük ganimetler ele geçirdiler; Dicle nehri üzerinde içinde un, elbise ve erzak dolu iki yüz gemi ile on Zencî köle ele geçirmişlerdi. Bu mallara el koyan Zencîler denizin med anında gemilere binerek, rüzgarın da yardımıyla Bataklığın içindeki Kındel nehrine doğru gitmişlerdi. [436]

Basra'ya doğru kademeli olarak ilerleyişini sürdüren Zencîler, bundan sonra gittikleri yerlerdeki köy ve çiftlikleri acımasızca yağmalamaya ve yakmaya başlamışlardı. Ayrıca uğradıkları yerlerde karşılarına çıkan Zencîleri de ordularına katıyorlardı. Dicle nehri üzerinde bulunan bir köyde üç yüz zenci köle ele geçirilmiş, bunların başındaki vekil de yakalanarak köydeki malları getirmesi istenmişti. Ancak vekil geri dönmeyince, Zencîler köyü yağmalamışlardı. Taberî köydeki yağmaya bizzat Zencî liderinin de katıldığını, yün bir kaftan için adamlarından biriyle nasıl boğuştuğunu alaycı bir dille anlatır.[437] Bu köyün yağmalanmasından sonra Zencî lideri Kındel nehrinin batı yakasında bulunan Zeynebî'nin silah deposu bulunduğuna dair bilgiler alınmış ve oraya giderek burayı koruyan iki yüz kişinin bir kısmı öldürülerek silahlar ele geçirilmişti. Zencîler bu garnizonda geceyi geçirdikten sonra, ertesi gün nehir boyundaki el-Münzirân köyüne vararak köyü yağmalamışlar ve burada bulunan çok sayıda Zencî köleyi kendi birliklerine katmışlardı. [438]

Bu köylerden ele geçirdikleri, silah, malzeme ve kölelerden sonra, Zencîler ordularını, askerlerini ve komutanlarını yeniden tanzim etmişlerdi. Yeni oluşturulan bu birlikleri Dicletu'l-Avrâ bölgesindeki nehirlere dağıtmıştı. Bu gelişme aslında Zencîlerin Basra bölgesindeki su ve kara yolu hareketini kontrol etmeye ve

---

[435] Taberî, IX, 426-427.

[436] Burada bahsedilen un yüklü gemiler, Übülle'de 'İcl kabilesine mensup Ebû Dülef adlı bir tüccara aitti. Ebû Dülef ertesi gün Ali b. Muhammed'e gelerek mallarını istemişti. Taberî, IX, 428; İbnü'l-Esîr, VII, 177. Ayrıca bkz. A. Popovic, s. 51.

[437] Taberî, IX, 429.

[438] Taberî, IX, 429.

Basra'yı ablukaya almaya yönelik yeni bir adımı olarak görünüyor. Nitekim askerler Basralılar adına gözcülük yapan Muhammed b. Cefer el-Mundî adında birisini yakalandıktan sonra Bilâlîler hakkında sorguya çekmişler; o da Bilâlîlerden kendilerine bir mektup getirdiğini söylemişti. Mektupta Bilâlîler bazı şartlar koşuyor, bu şartları kabul ettiği takdirde Zencî liderine itaat edeceklerini bildiriyordu. Ancak kaynaklar bu şartların neler olduğu hakkında bilgi vermezler. Tanınan dört günlük süre içinde Zencî lideri cevap vermeyince, beşinci gün Zeynebî'nin yeğeni Süleyman, altı yüz bedevi süvariden oluşan bir orduyla harekete geçer. Bunlara karşı Ali b. Muhammed de Muhammed b. Selm'i haber ve bilgi toplamak üzere öncü olarak göndermişti. Muhammed, Basralıların üzerlerine doğru geldiği haberiyle dönünce, hemen süvarilere karşı saldırıya geçtiler. [439] Bu orduya karşı Zencîler ed-Dubâ'daki Emîr kanalı[440] bölgesindeki hurmalıkların içinde gizlenirler. Bu bölgede otlayan çok sayıda koyun sürüsünü ele geçirirler. Ayrıca buradaki bir çiftlikte sahipleri kaçmış halde altı yüz tuz kölesi bulurlar ve bunlar vekillerini öldürerek Zencîlere katılırlar. Daha sonra çevreyi yağmalamayı sürdürerek Dinârî nehrinin en uç noktasına kadar gelip, burada karargahını kurarak Basra'yı ele geçirmek için beklemeye koyuldular. Adamlarına da kendi izni olmadan Basra'ya hiçbir saldırı da bulunulmamasını sıkı sıkı tembihlemişti. [441]

Şimdiye kadar meydana gelen olaylar, isyanın başlamasından itibaren toplam iki ay içinde vuku bulmuştu. Ali b. Muhammed Basra'ya saldırmak için Dinârî nehrinin uç kısmındaki *el-Hades* kanalı etrafında adamlarını toplamıştı.

---

[439] Taberî, IX, 429-430.

[440] İbn Serâbiyyûn bu nehri Basra nehirleri arasında saymakta ve Zencîlerin başkenti Muhtâra'nın kurulduğu Ebi'l-Hasîb nehri ile Übülle yakınlarındaki Kındel nehri arasında göstermektedir. Bkz. *Kitabu Acaibu'l- Ekalimu's-Seb'a ile Nihayeti'l-İmara,* s. 136. Ancak bu nehir Halife Mansur'un kazdırdığı ve oğlu Ca'fere hibe ettiği nehirdir. Fakat bu olayın geçtiği Emir nehri ise Vâsıt yakınlarında olup, Abbas b. Muhammed'e yani İsa b. Ali'ye nispet edilen nehirdir. Bkz. Hamevî, V, s. 367.

[441] Taberî, IX. 430.

Daha yukarıdaki Riyâhî nehrine geldiklerinde burada bulunan bir grup Zencî daha onlara katılmıştı. Bu sırada öncü birlikler nehrin karşı tarafından üzerlerine gelmekte olan bir ordu ile karşılaşınca, hemen silahlarına sarıldılar. Ali b. Ebân emrindeki askerlerle Nehrin Karşı tarafına geçti. Ardından da Muhammed b. Salim ona yardım için arkasından gitti. Basra ordusuna Ebû Mansûr komuta ediyordu. Buradaki Ca'feriyye nehri üzerindeki eş-Şeri'a köyü civarında meydana gelen çarpışmalarda, siyah köleler ölümüne bir mücadele vermişler, Basra ordusundaki Bilâlîlerin önde gelen komutanlarından İbn Ebî Leys el-Kavarîrî ile birlikte Sa'îdîler de dahil beş yüze yakın kişiyi öldürmüşlerdi.[442]

Usta bir santraç oyuncusu olan Ali b. Muhammed[443], bu yeteneğini şimdi savaş taktiğinde kullanıyordu. Bundan dolayı Zencîlerin Basralılara karşı kazandığı zaferlere rağmen, Zencî lideri bütün ısrarlara karşı durarak Basra'ya saldırmayı henüz erken bulduğundan izin vermiyordu. Onun bu konuda haklı olduğu çok geçmeden görülmüş; oğlu Enkılay, Züreyk ve Ebû Hançere gibi bazı gençler acele ederek Basra'ya doğru harekete geçince, Basralılar kalabalık bir orduyla karşılarına çıkmıştı. Bu haber Zencî liderine ulaşınca, Muhammed b. Salim, Ali b. Ebân'ı ve Meşrık'ı kalabalık bir orduyla bunlara karşı gönderdi, kendisi de kadınların ve erzakların başında kalmıştı. Basralılarla Şeytan Nehri üzerinde karşı karşıya gelen Zencîler, Zencî liderinin geri çekilme emrine uymamışlar ve ilk defa Basra ordusu karşısında ağır bir yenilgi almışlardı. Zencîlerin çoğu nehirde boğulmuşlar, çok sayıda kimse de öldürülmüştü. Ölenler arasında Zencî komutanları da bulunuyordu. Kölelerin pek çoğu etrafa dağılıp gitmişti. Zencî liderinin etrafında, yalnız beş yüz kişi kadar bir kuvvet kalmıştı. Ertesi gün her zamanki gibi o meşhur borunun çalınması ile etrafta gizlenen bin kadar

---

[442] Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXV, 110-111.

[443] Zencî lideri Samarra'da kaldığı yıllarda edebiyat, astronomi ve bir kâtibin bilmesi gerekenlerden daha iyi satranç biliyordu. Buradaki saraylı dostları arasında Ğanim eş-Şatrancî de bulunuyordu . Bkz. M.Mechûl, *'Uyûn ve'l-Hadâik,* IV/I, 15; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 127., Ayrıca bkz. A. 'Ulebî, s.48, 85; F. Sâmir, 50-51.

kişi toplanabilmişti. Bu arada Basralılar Zencîlerin elindeki gemileri yağmalamış ve içinde bulunan her şeyi alıp götürmüşlerdi. Öyle ki Ali b. Muhammed'in kişisel eşyaları; kitapları, astronomi aletleri Basralıların eline geçmişti. [444]

Bu yenilgiden sonra ne denli intikam hisleri ile dolduğunu şu beyitlerinden okunmaktadır.[445]

"Gururla başlarında bulunduğum Tamimli adamlarım ve Yarbu oğlu Kulayb'ın yiğitleri ata binmiş; Sâd merkezi tutuyor,
Kanatlarda Numayri ve Kilab'ın adamları yalın kılıç direniyordu"
"Eğer bir kaza engel olmazsa, onları öyle bir şaşırtacağım ki, bir yay kullanarak sabahleyin Amir ve Muharib'i delik deşik edeceğim..."
"Uryan sanıyor mu ki, hendek kenarındaki saldırıda düşen süvarilerimi unuttum?"

Bu olaydan sonra Zencî lideri yakın adamlarından Muhammed b. Salim'i amaçlarını ve niçin isyan ettiklerini anlatmak üzere Basralılara göndermişti. O zamana kadar yaşananlar o kadar acıydı ki Basralıların bunu yapanları görmeye ve dinlemeye tahammülleri yoktu. Bundan dolayı Basralılar Muhammed b. Salim'i linç etmişlerdi. Bu haber Zencîlere ulaşınca, hepsi birden Muhammed b. Salim'e karşılık on bin Basralıyı öldüreceklerine dair yemin ettiler.

Basralılar ise yeni kazandıkları zaferin verdiği güvenle Zencîlere nihai bir darbe indirmek için 4 Zilkade 255 (13 Kasım 869) Pazartesi günü tekrar bir ordu hazırlamağa girişmişler ve on gün süren hazırlıklardan sonra çok sayıda asker toplamağa muvaffak olmuşlardı. Savaşlar nehirlerde olduğundan, bu ordunun başına da vaktiyle deniz korsanlığı yapmış ve tecrübeli bir denizci olan Hammad es-Sâcî'yi getirmişlerdi. Bu sefere

---

[444] Taberî, IX, 432-433; İbnü'l-Esîr, VII, 178-179; Nüveyrî, XXV, 112.

[445] Safedî'deki şiirlerin tahkikli neşri, A. Casim Necdî, "Eş'âru Sâhibu'z-Zenc", s. 171, no: 28.

gönüllüler, nişancılar (*rumatu'l-eldaf*), Cuma mescidinde yatıp kalkanlar,[446] Bilâlîye ve Sa'îdiyeden gençler katılmışlar ve sadece nişancılar üç gemiyi tıka basa doldurmuştu. Diğer taraftan halkın büyük bir kısmı da silahlarıyla yaya olarak sefere katılmışlardı. Basra'da sıra dışı bir gün yaşanıyordu; savaş alayını uğurlayan halk nehrin kenarını doldurmuştu. Güneşin batmasıyla başlayan med olayının meydana getirdiği dalgalarla gemiler de bataklığa doğru yola çıkmıştı.[447]

Basra'da bunlar olurken, intikam ateşiyle yanıp tutuşan Zencî lideri bu gelişmelerden haberdar olmuş, adamlarından Züreyk ve Ebû'l-Leys el-İsfahânî komutasında bir öncü birliği Şeytan nehrinin doğuya yakasında; Şibl b. Sâlim ve Hüseyn el-Hımmânî'yi de batı yakasında pusu kurdurmuştu. Diğer taraftan Ali b. Ebân'ı ise doğrudan Basralıların karşısına göndermiş, fakat Ali b. Ebân komutasındaki askerlerin kesinlikle savaşa başlamamalarını, kalkanlarıyla kendilerini koruyup yollarına devam etmelerini, ancak Basralıların kurulan pusuları geçtikten sonra savaşa girişmelerini emretmişti. Basralılar bu iki pusuyu geçtikten sonra birden üzerlerine saldırıya geçilecekti. Kendisi de küçük bir grup ile bir yerde kaldı. Plan tasarlandığı gibi tutmuş, Basralılar sayı olarak çok olmasına rağmen Zencîler nehrin her iki tarafındaki pusularından çıkarak saldırıya geçmişler, önce yayaları vurmağa başlamışlar ve Basra ordusunu imha etmişlerdi. Nehrin kenarında duranlar ise gemilere sığınmak istemişler fakat bunların da çoğu suda boğulmuştu. Savaşa katılanların çok azı kurtulabilmişti. Ayrıca bu savaşa iştirak edenlerin çoğu da meslekten asker olmayan gönüllülerden oluşuyordu. Zencîler burada öldürülen kimselerin

---

[446] Ortaçağ İslam şehirlerinde evsiz- barksız kimsesiz insanların camilerde yatıp kalktığı ve cemaatten getirilen yiyeceklerle geçindikleri biliniyor. Bir başka grup ise ömrünü cihatla geçirmiş, fakat ihtiyarlayınca da camilerde yatıp kalkan ve kendilerine mescit ihtiyarları denen kimselerden oluşmaktaydı. Bunların en yaygın olduğu yerler Tarsus gibi sınır boylarındaki garnizon şehirlerin camileridir. Geniş bilgi için bkz Kemalüddin ibnü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb fi Tarihu'l-Haleb*, thk. Süheyl Zekkar, (Beyrut 1988), IV, 188.

[447] Taberî, IX, 436; İbnü'l-Esîr, VII, 178-179; Nüveyrî, XXV, 112.

kellelerini bir yerde toplanmış, yakınları gelerek tanıyabildiklerini alıp götürmüşlerdi. Sahibi gelmeyenleri ise bir gemiye doldurarak Basra'ya doğru göndermişler, gemi şehrin limanına kadar varmış ve orada yakınları gelerek kelleleri alıp götürmüşlerdi. Râviler öldürülenlerin kelleleri ile dolu gemi Basra'ya vardığında ölü yakınlarının çığlıkları, kadınların sesleri ve ağlayıp bağırmalarının şehrin kilometrelerce uzağından duyulduğunu aktarırlar. Basralılar bu acılı unutulmaz güne "*el-Beydâ*'" ya da "*eş-Şeza*"günü demişlerdi. [448]

Bu olaydan sonra Zencîler Basralıların kalplerine öyle büyük bir korku salmışlardı ki korkudan bazı kimseler Basra'dan kaçmaya başlamışlardı. Ayrıca Zencîler ile tek başına baş edemeyeceklerini anlayan Basralılar, artık Zencîler ile savaşa girmeye cesaret edememişlerdi. Bu olaydan hemen sonra Samarrâ'daki Abbâsî halifesinden yardım istemişlerdi. Bu durum Zencî olayının bölgesel bir mesele olmaktan çıkıp, artık bir devlet meselesi haline geldiğini gösterir.[449] Zencîler de bu günden sonra bölgede rakipsiz bir güç haline gelmişlerdir. Taberî ilk defa bu katliamı gerçekleştiren Zencîler için "*Allahın düşmanları*" tabirini kullanır ki, artık dinen savunulur bir taraflarının kalmadığını gösterir. [450]

Basra'nın artık tamamen zayıfladığını anlayan Zencî lideri de bundan sonra Basralıların kendilerine karşı artık bir ordu çıkaramayacağının rahatlığı içindeydi. Etrafındaki adamlardan Basra'yı ele geçirme teklifi yapanlara Zencî lideri şu cevabı vermiştir: " *Bilakis Basra'dan uzak durun! Şu anda onları korkutmuş ve sindirmiş haldeyiz. Onlardan gelecek tehlikeden de eminiz. Şu durumda yapılacak en doğru iş Basralılar bize saldıracak duruma gelinceye kadar onları kendi hallerine bırakmaktır".* Bundan dolayı adamlarıyla birlikte el-Hacir nehri

---

[448] Bu güne *eş-Şezâ* denilmesi, bu nehir savaşlarında eş-Şczâ denilen savaş gemilerinin kullanılması dolayısıyladır. Bkz. Taberî, IX, 436; Nüveyrî, XXV, 113. İbnü'l-Esîr ise bu güne *Beyda* günü denildiğini aktarır. Ancak bunun ne anlamda kullanıldığı hakkında bilgi vermez. Bkz. VII, 180.

[449] Popoviç, s. 55.

[450] Taberî, IX, 437; Nüveyrî, XXV, 113.

ile Ebû Kura nehri arasındaki Ebû Kurra kırlığı (*sebha*) denen çorak çöl bölgeye çekildi. Burada adamlarına kamıştan kulübeler yaptırarak içine yerleştiler. Burası köylerin, hurmalıkların ve bayındır yerlerin ortasında yer aldığından[451], adamlarıyla civar köylere akınlar düzenliyorlar, çiftçileri öldürüyorlar, mallarını yağmalıyorlar ve sürülerini alıp götürüyorlardı. [452]

Basralıların mektubu Samarrâ'ya vardığında Abbâsî merkezi idaresi iktidar kavgaları ile çalkalanıyordu. Abbâsî halifeliği isyanın boyutu ve özellikleri hakkında yeterince iyi bilgilendirilmemiş olmalı ki ancak birkaç ay sonra[453] halife, *Cu'lân et-Türkî* komutasında yardımcı kuvvetler gönderebilmiş; *Ebû'l-Ahvas el-Bahili'yi* Übülle'ye vali tayin etmişti. Ayrıca *Cüreyh* adlı bir Türk kumandanı da Ahvas el-Bahili'ye yardımcı olarak göndermişti. Halifenin gönderdiği Cu'lân Basra'ya geldiğinde, karargahını Zencîlerin bir fersah (6 km) yakınına kurmuştu. Karargahın etrafına hendekler kazdırarak burada altı ay boyunca Zencîler ile karşılaşmanın yollarını aradı. Fakat yerin dar olması nedeniyle onlarla karşılaşma imkanı bulamadı; sadece karşılıklı taş ve ok atmakla yetindiler, aralarında ciddi bir çatışma olmadı. Cu'lân'ın ordusunun çoğu süvarilerden oluştuğundan[454] yerin darlığı nedeniyle bu imkanını ve üstünlüğünü kullanamıyordu.[455] Zencî lideri bu durumu fark edince, geceleri gizlice hendeğin çıkış noktalarına adamlarını yerleştirerek gece baskınlarıyla Abbâsî ordusunu hırpalamaya başladı ve bir çok askeri de bu şekilde öldürmeyi başardı. Bu gelişmeler Cu'lân'ın ordusunda müthiş bir korku meydana getirdiğinden askerleri kaçmaya başlamıştı. Sonunda Cu'lân da burayı terk ederek Basra'ya gitmek zorunda kaldı.[456]

Bu arada Zeynebî, Bilâlî ve Sadilerden bazı savaşçıları Zencîlerin üzerine göndermişti. Zencîler bunlara pusu kurarak

---

[451] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 141.
[452] Taberî, IX, 437.
[453] Popoviç, 55.
[454] Nüveyrî, XXV, 114.
[455] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 141.
[456] Taberî, IX, 437; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 142.

çoğunu öldürmüştü. Bu yaşananlar Cu'lân'ın acziyetini ortaya çıkarmış, bunun üzerine görevden alınarak yerine Sa'îd el-Hâcip atanmıştı. Zencîler de bu dönemde Basra yakınlarında yirmi dört gemiden oluşan bir filo ele geçirerek yeni bir güç kazanmışlardı. Ayrıca bu arada kaldıkları dönemde etrafa yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri ganimet, mal, silah Zencî ordusunu fazlasıyla donatacak kadar fazlaydı.[457] Cu'lân'ın ayrılmasından sonra Zencîler de bulundukları yerden ayrılarak Ebû'l-Hasîb nehrinin batı yakasına yerleştiler. Burası daha sonra onların baş şehrini kurdukları Muhtâra'nın yeri olacaktır (Recep256/ Nisan 870). [458]

III) ABBÂSÎLERİN TİCARET VE TARIM ZENGİNİ ŞEHİRLERİNİN ZENCÎLER TARAFINDAN TAHRİBİ (*Übülle, Abadan, Ahvaz ve Basra*)

Zencîlerin isyan ettiği yıllarda Sevad diye adlandırılan aşağı Mezopotamya, sulama kanallarıyla örülü tarım arazileriyle ve Uzak Doğu deniz ticaretinin en son ulaştığı liman noktası olması yönüyle; gerek ticaret, gerekse tarım bakımından zenginlik ve refahın tadını çıkarıyordu. Zencî isyancıların ilk önce dikkatini de bu şehirlerin zenginliği çekecek ve feci halde tahrip edilecektir.

a) Übülle:

İsyanın başlamasından yaklaşık on ay sonra (25 Recep 256- 29 Haziran 870), Zencîler Basra körfezindeki Şattu'l-Arap (*Dicletü'l-'Avrâ*) bölgesine inerek, Basra körfezi ile Basra ve Bağdat nehir yolu üzerinde bulunan Übülle şehrine saldırdılar. Bu şehir büyük İskender zamanında kurulmuş olan Yunanca adıyla Abulağos şehriydi. İslam fetihlerinin akabinde Basra'nın kurulmasına kadar Übülle bu bölgenin liman şehri idi ve bu özelliğinden dolayı da büyük çarşıları, limanları ve tüccarlarıyla aşağı Mezopotamya'nın en önemli ticaret merkeziydi. Basra kurulduktan sonra (h.17/63), mesafenin çok yakın olması (yaya dört saat) onun ihtişamını ve ticari misyonunu alsa dâ, bölgede

---

[457] Zencîler burada ele getirdikleri ganimetlere "Şağut Ganimeti" demişlerdi. Bkz. Taberî, IX. 437.

[458] F. Sâmir, 156.

hala önemli bir ticaret merkeziydi.[459] Hicri dördüncü asırda şehri ziyaret eden Nasır Hüsrev, o dönemde bile (443/1051) şehir merkezi İslam topraklarının Uzak Doğu ve Hint okyanusuna açılan en önemli ticaret kapısı olduğundan, sarayları, Doğu Afrika'dan getirilen abanoz ağacından yapılmış; kökleri, ribatları, camileri ve büyük çarşıları ile zenginliğin ve refahın en zirvesindeydi.Burada gördüğü yapıların bir benzerini başka yerlerde görmediğini yazar.[460]

Abbâsîlerin baş şehri Bağdat'a ve diğer büyük Irak şehirlerine giden gemiler buradan geçiyordu. Bu durum Übülle'nin Irak ekonomisi için önemini bir kat daha artırıyordu. Übülle'nin bu stratejik konumu ve ekonomik bakımdan oynadığı rol, Zencîlerin bu şehri ele geçirmek istemelerinde etkili oldu.[461] Ayrıca zenginliği ve pırıltılı hayatı Zencîlerin dikkatlerini ve ihtiraslarını üzerine çekti.[462] Nitekim Taberî şöyle diyor; "*Zencîler Cu'lân et-Türki'yi Osman kıyısından (Şatt-ı Osman) çıkardıktan sonra Übülle'ye saldırmak hususunda liderlerine ısrar etmişlerdi.*" sözleri, şehrin zenginliğinin Zencîleri üzerine çektiğini gösterir.[463] Zencî lideri Abadan ile Übülle arasında bir an tereddüt ettikten sonra; Cu'lân'nın ordusu Basra'ya dönerken Zencîler de Übülle'ye doğru karadan ve Ma'kıl nehri üzerinden harekete geçtiler.[464] İki günlük bir çatışmadan sonra Zencîler şehre girdiler. Şehirde tam bir katliam gerçekleştirerek birlerce insanı kılıçtan geçirdiler, kısa zaman önce Vâsıt'tan buraya görevlendirilen Ebû'l-Ahvas ve oğlunu öldürdüler. Şehirdeki binaların tamamı Doğu Afrika'dan ve Uzak Doğu'dan getirilen kıymetli ahşaplarla ve biri birine bitişik yapılmıştı. Binaları ateşe verince

[459] Y. Hamevi, "Übülle", I, s. 98-100.

[460] Nasır Hüsrev, *Sefernâme*, trc. Abdulvehhab Tarzi, (İstanbul 1950), s. 145. Aynı şekilde İbn Havkal da bölgenin ne kadar bakımlı olduğunu ve Basra ile Übülle arasındaki alanın sanki tek bir bahçe gibi her tarafının mamur ve Übülle nehri boyunca nehirler ve köşkler bulunduğunu yazar. Bkz. s. 236.

[461] Abdullah Sağır, s. 68.

[462] F. Sâmir, 102.

[463] Taberî, IX, 471; İbnü'l-Esîr, VII, 198.

[464] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 142.

o gün esen rüzgarın da etkisiyle hepsi kısa zamanda kül oldu.[465] Şehri yağmalayarak hayal bile edemeyecekleri kadar kıymetli eşyalar, paralar ve silahlar ele geçirdiler. Ayrıca şehirdeki bütün köleleri hürriyetlerine kavuşturarak kendilerine kattılar. Şehir kalesini de ele geçirerek şehri tamamen kontrolleri altına aldılar.[466]

b) Abadan:

Zencîlerin Übülle'de yaptıklarını duyan, Şattu'l-Arap nehrinin Basra körfezine döküldüğü yerin ağzında yer alan[467] ve Übülle gibi önemli bir ticaret şehri olan Abadan'a ulaşınca, halk arasında büyük bir korku ve panik başladı. Zencîler şehrin kapısına geldiklerinde, şehir halkı Zencî liderine haber göndererek, yok olmaktan, çocuklarını öldürülmekten ve mallarını yağmalamaktan korumak için, hiçbir mukavemet göstermeden ve şart koşmadan şehri teslim ettiler. Zencî lideri, Übülle de olduğu gibi buradaki bütün köleleri azat ederek bunları kendi ordusuna kattı. Şehirden ele geçirdiği silah ve teçhizatları ise adamlarına dağıttı.[468] Abadan'nın kendiliğinden teslim olması, Zencîlerin bölgede rakipsiz bir güç haline geldiklerini gösterir.

c) Ahvaz:

Zencîler Abadan'ı ele geçirdikten sonra, gözlerini bir zamanlar Pers imparatorlarının payı tahtı ve Huzistan eyaletinin merkezi şehri Ahvaz'a diktiler.[469] Burası Sasanilerin son döneminde kazandığı ilmi ve ticari canlılığı İslami dönemde de sürdürmüş ve Abbâsîler zamanına gelindiğinde İslam dünyasının en

---

[465] Taberî, IX, 471-472.

[466] Taberî, IX, 471-472;

[467] Abadan şehri, Ortaçağ coğrafyacı ve seyyahları tarafından deniz kenarında gösterilir. Ancak Şattu'l-Arab'ın taşıdığı alüvyonlar zamanla kıyıyı doldurduğundan, bu gün denizden elli km. daha içerde bir şehirdir. Abbâsîlerin ilk zamanında Hüseyn b. Abdan adında biri tarafından kurulan şehir, bu dönem ticaret ve tarımdan kazandığı zenginlikle en parlak yıllarını yaşamıştı. Daha sonra bu önemini kaybettiği anlaşılıyor. Bkz. C. Rüştü Gürsoy, "Abadan", *DİA*, (İstanbul 1988), I, s. 6.

[468] Taberî, IX, 472; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 143; İbnü'l-Esîr, VII, 198.

[469] Safedî, s. 20.

önemli şeker kamışı ve hububat ihracatı yapan zengin bir tarım ve ticari bölge durumundaydı. Zencîler önce Abadan'dan Ahvaz'a giderken yol üzerindeki Cubbâ'ya saldırdılar.[470] Zencîlerin gelmekte olduğunu haber alan halk şehri terk ettiğinden, ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirerek yakıp yıktılar, karşılarına çıkanları öldürdüler. Burayı ele geçirdikten sonra Ahvaz'a yöneldiler ve yol üzerinde ne buldular ise tahrip ettiler. Ahvaz ve çevresindeki yağma faaliyetinin esas amacı erzak temini ve ganimet toplamaktı.[471] O sırada Ahvaz'da Sait b. Yeksin adlı birisi vali olarak bulunuyordu ve Zencîlere karşı koyamayacağını anlayınca ordusu ile Ahvaz'dan kaçtı. Şehirde Zencîlerin karşısına çıkmak için buradaki devlet çiftlikleri (*Dıyâu's-sultâniyye*) ve haraç işlerinden sorumlu olan İbrahim b. Muhammed b. Müdebbir, emrindeki köle ve askerleriyle Zencîlere karşı koymaya karar verdi. Fakat Zencîler karşısında kısa zaman içinde yenilen İbrahim'in mallarına, hazinelerine ve kölelerine el konuldu, kendisi de hapse atıldı. (12 Ramazan 256-14 Ağustos 870).[472]

Böylece Zencîler isyan ettikten bir yıl sonra, Abbâsîlerin en önemli eyalet merkezlerinden biri olan Ahvaz gibi önemli bir şehri ele geçirmiş oldular.[473] Ahvaz'ın düşmesi Abbâsî başkenti Bağdat ve Samarrâ ile Basra körfezi arasındaki ticaret yolunun da kesilmesine neden oldu. Bu sıradan bir ticaret yolunun kapanması değildi; bilakis Bağdat, Samarrâ ve Basra gibi kalabalık nüfusları barındıran şehirlerin zaruri yiyecek ve diğer

---

[470] Cubba: Abadan, Basra ve Ahvaz arasında bir yerleşim yeri.Bundan dolayı da hangi eyalete bağlı olduğu tartışmalıdır. Ünlü Mutezile kelamcısı Ebû Ali el-Cubbâî (235/849-303/915) buralıdır. Bkz. Yakut el-Hamevi, II, 113.

[471] A. Sağır, s. 85.

[472] Taberî, IX, 473; İbnü'l-Esîr, VII, 199.

[473] Ahvaz: Eski Elam krallığının başkenti idi. Sasaniler zamanında buranın yakınında kurulan Hürmüz-Erdeşir şehrine, bölgede yaşayan Huz kalkının pazarı (*Suku'l-Alıvaz*) anlamında zamanla Ahvaz denildi. Abbâsîler döneminde en önemli şekeri üretim bölgesiydi. Bkz. Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *DİA*, (İstanbul 1989), II, s. 193.

ihtiyaç maddelerinin geldiği yolun kapanması anlamına da geliyordu. Bir anlamda Abbâsîlerin can damarlarından biri bu şekilde Zencîler tarafından kesilmiş oluyordu.[474]

Ahvaz'ın Zencîlerin eline geçmesi, Basra'da ve diğer bölge şehirlerinde büyük bir tedirginlik ve endişe yaratmıştı. Übülle, Abadan ve Ahvaz'ın başına gelenleri duyan Basra halkı korku içinde şehirlerini terk etmeye başlamıştı. [475] Haberin Abbâsî halifesine ulaşması üzerine, Mu'temid Mekke'de sürgünde bulunan kardeşi Muvaffak'ı Samarrâ'ya getirterek Zencîlerin bastırılmasına tayin eder(Ramazan 257/ Temmuz 870).[476] Halifelik o zamana kadar çok önemsemediği Zencîleri, artık bölgesel güçlerle karşı konulamayacağını ancak iki yıl sonra anlamıştı.[477] Muvaffak'ın ilk işi hemen kölelerinden Buğraç et-Türki'yi Basra'ya, Said b. Sâlih el-Hacib'i ise Ahvaz'a göndermek oldu. Said, Ma'kıl nehrinin kollarından el-Murğab nehri[478] üzerinde mevzilenen bölgeye geldiğinde, burada Zencîlerin bir askeri birliği ile karşılaşmış ve onları yenerek ellerindeki esir ettikleri kadıları kurtarmış, mallarına da el koymuştu. Fakat kendisi de bu çarpışmalar sırasında bir çok

---

474 F. Sâmir, s. 103.

475 İbnü'l-Esîr, VII, 199.

476 Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın ve Hilafete geçen oğlu Mu'tezid, Müktefî ve Muktedir'in Abbâsî siyasi tarihinde önemi çok büyüktür. Abbâsîlerin isyanlar, beylerin müstakil devlet olmak için bağımsızlıklarını ilanı ve Bizans'ın saldırılarıyla amansız bir mücadele vermişler ve Abbâsîleri parçalanmaktan kurtarmışlardır. Eğer Muvaffak'ın ve oğullarının deha ve gayretleri olmasaydı Abbâsîler çok daha erken yıkılırdı. Bundan dolayı oğlu Mu'tezid'e Abbâsîlerin ikinci kurucusu anlamında "Müessisü's-Sânî" denilmiştir. Bkz. M. Meçhûl, *Kitabu'l-'Uyûn ve'l-Hadâik*, IV, 75.

477 F. Sâmir, 109.

478 el-Murğâb; Yakut el-Hamevî burayı anlatırken Basra nehirlerinden biri olarak tarif eder. Bu nehir, Beşir b. Abdullah b. Ebî Bekr'in burada ikta yoluyla elde ettiği 18.000 ceriblik büyük bir çiftliği sulama amacıyla kendisi tarafından kazdırıldığını aktarır. Burası daha sonra Halid el-Kasrî zamanında bir tartışma konusu olmuştu. Geniş bilgi için bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, V, s. 126-127.

yerinden yaralanmıştı.[479] Buradan Fırat bölgesine giden Said, kadınların haber vermesi üzerine kamışlıklar arasında gizlenmiş haldeki Zencîlerin üzerine saldırdı ve bunların bir kısmını savaşmadan teslim aldı. Buradan Dicle'nin batı yakasına geçen Said, bölgedeki Zencîlerin peşine düşmüş ve amansız bir takip başlatmıştı. Onunla başa çıkamayacağını anlayan Zencî lideri, bir gece sabaha karşı Said'in karargahına 1000 kişilik özel bir kuvvetle ani bir baskın düzenleyerek ordusunu imha etti.[480]

Haberin halifeliğe ulaşması üzerine Said görevden alınarak yerine Türk komutan Buğraç tarafından Basra ve Dicle çevresindeki kasabaların emniyetini sağlamak üzere gönderilen Mansûr b. Cafer el-Hayyat atandı. Mansûr, zencilerin erzak temininin önüne geçmek ve şehir yolunun güvenliğini sağlamak için körfez ile Basra arasındaki nehir yolunun güvenliğini sağlamaya ağırlık verdi. Onun bu faaliyetleri, Zencîlerin erzak ve yiyecek teminini zorladığından, zor durumda bırakmıştı. Ancak Onun ile Zencîlerin her karşılaşmasında Zencîlere yeniliyor ve kurdukları tuzaklar ile ordusuna ağır kayıplar verdiriyorlardı. Bir defasında beş yüz Abbâsî askerinin kelleleri Zencî komutanı Yahya b. Muhammed el-Behranî'nin karargahına götürülerek, bu kelleleri Ma'kıl nehri boyuca direklerin üzerine dikmişlerdi.[481]

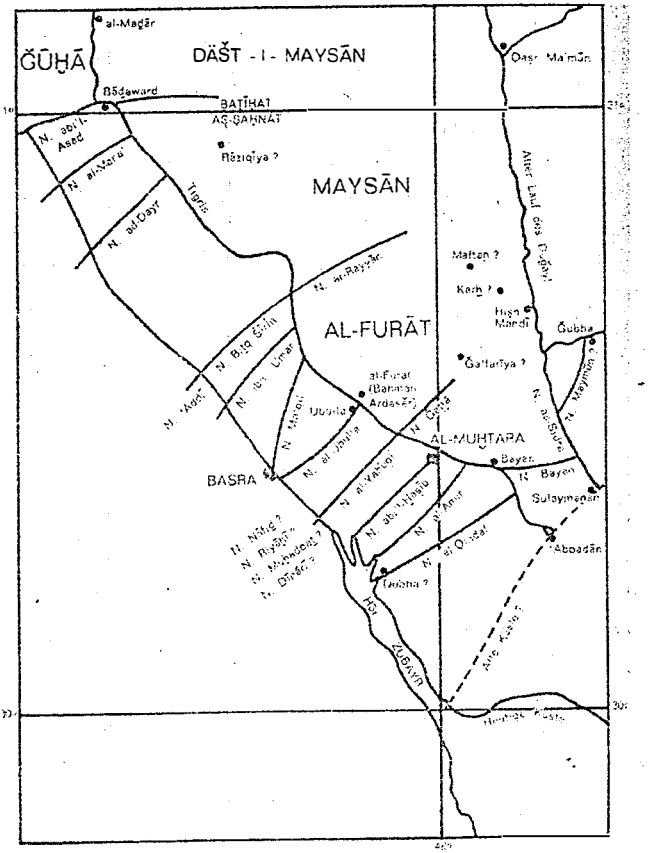
Bunda sonra Faris'te bulunan İbrahim b. Simâ' Zencîlere karşı görevlendirilmiş, o da kölesi Şahin b. Bestam'ı ordunun başında Zencîlerin üzerine göndermişlerdi. Bu ordunun gelişini haber alan Zencîler Ali b. Ebân el-Mühellebî komutasında bir orduyu göndermiş ve Köprü bölgesinde akşam karanlığı sırasında saldırıya geçen Zencîler, Şahin b. Bestam da dahil pek çok adamını öldürmüştü. Ardından gelen İbrahim'i de yenen Zencîler, böylece Ahvaz'a gönderilen hilafet ordularının tamamını bozguna uğratarak karşı konulmaz bir güç haline gelmişler ve Basra'ya saldırmak için plan yapmaya başlamışlardı.[482]

---

[479] Taberî, IX, 476-478; İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 123.
[480] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 144.
[481] Taberî, IX, 479; İbnü'l-Esîr, VII, 203.
[482] Taberî, IX, 480.

d) Basra:

Zencî isyanı boyunca yaşananlar arasında belki de en çok dikkat çeken ve en dramatik olayların başında Basra'nın Zencîler tarafından ele geçirildikten sonra yaşananlardır. Taberî bizzat bu olaya katılan tanıkların ağzından, Basra'nın Zencîler tarafından ele geçiriliş hazırlıklarından sonraki durumuna kadar büyük bir titizlik ve dikkatle alayın değişik boyutlarını bize aktarmıştır. Taberî öylesine canlı sahneler aktarır ki, Onun anlattıklarını okurken insan adeta belgesel bir film seyrediyormuş hissine kapılıyor.

Basra Bölgesi Haritası

İsyanın başından beri Zencî liderinin ve Zencîlerin hedefinde Basra vardı. Onların özellikle Basra'yı hedef seçmelerinin ve buraya kin beslemelerinin bir çok sebebi vardı. Her şeyden önce isyana katılan ve tarlalarında çalıştırılırken kötü muamele gören Zencîlerin çoğunun efendileri Basralı zengin toprak sahipleriydi. İsyanın başından beri kölelerini geri almak için mücadele edenler de yine Basralı toprak sahiplerinin öncülük ettiği kimselerdi. İsyanın çıkmasından hemen sonra, Hâşimiler, Kureyşliler ve Basra halkı, isyanı bastırmak için harekete geçmişlerdi. Ayrıca Basra'ya yakın ve bağlı köylüler de Zencîlere karşı fiilen savaşa katılmışlardı.[483] Zencî lideri daha önceki Basralılarla yapılan savaşlar ve onlar karşısındaki kayıplarından dolayı Basra'yı ele geçirmek ve binlerce insanı öldürerek intikam almak için yemin ettiğini, askerlerini bu baskına hazırlamak için kendisine gaipten bilgiler verildiğini ve meleklerin kendisine yardıma geleceğine dair müjdeler verildiğini söylüyordu.[484]

İsyanın ikinci yıl dönümünde (Ramazan 255/Ağustos 869-Şevval 257/Ağustos 871) Basra'yı ele geçirerek yağmalamayı kafaya koymuştu. Übülle, Abadan ve Ahvaz'da yaşananlardan Basra halkı çok korkmuştu. Bu yüzden de bazı insanlar şehri terk etmeye bile başlamıştı. Abbâsî komutanının şehri korumak ve erzak temini için yaptığı bütün gayretler Zencîlerin saldırısını engelleyememişti.[485] Basra'ya saldırmadan önce Zencîlerin bir dizi hazırlık yaptıkları görülür. İlk olarak Ahvaz'ı ele geçirdikten sonra, denizden gelerek Basra'ya giden gemilerin geçiş noktasında bulunan Cubba yakınlarındaki Hayzuraniyye'ye Ali b. Ebân'ı yerleştirmiş, böylece Basra'ya giden gemilerin geçişi ve dış dünya ile ilişkileri kesilerek zayıflatmışlardı. Bilindiği gibi daha önce Basra'nın çevresindeki köyler tahrip edilmiş ve yağmalanmıştı. Daha önemli bir adım ise Zencî liderinin bu büyük kuşatma için bedeviler ile ittifak kurmasıydı. Bu amaçla ilk davetine

---

[483] F. Sâmir, s. 108.

[484] Taberî, IX; 411, 487, 489; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 315; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 125.

[485] F. Sâmir, 105-106.

başladığı Bahreyn günlerinde kazandığı taraftarlarından Muhammed b. Yediz ed-Dârimî'yi bedevilere göndermişti. Onları kazanmak için Basra'nın yağmasından ele geçecek ganimeti vaat etmişti. Ayrıca da çok miktarda mal ve para göndermişti. Bu sayede onlardan bir çok süvari toplamayı başarmıştı. Zencîlere katılan bu bedeviler Kındel nehri kıyısında konaklatılmışlar ve bunları savaşa hazırlamak ve eğitmek için kendisi de bir bedevi olan Süleyman b. Câmî' eş-Şa'rânî görevlendirilmişti. Bu eğitim süreci içinde Basra'nın kıyı mahallelerine tatbikat amaçlı taciz akınları düzenliyorlardı[486]. Bedevilerin yanında Bataklık bölgedeki bazı köylülerin de Basra baskınına katıldıkları ve destekledikleri görülür.[487]

Bunların yanında Zencî lideri isyanın ilk günlerinden itibaren ruhen askerlerini Basra'ya hazırlamak için, kendisine Basra ile ilgili ğaibden seslerin geldiğini söylüyordu. Ebû Kurra tuzluğunda kaldığı günlerde şöyle dediği aktarılır: "*Basra halkı aleyhine beddua ederek onun bir an önce harap olması için Allah'a çok yalvardım. Gizli bir ses bana şöyle dedi: "Basra senin ekmeğindir, onu kıyısından ye. Ekmeği yarıladığında Basra harap olacaktır. Ben de burada bahsedilen ekmeğin yarılanmasını ayın tutulmasına yordum. Ay tutulduğu gece Basra'nın vay haline...*"[488] Daha önce de işaret edildiği üzere Zencî liderinin kendisi astronomi ve astroloji ile ilgileniyordu. Geceleri yanındaki usturlap ile gökyüzü gözlemleri yapıyor, ayın ve güneşin hareketlerini gözlemleyerek önceden ay tutulmalarının ne zaman olacağını hesaplayabiliyordu. Bu yeteneğini, insan üstü bir olaya bağlayan Zencî lideri, Basra'nın ele geçirilmesi ve yağmalanmasını taraftarlarına beşer üstü bir takdir olarak sunmak suretiyle askerlerini psikolojik olarak bu baskına hazırlıyordu.

Zencîler bu hazırlıkları yaparken, Basra'da ise Zencîlerin şehri ele geçirmek için bazı hazırlıklar yaptığı dedikoduları dolaşıyordu. Baskından bir hafta önce (10 Şevval 255/31 Ağustos 871) Cuma günü, Basra valisinin meclisinde Zencî

---

[486] Taberî, IX, 481, 483.
[487] H. Samarrâî, s. 118.
[488] Taberî, IX, 481

liderinin bedevilerden süvari topladığı, onlara para dağıttığı ve Basra'ya saldırı hazırlığı yaptığıyla ilgili haberler konuşulmuştu. Bu haberi aktaran Şihâbüddin b. 'Ala el-Anberî, valinin meclisinden çıktıktan sonra Basra posta (*berîd*) görevlisinden de Zencî liderinin dokuz kişiyle bir araya gelerek Basra'ya bir saldırı planladıkları haberini teyit eden bilgiler almıştı. Bu sırada Basra'da bulunan Buğrac et-Türkî'nin komutasında sadece elli süvari bulunuyordu. Ayrıca o günkü Basra yöneticileri gelen bu haberler konusunda her hangi bir tedbir almamıştı. Kendi aralarındaki kavgalarla (*Bilâlîler-Sa'îdiler*) ve salgın hastalıklarla boğuşuyorlardı. Şehirdeki asayişten sorumlu bir yönetici de büyük bir umursamazlık içinde, bedeviler ile arasındaki dostluğa dayanarak; "*bedeviler bana karşı kötülük etmezler*" demişti. Bundan dolayı Taberî "*o günkü anlatılan haberler konusunda Basra yöneticileri gerçekten ahmaklık yaptılar*" değerlendirmesinde bulunmaktadır.[489]

Saldırıdan bir gece önce Basralılar şehrin Bataklık tarafındaki kenar mahallelerinde bazı atlılar görmüştü. Bunun üzerine, neler olup bittiğini öğrenmek amacıyla bazı Sa'idiler harekete geçerek kölelerinden oluşan bir grubu Fazl b. Muhammed ed-Dârîmî komutasında bölgeye gönderirler. Bunlar bölgeye vardıklarında Benî Temim ve Benî Esed'den bir grup bedevi ile karşılaşmışlardı. Kim olduklarını sorduklarında ise Ali b. Muhammed'in adamları olduklarını, Ali b. Ebân komutasında sabaha karşı Benî Sa'id tarafından, Yahya b. Muhammed el-Behrânî'nin de Ali b. Mühelleb tarafından şehre gireceklerini itiraf etmişlerdi. Ayrıca onları korkutan bir tavırla şöyle demişlerdi; " *Benî Sa'îd'in adamlarına söyle! Eğer ırz ve namuslarını korumak ve canlarını kurtarmak istiyorlarsa, şafaktan önce askerler kuşatmadan şehri terk etsinler.*" Köleler bu haberi hemen efendilerine iletmiş, o da şehrin savunmasından sorumlu olan İbrahim b. Muhammed el-Büreyye'ye durumu bildirmişti. Büreyye de şafak sökmeden Benî Temim ve Sa'îdiyye'nin savaşçılarını da alarak yanındaki uşak ve hizmetçileri ile Zencîlerin geleceği bölgeye giderek

[489] Taberî, IX, 483.

onları karşılamaya hazırlanmıştı.[490]

O gece Zencî liderinin de daha önce hesabını yaptığı Ay tutulması gerçekleşince Zencîler Basra'ya karşı üç koldan şafak vakti saldırıya geçtiler. Ali b. Ebân komutasındaki Zencî ve bedeviler Mirbed tarafından; ona bağlı olan Refik Benî Sa'îd tarafından; Yahya b. Muhammed el-Behrânî Adî nehri tarafından hareket ettiler (17 Şevval 257-7 Eylül 871). Ali b. Ebân şafak vakti yanındaki Zenci ve bedevîler ile atlarının üzerinde görününce, Büreyye kaçarak evine kapanır, yanındaki adamları da dağılır. Buğraç et-Türkî ise Zencîlere karşı direnir ve iki gün boyunca onlarla savaşmaya devam eder. Fakat Zencî ordusunun çoğu süvarilerden oluştuğundan, Zencîlerin gücü karşısında dayanması mümkün değildi. Şehre giren Ali b. Ebân,[491] kendisi de Basralı olduğu için doğru Büreyye'nin evine vararak ateşe verir. Yangın ot ve samanlıklara da sıçrayınca, civardaki evler de tutuşmuş ve Basra'nın üçte biri; insanlar, hayvanlar ve evler bu yangında kül olur.[492] O gün Basra'da olan fakat daha sonraları Zencîlere katılarak liderlerinin katipliğini yapan ve bu olayla ilgili Taberî'nin en önemli kaynaklarından biri olan Muhammed ibn Sem'ân o günü kendi cephesinden şöyle anlatır: *"bir Cuma sabahıydı, camide bulunuyordum. Kuşluk vakti aynı anda üç ayrı yerde yangın çıktı; Zehran, Mirbed ve Benî Himman. Sanki daha önce sözleşmiş gibiydiler. Bir anda şehirde gürültü patırtı yükseldi. Basralılar yok*

---

[490] Taberî, IX, 482-483.

[491] Ali b. Eban'ın şehre giriş anını bir tanık şöyle anlatır: "*Dor bir atın üzerinde, elinde mızrağı ve üzerinde bal sarısı ipek elbisesi ile etrafında Zencîler ve bedevilerden bir grup ile birisi gidiyordu. Yanlarında sarı bir bayrak vardı. Sorduğumda bu Ali b. Eban dediler...*" Bkz. Taberî, IX, 45.

[492] Zencîlerin Basra'ya girişi hakkında Taberî'nin aktardığı bazı rivayetler de ise Ali b. Muhammed'e Buğrac'ın iki gün boyunca, halkın da desteği ile karşı koyduğunu aktarır. (Taberî, IX, 482, 484) Ancak farklı kaynakların aktardığı bilgiler bir araya getirildiği zaman böyle ciddi bir mukavemetin olmadığı anlaşılıyor. Kaldı ki Buğrac'ın emrinde elli süvari olduğu nakledilir ki bu kadar az bir askerle iki gün boyunca karşı koyması imkansız görünmektedir.

olmayla yüz yüzeydiler. Merkez camisinde bulunan herkes evlerine koşuştular. Ben de Mirbed de bulunan evime gidiyordum. Karşıma Zencîlerin karşısında yenilerek camiye doğru kaçan insanlar geldi. Kasım b. Muhammed el-Hâşimî, at üzerinde ve elinde kılıcı kaçanların arkasından şöyle bağırıyordu; "Yazıklar olsun size !Irzınızı, Namusunuzu ve şehrinizi kime teslim ettiniz de kaçıyorsunuz!Düşman şehre girmiştir.' Fakat ona kulak asan yoktu." [493]

O gün Ali b. Ebân Basra'ya Cuma namazı vakti[494] girer ve doğru merkez camisine giderek camiyi ateşe verir. Tabakât kitaplarında bu cami yangınında ölen âlimlerin isimlerine rastlanması, caminin içindeki cemaatle yakıldığını akla getirir.[495] Yangından kurtulanlar ise Yahya b. Muhammed'e götürülür, o da malı olanların mallarını alır, olmayanları ise öldürür.[496] İki gün boyunca (Cuma-Cumartesi) süren çatışmalarda binlerce kişi öldürülür. Zencîler şehirde gizlenen mukavemetten korkarak iç cadde ve sokaklara giremezler. Pazar günü Basra'yı terk ederler, fakat Pazartesi günü tekrar geri gelerek korkunç bir katliam yaparlar[497]. Bu defa şehri korumakla görevli olan Buğraç ve Büreyye Basra'yı terk ettiklerinden, Zencîlerin karşısında duracak ve halkı koruyacak kimse kalmamıştı.[498] Kin ve intikam ile dolu Zencîler sokak ve caddelerde önlerine geleni öldürmeye başlamışlardı. Özellikle bedevi kökenli komutan Yahya b. Muhammed el-Behrânî en acımasız katliamları ve soygunları gerçekleştirir. Basra eşrafından ve Ali b. Ebân el-Mühellebî'nin amcasının oğlu[499]

---

493 Taberî, IX, 485; Aynı rivayetin başka bir versiyonu için bkz. İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 147.

494 Safedî, s. 20.

495 Ölenler arasında camide namaz kılarken öldürülen gramer alimi Abbas b. Ferec er-Riyâşî, Zeyd b. Ahzam Ebû Talip el-Basri, Ebû'l-Ala Muhammed b. Ebi Zur'a el-Bâhilî gibi isimler bulunuyordu. Bkz. Mes'ûdî, IV, 219-20; İbn Tağriberdî, *Nücûmu'z-Zahira*, III, 48;Ayrıca bkz. A. Popoviç, s. 62.

496 İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 144.

497 İbnü'l-Esîr, VII, 205-206.

498 Taberî, IX, 483; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 146.

499 İbn Ebi'l-Hadîd, VIII; 146.

İbrahim b. Yahya el-Mühellebî, Yahya b. Muhammed'e giderek eman dilemişti. Bunun üzerine Yahya b. Muhammed de tellalı çağırarak "İbrahim b. Yahya'nın evine girenler emandadır" diye duyuru yapmıştı. Bunu duyan bir çok kimse İbrahim'in avlusunda toplanmıştı. Yahya, eline iyi bir fırsat geçtiğini düşünerek, askerlerine kimsenin kaçmaması için bütün cadde ve sokak başlarının tutulmasını emreder. Sonra İbrahim'e ailesini ayırmasını söyler, ardından askerlerine avluda toplanan herkesin öldürülmesi emreder. Bu olaya uzaktan şahit olan Hasan b. Osman adlı birisi daha sonra yaşadıklarını şöyle anlatmıştır; *"Ben çok uzakta olmama rağmen öldürülen insanların tekbir seslerini ve çığlıklarını duyuyordum"*[500]. Burada toplanan kalabalıktan çok az kimse kurtulabilmişti.[501]

Kaynaklar Zencî liderinin bu katliamı onayladığını vurgulamak için Ali b. Ebân'ı insaflı davrandığı için Abadan'a gönderirken, en acımasız katliamları yapan Yahya b. Muhammed'i Basra'da bıraktığını aktarırlar. Ayrıca ona Basra'da kalanlardan gizledikleri malları ve hazineleri çıkartmalarını emretmişti. Gün geçmiyordu ki gizlendikleri yerlerden çıkarılıp gelen insanlar olmasın. Yahya b. Muhammed, mal getirenlerin canlarını bağışlıyor, mal ve para getiremeyenleri ise hemen öldürüyordu. [502]

Tarihçiler Zencîler tarafından Basra'da öldürülen insan sayısı hakkında ürkütücü derece büyük rakamlar vermektedir. Mes'ûdî, Zencîlerin sadece Basra'da bu baskında üç yüz bin insanı öldürüldüğünü yazmaktadır.[503] Ancak bu rakamı kabul etmek mümkün değildir. Her şeyden önce Basra'nın o dönemdeki azami nüfusu üç yüz bin kadardır. Şehrin tamamının öldürülmesi gerekir ki bu mümkün değildir. İkinci olarak Zencîler şehirde ilk saldırı sırasında iki gün, sonrakinde ise bir hafta kalmışlardır. Bu kadar bir zaman içinde üç yüz bin insanı kılıçla öldürmek, hem zaman hem de fiziksel olarak mümkün değildir. Mes'ûdî'nin telaffuz ettiği bu rakam, ifadesinin de

---

[500] Taberî, IX, 486.
[501] Safedî, s. 20.
[502] Taberî, IX, 487
[503] Mes'ûdî, IV, 220; İbn Tağribirdi, *Nücûmu'z-Zahira*, III, 48.

bağlamından anlaşıldığı kadarıyla Zencîlerin isyan boyunca öldürdüğü toplam insan sayısıyla alakalı olmalıdır. İbn Cevzî ise Sûlî'den rivayetle, öldürülen insan sayısının yirmi bin olarak verirken,[504] Zehebî bu rakam'ın on iki bin kişi olduğunu rivayet etmektedir[505]. Bu konuda daha sonraki tarihçilerin temel kaynağı olan Taberî'nin her hangi bir rakam telaffuz etmemesi dikkat çekici olduğu kadar verilen rakamlar üzerinde de şüphe uyandırıcıdır. Makul olanın ise son iki rivayetlerde zikredilen rakamlar civarında olsa gerekir.

Mes'ûdî, insanların hayatta kalabilmesi için ne denli korkunç şartlarda yaşam mücadelesi verdiklerine dair insanın tüylerini ürperten olaylar anlatmaktadır. İnsanlar Zencîlerin eline düşmemek için günlerçe evlerin mahzenlerinde ve kuyularda saklanmış, sadece geceleri yerlerinden çıkabilmişlerdi. Yiyecek bir şey bulamadıklarından yakalayabildikleri kedi, köpek, fare gibi haşaratları yiyerek hayatta kalabilmişlerdi. Bu arada açlıktan bir çok kimsenin öldüğünü nakleder. Öyle ki insanların ölenlerin etlerini yedikleri, hatta güçlülerin zayıfları öldürerek etini yediğinden bahseder. Mes'ûdî, katliamdan kurtulan bir kadının ağzından naklederek, insanların kendi yakınlarından ölenlerin etlerini yemek zorunda kaldığını, ölmek üzere olan birisinin eti için başında ölmesini beklediklerini ve öldükten sonra da etini paylaşarak yediklerini aktarır.[506]

Zencî liderinin Alevi soyundan olduğu iddialarını hiçbir zaman kabul etmeyen Mes'ûdî, onun bu iddiasını çürütmek gayesiyle, Zencîlerin Basra'ya girdikten sonra, çağrı yaparak Hasan, Hüseyn, Abbas, Hâşimi, Kureyş ve diğer Arapların kadınlarını toplayıp; "*bu falanın kızı, falanın karısı*" diye açık artırmayla iki veya üç dirheme Zencîlere sattığını, bu yolla her zencinin elinde on, yirmi, hatta otuz kadın biriktiğini ve bunlara tecavüz edildiğini nakleder. Bu kadınların Zencîlerin hizmetçisi haline geldiğini aşırı bir şekilde dramatize ederek

---

[504] İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 125.

[505] Muhammed b. Osman Kaymaz ez-Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*, thk. Selahattin Müneccid, VI cilt, (Kuveyt 1948), II, 19.

[506] Mes'ûdî, IV, 220-221.

anlatmaktadır[507]. Halbuki Taberî, Basra'da Hz. Ali'nin torunlarından (*Nevfeliyyûn*) bir grubun Ali b. Muhammed'in yanına giderek kendisinin kimin çocuğu olduğunu sormuşlar, o da, o zamana kadar iddia ettiği Ahmed b. İsa' nesebini inkar ederek onlara karşı nesebinin Yahya b. Zeyd'e dayandığını iddia etmişti.[508] Buradan da anlaşılıyor ki Zencî lideri Alevilere karşı Mes'ûdî'nin bahsettiği türden bir kötülük yapmamıştır. Mes'ûdî'nin Basra ile verdiği bilgilerde aşırı bir abartı olduğu, bu facianın Alevilik iddiası altında yapılmasından kaynaklanan bir rahatsızlıkla, diğer tarihçilerde rastlamadığımız türden abartılı bilgiler verdiği hemen dikkat çekmektedir.

Ancak bir gerçek var ki bu olayda, Abbâsîler çağının en ihtişamlı ve Zengin şehirlerinden biri olan Basra, tarihte eşine çok az rastlanan bir şekilde tahrip edilmiş, yakılıp yıkılmıştı. Bu olayın vuku bulduğu dönemde Bağdat'ta ömrünün son yıllarını yaşayan Yakubi; "*insanlar geri döndüklerinde şehirde içinde oturulacak ev kalmamıştı*" demektedir[509]. Dönemin şairi İbn Rûmî (ö.283/896), Basra'nın uğradığı bu tahribi yazdığı şiirde canlı bir şekilde şöyle beyitlerle tasvir etmektedir.

Bu şehirdeki kalabalıkların gürültüsü nerede
O muhkem yapılı binalar şimdi nerede
O saraylar şimdi kül ve tuğlan tepeciklerine döndü
Onlara sel ve taşkınlar musallat oldu
Şimdi sütunları ve köşeleri bir birine kavuştu.
Büyük caminin meydanına ikisi de vasıl oldu.
Eğer akıl sahibi iseniz
Olanları caminin yıkıntısına sorun, fakat o cevap veremez
Nerede o uzun uzun ibadet edenler? Nerede! onlara sorun.
...
Basralılar çocukların dahi saçlarını ağartan bir korku

---

[507] Mes'ûdî, IV, 221.

[508] Taberî, IX; 488. Onun gerçek nesebi ile ilgili ayrıntılı olarak bu bölümün başındaki "Ali b. Muhammed'in Hayatı ve Nesebi" başlığı altında durduk. İlgili yere bakınız.

[509] Ahmed b. Ebi Yakub b. Vazıh el-Yak'ûbî, *et-Tarih*, thk. Abdulemir Mühenna, II cilt, (Byrut 1993), II, 477.

yaşadılar
Zencîler sağdan soldan, önden arkadan ateşleriyle saldırdılar.
Su içenler,yemek yiyenler lokmalarını dahi yutamadılar
Onlar takva sahiplerini kılıçlarıyla öldürdüler
Nice kardeşler kardeşinin ölü cesedinin yere düştüğüne şahit oldu
Nice babalar ciğer parelerinin boyunlarının kılıçla vuruluşuna tanık oldu
Feda edilecek nice insanlar ailesi tarafından teslim edildi.
Süt emen nice bebeler, kılıçların ucuyla annelerinin memelerinden ayrıldılar
Allah'ın mührüyle korunan nice bakirelere açıkça tecavüz edildi.
Nice masum kızları esir alıp, peçelerini aştılar
Ve esirleri davar sürüleri gibi önlerine alıp götürdüler.
Elleri-ayakları kanlar içinde, Zencîlerin eline düşeceğini kim düşünebilirdi?
Bir zamanlar köle ve cariyelerin hizmet ettiği kimselerin, Zencîlerin elinde cariye köle olacağını kim düşünebilirdi?
Zencîlerin yaptıklarını hatırladığım zaman yüreğim yanar
Allah: "Ey kullarım yasaklarımı çiğneyenlere karşı kutsallarımı niçin korumadın?
Kim kutsallarımı korumazsa hurilere denk ve layık değildir" derse,
Ben, Peygamberin "Ey Ümmetim! Zürriyetimden hür kadınların imdad ya Muhammed! diye çığrışırken,
Sen nerdeydin demesinden korkuyorum.
Sizler hakkımı ve hukukumu gözeten kişiler olsaydınız. [510]

Basralıların başına gelen bu felaket insanların hafızasında öylesine kötü ve unutulmaz bir iz bırakmıştı ki, yıllarca şiirlere ve darbı mesellere konu olmuştu. Bu olaydan sonra "Basra'nın harap olmasından sonra" anlamında "*ba'de harabi'l-Basra*" sözü uzun zaman bir darbı mesel ve milat olarak kalmıştır.

[510] İbn Rûmî, *Divan*, Nşr. Kamil Keylani, (Kahire 1924), 419-427, 458; Ayrıca bkz. F. Sâmir, 91-92.

IV) ABBÂSÎ HALİFESİNE BAĞLI TÜRK KOMUTANLARIN ZENCÎLERLE MÜCADELESİ

Zencîler Basra'yı tahrip ettikten sonra Bataklığa çekildiler: Yahya b. Muhammed Zencîlerin çoğunu yanına alarak el-Abbas nehri civarına yerleşirken; Ali b. Ebân ise Ahvaz valisi Mesrur b. Ca'fer el-Hayyat ile savaşmak için baskından önce kaldığı Cubbâ'ya gitmişti. Zencî lideri de yanındaki az bire askerle Basra'da, Abbâsîlerin ordusu bölgeye gelinceye kadar kalır.[511]

Basralılar başlarına gelen bu felaketin haberi Samarrâ'daki Abbâsî halifesine ulaşınca, haberin Abbâsî sarayında nasıl bir yankı uyandırdığına dair bir şey bilmiyoruz. Ancak o zamana kadar Zencîlerin bu denli büyük bir tehlike oluşturabilecekleri her halde Abbâsî yöneticileri tarafından da tahmin edilmemişti. Baskından yaklaşık bir ay sonra Zilkâde (Eylül-Ekim) Mu'temid, Muhammed el-Müvelled'i Zencîlere karşı gönderdi.[512] Müvelled, bölgeye gelince önce Übülle'ye karargahını kurdu. Basra'lıları korumakla görevli olan fakat Zencîlerin şehre girişi sırasında kaçan Büreyye de Basra'dan kaçan kimselerden kalabalık bir insan toplayarak Muhammed el-Müvelled'e katıldı.[513] Ancak bu insanlar askeri bakımdan eğitimsiz ve hazırlıksız olduğundan, Zencîler karşısında bu gibi yerel güçlerle tutunamayacaklarını çok geçmeden anladılar.[514]

Müvelled'in bölgeye gelmesi üzerine Zencî lideri hemen Yahya b. Muhammed'e haber göndererek Evva nehrinde(?) Müvelled'e karşı gelmesini emretti. Burada on gün boyunca karşılıklı taciz saldırıları ile geçti. Zencî lideri Ebû'l-Leys İsfehani'yi otuz kadar gemiyle yardıma gönderdi ve Müvelled'in bir gece baskınıyla işinin bitirilmesini istedi. Emre uygun olarak bir gece baskınında Müvelled'in karargahı yağmalandı, kendisi de Havânit bölgesine kadar takip

---

511 Taberî, IX, 491, 493; İbnü'l-Esîr, VII, 211.
512 Yakûbî, *Tarih*, II, 477.
513 Taberî, IX, 488.
514 Popoviç, s. 85, no: 52.

edilmişti.[515] Bu takip sırasında Zencîler el-Câmida köyünü[516] ve çevredeki diğer köyleri yağmalamışlar, köydeki bir çok kimseyi de öldürmüşlerdi. Burada bir süre kaldıktan sonra Ma'kıl nehri üzerindeki karargahlarına dönmüşlerdi.[517]

Bu arada Cubba'da bulunan Ali b. Ebân el-Mühellebî ise Ahvaz valisi ile küçük çaplı çatışmalara giriyordu. Zencî lideri ona Ebû Leys el-İsfehânî'yi on iki gemi dolusu adamla yardıma gönderdi. Ancak aralarındaki rekabetten dolayı kendi aralarında çatışmaya başladılar. Sonunda İsfehânî bir çok askerini kaybettikten sonra kaçmak zorunda kaldı. Bu arada Ahvaz valisi Mansûr b. Ca'fer el-Hayyat'tan da bilgi topluyordu. Mansûr, el-Kernebâ'da[518] geceledeği bir sırada bir gece baskınıyla bir çok askerini öldürdü ve mallarına da el koymuştu. Mansûr ise oku bitmiş bir vaziyette bataklıkta yakalamış ve kaçarken boğularak ölmüştü.[519]

a)Muvaffak'ın Atanması:

Basra'dan sonra Halifelik ordusunun Yahya b. Muhammed ve Ali b. Ebân karşısında arka arkaya yenilgi almaları, Abbâsî merkezi yönetimi tarafından Zencîlere karşı bölgesel güçlerle karşı konulamayacağını ve Zencîlerin ciddi bir tehlike ve tehdit oluşturduğunu anlamasını sağladı. Fakat Abbâsî yöneticilerinin tehlikenin boyutlarını anlaması neredeyse isyanın

---

[515] Havânît: Vâsıt'ın güneyinde Dicle'nin doğu kıyılarında yer alan bir yerleşim yeridir. Vâsıt'tan Basra'ya giden yol üzerinde Nehr-i Bîn ve es-Sîniyye'den sonra gelir. (bkz. İbn Rüsteh, s. 182, 185). İbn Hurdazbih (s. 59) ve İbn Serâbiyyûn (s. 118) ise Deyru'l-Ummâl'dan sonra burayı zikrederler. Y. Hamevî buradan hiç bahsetmediğine göre, yaşadığı asırda terk edilmiş olmalıdır.

[516] Hamevî bu köyü XIII. Asırda bir çok kere ziyaret ettiğini söylediğine göre o zaman da hala duruyordu. Yerini Basra ile Vâsıt arasında ve Vâsıt'a bağlı bir yere olarak gösterir. Bkz. II, s. 111.

[517] Taberî, IX, 488.

[518] Ahvaz civarında bir yer. Daha önce aynı yerde Ezârika Haricileri ile Basralıların savaşları olmuştu. Bkz. Hamevî, IV, 519.

[519] Mansûr b. Ca'fer el-Hayyat'ın bataklıkta Zencîler tarafından nasıl takip edildiği ve boğuluş anını Taberî görgü tanıklarının ağzından (Şibl) canlı bir şekilde anlatmaktadır. Bkz. Taberî, IX, 491-2.

başlamasından üç yıl sonra gerçekleşmişti.[520] Muvaffak, Muhtedî zamanında Mekke'ye sürgün edilmiş ve Zencî isyanı başladığı sırada da Mekke'de sürgündeydi. Muh'tedî'den sonra halifeliğe geçen Mu'temid (16 Recep 256), Zencî tehlikesi karşısında aciz kalınca, on beş gün önce Bizans sınırına atadığı el-Muvaffak'ı, Basra'da yaşanan faciadan sonra, Türk komutanların da ısrarıyla Zencîler ile savaşın genel komutanlığına getirmişti (5 Rabiu'l-Ahir 258-Şubat-Mart 871).[521] Bu durum iki önemli gerçeğe işaret eder; Birincisi halife Mu'temid hilafeti tehdit eden tehlikelerle kendisinin başa çıkamayacağının farkındadır. İkinci olarak ise Muvaffak'ın askeri dehası ve yeteneğini itiraf ediyor ve bu yeteneğin önündeki mücadelede başarılı olacağına yönelik umutları da yeşertiyor. Orduya hakim durumdaki Türk komutanların da Zencîlere karşı savaşa Muvaffak'ın atanmasını istemeleri, en başta askeri yeteneği olan birisinin gerekliliğine olan ihtiyaç ve inançtan kaynaklanıyordu. Gerçekten de Abbâsî tarihinde Muvaffak'ın siyasi ve askeri sahaya çıkması bu zorlu şartların icbarı ile olmuş ve Abbâsîler en buhranlı günlerinden onun ve çocuklarının gayretleri ile kurtulabilmişti.[522]

Muvaffak önce Zencîlere karşı on gün gibi kısa bir zaman içinde çok iyi donatılmış, kalabalık bir ordunun başına komutanlarından Müflih'i atayarak bölgeye gönderdi. Taberî bu ordunun Samarrâ'dan uğurlanması sırasında olaya tanık olmuş ve Bağdat'taki yaşlıların "*şimdiye kadar halifenin birçok ordusunu gördük, ama bu kadar kalabalık ve bu kadar iyi teçhiz edilmiş bir orduyu hiç görmedik*" dediklerini aktarır.[523] Ayrıca

---

[520] F. Sâmir, s. 109.

[521] Muvaffak Zencîlere karşı atanmadan on beş gün önce (20 Rabiulevvel 258-Ocak-Şubat 871) Bizans sınır hattı olan Diyar-ı Mudar, Kınnesrin ve Avasım bölgesine atanmıştı. Zencî tehlikesinin büyümesi üzerine bu görevden alınarak Müflih ile birlikte Kûfe, Haremeyn, Bağdat ile Sevad bölgesi: Vâsıt, Dicle civarı, Ahvaz, Fâris ve Basra bölgelerinin genel valiliğine atanmıştı. Taberî, IX, 490, 492; İbnü'l-Esîr, VII, 210.

[522] F. Sâmir, 110, 124.

[523] Taberî, IX, 492; Zehebî, *Siyer*, XII, 542.

Halife bu orduyu şehrin dışındaki Berkuvar köyüne kadar uğurlamıştı.[524]

Müflih bölgeye gelerek Ma'kıl kanalı boyuna yerleşti. Bu haberi alan Zencîler arasında hemen bir panik başlamıştı. Zencî lideri ordunun komutanını öğrenmek için çok çaba sarf etti ise de çok gizli tutulduğundan öğrenemedi.[525] Ancak aldığı her haber Halifeliğin kalabalık bir ordu ile geldiği yönündeydi. Müflih 18 Cemaziyel evvel 258 - 1 Şubat 872 tarihinde Nehrin karşı tarafına yerleşen ve Abbâsî ordusunun kalabalık olduğunu duyduklarından Ahvaz'daki birlikleri de toplamış olan Zencîlerin üzerine yürür. Zencî liderine bu kadar büyük bir ordunun karşısına çıkılmaması teklifine, Zencî lideri, habercilerin yalan söylediği iddia etmiş, bu teklife şiddetle karşı çıkarak hemen savaşa çıkılması emrini vermişti. Daha savaşın başında Müflih'e meçhul bir ok isabet edince[526], ordu geri çekilmek zorunda kalmıştı. Tam bu anda hücuma geçen Zencîler, Abbâsî ordusunun çoğunu kılıçtan geçirmişlerdi. Savaşın ertesi günü ise Abbâsî ordusuna komuta eden Müflih aldığı ok yarasından ölmüştü.[527] Zencîler öldürdükleri askerlerin kellelerini kesip dişlerinden tutarak Zencî liderinin yanına götürmüşlerdi. Taberî toplanan kelle o kadar çoktu ki koyacak yer kalmadı diyor.[528]

---

[524] Nüveyrî, XXV, 121.

[525] Zencî lideri ordunun komutanını ancak esir aldığı Ferğanalı askerl vasıtasıyla öğrenebilmişti. Taberî, IX, 494.

[526] Zencî lideri bu okun kendisi tarafından atıldığını iddia etmişti. Bkz. Taberî, IX, 495 Muhtemelen bu oka sahip çıkarak kendinde insan üstü güçlerin olduğunu ima etmek istemiştir.

[527] Müflih'in cenazesi Samarra'ya götürülerek oraya defnedilmiştir. Onun kişiliği ve hayatı hakkında elimizde onu tanıyabileceğimiz kadar bilgi bulunmamaktadır. Bazı kaynaklarda onu aynı adda birisinin homoseksüel olduğundan bahsedilir. (Şâbustî, *ed-Diyârât*, nşr. Cürcis Avvad, (Bağdat 1951), s. 17, 66) Ali b. Muhammed'in bir şiirinde ise onun Alevi olduğu ima edilmektedir. Bkz. Popoviç, s. 85, no: 58.

[528] Mesnetsiz olarak verdiği bu rivayette Taberî, Zencîlerin getirdiği etleri askerlerin keserek bir birlerine hediye ettiğini aktarır ki bu

Abbâsî ordusunun bu ağır malubiyetinden sonra dağılan orduyu toparlamak ve Zencîlerle yapılacak savaşı bizzat yönetmek için Muvaffak bizzat kendisi cepheye gelerek ordunun komutasını üstüne alır. Übülle'ye doğru harekete geçen Muvaffak'ın geldiği haberini alan Zencîler ise bataklığın ortasına doğru kaçmışlardı. Bu arada Zencîler kadın ve çocuklarını savaş alanından uzak tutmak için Bataklığın ortasındaki daha sonra Muhtâra'yı kuracakları Ebi'l-Hasîb nehrinin kıyısına göndermişti. Fakat gidecekleri yol üzerinde herhangi bir köprü ve kayık olmadığından kadınlar kendi imkanlarıyla nehri geçmeye çalışırken çocukları ile birlikte pek çoğu boğulmuştu.[529]

Muvaffak'ın önünden kaçan Yahya b. Muhammed, Ahvaz civarındaki Abbas nehrinin bulunduğu yere gitmişti. Bu sırada Ahvaz valisi Mansûr b. Cafer el-Hayyat öldürülmüş, yerine Es'acun atanmıştı. Yahya, Abbas nehri kıyısında Es'acun ile karşılaşmış, emrindeki kalabalık ve ölümüne savaşan Zencîlere güvenerek onun hafife almış ve ok yağmuruna tutmuştu. Bu oklarla bir çok askeri de yaralamıştı. Daha da ileri giderek nehrin karşı tarafına yüz yirmi süvari ile geçerek Es'acun'un askerlerini geri püskürtmüştü. Bu sırada denizde meydana gelen med olayından dolayı nehir suları çekilince de çamura saplanan buğday ve askeri teçhizat dolu gemilerini ele geçirmişti. Bu gemileri Ebi'l-Hasîb nehri kıyısında ikamet etmekte olan Zencî liderine götürmek üzere yola çıkmıştı. Fakat gideceği yol üzerinde rekabet halinde olduğu Ali b. Ebân bulunduğundan, esas yolu bırakarak bataklıktan gitmeye kalkar. Bu arada Muvaffak'ta öncüleri ve habercileri kanalıyla onun bulunduğu yeri haber alır almaz üzerine yürür. Yahya b. Muhammed, Muvaffak'ın kalabalık bir orduyla üzerine geldiğini haber alanca, yönünü değiştirerek Esed nehri tarafına yönelmişti. Ancak Muvaffak Yahya'nın bu yoldan Abbas nehrinden Dicle'ye çıkacağını tahmin ederek, nehrin ağzını tutturmuştu. Nehrin ağzının tutulduğundan da haberdar olunca geri

---

Zencîleri "yam yam" gösterme gayreti ile ilgili olmalıdır. IX, 494; İbnü'l-Esîr, VII, 213.

[529] A. Popoviç, s. 66.

dönmeye kalkmış, bu defada Abbas nehrinde bulunan Es'acun'un askerleri tarafından önü kesilmişti. Abbâsî ordusu tarafından kuşatılan Yahya b. Muhammed el-Bahranî, yanındaki Zencîlerle birlikte gemileri terk edip suya atlayarak kurtulmak istemişti. Fakat bu sırada Muvaffak'ın Taşdemir et-Türkî'ye bağlı askerlerin saldırısına uğramış ve yanındaki askerleri dağılmış, sadece on kadar askeri ile kala kalmıştı. Taşdemir'in askerlerinin attığı oklarla pazı ve bacağının üç yerinden yaralanan Yahya, ele geçirdiği bir sandalla nehrin doğu yakasına geçerek buradaki çalılıkların içine gizlenir. Geceyi burada geçirir, fakat yanındaki özel doktoru karanlıkta ondan kaçarak Abbâsî ordusuna sığınır ve Yahya'nın bulunduğu yeri ihbar eder. Zencîlerin en ünlü ve Basra'da en acımasız katliamı gerçekleştiren komutanı böylece canlı olarak ele geçirilir. Askerleri esir alınır, yanındaki mallarına el konulur, gemilerinin içine petrol(*neft*) doldurularak ateşe verilir.[530]

Yahya b. Muhammed el-Behranî'nin yakalanması Zencîler için büyük bir kayıptı. Çünkü bataklık bölgede, en dayanıklı Zencîlerden oluşan bir orduya komuta ediyor, Basra'nın kuzeyini, Vâsıta kadar olan bölgeyi kontrol ediyordu. Bu öneminden dolayı onun yakalanma haberi Zencî liderine ulaşınca üzüntüden kahrolduğu rivayet edilir. Ancak moral bakımından orduda bir çökme olmaması için onun önemsiz biri olduğunu, gaipten bir sesin onun öldürülmesinin kendileri için hayırlı olacağını söylediğini iddia ederek telafi etmeye çalışmıştır. Yakalanan Yahya ise önce Muvaffak'ın huzuruna çıkarılır, oradan da Samarrâ'ya gönderilerek 9 Recep 258-21 Mayıs 872 tarihinde Samarrâ'ya ulaşır. Önce halka teşhir edilmiş, halkın önünde iki yüz kırbaç vurulduktan sonra elleri ayakları çapraz olarak kesilmiş, derisi yüzülmüş ve idam edildikten sonra yakılmıştır.[531] Böylece Yahya, Basra'da binlerce insanın kanına girdikten yaklaşık sekiz ay sonra (Eylül-Mayıs) kendisi de cezasını bulmuştur.

Muvaffak, en önemli komutanlarından birini kaybeden Zencîlere ağır bir darbe indirmek için Bezâverd'e çekilerek

[530] Taberî, IX, 498; İbnü'l-Esîr, VII, 213.
[531] Taberî, IX, 498.

burada teçhizatlarını, gemilerini yenilemiş ve bakımını yapmıştı. Askerin moralini düzeltmek için de maaşlarını artırmıştı. Daha sonra da Esed nehrine doğru harekete geçmişti. Burada kaldığı süre içinde bölgede çıkan veba hastalığından askerlerin çoğu ölmüş, kurtulmak isteyenlerde kaçmışlardı.[532] Muhtâra'nın yakınındaki Ebi'l-Hasîb nehri üzerinde karşılaşan iki ordu arasında şiddetli bir savaş başlamıştı. Savaş sırasında Abbâsî ordusu Zencîlerin kaldığı evleri ateşe vermeyi başarmıştı. Bu yangın telaşı sırasında Zencîlerin elinde esir olarak bulunan bir çok kadın ve çocuğu da kurtarmışlardı. Muhtemelen buradaki evler, daha sonraları Zencîlerin merkezi olacak olan Muhtâra'nın ilk haliydi.[533] Evlerinin yandığını gören Zencîler, şiddetli bir saldırıya geçmişlerdi. Zencîlerin bu şiddetli baskısı karşısında durulamayacağını anlayan Muvaffak ordusunu geri çekilmeye başlamıştı. Fakat bataklığın ortasındaki ağaç ve çalıların arasında pusuda bekleyen Zencîlerin de saldırıya geçmesiyle, yüz on kadar zayiat vermişlerdi. Muvaffak Bezâverd'e çekilerek orduyu tekrar saldırı için hazırladığı bir sırada karargahta büyük bir yangın çıkmıştı. Bölgenin çalılardan oluşması ve rüzgarın da etkisiyle yangın kısa zamanda yayılmış, çok sayıda asker telef olduğu gibi, erzak ve teçhizatları da yanıp kül olmuştu. Askerlerin çoğu ölmüş, büyük bir kısmı da kaybolduğundan Muvaffak, Vâsıt'a çekilerek beklemeye başlaştı. Kendisi de hastalanan Muvaffak burada sekiz ay beklemişti.[534] Halifeden gelen bir mektupta, Saffârîlerin Bağdat'a yürüdüğü, dolayısıyla Saffârîlerin Zencîlerden daha tehlikeli hale geldiği bildirilerek geri çağrılması üzerine, yerine Muhammed el-Müvelled'i bırakarak başkent Samarrâ'ya gitmiştir (Rabievvel 259-Şubat 873).[535]

---

[532] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 159.

[533] İbn Ebi'l-Hadîd, Zencî liderin yaptırdığı köşk ve evlerin yakıldığından ve Basra'dan esir alınan kadınların kurtarıldığından bahsetmesi, Muhtâra'nın evleri, köşkler ve çarşılarıyla daha bu yıllarda kurulduğunu gösterir. Bkz. *Şerhu Nehcu'l-Belâğa*, VIII; 159; Taberî, IX, 500;

[534] İbn Cevzî, XII, 152.

[535] Taberî, IX, 500;İbnü'l-Esîr, VII, 214. Popoviç, Muvaffak'ın Vâsıt'ta kaldığı sürenin beş ay olduğu, yani, haziran-temmuz 872-

Ancak Taberî bu olayı anlatırken başından beri Muvaffak'ı ve askeri karizmasını öven ve abartan bir üslup kullanmaktadır. Katıldığı savaşlarda Muvaffak'tan kaynaklanan bir yenilgiye yer verıneme gibi bir eğilim ve kaygı taşıdığı dikkat çeker. Burada da Muvaffak'ın komuta ettiği ordunun Zencîler karşısında yenilgisini açıkça itiraf etmemek için, sanki bir yangın hikayesiyle ve her şeyi ona bağlayarak yaşanan malubiyet örtülmek istenmiştir.

Muvaffak'ın Bezâverd'de yaşadığı yangın felaketi ve ardından Vâsıt'a çekilişini Zencî lideri ancak üç gün sonra öğrenebilmişti. Bunu duyunca artık Vâsıt'ın güneyinde kalan bölgede onların karşısında durabilecek bir güç kalmamıştı. Bu tarihten sonra Zencîler temel olarak üç ayrı bağımsız bölgede faaliyet göstermeye başladılar. Ali b. Ebân'ı Ahvaz bölgesine; Süleyman b. Câmî'yi ise Yahya b. Muhammed'den boşalan Vâsıt ile Basra arasındaki kuzeydeki bataklık bölgeye; Zencî lideri kendisi de Dicletu'l-'Avrâ denilen Fırat ile Dicle'nin birleştiği bölgedeki bataklığın ortasında kurduğu Muhtâra'ya çekilerek buradan hareketi idare etmeye başladı. Her iki bölgeden de ele geçen ganimetler buraya gönderiliyor, ihtiyacı olanlara da buradan erzak, teçhizat ve asker takviyesi yapılıyordu. Zencîler, Muvaffak'ın Saffârî gailesinden dolayı geri çağrılmasından yedi ay sonra Musa b. Boğa'nın gönderilişine kadar geçen sürede, karşılarında onları durduracak bir güç kalmadığından, aşağı Irak'taki bataklık ve su kanalları ile kaplı, yoğun nehir taşımacılığının yapıldığı bölgede önce etraftaki köyleri ve çiftlikleri yağmalamaya başladılar. İsyan'ın bu aşamasında Zencîler sistemli bir devletten ziyade, etrafa korku salmaya, erzak ve kıymetli mallar toplamaya yönelik bir faaliyet içinde görülürler.[536] Fakat bölgeyi tam olarak kontrol altına aldıktan sonra müstakil bir devlet gibi hareket etmeye

---

ocak 873 arasında kaldığın kanaatindedir.(s. 68).Farklılık Haziran ve Ocak aylarının hesaba dahil edilmesinden kaynaklanıyor.

536 Abduh Hatâmile, *el-Mu'temid fi Hilafeti Mu'tezid billah el-Abbâsî*, (Amman 1984), s. 131. A. Sağır ise zencilerin Ahvaz ve çevresindeki yağma faaliyetlerinin erzak temini ve ganimet amaçlı olduğu kanaatindedir. s. 85.

T.C. MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
1993
MERKEZ KÜTÜPHANESİ

başladılar. Zencî lideri su kanalları, ormanlıklar ve kamışlarla kaplı bataklığın ortasına Muhtâra adlı merkezini kurarak uzun vadeli, oldukça iyi hesaplanmış ve sonu devletleşmeye giden ince ve usta bir planı dikkatlice uygulamaya koyuyordu. Ayrıca bölgenin zor tabiat şartlarından dolayı hareketin merkezi her türlü askeri saldırılara karşı tabii bir sığınak vazifesi görüyordu.[537]

Muvaffak'ın Sâmarrâ'ya dönüşünden (Rabiu'l-Evvel 259-Şubat 873) yaklaşık dört ay sonra, bölgede oluşan iktidar boşluğundan istifade eden Zencîler, ikinci kez Ahvaz'ı ele geçirdiler (Recep 259-Mayıs 873). Bu sırada Ahvaz'da Es'acun vali olarak bulunuyordu ve Neyzek adlı komutanın emrinde az bir asker bulunuyordu. Ali b. Ebân komutasında Ahvaz üzerine yürüyen Zencîler, Dest-ü miysan[538] çölünde Ahvaz'dan gelen orduyla karşı karşıya geldiler. Es'acun'un komuta ettiği Ahvaz kuvvetleri kısa zamanda Zencîler karşısında mağlup oldular. Neyzek ve askerleri tamamen kılıçtan geçirildi. Zehebî, bu savaşta ölen asker sayısının elli bin kişi olduğunu, kırk bin kişinin de esir alındığını haber verir.[539] Vali Es'acun ise kaçarken nehirde boğulmuştu.[540] Zencî ordusunun komutanı Ali b. Ebân, kazandığı parlak zaferden sonra öldürülenlerin kellesini ve esirleri Muhtâra'daki Zencî liderine gönderdi. Esirler arasında Abbâsî ordusunun önemli komutanları da bulunuyordu.[541]

b) Musa b. Boğa el-Kebir:

Ahvaz'ın ikinci kez Zencîlerin eline geçmesi ve Dest-ü mîysan savaşında Abbâsî ordusunun imha edilmesi; Zencîler üzerine

---

[537] F. Sâmir, 111-112.

[538] Dest-ü mîysan ismini Taberî *Dest-i mâran* olarak zikretmektedir. Bkz. Tarih, IX, 503. Burası Basra, Vâsıt ve Ahvaz arasında bir bölgedir. Yer olarak Ahvaz'a daha yakındır. Burası önceleri Übüle'ye bağlı iken sonra Basra'ya bağlanmıştır. Bkz. Hamevî, II, 518.

[539] Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, 29.

[540] Taberî, IX, 504; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 160; İbnü'l-Esîr, VII, 216.

[541] Bunlar arasında Hasan b. Hersema eş-Şari ve Hasan b. Ca'fer gibi komutanların isimleri zikredilir. Fakat bu komutanların kimliği hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Taberî, IX, 504.

daha güçlü bir askeri harekat yapılmasını kaçınılmaz hale getirdi. Bunun için Abbâsî ordusunun en ünlü komutanlarından Musa b. Boğa el-Kebir'i Ahvaz'ın düşmesinden dört ay sonra Zencîlerle savaşa görevlendirildi (Zilkade 259- Eylül 873). Abbâsî halifesi bu sefere verdiği önemi göstermek için orduyu bizzat şehrin dışına kadar uğurlamıştı. Bu sırada Zencîler bataklığın kıyısında kalan Ahvaz, Vâsıt ve Basra olmak üzere üç ayrı bölgede mevzilenmiş bulunuyordu. Buralardaki yerleşim yerlerini yağmalıyorlar, her hangi bir saldırı olduğunda ise bataklık bölgenin içlerine çekiliyorlardı. Bundan dolayı Musa b. Boğa da emri altındaki Abdurrahman b. Müflih'i Ahvaz'a, İshak b. Kundacık'ı Basra'ya, İbrahim b. Sîmayı ise Bezâverd'e göndermişti. Yaptığı bu atamalarla Musa b. Boğa, Zencîleri üç yönden kuşatma altına almayı ve her Zencî ordusunun karşısına bir ordu çıkararak onları durdurmayı hedefliyordu.

Abdurrahman b. Müflih, Ahvaz'ı Zencîlerin elinden almak için Ali b. Ebân'ın üzerine yürür, ancak ilk çatışmada mağlup olur. Fakat kısa zamanda toparlanıp tekrar hücuma geçer ve Ali b. Ebân'ı bu defa mağlup ederek bir çok Zencîyi öldürür, pek çoğunu da esir alır. Taberî, burada ele geçirilen esirlerin Samarrâ'ya gönderildiğini ve bunları gören halkın esirleri linç ettiğini yazar.[542] Bu durum halkta Zencîlere karşı ne denli bir nefret ve intikam duygusu oluştuğunu gösterir. Kurtulan Zencîlerin ise Beyan'daki (Muhtâra) liderlerinin yanına gitmişlerdi. Zencî lideri gelen askerleri cepheye geri çevirmek için ne kadar uğraştıysa da, Musa b. Boğa'nın askerlerinden çok korktuklarından tekrar cepheye gönderememişti.

Savaştan sonra ibn Müflih Mehdi kalesine(*Hısn-ı Mehdi*)[543] çekilmişti. Ali b. Ebân onun üzerine birkaç defa saldırı da bulunduysa da her defasında mağlup olmuştu. İbn Müflih

---

[542] Taberî, IX, 506.

[543] Mehdi kalesi: Huzistan eyaletinden gelen Düceyl (Karun) nehri üzerinde bir yerleşim yeriydi. İbn Havkal, burayı Hısn-Mehdi olarak anar ve Ahvaz'dan Basra'ya giden yol üzerinde ve Beysân şehrine iki fersah mesafede bir yer olarak gösterir. Bkz, *Sûratü'l-Arz*, s. 258.

karşısında bir başarı elde edemeyen Ali b. Ebân, bu defa daha kuzeydeki Bezâverd'deki İbrahim b. Sîma'ya saldırmış, fakat onun karşısında da yenilmişti. Ancak Ali b. Ebân'ın bu saldırısı Abdurrahman'a karşı bir taktik olduğu anlaşılıyor. Çünkü Bezâverd'den hızla geri dönerek Abdurrahman'ın bulunduğu Mehdi kalesine saldırma planına başlar. Bunun için Zencîlerin her zaman kullandıkları gece baskını için kaleye doğru kamışlıkların, ormanlığın ve bataklığın içinde ilerlerken; ibn Müflih onların gelişini haber almıştı. Bunun için Taşdemir adlı bir Türk komutanı onların üzerine gönderir. Ancak bölge bütünüyle bataklık ve kamışlıklardan oluştuğundan, Zencîlere bir türlü ulaşılamıyordu. Bunun üzerine Taşdemir, bataklığı ateşe verince, Zencîler gizlendikleri yerlerden çıkarak kaçmaya başlamışlar, bu sayede pek çoğu yakalanarak esir alınmıştı. [544]

Ali b. Ebân, Taşdemir'in önünden Sidre nehrine[545] doğru kaçmış, Abdurrahman ibn Müflih de onu takibe başlamıştı. Bu durumu haber alan Muhtâra'daki Zencî lideri, Ali b. Ebân'a on üç gemiyle yardım göndermişti. Abdurrrahman yardımları engellemek istediyse de, yetişememişti. Serde nehri kıyısında iki ordu akşam karanlığına savaşa tutuşmuş, Taşdemir'e Dulab bölgesinde bulunan Abdurrahman'ın da yardıma gelmesiyle, Ali b. Ebân Abbâsî ordusu karşısında yenilerek bataklığın ortasındaki Muhtâra'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Bu savaşta Taşdemir, Ali b. Ebân'ın ordusuna ait on kadar gemiyi ele geçirmişti. Bundan sonra Abdurrahman ile İbrahim b. Sîma sıra ile Zencîlere karşı akınlar yapmaya başlamışlardı. Basra'daki İshak b. Kundacık ise Zencîlere giden erzak yollarını tutarak onların yiyecek ve teçhizat temin etmelerini engellemişti.[546] Buna karşı Zencî lideri de İbn Müflih ve İbrahim b. Sima'ya karşı birlikler gönderirken, Abbâsî ordusunun ilgisini dağıtmak için Basra'ya karşı bir saldırı düzenlemişti. Fakat Musa b.

---

[544] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 161; İbnü'l-Esîr, VII, 217-218.

[545] Sidre nehri;ibn Serâbiyyûn bu nehri Dicletü'l-Avra'nın doğu kısımlarında gösterir. Bu bölgede Reyyan ve Beyan nehirlerinden daha aşağıda, denize yakın bir yerde Sidre nehrini gösterir. Bkz. *Kitabu 'Acâibu Ekâlimu's-Seb'a*, s. 136.

[546] Vahid Çabuk, "Zenc", *İA*, XIII, 522.

Boğa'nın üç yönden kuşatma hareketi karşısında Zencîler sürekli yenilmeye ve geri çekilmeye başlamıştı.[547]

Ancak tam bu dönemde Musa b. Boğa bu görevden alınarak yerine Mesrur el-Belhî atandı. Musa, bu görevde toplam olarak on ay kalmıştı.[548] Bu kısa sürede atadığı Türk komutanlarla Muhtâra civarına toplamayı ve burada sıkıştırmayı başarmıştı. Musa b. Boğa'nın niçin azledildiği konusunda net bir açıklamada yapılmadığından tarihçiler arasında da tartışma konusu olmuştur.[549] Ancak Musa b. Boğa'nın Zencîler karşısından çekilmesi, Zencîleri rahatlatmış, onun zamanındaki konuma ancak on yıl sonra gelinebilmiştir. Bu sırada özellikle Abdurrahman b. Müflih ve Taşdemir gibi Zencîler karşısında oldukça başarılı savaşlar kazanan Türk komutanların, Faris bölgesinde bulunan Muhammed İbn Vasıl[550] tarafından öldürülmesinden sonra, Zencîler çekildikleri yerlerden çıkarak

---

[547] Taberî, IX; 505-506.

[548] Cevzî, *el-Muntazam*, XII,152.

[549] Musa b. Boğa'nın azli konusunda Taberî'deki bir rivayette, Kendi sorumluluğundaki Faris eyaletinin Muhammed b. Vasıl tarafından alınması ve kendine bağlı Abdurrahman b. Müflih komutasındaki ordunun Bezâverd yakınlarında İbn Vâsıl karşısında yenilmesi üzerine bu başarısızlığı hazmedemeyerek halifeden azlini istemiştir.(Taberî, IX, 512-513). İbn Ebi'l-Hadîd Hadîd ise O'nun azil sebebinin Safarilerin daha ciddi bir tehlike haline gelmesine bağlar.(bkz. *Şerhu Nehcu'l-Belâğa*, VIII, 163). Muhtemelen Doğu eyaletlerinde yeni yükselen güçlerin (İbn Vasıl, Safariler, Zeydîler) karşısında parlak askeri geçmişine gölge düşürecek bir yenilgi almamak ve beklenen başarıyı da gösterememesinden dolayı bu görevden alınmasını istemiştir. Eğer doğrudan Saffârî tehlikesinden dolayı alınmış olsaydı, bununla ilgili bir göreve atanırdı. Aksine Halifenin veliaht oğlu Ca'fer ile Batı eyaletlerine atanmıştır.

[550] Muhammed İbn Vâsıl; Faris bölgesindeki Abbâsî valisi Haris b. Sima'yı öldürerek bu bölgede hakimiyetini tesis eden bir derebey olarak bilinir. Abbâsîler de bu bölgeyi Zencîlerekarşı gönderilen Musa b. Boğa'ya bağlamışlardı. Onun komutanları Abdurrahman ibn Müflih ve Taşdemir'i da onunla savaşa gönderdiği sırada her ikisi de İbn Vasıl tarafından öldürülmüştür. Bkz. Taberî, IX, 512-513.

üçüncü kez Ahvaz'ı ele geçirmişler ve feci şekilde tahrip ederek elli bin kişiyi öldürmüşlerdir.[551] Ahvaz bölgesinde Musa b. Boğa'nın adamlarından boşalan yere Ebû's-Sac atanmıştı. Fakat bu yenilgiden sonra Ebû's-Sac, bölgeden ayrılarak Zencîlerin karşısına İbrahim b. Sima'yı bırakmıştı. O da bu yılın Ramazan ayına kadar burada kalmıştı.[552]

Abbâsî halifeliği Zencîler ile uğraşırken, imparatorluğun her yerinde müstakil emirlikler kurulmaya başlar. Bu dönemde esas yükselen güç Faris ve Kirman bölgesinde Saffârîlerdir. H 259/872-3 yılında Nişâbur'a giren Saffârîler, bir yıl sonra da Taberîstan'a saldırır. Bu gelişmeler karşısında Abbâsî Halifesi Mu'temid, idarede yeni atamalar yapar (12 Şevval 261-20 Temmuz 874). Oğlu Ca'fer'i veliaht tayin ederek İmparatorluğun bütün Batı eyaletlerinin yönetimini ona bağlar. Musa b. Boğa'yı da onun emrine verir. Kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı da ikinci veliaht tayin ederek bütün Doğu eyaletlerinin yönetimini ona bağlar. Mesrur el-Belhî'yi de ona bağlar. Böylece Zencîlerle mücadelenin başına tekrar el-Muvaffak getirilmiş, fakat Abbâsîler bütün güçlerini Saffârîlere yoğunlaştırdığından kendisi gidememiş, Musa b. Boğa'nın yerine Mesrur el-Belhî görevlendirerek Zilhicce 261/Eylül 875 tarihinde bölgeye göndermişti. [553]

V) ZENCÎLERİN EN GÜÇLÜ YILLARI

Zencîlere karşı gönderilen Abbâsî orduları, Saffârîlerin Vâsıt yakınlarına kadar gelmesi ile geri çekilerek Saffârîlere karşı gönderilmişti. Bu durum Zencîleri bataklık bölgede adeta rakipsiz hale getirmiştir. Bu fırsatı değerlendiren Zencîler de bu dönemde bölgeyi tamamen kendi kontrolleri alarak Abbâsîlerden bağımsız bir şekilde idare etmeye başlamışlardır. Bu dönemde Zencîlerin daha önce de işaret ettiğimiz gibi üç bölgede karargahları bulunuyorlardı. Bataklığın ortasında kurdukları Muhtâra'da Zencî liderinin kendisi yaşıyordu ve gerektiğinde diğer komutanlara buradan yardım gönderiyordu.

---

[551] Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 152.
[552] Taberî, IX, 513; İbnü'l-Esîr, VII, 230.
[553] Taberî, IX, 514; İbnü'l-Esîr, VII, 232.

Vâsıt'ın aşağı kısmında kalan Dest-ü mîysan'da Tahîysa ve Mâni'a adlı iki şehir kurarak Süleyman b. Câmî ve Süleyman b. Musa eş-Şa'rânî bulunuyordu. Ahvaz bölgesinde ise Ali b. Ebân ve kardeşi Halil'e bağlı kalabalık bir orduyla karargah kurmuşlardı[554].

a) Ahvaz Üzerinde Saffârî-Zencî ve Abbâsîlerin Hakimiyet Mücadelesi:

Mesrur el-Belhî, bataklık bölgede saldırılarını ve yağmalarını sürdüren Süleyman b. Câmî'ye karşı Ağartmış ve Haşiş adlı Türk komutanları gönderirken; Ahvaz bölgesinde bulunan Ali b. Ebân'a karşı ise Ahmed b. Leyseveyh'i göndermişti. Bu dönemde Saffârîler ile Abbâsî ordusu arasında Deyru'l-âkûl'da[555] büyük bir savaş olmuş, Abbâsî ordusu karşısında yenilen Saffârîler Ahvaz bölgesine çekilmişlerdi.[556] Aynı dönemde Zencî komutan Ali b. Ebân da bu bölgede bulunduğundan, ortak düşmanları Abbâsîlere karşı Zencîler ile Saffârîler arasındaki bir yakınlaşma başlamıştı. [557] Mesrur el-Belhî'nin bölgeye gönderdiği Ahmed b. Leyseveyh, Ahvaz bölgesinde bu müttefik iki düşmana karşı başarılı bir mücadele verir.

İbn Leyseveh Bölgeye vardığında önce Sus şehrine iner. Saffârîler ise Muhammed b. Ubeydullah b. (h)Ezamert el-Kürdî'yi Ahvaz bölgesine göndermişti. Kürdî, Zencî komutanı Ali b. Ebân'a mektup yazarak Saffârîler tarafına geçtiği takdirde Ahvaz bölgesinin kendine verileceği vaadiyle onu Saffâriler safına çekmeye çalışıyordu. Ali b. Ebân da iki tarafı idare eden bir taktik izliyordu. Ubeydullah el-Kürdî de Ahvaz bölgesinde kendi adına bağımsız bir beylik kurmanın hesaplarını yapıyordu. Bundan dolayı da Ali b. Ebân gibi hem

---

554 İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 164-165.

555 Deyru'l-âkûl: Bagdat'ın on beş fersah (yaklaşık 90 km) güneyinde, Dicle kıyısında, Nu'mâniye ile Sasanilerin son başkenti Medâin arasında bir yerleşim yeridir. Hamevî'nin yaşadığı XIII. asırda şehir ile Dicle arasında bir mil bir mesafenin olduğundan ve sudan uzak bir yer olduğundan bahsetmesi, Dicle'nin yatağını değiştirdiğini gösterir. Bzk. Hamevî, II, 590.

556 Mesûdî, IV, 212-214.

557 A. Hatamile, s. 132.

Saffârîleri, hem de Zencîleri idare etmeye çalışıyordu. Aslında her iki tarafta bir birinin başka hesaplar içinde olduğunu bildiğinden karşı tarafın somut adımlar atmasını bekliyordu.[558] Bu mektuplaşmalardan haberdar olan Zencî lideri ani bir hamle ile Ubeydullah el-Kürdî'ye bir mektup yazarak Ahvaz'ın Ali b. Ebân'a teslim edilmesini, ancak hutbenin kendi adına okunmasını istemişti. Oldukça hassas dengeler üzerine oturan mutabakat üzerine Ali b. Ebân'ın kardeşi Halil, Zencîlerden oluşan kalabalık bir orduyla ona destek olarak gönderilmiş, Saffârî ve Zencî birlikleri, Müsrikan nehrinin iki yakası boyunca ilerleyerek Abbâsî ordusunun konakladığı Sus şehrinin üzerine beraber harekete geçmişlerdi. Ancak yolda önlerini kesen Ahmed b. Leyseveyh'in askerleri, onları püskürterek askerlerinin bir çoğunu öldürmüş ve bazı Saffârî komutanları da dahil çok sayıda askeri esir almıştı.

İlk Saffârî-Zencî ittifakını bu şekilde bozguna uğratan ibn Leyseveyh, ordusunu Cündişapur'a çekmişti. Ali b. Ebân ise Ubeydullah el-Kürdî ile yeni bir saldırı düzenlemek için Ahvaz'ı terk ederek onun bulunduğu Asker-i Mükrem'e gitmişti. Muhammed burada Ali b. Ebân'ı Kürtlerden ve ayak takımından oluşan bir grupla karşılamıştı. İki komutan burada anlaşmışlar, Ubeydullah el-Kürdî 300 süvariyi Ali b. Ebân'ın yanına göndermiş, ayrıca Kürt liderlerinden el-Hâzim et-Talagânî denilen bir Saffârî şeyhini de beraberinde göndermişti. Bu sırada Ali b. Ebân da bir adamını Tuster'e göndererek kimin adına hutbe okunacağını beklemeye başlar. Hatibin hutbede Abbâsî halifesi Mu'temid, Saffârî emiri Yakub b. Leys ve Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdî adına hutbe okuduğu haberini alınca,[559] kendisinin aldatıldığını düşünerek Ahvaz'a geri gitmiş, böylece Saffârîler ile Zencîlerin kurduğu ittifak kısa

---

[558] A. Sağır, s. 92.

[559] Bilindiği gibi Ortaçağ İslam devletlerinde hutbe devlet başkanı adına okunur ve siyasi hakimiyetin simgesidir. Bundan dolayı Cuma hutbelerinde halifenin ve o bölgenin yerel yöneticisinin ismi zikredilir. Buradaki hutbenin kimin adına okunacağının kavgası, aslında o bölgenin siyasi otoritesinin kim olduğu kavgasıdır.

zamanda bozulmuştu.[560] İbn Leyseveyh karşısında arka arkaya mağlup olan Zencîler Yakup b. Leys es-Saffâr'a tekrar ittifak önermişler, Bağdat'ın üzerine yürüdüğü takdirde kendisine yardım edeceklerini vaat etmişlerse de; Yakub b. Leys onların sapık ve güvenilmez kimseler olduğunu, onlarla ittifak kurmanın onların sapıklıklarına alet olmak anlamına geleceğini düşünerek reddetmiştir.[561] Fakat daha sonraki askeri zaruretler, tarafları zaman zaman yakınlaştırmıştır.[562]

Bu olaylar olurken Cündişapur'da bulunan İbn Leyseveyh, Cündişapur'dan hızla hareket ederek Sûs'a döner ve Tuster'deki Saffârîlerin üzerine saldırarak Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdî'yi mağlup eder ve Tuster'i ele geçirir. Savaşta eşkıyalardan oluşturulan (*ayyar-şuttar*) birliklerin başında bulunan komutanı da (Ebû Davut es-Sa'alîk) esir alır. İbn Leyseveyh, Kürtlerden ve serseri takımından oluşan Saffârî ordusunun işini bitirdikten sonra Tuster'e doğru harekete geçen Zencî ordusu komutanı Ali b. Ebân'ın üzerine yürür. Ali b. Ebân'ın ordusunda Bataklık bölgede yaşayan kendi kabilesi Bâhîlilerden dört yüz kadar süvari bulunuyordu. İbn Leyseveyh bunlarla gizlice haberleşerek savaş başlamadan kendi tarafına geçmeye ikna etmişti. Böylece Ali b. Ebân'ın ordusunda bir çözülme başlamıştı. Fakat ordudaki Zencîler ölümüne savaşıyorlardı. Ancak Abbâsî ordusunun karşısında daha fazla dayanamayarak kaçmaya başlamışlar, bir çoğu kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı da Müsrikan nehrinde boğulmuştu. Ali b. Ebân ise sol bacağından yaralanmış ve canını zor kurtarmıştı. Yaralı halde baş kentleri Muhtâra'ya giderek yaralarının iyileşmesini beklemişti. Fakat ordusundaki en yetişkin savaşçılarının çoğunu kaybetmişti(262/876).[563]

Bundan sonra Ali b. Ebân Ahvaz'dan ayrılarak Zencî liderinin yanına gitmiş ve yarası iyileşinceye kadar bir süre burada kalmıştı. Döndükten sonra Ali b. Ebân kardeşi Halil'i ve yeğeni Muhammed b. Salim'in komuta ettiği kalabalık bir

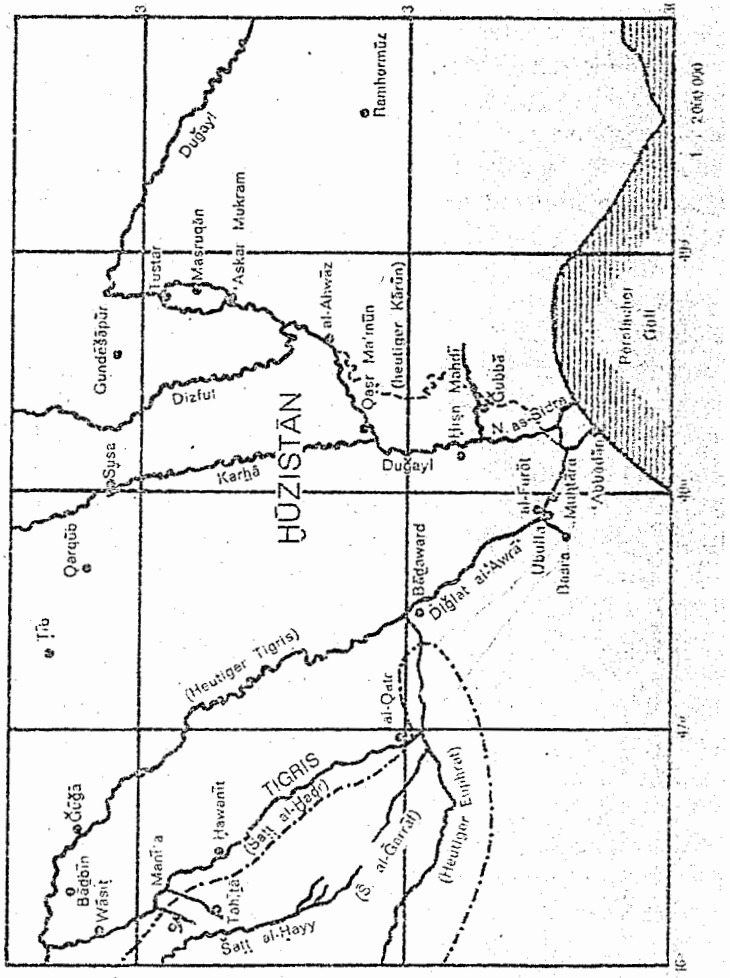
---

[560] Taberî, IX, 527-528; Nüveyrî, XXV, 130-131.
[561] F. Sâmir, s. 97.
[562] A. Sağır, s. 93.
[563] Taberî, IX, 528-529; İbnü'l-Esîr, VII, 245-246.

orduyu Asker-i Mükrem'de bulunan Ahmed b. Leyseveyh'in üzerine göndermişti. Bu ordunun üzerine geldiğini haber alan ibn Leyseveyh, onlara karşı pusuya yatmış, Asker-i Mükrem şehrinin bir fersah dışında meydana gelen savaşta, Zencîler yine ağır bir yenilgi almıştı. İbn Leyseveyh savaştan sonra Tuster'e çekilirken, Ali b. Ebân ise Zencî liderinin oğlu Enkılay komutasında bir birliği Müsrikân'a gönderir. İbn Leyseveyh bunları da kılıçtan geçirir. Ancak tam bu sırada Saffârîler de Ahvaz'ı almak için harekete geçmeleri üzerine, bölgeyi terk etmiştir. [564]

Hilafet ordusunun bölgeden çekilmesi, Ahvaz'ı ele geçirmek isteyen Saffârîler ile Zencîleri karşı karşıya getirdi. Saffârî kuvvetleri şehre yaklaşırken, burada bulunan Zencî komutanı Ahvaz'dan ayrılarak Sidre nehri civarına çekilir. Böylece Ahvaz Saffârîlerin eline geçer. Bir süre karşılıklı taciz akınları ile geçtikten sonra, Ali b. Ebân bu arada hazırlıklarını tamamlayarak Ahvaz'a karşı toplu bir taarruza geçerek şehirdeki Saffârî kuvvetlerinin çoğunu öldürür. Böylece Ahvaz'daki Saffârî kuvvetleri şehirden çıkarak Asker-i mükrem giderken, Ahvaz tekrar Zencîlerin eline geçer. Ayrıca Zencîler Devrak bölgesinde bulunan Saffârîlere bağlı Kürt grupları da buradan uzaklaştırarak etraflarını güvenli hale getirirler (263/877).[565]

[564] Taberî, IX. 546; İbnü'l-Esîr, VII, 269.
[565] Taberî, IX, 532.

Ahvaz Bölgesi Haritası

Bu gelişmeler üzerine Cündişapur'da bulunan Yakup b. Leys es-Saffar, komutanlarına Zencîler ile savaşmamaları ve Ahvaz'a gitmemelerini emrederken, Zencî komutanı Ali b. Ebân'a da mektup yazarak onunla anlaşmak ister ve adamlarının Ahvaz'a yerleşmesini teklif eder. Ancak Ali b. Ebân, şehirdeki yiyecekler Zencîlerin olacak, sadece hayvan

yemi olarak kalan az bir yulaf Saffârîlere kalacaktı. Yakub'un bu girişimi, aralarındaki düşmanlığı sona erdirerek geçici olarak savaşa ara vermişlerdi.[566] Bundan sonra Yakup b. Leys es-Saffâr'ın ölümüne kadar (9 Şevval 265- 4 Haziran 879) geçen iki yıl boyunca Ahvaz bölgesinde kısmi bir istikrar yaşanır. Zencîler de bölgede rahat hareket edecekleri bir ortam bulurlar. Bu dönemde Zencîler daha çok Vâsıt bölgesindeki askeri operasyonlara ve iç düzenlemelere ağırlık verirler. Ancak Saffârî emiri Yakup b. Leys es-Saffâr'ın Cündişapur'da ani ölümü, bütün dengeleri değiştirmiştir. Yerine geçen oğlu Amr, Halifenin kardeşi Muvaffak tarafından ikna edilerek bazı imtiyazlarla anlaşmaya varmış, böylece Abbâsîler de büyük bir gaileden kurtulmuştu. Yakup b. Leys'in ölümü Zencî isyanı açısından da bir dönüm noktası olmuştur.

Ali b. Ebân'ın Tuster'i ele geçirme planları yaptığı bir sırada, durumun haber verilmesi üzerine Mesrur el-Belhî buradaki görevden alınarak Vâsıt'a atanan İbn Leyseveyh'in yerine Tekin el-Buharî'yi Ahvaz bölgesine gönderir. O Ahvaz'a vardığında Zencîler kalabalık bir orduyla Tuster'i kuşatmıştı. Tuster halkı da Basra'dakine benzer bir katliama uğramamak için şehri teslim etmeye karar verdikleri bir sırada Tekin el-Buhârî'nin geldiği haberi ulaşınca savaşmaya başlarlar ve Zencîler ağır bir yenilgi almışlardı. Bu savaş Tuster'in Kudek kapısı önünde yapıldığından "Kudek kapısı" savaşı olarak meşhur olmuştu. [567]

Savaştan sonra Tekin el-Buhari Tuster'e yerleşmiş, bölgede dolaşan bir çok eşkıya da (*Sealik*) gelerek ona katılmıştı.[568]

---

[566] Taberî'nin buradaki ifadeler oldukça karışık ve anlaşılması zor olduğundan, biz bu şekilde anladık. (IX, 532); Nitekim Popoviç de buraya tam olarak anlayamadığını belirtmiştir. Bkz. A. Popoviç, s. 75-76, no: 75. Ayrıca bkz. A. Sağır, s. 94.

[567] İbnü'l-Esîr, bu ismi "*Bab-ı Kurek*"(Kurek kapısı) olarak nakleder. Ancak bu bir istinsah hatasından kaynaklanmış olmalıdır. Bkz. *el-Kamil*, VII, 269.

[568] Bu eşkıya takımı muhtemelen daha önce Saffârî ordusundaki Kürt grupların yanında, aynı bölgede (Tuster) Ebû Davut es-Se'âlik komutasında savaşa katılıyorlardı (bkz. Taberî, IX, 528-528). Bunlar Yakup b. Leys es-Saffâr'ın ve komutanları Ebû Davud'un

Zencîler ise Müsrikân'a giderek nehrin iki yakasına yerleşmişlerdi. Ayrıca Zencî liderinin oğlu Enkılay ve Huseyn el-Hımmânî den oluşan bir grup da bölgeye gelerek Fars köprüsünün başına karargahlarını kurmuştu. İçki alemi ve eğlenceye daldıkları bir sırada aralarından kaçan Rum asıllı bir kölenin Tekin'e sığınarak durumu bildirmesi üzerine, Tekin ani bir hareketle bir gece baskını yaparak pek çoğunu öldürür. Bunlardan sonra Müsrikân nehri üzerindeki Ali b. Ebân'ın da üzerine yürüyerek mağlup eder. Bundan sonra Ali ve Halil b. Ebân Ahvaz'a çekilirken, Tekin de Tuster'e döner.[569]

İki komutan arasında esirler hakkındaki mektuplaşmalar sırasında bir dostluk da başlar. Bunu haber alan Mesrur el-Belhî, derhal bölgeye gelerek Tekin el-Buhari'yi tutuklatarak hapse attırır ve bir müddet sonra da hapiste öl(dürül)ür. Bunun üzerine Tekin'in askerleri Abbâsî ordusundan ayrılarak bir kısmı Zencîlere, bir kısmı da Saffârîler'e bağlı Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdî'ye katılırlar. Tekin el-Buhârî'nin yerine ise bir başka Türk komutan Ağartmış getirilir (265 Ramazan 266/Nisan 879).[570]

Ağartmış ve onunla birlikte gönderilen Matar b. Câmî, Tuster'e varınca ilk işleri Tekin el-Buhârî'nin öldürmeyerek hapsettiği esirleri hemen idam etmek olmuştu. İdamlar arasında Ali b. Ebân'ın çok sevdiği ve Tekin ile pazarlık konusu yaptığı Ca'fereveyh adlı birisi de vardı. Bundan sonra Zencîlerin üzerine yürümüşler ve Dulâb denilen bölgede yapılan savaşta, Ali b. Ebân'ın pusuya yatırdığı Behbuz adlı komutanının ani saldırısıyla Abbâsî ordusu yenilmiş, Matar b. Câmî Zencîlere esir düşerek idam edilmişti.[571] Savaştan sonra Ali b. Ebân

---

ölümünden sonra başsız kaldıklarından Abbâsî ordusuna katılan kimseler yine bunlar olmalıdır.

[569] Taberî, IX, 546.

[570] Taberî, IX, 547; İbnü'l-Esîr, VII, 269.

[571] Zencî esirleri hemen idam eden Matar, savaş meydanında atı ürkünce, atından düşerek kendisi de Zencîlerin eline esir düşmüştür. Ali b. Eban'ın huzuruna çıkarılınca idam edilmemesini istemiş, fakat Ali b. Eban; *"Eğer sen Ce'fereveyh'i idam etmeseydin, şimdi biz de seni idam etmezdik"* diyerek kendi eliyle

Ahvaz'a giderken, Ağartmış ve adamları da Tuster'e kaçmıştır. Bundan sonra karşılıklı saldırılarla geçmiş, taraflar bir birlerine bir üstünlük sağlayamamışlardı. Bunun üzerine Zencî lideri Ali b. Ebân'a takviye göndererek Ağartmış karşısında askeri bakımdan üstün duruma getirmişti. Bu durum karşısında Ağartmış Zencîler ile ateş kes ilan ederek bölgeden ayrılmıştı. Fakat onların bölgeden ayrılması ile Zencîlerin karşısında kimse kalmadığından çevre köy ve kasabaları yağmalamaya başlamışlardı. Bu yağmalardan ele geçirdikleri kıymetli malları Muhtâra'daki Zencî liderine gönderiyorlardı.[572]

Ağartmış'ın çekilişi ve Yakup b. Leys'in ölümü, Zencîleri Ahvaz bölgesinde rakipsiz bir güç haline getirmişti. Saffârîler adına bölgede bulunan Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdî ile Ali b. Ebân arasında eskiden beri süregelen husumetten dolayı, el-Kürdî doğrudan Zencî liderine mektup yazarak Ali b. Ebân'ın bölgeden uzaklaştırılmasını istiyordu. Bunu haber alan Ali b. Ebân, daha da kinlenerek Zencî liderinden el-Kürdî'ye savaş başlatması için izin almıştı. Bunun üzerine Ali b. Ebân Muhammed b. Ubeydullah'a mektup yazarak kendisine haraç göndermesini istedi. Muhammed onu oyalama taktiğine girmişti, fakat Ali b. Ebân bu arada hızla savaşa hazırlanıyordu. Nihayet Ali b. Ebân, hızla Râmehürmüz'de bulunan Muhammed b. Ubeydullah'ın üzerine yürüyünce, Muhammed şehri terk ederek yönetimi altındaki en uzak yer olan kuzeydeki Erbuk ve Beylem'e çekildi. Zencîler de Râmehürmüz'e[573] girerek her türlü şeyi mubah saymışlar ve şehirde büyük bir katliam yaparak yağmalamışlardı. Bu durum karşısında Muhammed yıllık iki bin dirhem ödemeyi kabul ederek sulh yapmıştı.[574]

---

kellesini kesmiş ve Zencî liderine göndermişti. O da onun kellesini Şehrin surlarına astırmıştır. Bkz. Taberî, IX, 550.

572 Taberî, IX, 551; İbnü'l-Esîr, VII, 274-275.

573 Râmehürmüz şehri: Huzistan cyaletinde bir şehir olup, bu bölgedeki şehirler arasında hurma, ceviz ve turunçgilleriyle meşhurdur. Hamevî, V, 19-20.

574 Taberî, IX 554-555.

Anlaşmadan sonra Muhammed, Ali b. Eban'a mektup yazarak Darbân'daki Kürtlere karşı kendisine yardım ettiği takdirde, ele geçireceği ganimetleri vaat ediyordu. Bu durumu Zencî liderine soran Ali b. Ebân ondan şu cevabı almıştı; "*Savaşa kendin katılma ve bulunduğun yerde kal! Ondan sağlam rehineler almadıkça ve tam olarak güvenmedikçe kimseyi gönderme. Senden intikam almak isteyebilir. Güvendiği takdirde Halil b. Ebân ve Behbuz b. Abdulvehhab'ı gönderebilirsin*". Zencî liderinin tavsiyelerine uygun olarak Ali b. Ebân Muhammed'den rehineler ister, fakat o bu konuda gönülsüz davranır. Buna rağmen gelecek ganimetlere tamah gösteren Ali b. Ebân askeri bir birliği gönderir. Zencî birlikleri ile Kürtlere saldıran Muhammed, karşı taraftan sert tepki gelince Zencîleri yalnız bırakarak geri çekilmeye başlayınca, Kürtler duruma hakim olur ve Zencîlerin çoğunu kılıçtan geçirirler. Kalan süvari birliğinin atlarına ise Muhammed'in adamları el koyar ve Kürtlerin eline geçer. Kurtulan Zencî askerleri çok kötü bir halde dönerler.[575]

Bu durumu Zencî liderine bildirince, Ona şu cevabı göndermişti:" *Ben sana Muhammed b. Ubeydullah'a güvenmemeni, rehine almadan da adam göndermemeni söylemiştim. Halbuki sen benim emrimi dinlemeyerek ganimet hırsıyla adam gönderdin ve sonunda bu durumu yaşadın.*" Ayrıca Zencî lideri Muhammed b. Ubeydullah'a bir mektup yazarak "*yaptıkların cezasız kalmayacak*" diyerek tehdit etmişti. Bu tehditlerden korkmaya başlayan Muhammed, Zencî liderine itaatini bildirmiş, Zencîlerden alınan şeyleri de göndererek şöyle demişti; "*Ben Halil ve Behbûz ile savaşa girdiğimde onlardan gizlediğim ganimetleri ve atları gönderiyorum*". Bu cevap üzerine Ali b. Ebân büs bütün kızar. Onun bu durumunu haber alan Muhammed de tekrar sulh ister. Tam bu ortam da Zencî lideri devreye girerek Muhammed'in hakim olduğu yerlerdeki bütün camilerde kendi adına hutbe okunması şartıyla sulh yapılabileceğini bildirir. Bu şartla sulh yapılmış, fakat râviler hutbede Zencî liderinin isminin zikredildiği yere

---

[575] Taberî, IX, 555; Nüveyrî, XXV, 139.

geldiğinde Muhammed'in hutbede nasıl gevelediğini aktarırlar.[576]

Bundan sonra Ali b. Ebân Ahvaz bölgesindeki Mettuş şehrini kuşatır.[577] Fakat bu esnada Zencîlere karşı görevli genel komutan Mesrur el-Belhî de bölgede bulunduğundan bu haberi alır almaz hemen üzerlerine gider. Zencîler şehrin surlarına tırmanmak için hazırlık yaptıkları bir sırada aniden karşılarında Abbâsî ordusunun süvari birliklerini görünce, aletlerini de bırakarak kaçmışlardı. Bunların peşine düşen Abbâsî ordusu bir çoğunu öldürmüştü. Bu sırada Muvaffak da Saffârî tehlikesini atlattığından, bizzat Zencîler ile savaşmak üzere bölgeye gelmesi üzerine Zencî lideri tarafından Muhtâra'ya çağrılmış, böylece Ahvaz bölgesi herhangi bir mukavemet göstermeden kendiliğinden Zencîlerden temizlenmiştir.[578]

b) Bataklık ve Vâsıt Bölgesine Zencilerin Yerleşmesi:

Abbâsîler Saffârîlerle uğraşırken, Zencîler bu fırsatı iyi değerlendirerek yayılacakları müsait bir ortam bulurlar.[579] Musa b. Boğa'nın geri çekilmesinden sonra Vâsıt'ın güneyinde onlara karşı koyacak ciddi bir güç kalmamıştı.[580] Buna Saffârîlerin Vâsıt yakınlarında (*Kûru Dicle*) hilafet birliklerini mağlup ederek uzaklaştırması da eklenince, Medâin ve yukarısı bütünüyle savunmasız hale gelmiştir.[581] Sevâd ve Bataklık bölgenin hilafet ordusundan boşaldığını gören Zencîler, bölgede ikamet etmekte olan Bâhiliyye bedevilerinin de yardımıyla Vâsıt'ın yakınlarına kadar ilerledikleri gibi, Ahvaz, Havânît, Dest-ü Mîysan, Tahîysa, Cubbâ ve Kâdisiye gibi büyük yerleşim yerlerine rahatça yerleşerek zenginlilerine el koydular.[582] Tam bu yıllarda Zencî liderinin kendi adına altın

---

576 Taberî, IX, 555-556.

577 Mettûs: Ahvaz ile Vâsıt arasında muhkem bir kale şehir. Ahvaz çarşısı ile Kargub arasındaki bölgede kalır. Burada bir çık alim yetişmiştir. Bkz. Hamevî, V, 63.

578 Taberî, IX, 556; İbnü'l-Esîr, VII, 276-277.

579 A. Hatâmile, s. 132.

580 İbnü'l-Esîr, VII, 243.

581 Taberî, IX, 520, 521.

582 A. Sağır, s. 92.

para bastırması,[583] bir tesadüf değil, isyanın bir devlet kurma hedefine doğru planlı bir şekilde ilerlediğinin göstergesidir. Bu dönemde Zencî lideri üç ayrı bölgede yerleşim yeri kurmak ve bölgeyi kontrol etmek için atamalar yaptığı dikkat çeker; Sülayman b. Câmî'yi topladığı gönüllülerle Havânit'e (*Nehru'l-Mer'e*), Süleyman b. Musa eş-Şa'rânî'yi Yehûda nehrinin ağzındaki Kâdisiyye'ye, Ali b. Ebân'ı ise Ahvaz'a göndermişti. Diğer taraftan Abbâsî komutanlarından Rumeys ile de Muhtâra yakınlarındaki Cubbâ ve Atîk nehri bölgesinde çarpışmalar sürüyordu. Süleyman'a bağlı birlikler Vâsıt'ı güney kısımlarını yakıp yıkarken, Süleyman b. Câmî Havânit bölgesinde Ağartmış ve Huşeyş'e bağlı Abbâsî ordularını mağlup etmişti. Ona bağlı olarak hareket eden Ahmed b. Mehdi el-Cubbâî ise Berdûda'da Tekin el-Buhârî'ye bağlı birliklere karşı Tekin el-Buhârî'ye karşı gece baskınları düzenleyerek, askerlerinin çoğunu kılıçtan geçirmişlerdi.[584]

Süleyman b. Câmî bu zaferlerden sonra uzun zamandır yanına gitmek için izin istediği Zencî liderinden izin çıkmış; savaşta elde ettiği zengin ganimetler, Abbâsî komutanı Heşeyş'in kellesi, Tekin el-Buhârî'nin bayrakları ve esirler ile başkent Muhtâra'ya gitmişti. Yerine de Cubbâî'yi vekil bırakmıştı. Cubbâî Zencîlerden oluşan bir grup askerle erzak temini amacıyla Mazerveran'a gitmişti. Bunlara karşı Mesrur el-Belhî, Ebbâ et-Türkî ve Cu'lân et-Türkî'yi bölgeye göndermişti. Ebbâ ve Cu'lân ile Cubbâî'ye bağlı Zencîler arasında bataklığın içindeki daracık su kanalları ve kamışlıklar içinde, küçük kayıklar ile çarpışmalar aylarca devam etti. Sonunda Cu'lân, Cubbâî'yi yenerek gemilerine el koymuş, Cubbâî de Tahîysa'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Ancak buradaki köylülerin Süleyman'ın Tahîysa da bulunmadığını bildiren yazısı Abbâsî komutanı Matar b. Câmî'ye ulaşınca,

---

[583] Zencîlere ait British Museum'daki para ile Bibliotheqe National'daki paranın karşılaştırmalı bir incelemesi ve resimleri için bkz. Jhon Walker, "A Rare Coin of the Zanj", *J.R.A.S.* (1933), s. 651-655.

[584] Taberî, IX, 533; İbnü'l-Esîr, VII, 260.

Cubbâî köyü ateşe verdi ve köylüleri de kılıçtan geçirdi.[585] Ayrıca gelişmeleri de Süleyman'a haber vermiş, o da acilen bölgeye geri gelmişti (28 Zilhicce 264-31 Ağustos 878). Bundan sonraki çarpışmalar daha çok Süleyman b. Câmî'ye bağlı Zencîler ile Ahvaz'dan gelerek Cu'lân'ın yerine atanan Ahmed b. Leyseveyh arasında, Şedîdiyye bölgesinde ve Ebân Kanalı civarında cereyan etmişti. Burada yapılan savaşta Süleyman b. Câmî, İbn Leyseveyh'in komutanlarından Turnac'ı öldürmüştü. Bölgedeki Benî Şeybân reislerinden birinin Zencîler tarafından öldürülmesi üzerine Benî Şeybân kabilesi dört yüz kişilik bir süvari birliği ile Zencîlere karşı savaş açmış, onların bir birliğini dağıtmışlardı. Ancak Zencîler bu dönemde bölgedeki bir çok köyü yağmalamış, Abbâsî komutanlarından Hamartekin'e bağlı erzak yüklü altı gemiye de el koymuşlardı.[586]

Bu çarpışmalar devam ederken Süleyman, Abbâsî ordusu ile ilgili de bilgi topluyordu. Bu arada ilk defa Basra'daki bazı Bilâlîler Zencîlere destek verirken görülür. Hatta Zencîler, Saffârîlerin bölgeye saldırması üzerine Mesrur el-Belhî'nin ayrılmasından sonra Vâsıt'ı savunan herhangi bir halifelik ordusunun kalmadığını da Bilâlîlerden öğrenmişlerdi. [587]

Süleyman b. Câmî, Vâsıt'ın savunmasız kaldığını öğrenince burayı ele geçirmenin hesaplarını yapmaya başlamıştı. Bunun için önce Zencî liderinden yardım talebinde bulundu. Zencî lideri de bin beş yüz kişiden oluşan bir süvari birliğini Ahvaz bölgesi genel komutanı Ali b. Ebân'ın kardeşi Halil'in komutasında bölgeye gönderdi. Gelen bu kuvvetlerle Zencîler Vâsıt'a saldırdılar. O sırada Vâsıt valisi olarak bulunan

---

585 Popoviç, metni yanlış anlayarak buradaki köylülerin Zencîler ile işbirliği yaptığını söylemektedir.bkz. s. 78.

586 Bu köyler Hassan, Haccâciye, Tell-i Rûman'a köylerinin ismi zikredilir. Fakat bu köyler hakkında diğer tarih ve coğrafya kitaplarında herhangi bir ize dahi rastlanmamaktadır. Bkz. Taberî, IX, 536-537.

587 Taberî, bataklıktaki devam eden çarpışmalara, yerlere dair ayrıntılı bilgiler verir. Bu yer isimlerinin çoğu hakkında tarih kaynaklarında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Olayların ayrıntıları hakkında bkz. IX, 220-222.

Muhammed el-Müvelled kaçtığından şehrin savunmasını gün boyunca Kencur el-Buhârî yapmıştı. Vâsıt'ı kuşatan Zencî ordusunun başında Süleyman b. Câmî bulunuyor ve Zencîlerden oluşan piyadelere komuta ediyordu. Küçük kayıklardan oluşan nehir filosuna Ahmed b. Muhammed el-Cubbâî, büyük gemilere Zencî b. Mihrân, süvarilere ise Halil b. Ebân komuta ediyordu. Buna rağmen Kencur Zencîlerin karşısında sabahtan ikindiye kadar direnmiş, öldürülünce de şehir Zencîlerin eline geçmişti (Zilhicce 264/Ağustos 878). Şehre giren Zencîler ağır bir katliam yapmışlar, şehri tamamen yağmaladıktan sonra çarşıyı ve mahalleleri ateşe vermişlerdi. Halk canlarını kurtarmak için başı açık yalın ayak bir halde kaçışıyordu. Taberî'deki bir rivayette bir ihtiyarın sarığını ayağına dolayarak canını kurtarmak için kaçışını adeta bir film karesi gibi canlı bir şekilde tasvir edilir. Bir anda Zencîleri karşısında bulan Vâsıt halkının yaşadığı şok görgü tanıklarının anlatımlarına bütün canlılığı ile yansımıştır.[588]

Zencîlerin Vâsıt kuşatmasını Cünbulâ çevresindeki Hassan, Havânît, Tell-i Rumyân ve Tahîysa gibi köylere ani baskınlar takip etti. Zencîler burada doksan gün kalarak bir çok insanı öldürdüler.[589] Bu sırada önde gelen Zencî komutanlarından Ali b. Ebân ile Süleyman b. Câmî arasında başından beri rekabet vardı. Bu rekabet Süleyman'ın yanında bulunan Halil b. Ebân'a da yansıyınca aralarında anlaşmazlık çıkmıştı. Bu durum Zencî liderine ulaşınca Halil geri çağrılarak yerine yardımcısı Abdullah el-Müzevveb bedevilerin başına atanmıştı. [590]

Bundan sonra Zencî liderinin emriyle Süleyman b. Câmî Kûfe Sevâd'ına doğru harekete geçti. Onların bu bölgeyi ele geçirmekteki temel amacı buradaki Züheyrî nehrinden bir kanal açarak buralardan elde edilecekleri buğday'ı nehir yoluyla Muhtâra'ya taşımaktı. Bunun için çalışmalar başlamış, hatta ordusuyla kanalın açılacağı eş-Şaritiyye bölgesinde bir ay süreyle kalmışlardı. Burası güneyden gelen gemilerin geçtiği merkezi bir yer olduğundan ekonomik değerinden dolayı

[588] Taberî, IX, 537-540.
[589] İbn Cevzî, , *el-Muntazam*, XII, 191.
[590] Taberî, IX, 540; İbnü'l-Esîr, VII, 262.

Zencîler kendi kontrollerinde yeni bir nehir yolu oluşturmanın peşindeydiler. Fakat Süleyman buraya geldiği sırada Zencîlere daima ağır kayıplar verdiren Ahmet b. Leyseveyh Cünbulâ'nın yöneticisi olarak bulunuyordu. İbn Leyseveyh'in karşısında Süleyman ağır kayıplar vererek geri çekilmiş ve Tahîysa'ya gitmek zorunda kalmıştı.[591]

Bütün bunlar olurken Tolunoğulları Antakya'yı ele geçirdiler. Aynı yıl Saffârîlerin kurucusu Yakub b. Leys es-Saffâr öldü. Abbâsîlerin baş şehri Samarrâ'da ise tam siyasi kargaşa hakimdi. Tam bu sırada Zencîler Bağdat'ın yetmiş mil güneyindeki Nu'mâniye'ye saldırdılar.[592] Şehri yağmaladıktan sonra çarşısını ve evlerini ateşe verdiler. Yakaladıkları insanları da esir alarak Vâsıt ile Bağdat arasındaki Cercerâya'ya götürdüler.[593] Bu gelişmeler Sevâd'da yaşayan halk üzerinde bir korku ve panik yarattığından, insanlar yerlerini terk ederek Bağdat'a göç etmeye başlamışlardı.[594] Bu zafer, isyanın başlamasından yaklaşık on yıl sonra, gerek kuzeyde, gerekse güneyde Zencîlerin ulaştığı en parlak ve yüksek noktaydı (265/879).[595] İbn Ebi'l-Hadîd bu durumu şu cümlelerle özetler: "*Ebi'l-Hasîb nehri üzerinde kurdukları Muhtâra adlı şehir, muhkem bir şekilde korunuyordu. Gerek korkusundan gerekse isteyerek oraya gelen insanların sayısının haddi hesabı yoktu. Adeta Bağdat ve Samarrâ ile boy ölçüşüyordu. Basra ve etrafındaki emir ve komutanlarından devlet gibi vergi toplanarak oraya geliyordu. Ali b. Ebân Ahvaz ve çevresinin*

---

[591] Taberî, IX, 543.

[592] Nu'mâniyye:Bağdat ile Vâsıt arasında ve Dicle nehri üzerinde küçük bir yerleşim yeridir. Bağdat'a yaklaşık yetmiş fersah uzaklıkta kalır. Şehrin zengin bir çarşısı bulunmaktadır. Hamevi, halkının kendi zamanında Şii olduğunu haber verir. Bkz. Hamevî, V, 340.

[593] Cercerâya: Bağdat ile Vâsıt arasında, aşağı Nehrevan'a bağlı bir yerleşim yeri idi. Abbâsîler döneminde yetiştirdiği katip, şair ve bilginleri ile meşhur olmuştu. Bunlardan en ünlüsü ise Mütevekkil ve Muste'în'e vezirlik yapan Muhammed ibn Zeyyât'ır. Bkz. Y.Hamevî, II, 143.

[594] Taberî, IX, 545; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 197.

[595] F. Sâmir, 124; A. Popoviç, s. 79 no: 89.

*çoğuna hakim olmuş, insanları kendine bağlamış, vergisini toplayarak hudutsuz mallara sahipti. Vâsıt bölgesindeki Süleyman b. Câmî, Süleyman b. Musa ve Ahmet b. Mehdi el-Cubbâî ise Vâsıt bölgesine hakim olmuşlar, orada muhkem şehirler (*Tahîysa ve Mâni'a) *kurmuşlar; vergisini topluyorlar, servetlerine servet katıyorlardı. Bölgenin idaresini de kendilerine göre düzenlemişlerdi. Bu durum 267/880 yılında Ebû Ahmet Muvaffak'ın doğrudan müdahil oluncaya kadar böyle devam etti*".[596]

[596] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 164-165.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSYANIN BASTIRILMASI (879-883)

I) EBU'L-ABBAS EL-MUTEZİD'İN ZENCÎLERE KARŞI SEFERİ (M.267/880-268/881)

Abbâsîler doğuda Saffârîler, batıda Tolunoğulları ile uğraşmak zorunda kaldıkları dönemde, Zencîler ile ciddi olarak ilgilenememişlerdi. Yaklaşık on yıldan fazla bir zamandır Abbâsîlerin en gözde eyaleti olan Sevâd, Basra, Vâsıt ve Huzistan Zencîler tarafından işgal edilmiş ve kontrol altına alınmış vaziyetteydi. İsyanın ilk on yılında Abbâsî idaresi Zencîleri bastırmak için ciddi bir hazırlık yaparak isyancıların üzerine de gidememiş, sembolik olarak bazı akserî seferler göndermekle yetinilmişti. Bir anlamda Sevâd ve Basra bölgesi Zencîlerin insafına ve yağmasına terk edilmişti. Başlangıça Ebu Ahmed el-Muvaffak Zencîlere karşı gönderilmiş (257/871) ise de, Samarra'daki karışıklıklar ve Saffârîlerin Abbâsî iktidarı için daha öncelikli bir tehdit haline gelmesi ile geri çağrılmıştı.[597]

Bu fırsatı iyi değerlendiren Zencîlerin Numâniye'ye kadar ilerleyerek Bağdat'ı dahi tehdit eder hale gelmeleri, Abbâsî merkez yönetimini harekete geçirmişti. Zencîlerin şansının tersine döndüğü ve yıkılış sürecine girdikleri yıl hiç şüphesiz Saffârî emiri Yakub b. Leys es- Saffâr'ın öldüğü 288/879 yılı olmuştur. Saffârî gailesinin yatışması ve Tolunoğulları tehlikesinin ise geçici olarak da olsa bertaraf edilmesi ile Abbâsîler artık bütün güçleri ile Zencîlerin üzerlerine yürüyebilecekleri bir ortama kavuşmuşlardı. Muvaffak'ın devletin bütün imkanlarını kullanarak çok iyi teçhiz edilmiş orduları Zencîlerin üzerine sevk etmeye başlaması, 265/878 yılından itibaren Zencilerin yükseliş tirendini tersine

[597] Faruk Ömer, *et-Tarihu'l-İslami*, (Beyrut 1980), s. 298.

çevirmiştir.[598]

Daha önceki görevleri sırasında Zencîler ile nasıl baş edilebileceği konusunda belli bir deneyim kazanan Ebu Ahmed el-Muvaffak, bataklıkta Zencîler karşısında hareket kabiliyeti yüksek bir ordu oluşturdu ve bunun için de değişik tiplerde çok sayıda gemi, sandal ve kayık yaptırarak oldukça iyi teçhiz edilmiş on bin kadar yaya ve süvari ile birlikte 266 yılı Rebîülâhir (879 Kasım-Aralık) ayında, el-Mu'temid'den sonra Mu'tezid billah lakabıyla hilafete geçeçek olan, henüz yirmi üç yaşındaki oğlu Ebu'l-Abbas'ı Zencîlerin üzerine gönderdi. Ebu'l-Abbas oldukça iyi hazırlanmış bir askeri plan uygulayarak Zencîleri ard arda yenilgiye uğrattı ve Süleyman b. Câmi' ve Zencîlerin elinde bulunan Dicle çevresindeki köyleri tamamen hakimiyeti altına aldı.[599]

Ebu'l-Abbas da yola koyulmuş, önce Medâin'e, sonra da Deyru'l-Akul'a[600] ulaşmıştı. Burada öncü olarak gönderdiği gemi ve sandallardan sorumlu komutanı Ebu Hamza diye bilinen Nusayr, bir mektupla Zencî ordusu hakkında bilgi vermişti. Bölgede bir birinden bağımsız ve irtibatlı halde üç büyük Zencî ordusu bulunuyordu. Bu çarpışmalar sırasında Zencîler yoğun olarak üç yerde bulunuyordu: Süleyman b. Câmi' ordusunu karargahı olan Tahîysa'da, Süleyman b. Musa eş-Şa'rânî Sûku'l-Hamîs'te (el-Mâni'a) ve Nasr es-Sindî ise es-Sîniyye'de[601] kalabalık bir Zencî ordusunun başında

---

[598] F. Sâmir, s. 127.

[599] A. Popoviç, s. 91.

[600] Deyru'l-âkûl: Bagdat'ın on beş fersah (yaklaşık 90 km) güneyinde, Dicle kıyısında, Nu'mâniye ile Sasanilerin son başkenti Medâin arasında bir yerleşim yeridir. Hamevî'nin yaşadığı XIII. asırda şehir ile Dicle arasında bir mil bir mesafenin olduğundan ve sudan uzak bir yer olduğundan bahsetmesi, Dicle'nin yatağını değiştirdiğini gösterir. Bzk. Hamevî, II, 590.

[601] Burası Vâsıt'ın aşağısında küçük bir yerleşim yeriydi. Halkı Çin ve Hint ile ticaret ile uğraştığından ve buradan mallar getirdiğinden bu ismi almış olmalı. Bir dönem nehir üzerinde kurulu olan değirmenleri ile ünlüydü. Yakut el-Hamevî burada yetişen bilginlerin uzun bir listesini verir ki bu durum şehrin bir dönem

bulunuyorlardı. Bunlar bölgede her şeyi tahrip ediyor, halkın mahsullerini toplayıp götürüyorlar ve kendi yaşadıkları yerleri de bunlarla imar etmeye çalışıyorlardı. Bunlar Ebu'l-Abbas'ın bölgeye geldiğini duyunca Süleyman b. Câmi piyadeleri, süvarileri, gemileri ve kayıklarıyla Abbâsî ordusuna doğru yola çıkmıştı. Önden gönderdiği ve öncülerinin başında Cubbâî'nin bulunduğu ordu ise Berdûdâ yakınlarındaki el-Cezîre denilen yere karargah kurmuştu.[602] Süleyman b. Musa eş-Şa'rânî ise emrinde bulunan piyade, süvari ve gemi ve sandallarla Ebân nehrine gelmişti. Öyle anlaşılıyor ki Zencîler, yirmi üç yaşındaki Ebu'l-Abbas'ın genç ve tecrübesiz olduğu zannıyla, onun komutasındaki orduyu imha etmek ve ağır bir darbe indirmek için bütün kuvvetleriyle bölgeye gelmişti.[603]

Ebu'l-Abbas ise Cerceraya[604], oradan Femu's-Sılh'a kadar gelerek düşman hakkında bilgi toplamak üzere keşif kollarını çıkarmıştı. Bu keşif kolları Zencî ordusunun Sılh ile Vâsıt'ın aşağı kısımlarındaki Musa b. Boğa'nın bahçelerine kadar geldiğini haber vermişlerdi. Ebu'l-Abbas bunun üzerine hemen yolunu değiştirerek Zencîlerin öncü birlikleriyle karşılaşmıştı. Yapılan çarpışmalarda plan gereği Abbâsî birlikleri kaçmağa başlayınca, Zencîler de onların peşine düşmüşlerdi. Bu öncü kuvvetlerin peşine düşen Zencîler şöyle bağırıyorlardı: *"Şavaş için kendinize bir emir bulun. Sizin emiriniz av eğlencesine dalıp gitmiştir"*. Tam bu esnada Abbâsî ordusu iki taraftan saldırıya geçerek Zencîleri hezimete uğratmış; pek çoğunu

---

önemli bir kültür ve ilim merkezi olduğunu gösterir. Bkz. *Mu'cemu'l-Büldân*, III, 440, 448.

602 El-Cezire ya da el-Cevziyye: Vâsıt'ın aşağı kısımlarındaki Dicle nehrinin Doğu yakasında açılan Berdûda kanalından ayrılan küçük kanallardan biridir. Hakkında daha fazla bilgi yoktur. Taberî, IX, 571; Salih Ahmed Ali, *Meâlimu'l-Irakı'l-Ümraniyye*, (Bağdat 1979), s. 156.

603 Taberî, IX, 559.

604 Cerceraya: Bağdat ile Vâsıt arasında, aşağı Nehrevan'a bağlı bir yerleşim yeri idi. Abbasiler döneminde yetiştirdiği katip, şair ve bilginleri ile meşhur olmuştu. Bunlardan en ünlüsü ise Mütevekkil ve Muste'in'e vezirlik yapan Muhammed ibn Zeyyat'ır. Bkz. Y.Hamevî, II, 143.

öldürmüş, geri kalanları da altı fersah uzaklıktaki Abdullah köyünde yakalayarak ellerindeki beş gemi ve bir sürü kayık, ayrıca çok sayıda Zencîyi de esir almıştı. [605]

Bu galibiyetten bir gün sonra Ebu'l-Abbâs özel elbiseler içinde Vâsıt'a giderek burada birkaç gün kaldıktan sonra komutanların Vâsıt'ın aşağısında konaklama tekliflerini dinlememiş, Vâsıt'ın bir fersah (altı km) uzağındaki el-Umr'da konaklamıştı. Burada gemiler (*eş-Şezâ*) inşa ettirdi, her sandalda (*Sümeyriyye*) iki savaşçı olacak şekilde özel askeri bir birim oluşturdu. Bu arada Ebu'l-Abbâs'ın askerleri Zencîlere karşı sürekli saldırılarda bulunuyordu.

Buna karşın Zencî ordusunun komutanlarından Süleyman b. Câmi' el-Emir nehrinde[606], Süleyman b. Mûsa eş-Şa'ranî de Sûku'l-hamîs'te (Tahîysa) bulunuyordu. Ebu'l-Abbas'ın hazırlıklarına karşı Süleyman b. Câmi' de boş durmuyordu. Askerlerini üç ayrı birliğe ayırmıştı: bir grup Ebân[607] nehri tarafından, diğeri Bertemrata, üçüncüsünü ise Berdûda tarafına göndermişti. Zencîler Abbâsî ordusunun geçeceği yerlere bir sürü tuzaklar kurmuşlardı. Sadece Bertemrata cephesinde

---

[605] Taberî, IX, 558; İbnü'l-Esîr, VII, 282-283.

[606] İbn Serâbiyyûn bu nehri Basra nehirleri arasında saymakta ve Zencilerin başkenti Muhtâra'nın kurulduğu Ebi'l-Hasib nehri ile Übülle yakınlarındaki Kındel nehri arasında göstermektedir. Bkz. *Kitabu Acaibu'l- Ekalimu's-Seb'a ile Nihayeti'l-İmara,* s. 136. Ancak bu nehir Halife Mansur'un kazdırdığı ve oğlu Ca'fere hibe ettiği nehirdir. Fakat bu olayın geçtiği Emir nehri ise Vâsıt yakınlarında olup, Abbas b. Muhammed'e yani İsa b. Ali'ye nispet edilen nehirdir. Bkz. Hamevî, V, s. 367.

[607] Bu nehir hakkında kaynaklarda detaylı bilgiye rastlanmamaktadır. İbn Rusteh'in verdiği bilgilere göre Vâsıt'ın güney kısmındaki ilk istasyonlardan biri olduğunu söyler. (*A'lâku'n-Nefise*, 182; İbn Hurdazbih, s.59). İbn Serâbiyyûn ise Nehri Ebân'dan önce Rusafe kasabasının bulunduğunu, buranın ise Vâsıt'a 6 veya 10 fersah (45 km) olduğunu, bundan sonra köyler ve çiftliklerin içinden akarak bataklığın batı kıyısına ulaştığını yazar. Ayrıca ibn Serâbiyyûn bu nehrin Berdûda nehrinin kuzeyinde bulunduğunu haber verir. (Bkz. s. 128) Hamevî buradan hiç bahsetmese de S. Ahmed Ali, bölgenin bu gün bile bu isimle bilindiğini haber verir. Bkz. *Meâlimu'l-Irakı'l-Ümraniyye*, s. 157.

pusuya on binden fazla kişi yerleştirmişti. Ebu'l-Abbâs onların bu hazırlıklarını ve kendisini gafil avlamak için pusular kurduklarını, onları izlediği anda bu pusularda gizlenenler tarafından arkadan sarılacağını öncü birlikleri ve muhabirleri Vâsıtasıyla öğrendiğinden, savaşa girişildiği takdirde kesinlikle Zencîleri kovalamamalarını ve onları izlememelerini tenbihlemişti. Zencîler karaya tuzak kurmuştu, fakat Ebu'l-Abbas nehirden harekete geçtiğinden, kurdukları pusular ve düşündükleri hilelerin hiç biri işe yaramamıştı. Süleyman gemi ve kayıklarla harekete geçmiş, diğer taraftan Ebu'l-Abbâs da Nusayr'a emir vererek onun karşısına çıkmasını emretmişti. Kendisi de "Ceylan" adını verdiği gemisine binip yanına aldığı en yakın adamlarıyla yola çıkmıştı. Aynı zamanda gemilerinin hizasından karadan yürümeleri için de süvarilere emir vermiş, onlar da nehrin sahilinde onu izleyerek yola devam etmişlerdi. Bu şekilde atlarını ve bütün davarlarını nehirden geçirerek savaşa girişmişler ve her iki taraf Reml köyü ile Rusâfe arasında karşı karşıya gelmişti.[608] Bu savaşta Zencîler yenilmiş, on dört gemi ve çok sayıda Zencî askeri Abbâsîlerin eline geçmişti. Süleyman b. Câmi' ve öncü komutanı olan Cubbâî canlarını zor kurtarmışlar ve Tahîysa'ya çekilmişlerdi.[609]

Bu çarpışmalardan sonra Ebu'l-Abbâs 'Umr'daki karargahına dönmüş, ele geçirdiği gemi ve kayıkların tamirini yaptırmıştı. Zencîler bu olaydan sonra yirmi gün kadar hiç yerlerinden çıkmamıştı. Yirmi günden sonra Zencî komutanı Cubbâî, her üç günde bir ortalıkta bir görünüp gitmişti. İki ay boyunca Zencîler adeta bir vur-kaç taktiği uygulayarak Abbâsî ordusunun kullandığı bir çok gemiyi ve köprüyü yaktılar.[610] Bu arada

---

608 Rusafe: Vâsıt'ın 45 km (6 fesah) güneyinde yer alan ve o dönemde ilk önemli yerleşim yeri olan, bugün de aynı adla bilinen bir köydür. Bkz. İbn Serâbiyyûn, s. 128; Zehebi, *Tarihu'l-İslam,* 591 yılı olayları içinde).
Reml köyü ise: burası da Rusâfe'nin kuzeyinde yer alır.Mukaddesî aynı adla Sus şehri yakınlarında bir köyden bahsediyorsa da(*Ahsenü't-Tekâsim*, s. 404) bu başka bir köy olmalıdır. Bkz. Salih Ahmed Ali, *Meâlimu'l-Irakı'l-Ümraniyye*, s. 155.

609 Taberî, IX, 560; İbnü'l-Esîr, VII, 283-284.

610 F. Sâmir, s. 129.

Cubbâî, Ebu'l-Abbâs'ın süvarilerinin geçebileceği yollara çukurlar kazdırmış ve bu çukurlara keskin demir çubuklar yerleştirmişler, çukurların üstünü de ot ve hafif toprakla örtmüşlerdi. Anlatıldığına göre, Ebu'l-Abbas'ın adamları buradan geçerken el-Ferğanalı bir asker bu çukura düşünce durum ortaya çıkmış ve bu bölgeden geçmekten vazgeçmişlerdi.[611]

Süleyman b. Câmi', bu arada Zencî liderinden yardım istemiş, o da yirmi gün sonra içinde kayıkçılar, kılıçlar, oklar ve kalkanlarla dolu kırk kayık (*Sümeyriyye)* asker göndermişti. Bu yardımı alan Zencîler tekrar saldırıya geçmişler ve iki ay boyunca karşılıklı saldırılarla geçmişti. Ancak Ebu'l-Abbas'ın karşısında bir türlü duramamışlardı. Bu arada Ebu'l-Abbas Zencîler üzerine on beş kayıktan ve seçkin askerlerden oluşan bir birlik sevk etmiş, ancak Zencîler bu kayıklara el koymuşlardı. Bunun üzerine hemen hareket geçen Ebu'l-Abbas Zencîlerin bulunduğu yere saldırarak ele geçirmiş oldukları kayıkları ve içinde bulunanları kurtarmış, ayrıca otuz bir kayık da onlardan ele geçirmişti. Öncü birliklerinin komutanı Ebû Hamza Nusayr'a adamlarını alıp gemilerle Husrev Şabur'un karşısında Dicle kıyısına yerleşmesini emretti. Ardından da Ebu'l-Abbas Mâzervan'a doğru ilerleyip el-Haccâciye köyüne ve el-Emîr nehrine kadar varmış ve oradan geçen Zencî kayıklarını öğrenmek için öncü kumandanı olan Nusayr'ı bazı kayıklarla önden göndermiş, kendisi de yanına aldığı Muhammed b. Şu'ayb ile birlikte giderken yolunu kaybetmiş, Muhammed b. Şu'ayb ile birlikte yalnız kalmıştı. Bu sırada içinde buğday ve on kadar Zencî bulunan büyük bir Zencî gemisine (*silğa*) rastlarlar ve Zencîler kendilerini suya atarak kaçarlar ve durumu Zencî komutanına haber verince, Mutâb adlı bir Zencî komutanın emrinde iki bin kadar Zencî nehrin bir kenarından saldırıya geçmişler. Ebu'l-Abbas ile karşılıklı ok atıp çarpışırlarken Zîrek yetişmiş ve Ebu'l-Abbas büyük bir tehlike atlatmıştı. Bu arada koyun, camız ve ineklerden oluşan bir hayvan sürüsü de ganimet olarak alınmıştı.[612]

---

[611] Taberî, IX, 560; İbnü'l-Esîr, VII, 284.

[612] Taberî, IX, 562-563; İbnü'l-Esîr, VII, 284-285.

Zencîlerin yuvalandığı yerleri vurmak için Ebu'l-Abbas ilk önce eş-Şâh, Kemuşcûr, Fazl b. Musa b. Boğa ve kardeşi Muhammed'in komuta ettikleri süvari alayını karadan es-Siniyye'yi kuşatmak üzere gönderdi. Kendisi de öncü birliklerin komutanı Nusayr ve Zîrek ile gemi ve sandallara binerek nehir üzerinden yola koyulmuştu. Ordu Ca'feriye nehri[613] üzerindeki el-Hurs köyüne[614] kadar vardı ve Dicle'nin batı yakasına yerleşmişlerdi. Zencîler karadan üzerlerine süvarilerin geldiğini görünce birden korkup suya dalmış ve gemilere sığınmışlardı. Onlar nehirde bu korku içindeyken, birden Ebu'l-Abbas'ın emrindeki gemiler üzerlerine varınca nereye saklanacaklarını bilememiş hemen teslim olmuşlardı. Zencîlerden bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı esir alınmış, bir kısmı da can korkusuyla kendini suya atmıştı. Burada Zencîlerin pirinç dolu bir gemisi ele geçirilmiş ve sandalların komutanı olan Nasr el-Hindî de ele geçirilerek es-Sîniyye kontrol altına alınmıştı. Kalan Zencîlerin bir kısmı *Talûysa*'ya, bir kısmı da *Sûku'l-Hamis*'e gitmişlerdi. Bu olaydan sonra Ebu'l-Abbas ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan *es-Sîniyye*'yi fethedip geriye karargahına dönmüştü.[615]

Bu galibiyetten sonra Ebu'l-Abbas Zencî komutanlarından Sabit b. Ebî Dülef ve Lü'lü'nün komuta ettiği büyük bir Zencî

---

[613] Burada sözü edilen nehir Vâsıt'ın güneyinde bataklık bölgede görülüyor. Kaynaklar bu bölgede ve bu isimde bir nehirden bahsetmezler. Muhtemelen önemsiz küçük bir nehirdir. Bu isimde meşhur olan nehir ise Bağdat'ın doğu yakasındaki Ca'feriyye nehridir. Ancak bu nehir Sevâd bölgesine döküldüğü söylenmektedir ki olay bu nehrin Sevâd'a ulaştığı uç kısmında geçmiş olmalıdır. Bkz. İbn Serâbiyyûn, s. 130-131.

[614] El-Hers köyü: Ca'feriyye nehri üzerinde olup Vasıt'ın 55-60 km (10 fersah) güneyinde yer alır. Ebu'lAbbas Muvaffak burası Tahîysa'ya giden yol üzerinde yer aldığından dolayı uğramış olmalıdır. Hamevî de Vâsıt'ın aşağı kısımlarında bir köy olarak tarif etmesi de gösteriyor ki XIII. Asırda hala ayakta durmaktadır. Bkz. *Mu'cemu'l-Buldân*, V, s. 457.

[615] Taberî, IX, 563; İbnü'l-Esîr VII, 285.

ordusunun bulunduğu Abdesî'ye[616] doğru harekete geçti. En iyi askerlerini ve kahramanlarını seçerek seher vaktinde Zencîlere saldıran Ebu'l-Abbas, aralarında Ebu Lü'lü'nün de bulunduğu çok sayıda Zencî öldürülmüş, diğer komutan Sabit de esir alınmıştı. Bu saldırı sırasında Zencîlerin elinde çok sayıda kadın da kurtarılmış ve Ebu'l-Abbas'ın emriyle hepsi yanına gönderilmişti.[617]

Bu olaydan sonra Ebu'l-Abbas, Zencîlerin bölgedeki ikinci büyük garnizonu olan ve Süleyman b. Musa eş-Şa'rânî'nin komuta ettiği ve kendisi için merkez olarak kullandığı Vâsıt yakınlarındaki bataklığın ortasında Süku'l-hamîs'teki el-Mâni'a'ya yürümek üzere hazırlıklara başlamıştı. Bunun için öncü birliklerin komutanı Nusayr'a istihbarat toplaması ve askerleri savaşa hazırlaması emrini vermişti. Fakat Nusayr Ebu'l'-Abbas'a, Sûku'l-hamîs'e giden nehir yollarının çok dar olduğunu, bundan dolayı kendisinin bu yola girmemesini ve sadece öncü birlikleri göndermesini önerdi. Bunun üzerine Ebu'l-Abbas'ın gemi kaptanı Muhammed b. Şu'ayb, nehrin darlığından dolayı fazla gemi ve savaşçı alınmamasını, en fazla on üç savaşçı köle, on okçu ve üç mızraklı alınmasını söyledi. Bu şekilde Ebu'l-Abbas yola koyulmuş, Nusayr da önden ilerlemekte idi. Müsavir nehri ağzına vardıklarında Ebu'l-Abbas orada beklemeğe koyulmuş, Nusayr da yanına aldığı on beş kadar gemiyle Barâtık ve Rıkk nehrinden ilerlemişti. Bu nehirler eş-Şa'ranî'nin *Süku'l-Hamis*'te "*el-Mâni'a*" diye isimlendirdiği şehre gidiyordu.[618] Nusayr yoluna devam edip gözden kaybolunca birden kıyıdan bir grup Zencî Ebu'l-Abbas'ın üzerine hücuma geçerek onu *el-Mâni'a*'ya giden ırmağa sokmadılar. Burası Mânia'ya iki fersah (12 km) uzaklıktaydı. Zencîler karada, Abbâsî ordusu gemilerde o günün

---

[616] Abdesi, bölgedeki antik şehir Efdasihay'ın Arapçalaşmış halidir. İslam fetihleri sırasında Araplar tarafından tahrip edilen Kesker'e bağlıydı. İslami dönemde etrafının mamur olmasından dolayı ismi devam etmiştir. Hamevî, IV, 77; Muhaddisten Gıyas b. Sehl burada yaşamıştır. Bkz. *Tarihu'l-Vâsıt*, s. 221.

[617] Taberî, IX, 564; İbnü'l-Esîr, VII, 285.

[618] F. Sâmir, s. 129.

öğle vaktine kadar çarpışmalar bütün şiddetiyle devam etmişti. Bu arada Zencîler "Nusayr'ı" yakaladıklarını duyurmuşlardı. Ebu'l-Abbas bu habere çok üzülmüş ve Muhammed b. Şu'ayb'e bu haberin doğru olup olmadığını öğrenmesini için yirmi sandalla Nusayr'ın bulunduğu yere göndermişti. Vardığında Nusayr'ın Zencîlerin şehirlerini ateşe verdiğini ve onlardan bir çok esir aldığını görmüş ve beraber karargaha dönmüşlerdi.[619] Ebu'l-Abbâs Zencîlere bir tuzak hazırlayarak gemilerden birini suda yalnız bırakmış, diğer gemileri de saklamıştı. Bu tek gemiye rastlayan Zencîler onu ele geçirmeyi ümit ederek izlemişler ve nihayet yakalayıp içindeki askerleri ele geçirdikleri bir sırada pusuda bekleyen diğer gemiler Ebu'l-Abbas'ın komutasında birden hücuma geçip Zencîleri mağlup etmişlerdi Zencîlerin geriye çekilmeleri üzerine Ebu'l-Abbas altı kadar kayığı ele geçirmiş, onlar da kaçıp gitmişlerdi.[620]

Ebu'l-Abbas'ın bu mahalli ve kısmi başarılara, bir çok ganimet ve esir alınmasına rağmen, Zencîlere karşı Muvaffak gelinceye kadar (11 Sefer 267-Eylül 880) kesin bir üstünlük sağlanamamıştı.[621]

II) EL-MUVAFFAK'IN ZENCÎLERLE SAVAŞA KATILMASI VE ZENCÎ ŞEHİRLERİNİN DÜŞÜŞÜ

el-Muvaffak, iyi teçhiz edilmiş bir süvari ve piyade alayı oluşturmak ve yönetimdeki diğer meseleleri çözmek için önce oğlunu Zencîler ile savaşmak üzere göndermişti. Zencîler Ebu'l-Abbas'ın bir yıldan daha az bir zaman içindeki başarılı saldırıları karşısında sürekli yenilgiye uğradıklarından, Abbâsî ordusu el-Mania surlarına kadar gelmişti. Bunun üzerine Zencî lideri Ahvaz bölgesinde bulunan Ali b. Ebân el-Mühellebî'ye mektup yazarak Ebu'l-Abbas'ın karşısında daha güçlü bir ordu oluşturmak için orduyla birlikte Süleyman b. Câmi'nin yanına gelmesi ve tek bir kuvvet halinde saldırıya geçmeyi emrediyordu.[622]

Bu haber Muvaffak'a ulaşınca 267 yılının sefer (880 Eylül)

---

[619] Taberî, IX, 565; İbnü'l-Esîr, VII, 286.
[620] Taberî, IX, 566.
[621] F. Sâmir, s. 130.
[622] A. Popoviç, s. 95.

ayının 11'inde Bağdat'ta bütün hazırlıklarını tamamlayarak Zencîlerle savaşmak üzere Vâsıt'a doğru yola koyuldu. Muvaffak harekete geçmeden önce gemiler, sandallar, kayıklar ve büyük gemilerden oluşan kalabalık bir nehir filosu hazırlatmıştı. 3 Rabiülevvel ayında (Ekim 880) Bağdat'tan yola çıkan ordu Medâin, Seyyib, Deyr-i Akûl, Cercerâya, Kunnâ, Cebbul, Sılh üzerinden Vâsıt'a geldi.[623] Muvaffak karargahını Abdullah köyü karşısında Şedidiyye nehri[624] kenarında kurmuş ve oğluna da Umr'daki karargahını Dicle nehrinin doğu tarafında Berdüda nehrinin[625] karşı tarafına taşımasını emretmiş ve ona ordunun öncü birliklerinin komutanlığını vermişti. Ayrıca askerlerin moralini yükseltmek için maaşlarını dağıtan el-Muvaffak, oğluna yanında bulunanlarla birlikte bütün savaş araç ve gereçlerini alıp Musâvir nehrinin ağzına gitmesini emretmiş, kendisi de hemen onun arkasından yola koyulmuştu. Musavir nehri girişine varan el-Muvaffak orada iki gün kadar ikamet etmişti.

a) el-Mâni'a'nın Düşüşü:

Bu iki günden sonra el-Muvaffak, Dicle'nin kollarından Berâtık nehri üzerindeki Zencî komutanının Sûku'l-Hamîste el-Mânia diye isimlendirmiş olduğu şehre yönelmişti. Burası Zencî

---

623 Sayılan bu mekan isimleri Bağdat ile Vâsıt arasında, Dicle nehri üzerindeki büyüklükleri bir birine yakın küçük yerleşim yerleridir. İbn Havkal, bu yerlerin mamur ve bir birine yakın yerler olduğunu, aralarında büyük şehir olmadığını yazar. Bkz. *Sûratu'l-Arz*, s. 245.

624 Abdullah Köyü: Vâsıt'ın yaklaşık 25 km (5 fersah) güneyinde yer alan, çarşısı ve Cuma camii bulunan bir yerdir. Burası Abdullah b. Tahir'e nispet edildiğinden bu adı almıştır. (bkz. Hamevî, IV; 387) Daha önceki ismi ise Sarîfûn idi. İbn Bahşel, *Tarihu Vâsıt*, s. 41. Şedîdiyye nehri ise: Berdûda nehrinden ayrılarak bataklığa dökülen bir nehirdir. İbn Serâbiyyûn, s. 128.

625 Berdûda nehri: Vâsıt'ın 45 km aşağısındaki Rusâfe yakınlarında bulunur. Nehir Şedîdiyye köyünden başlar, bataklığa kadar uzanır. (bkz. İbn Serâbiyyûn, s. 128). Burası Mu'tasım zamanındaki Zutt'ların da yatağı olmuştu. Taberî'nin anlatımından buranın Dicle nehrinin Doğu tarafında yer aldığı ve Havânît bölgesinden ve Şedîdiyye köyü yakınlarından başladığı anlaşılıyor. Taberî, IX, 8; Ayrıca bkz. *Meâlimu'l-Irakı'l-Ümraniyye*, s. 155-156.

komutanı Süleyman b. Musa eş-Şa'rânî tarafından bataklığın ortasındaki Müsâvir ve Berâtık nehirleri arasında kurulmuş olup, etrafı iki fersah (altı mil=6x1830=10980 m.) uzunluğunda oldukça sarp ve müstahkem bir şekilde korunuyordu. Muvaffak şehre 8 Rebiülâhir (16 Kasım 880) günü varmıştı.[626] Musâvir nehrinde gemiler, nehrin kıyısı boyunca da süvariler ilerliyorlardı. Muvaffak el-Mânia şehrine götüren Barâtık nehri boyunca atlıların nehrin her iki tarafından yürümelerini istemiş ve oğlu Ebu'l-Abbas'a da bütün orduyla birlikte emrindeki gemilerle nehirden ilerlemesini emretmişti. Ebu'l-Abbâs babasının bu emrini yerine getirmiş ve Zencîlerle karşılaşıp onlarla şiddetli bir savaşa tutuşmuştu. Bu arada el-Muvaffak da hemen onlara yetişmiş ve nehrin her iki tarafından gelen süvariler de yanlarına varmıştı. Bu durumu gören Zencîler hezimete uğrayıp dağılmışlar, Ebu'l-Abbâs da şehrin surlarına tırmanıp karşısına çıkanları kılıçtan geçirmeye başlamış, bu şekilde askerler bu sarp ve müstahkem şehre girerek halkından çok kimseyi öldürmüş, bir hayli esir almış ve şehirde bulunan her şeyi ele geçirmişlerdi. eş-Şa'ranî yanındakilerle birlikte kaçmış, el-Muvaffak'ın adamları onu el-Bataklığın içlerine kadar kovalamışlardı. Kaçanların çoğu buradaki bataklıklara saplanarak boğulmuş, geri kalanları da kamışlıkların içine saklanmışlardı. Onları takip eden el-Muvaffak'ın askerleri akşam olunca Bermesaver'deki karargahına geri dönmüştür.

el-Mâni'a ele geçirildiğinde Zencîlerin elinde esir olarak bulunan beş bin kadar Müslüman kadın kurtarılmıştı. Ebu'l Ahmed bu kadınların korunmasını emredip onları akrabalarına teslim etmek üzere Vâsıt'a götürülmesini emretmişti. Bunların yanı sıra bir çok Zencî kadın da esir edilmişti. Ertesi gün erkenden şehre giden Ebu'l-Ahmed Muvaffak şehrin tamamen yağmalanmasına izin vermiş, onlar da bulabildikleri her şeyi almışlardı. Daha sonra şehrin surları yıkılmış, etrafındaki hendekler doldurulmuş ve şehirde kalan diğer gemiler de yakılmıştı. Mânia'nın etrafındaki Şa'ranî'nin elindeki köyler, çiftlikler ve bostanlar da ele geçirilerek buralarda bulunan her türlü yiyecek, buğday, arpa, pirinç cinsinden ele geçen bütün

[626] F. Sâmir, 130.

erzaklar satılarak parası askerlere dağıtılmıştır.

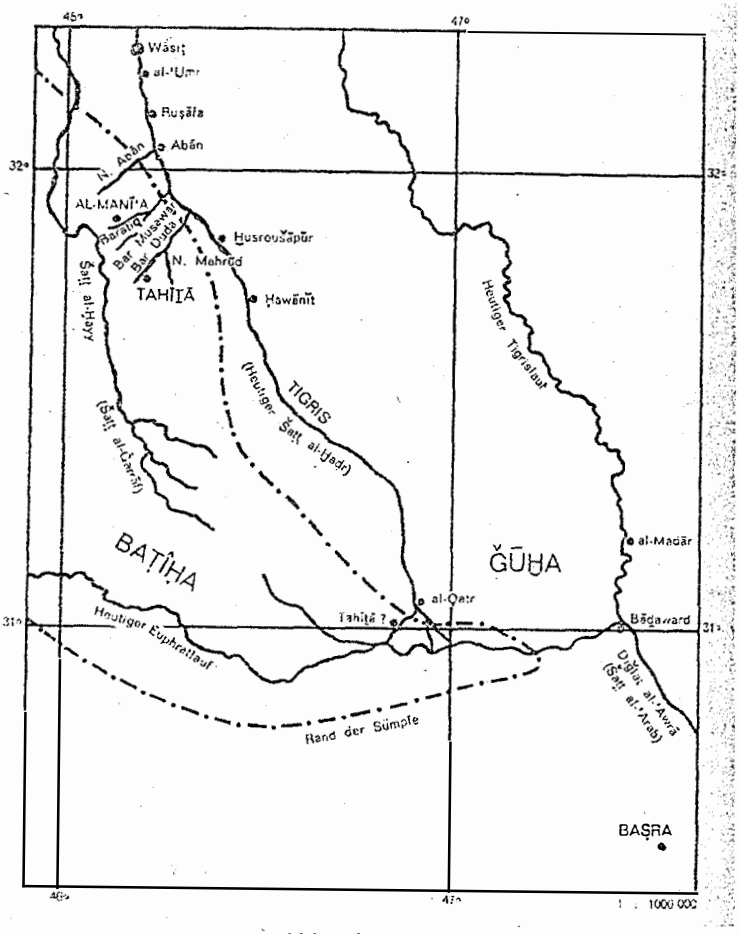
Süleyman mağlup olunca el-Mezâr'a çekilmiş ve oradan Zencî liderine mektup yazıp başına gelenleri bildirmişti. Acı haberi bildiren mektubu alınca Zencî liderinin ne kadar paniklediğine şahit olan birisi (Muhammed b. Hişam Ebî Vâsıla) durumu şöyle anlatır.: "*Mektubu aldığında birisiyle konuşuyordu. Mektubu okur okumaz birden hastalanıp ishale tutulmuş gibi sık sık helaya gitmeye başlamıştı. Sonra "bu büyük bir musibet*" dedi. Ardından Süleyman b. Câmi'a acele olarak yazdığı mektupta eş-Şa'ranî'nin içine düştüğü durumdan kendisini korumasını emrederek uyanık davranmasını istedi.[627]

el-Muvaffak Bermesâvir'deki karargahında Zencîler hakkında bilgi toplamak için iki gün kalmış, bu sırada Süleyman b. Câmi'nin el-Havânit köyünde[628] olduğunu haber almıştı. Bunun üzerine hemen Dicle'nin batı yakasında bulunan Kesker'e geçilmesi emrini verdi. Buğraç et-Türkî komutasında kalabalık bir askeri Bermesaver'deki karargahta bırakırken, Ebu'l-Abbâs'a da elindeki gemi ve kayıklarla gizlice el-Havânit'e giderek Sülayman'ın burada olup olmadığını öğrenmesini emretmişti. Ebu'l-Abbâs oraya vardığında Süleyman'ı bulamamış, ancak buradaki çok miktardaki erzak ve teçhizatı korumaları için yerine bırakmış olduğu iki meşhur Zencî komutan olan Şibl ve Ebu'n-Nida ile karşılaşmıştı. Bu iki komutan Zencî isyanına ilk katılan ve başından beri de isyanın içinde devam eden kimselerdi. Ebu'l-Abbas, Zencî ordusunun bu en dayanıklı ve en seçkin birliğiyle gece yarısına kadar savaşmıştı. Bu çarpışmalar sırasında Zencîlerden birisi Ebu'l-Abbas'a sığınmış, onun vasıtasıyla Süleyman b. Câmi'in el-Mansur'a diye de adlandırdığı Tahîysa'da kendisi için kurduğu şehrinde ikamet ettiğini öğrenmişti.

---

627 Taberî, IX, 569; İbnü'l-Esîr, VII, 288.

628 Havanit: Vâsıt'ın güneyinde Dicle'nin doğu kıyılarında yer alan bir yerleşim yeridir. Vâsıt'tan Basra'ya giden yol üzerinde Nehr-i Bîn ve es-Sîniyye'den sonra gelir. (bkz. İbn Rüstch, s. 182, 185). İbn Hurdazbih (s. 59) ve İbn Serâbiyyûn (s. 118) ise Deyru'l-Ummâl'dan sonra burayı zikrederler. Y. Hamevî buradan hiç bahsetmediğine göre, yaşadığı asırda terk edilmiş olmalıdır.

Bataklık Bölgesi Haritası

Tahîysa Süleyman b. Câmi' tarafından Dicle'den ayrılan üç koldan biri olan el-Münzir nehri üzerinde kurulmuştu[629] Muvaffak el-Mânia'yı aldığında Süleyman, Şibl ve Ebu'n-Nidâ hariç bütün adamları ile buradaki karargahında bulunuyordu. Burası bölgedeki Zencîlerin ikinci büyük ordugahı idi.[630] Muvaffak onların Tahîysa'da olduğu haberini alması üzerine

[629] Safedî, s. 21
[630] F. Sâmir, s. 131.

Abbâsî ordusu derhal Tahîysa'ya karşı harekete geçmişti. Ebu'l-Abbâs iki gün boyunca Berdûda'da savaş aletlerinin yenilenmesi ve onarılması gerektiği için konaklamış, ayrıca başka araç ve gereçler edinip nehir ağızlarını kapatmak üzere tedbirler alarak gerekli araçlar edinmiş, süvarilerin rahatça hareket edebilmesi için ağaçları kestirerek yollar açtırmıştı. Bölgenin tabii şartları ile baş edebilmesi ve ordunun hızlı hareketini sağlamak için Abbâsî ordusuna çok sayıda marangoz, inşaat ustası, mühendis iştirak ediyordu. Bunlar ordunun geçeceği yerlere setler, köprüler ve yollar yaparak yardımcı oluyordu. Bundan dolayı bu yardımcı unsurlar savaşın seyrinde büyük bir rol oynuyorlardı.[631] Muvaffak, ordunun arkasını emniyet altına almak için de Berdûda'daki karargahta Buğrac et-Türkî' komutasında bir birliği, dönüş yolunun güvenliği için de Cu'lân et-Türkî komutasında bir başka birliği arkada bırakmıştı. Bütün bu hazırlıklardan sonra Abbâsî ordusu güvenli bir şekilde Tahîysa'ya doğru saldırıya geçti[632].

b)Tahîysa (el-Mansûra)'nın Düşüşü :

el-Muvaffak gerekli her türlü hazırlıkları tamamladıktan sonra Berdûda'dan Tahîysa'ya doğru 267 yılı 20 Rebiyülahir (28 Kasım 880) günü yola koyulmuştu. Kendisi atlılarıyla birlikte hareket etmiş, gemiler de savaş aletleriyle birlikte nehirden bataklığın içindeki Tahîysa'ya doğru yola çıkmıştı. el-Muvaffak el-Cevziyye köyündeki Behbûz nehri kenarında konaklamış ve bu nehir üzerine bir köprü kurdurmuş, ertesi gün de süvarilerini ve mühimmatını bu köprüden geçirmişti. Ordunun ilerlediği bölge bataklık ve balta girmemiş ormanlıklardan oluştuğundan, askerler çok zor ilerliyor ve ordunun düzenli hareketini temin için de iyi bir haberleşme ağı kurulmuştu. Ayrıca ordunun hızlı ilerlemesi için de yol açmak ve nehirlere set çekmek ve köprü yapmak için orduya çok sayıda mühendis, marangoz ve inşaatçı iştirak ediyordu. Muvaffak da ordunun arkasından nehrin karşı tarafına geçerek bütün komutanlarına Tahîysa'ya doğru hareket emri vermişti.[633]

---

631 F. Sâmir, s. 131.

632 Taberî, IX, 570.

633 T. Nöldeke, *Skect From the East History*, s. 166.

El-Muvaffak'ın ordusu el-Münzir nehri boyundaki bataklık ve kamışlık bölgede ilerleyerek iki günlük zorlu bir yolculuktan sonra Tahîysa'nın iki mil (on iki km) uzağında bir yere karargahını kurmuştu. Bu arada yağmur yağmış ve hava çok soğuk geçtiğinden iki gün boyunca savaşamamışlardı. el-Muvaffak etrafta keşif turu atarken Süleyman'ın adamları ile karşılaşmış ve pusuda bekleyen bu kimseler yerlerden kalabalık kitleler halinde Tahîysa'dan çıkarak el-Muvaffak'ın üzerine saldırmışlardı. Bu çarpışmalar sırasında el-Muvaffak'ın komutan ve kölelerinden Vasîf Alemdar ve Zîrek esir düşmüş, kendisi de savaşa bizzat katılmış, hatta Zencî komutanlarından Ahmed b. Rindî el-Rıyâmî'yi attığı bir okla yaralayarak öldürmüştü[634].

Ertesi gün yani 27 Rebiülahir 267 (5 Aralık 880) cumartesi günü el-Muvaffak askerlerini savaş düzenine sokmuş, onları bölüklere ayırarak arka arkaya sıralamıştı. Süvarileri ve piyadeleri de aynı şekilde savaş düzenine sokmuştu. Bundan sonra Zencî lideri gemi ve kayıkların Süleyman'ın şehri Tahîysa'nın içinden geçen el-Münzir nehrinden harekete geçme emrini vermişti. Ayrıca pusu kurulacak yerlere ve tehlikeli noktalara adamlarını yerleştirdikten sonra kılıcını ve silahlarını kuşanarak oğlu Ebu'l-Abbas'a surlara doğru ilerlemesi emrini vermişti.[635]

Tahîysa'ya vardıklarında Süleyman b. Camî'nin şehrin etrafını saran surların etrafına iç içe beş ayrı daire şeklinde kazdırdığı derin hendeklerle karşılaşmıştı. Bu hendeklerin içini de su ile doldurmuşlardı. Her hendeğin önüne de surlar çektirmişti.[636] Bu surların uzunluğu iki mili (on iki km)

---

[634] Taberî'de bu komutanın adı Ahmed b. Mehdi el-Cubbaî olarak geçerken, (IX, /572) İbnü'l-Esîr'de Ahmed b. Rindî el-Rıyâmî olarak geçmektedir. Ancak İbnü'l-Esîr bu şahsın ismini diğer yerlerde de yanlış vermektedir. Bu durumu dikkate aldığımız da Taberî'nin rivayeti her bakımdan tercihe şayandır. Ayrıca İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Zenci lideri bu komutanının ölümüne çok üzüldüğünden cenazenin tekfin ve defniyle bizzat ilgilenmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, VII, 289.

[635] Taberî, IX, 572; İbnü'l-Esîr, VII, 589.

[636] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s. 41.

buluyordu. Önce askerler bu hendeği geçmekten korkmuşlar, fakat Ebu'l-Abbas adamlarına kendilerini korumalarını söylemiş ve komutanlarına atlarından inerek yaya olarak bu hendeği geçmeleri emrini vermişti. Onlar hendeği geçerken surların üzerinden Abbâsî ordusunu gören Zencîler kaçmağa başlamışlardı. Dışarıda Ebu'l Abbas'a bağlı öncü birlikleri bu hendekleri ve surları aşarak şehre girmeye çalışırken, diğer taraftan el-Muvaffak'a bağlı gemi ve kayıklar, şehrin ortasından geçen nehirden şehrin içerine dalmışlar ve karşılarına çıkan gemi ve kayıkları batırmaya başlamışlardı. Ayrıca şehrin ortasından geçen nehrin her iki tarafında rastladıkları kimselerden bir kısmını öldürmüş, bir kısmını esir almış ve onları şehirden tamamen söküp atıncaya kadar da çarpışmalara devam etmişlerdi. Şehrin meskun yerleri bir fersah kadar (altı km) bir mesafeyi kaplamakta idi.[637]

el-Muvaffak Tahîysa'yı ele geçirdikten sonra şehirdeki zindanlarda bir rivayete göre on bin, bir başka rivayet göre on beş bin esir bulmuşlar ve bunları kurtarmışlardı. Ayrıca Muvaffak bir ay burada kalarak şehrin surlarını yıktırıp hendekleri doldurtmuştu. Abbâsî ordusunun ani saldırıları karşısında Zencî komutanı Süleyman b. Câmi bir grup adamı ile canını zor kurtarmış ve beraberindekilerle Tahîysa şehrinin yakınında bulunan bataklığın ortasındaki kamışlık (*lıavr*)bölgeye kaçmışlardı. Muvaffak bataklığın ortasındaki bu kamışlık bölgeye kaçanlardan getirilen her kimse için mükafat koyunca, askerler yarışırcasına kamışların arasında Zencî avına çıkmışlardı. Buradan getirilecek her kimseye karşı Zencîlere af vaat edildi ve her adam getirildiğinde onu affedip kendi komutanlarının emrine verildi. Ayrıca Süleyman b. Câmi'in yakalanması için Nusayr adlı komutanını gemi ve sandallarla görevlendirerek Dicle'nin son noktalarına kadar bütün Bataklık bölgeyi taramasını ve Zencîleri yakalamasını emretmişti, fakat bir türlü yakalayamamışlardı. Nihayet Muvaffak Tahîysa'dan ayrılırken, Zencîlerden tekrar buraya dönüp sığınanları yakalaması ve bölgenin asayişini temin için Zîrek adlı

[637] Taberî, IX, 573, İbnü'l-Esîr, VII, 590.

komutanını bırakarak buradan ayrılmıştır.[638]

c) Ahvaz'ın Zencîlerden Kurtarılması:

el-Muvaffak, Tahîysa'yı kontrol altına aldıktan sonra Zencîleri oradan kaldırmak ve şehrin emniyetini sağlamak için, Zencî komutanlarından Ali b. Ebân el-Mühellebî'nin kontrolündeki Ahvaz'a doğru yola çıktı.[639] Ahvaz'a giden yol güzergahı tamamen Zencîlerin kontrolündeydi ve aynı zamanda bu bölge bataklıklardan oluştuğundan, Muvaffak yola çıkmadan önce oğlu Ebu'l-Abbas'ı önden göndererek ordunun yol emniyetinin sağlanmasını istedi. Kendisi de Berdûda da birkaç gün kalarak ordusunu tanzim etti, ihtiyaçlarını tamamladı ve gemi ve sandalları tamir etti. el-Muvaffak hemen gemi ve kayıklara seçkin askerleri bindirerek Nusayr ile birlikte Dicletü'l-Avrâ'ya doğru harekete geçti. Düşmanın takip edilmesini ve yakalananların kılıçtan geçirilmesini, Zencîlerin gerekirse Muhtâra'da ikamet etmekte olan Zencî liderinin bulunduğu yere kadar takip edilmesini emretmişti. Nusayr bu emri yerine getirmek üzere yola koyuldu.

el-Muvaffak 267 yılının Cemaziyelahir ayı başlarında (881 Ocak) Vâsıt'dan Ahvaz'a hareket ederek Bazbîn, Cuhâ, Tayyîb, Gargub, Deristan ve es-Sûs'a kadar giderek orada üç gün kaldı.[640] Burada bulunduğu sırada Ahvaz valisi Mesrur el-

---

[638] Taberî Tahîysa'ya anı zamanda el-Mansûra olarak da adlandırmaktadır. Bkz. Taberî, IX, 574; İbnü'l-Esîr, VII, 291. Bunun sebebi Süleyman b. Cami' kendi şehrini Bataklık bölgedeki el-Mansûra kasabasının yakınında yaptığından hem Mansûra hem de Tahîysa demektedir. Hamevî, IV, s. 245.

[639] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 41.

[640] İbn Havkal, Ahvaz ile Irak arasında iki yolun kullanıldığından bahseder. Bulardan biri Basra üzerinden Bağdat'a giderken, ikinci yol ise Vâsıt ile Basra arasında olup, Taberî'nin burada ismini verdiği yerleşim yerlerinden geçer. Ancak burada Vâsıt ile Sus arasında kalan yol üzerindeki yerleşim yerlerinin ismi verilmiştir. Devamında ise Cündişapur, Tüster, Asker-i Mükrem ve Ramehürmüz gibi büyük şehirler dizisi yer alır. İbn Havkal ayrıca Susu ile Tayyib arasında bir de Gargub köyünün ismini zikreder. Bkz. *Suretu'l-Arz*, s. 458. Ayrıca bkz.Mukaddesî, s. 418-421; İstahri, s. 96.; L. Strang, *Buldânu Hilafetiş-Şarkıyye*, s. 281-282.

Hadim askerleri ve komutanları ile birlikte el-Muvaffak'ın huzuruna geldi. Bu hazırlıklardan ve el-Muvaffak'ın Süleyman b. Câmi' ve diğer Zencîlere karşı giriştiği başarılı operasyonlarından sonra Zencî lideri korkuya kapılmış, artık sıranın kendisine gelmekte olduğunu anlamış ve hemen Ahvaz'da 30.000 kişilik bir ordusu olan Ali b. Ebân'a mektup yazarak derhal şehri terk ederek yanında bulunan her türlü yiyecek, davar ve büyük baş hayvanları da yerlerinde bırakıp acilen yanına gelmesini emretmişti. Ali b. Ebân'a bu mektup geldiği sırada, el-Muvaffakın da Ahvaz bölgesine geldiği haberini almıştı. Şehirden ayrılırken yerine katibi Muhammed b. Yahya el-Kernebâî'yi bin kadar adamı ile vekil bırakmasına rağmen bu adam gelişmelerden korktuğundan orada durmamış, Ahvaz ve Cubbâ'nın buğday ve hurmalarının hasat zamanı olmasına rağmen, adamlarını da bırakarak hemen Ali'nin arkasından Muhtâra'ya gitmişti. Diğer taraftan Zencîlerin liderinin Ahvaz ile Fâris arasındaki bölgeyi kontrol eden ve o sırada Feyyûm ve Bâsiyan'da bulunan Behbûz b. Abdulvehhab'a da mektup yazarak acilen yanına çağırmıştı. Behbüz da yanında bulunan her türlü zahire ve malları olduğu gibi bırakıp derhal Muhtâra'ya gitmişti. Bütün bu mallara el koyan el-Muvaffak, Zencî liderine karşı girişeceği savaş için gerekli mal ve erzakı toplamıştı. [641]

Ali b. Ebân ise Ahvaz'dan Muhtâra'ya giderken yol üzerindeki köyleri yağmalamaya başlamışlar, bu yüzden bir çok insan da yerlerini terk etmek zorunda kalmıştı. Ahvaz'da başsız kalan Zencî askerleri ile Tahîysa'dan kaçan Zencîler el-Muvaffak'ın eman ilanını duyunca ondan af dileyerek teslim olmuşlardı. el-Muvaffak'ın yanına gelen Ali b. Ebân'ın adamlarına ikramlarda bulunmuştu. Sonra el-Muvaffak Sus'tan Cündüşapur'a geçmiş ve burada üç gün kalmıştı. Burada askerlerin hayvan yemleri azaldığından Tüster'e giderek ordunun ihtiyacını karşılamak için bölgeden erzak ve vergi toplamıştı. Diğer taraftan Muvaffak'ın gelmesinden korkuya kapılan ve daha önce Zencîlere yılık iki bin dinar haraç ödeyen

[641] Taberî, IX, 575-576; İbnü'l-Esîr, VII, 291.

Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdi'yi[642] yanına çağırarak onu affetmiş ve gelirken erzak ve asker getirmesi istenmişti. Ayrıca Mesrur el-Hâdime de haber göndererek yanındaki askerler ve erzaklar ile Ahvaz'a gelmesi ve Zencîlerle yapılacak savaş için hazırlık yapmasını emretmişti. Muvaffak bölgedeki bütün Abbâsî birliklerini Ahvaz'da toplayarak savaş aletlerinin ve gemilerin tamirini yaptırmış, askerleri ve hayvanları dinlenmiş, nihai hazırlıklarını tamamlamıştı. Ayrıca Ahvaz'da bulunduğu sırada Ahvaz çarşısında ikamet etmekte olan ve Ali b. Ebân el-Mühellebî'den geri kalmış olan bin kadar asker kendinden eman dileyen mektupları ulaşmıştı. Onlara da eman verip orduya dahil edilerek kendilerine erzak tayin edilmişti.[643]

Bundan sonra el-Muvaffak, gemileri birleştirmek suretiyle Düceyl nehri üzerine bir köprü yaptırdı. Bu nehri geçmeden önce oğlu Ebu'l-Abbas'ın Dicletü'l-'Avrâ'dan Basra Fırat'ındaki el-Mübarek nehrine[644] gelmesini istedi. Ayrıca oğlu Harun'a da mektup yazarak bütün askerleri ile birlikte el-Mübarek nehrine gelmesini ve askerlerin burada toplanmasını emretti. Kendisi de Dicle'nin batı yakasındaki Kasru'l-Me'mûn'daki karargahından el-Mübarek nehrine doğru yola çıkarak burada oğulları ile buluştu (Recep 267/Şubat 881). Böylece Zencîlerin toplandığı Muhtâra ve etrafındaki bataklık bölgede yaklaşık dört yıl

---

642 Ahvaz bölgesindeki Saffârî valisi Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdi ile Zencilerin ilişkileri hakkında çalışmamızın bundan öncceki ikinci bölümünde genişçe bilgi verdik. İlgili yere bakınız.

643 Erzakların ve askerlerin Ahvaz'a taşınması sırasında Ahvaz ile Râmehürmüz arasında, Ahvaz'a iki fersah (12 km) uzaklıktaki antik bir yapı olan Erbuk köprüsünün yıkılması, hem nehirden gemilerin geçişini, hem de karadan geçişi engellediğinden erzaklar gecikmiş ve halk da, askerler de yiyecek bulamamıştı. Ancak Muvaffak'ın bizzat ilgilenmesi sonucu köprü kısa zamanda yapılmış ve yol açılmıştı. Bkz. Taberî, IX, 577.

644 İbn Scrâbiyyûn bu nehri Dicletü'l-'Avrâ denilen isyanın çıktığı ve kanallarla örülü bölgedeki Basra'nın büyük nehirleri arasında zikreder ve Basra'nın en yakınındaki Ebi'l-Escd nehrinin yakınında gösterir. Burası Basra ile Ahvaz arasında kalan ve aynı zamanda Basra-Ahvaz yolunun geçtiği bölgede yer alır. Bkz. *Kitâbu'l-Ekâlimü's-Seb'a*, s. 136.

sürecek olan savaş için her iki tarafta mevzilerini almaya başlamıştı.[645]

el-Muvaffak'ın Tahîysa'dan kaçan Zencîlerin peşinden gönderdiği Zîrek ve Nusayr'ın Übülle yakınlarında yakaladıkları Zencîler vasıtasıyla Zencî lideri'nin Muhtâra'da çok sayıda kayık, sandal ve gemiye Zencîleri bindirerek Ebû İsa lakaplı Muhammed b. İbrahim[646] komutasında bir nehir filosunu Dicle'den gelebilecek saldırılara karşı koymak için yola çıkardığını ve kalabalık bir asker topladığı haberini almıştı. Bu birliğin içinde ünlü Zencî komutanlarından Şibl b. Salim ile birlikte özel yetiştirilmiş siyah köleler bulunuyordu. Ayrıca bu Zencî birliklerinin Mer'e nehrinde[647] bulunan Nusayr'ın üzerine hücum etmek istediklerini de öğrenmişti. Bu haberi öğrenen Nusayr hemen Übülle'den ayrılarak el-Mer'e nehri civarında bulunan askerlerinin yanına geri dönmüştü. Zîrek ise başka bir yoldan (*Başku'ş-Şirin*)[648] hareket etmiş ve Zencîlerin Nusayr'ın askerleri üzerine gideceklerini tahmin ederek yoluna başka bir istikamette devam etmişti. Ancak yine yolda Ebu İsa, Muhammed b. İbrahim komutasındaki Zencîlerle karşılaşmış ve savaşa girişerek onları Yezid nehrinde mağlup etmişti. Hatta bu arada, Zencîlerin bir yerde pusu kurduklarını haber alan Zîrek hemen

---

[645] Hatırlanacağı üzere Kasru'l-Me'mun ve Mubareke kanalı Zenci liderinin isyanı başlattığı zaman ilk yerleştiği yerdi. Bu defa aynı yere Muvaffak, Zencileri bastırmak için yerleşiyor.

[646] Bu şahıs Basra'nın Zenciler tarafında tahrip edildiği gün Yesar adında birisi ile onlara katılmış ve Muhtâra şehrinin asayiş sorumlusu (*Şurta*) olmuştu. Mânia şehrinin komutanı Ahmed b. Mehdî el-Cubbâî'nin karizmasının yükseldiği günlerde ise onun sekreterliğini yapmıştı. Cubbâî'nin Tahîysa kuşatması sırasında ölmesi üzerine, çoktandır ulaşmayı umduğu Cubbâî'nin yerine Zenci lideri O'nu komutan tayin ederek askerlerin başına getirmişti. Taberî, IX, 579.

[647] Bu nehir Dicletü'-'Avrâ denilen yerin batısında, Basra'nın doğusunda yer alan, kanal ve bataklıklarla kaplı bölgedeki nehirlerden biridir. Bkz. İbn Serâbiyyûn, s. 135.

[648] İbn Serâbiyyûn bunu da Basra nehirleri arasında üçüncü sırada zikreder. Onun verdiği mesafelere göre Basra'ya 12 fersah (yaklaşık 70 km) uzaklıkta yer almaktadır. Bkz. s. 135.

oraya doğru yola koyulmuş, pusuda gizlenmiş bulunan askerleri yakalayarak bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da esir almıştı. Şibl de bu savaşta canını zor kurtararak kaçmıştı. Zîrek otuz kadar da gemi ve kayık ele geçirmişti. Zencîlerden Ebû Hazma komutasında iki bin kadar asker de teslim olmuştu. Durumu el-Muvaffak'a bildirmişler, o da teslim olanlarla birlikte derhal yanına gelmelerini emretmiş, onlara da önce Dicletü'l-Avrâ'dan Vâsıt'a, sonra da el-Mübârake'ye gitmişlerdi[649]. Anlaşıldığı kadarıyla bu seriyyeler, Basra-Vâsıt ve Ahvaz üçgeninde kalan ve Zencîlerin de merkezi Muhtâra'nın bulunduğu tam bataklığın ortasında dolaşıyorlar. Muvaffak'ın nihai hedefi Muhtâra'ya gitmek ve ondan önce bataklıktaki Zencîleri Muhtâra'da toplamak gibi görünüyor.

d) Zencîlerin Başkenti Muhtâra'da Kuşatılması:

el-Muvaffak, bütün bu hazırlıklardan sonra oğlu Ebu'l-Abbas'a gemi ve sandallarla Ebi'l-Hasîb nehri üzerindeki Muhtâra'nın üzerine gitmesini emretmiş, Ebu'l-Abbas da derhal harekete geçerek ertesi gün onlarla savaşa tutuşmuştu. Çarpışmaların sürdüğü bir sırada Zencî komutanlarından Süleyman b. Câmi'nin emrindeki Müntâb adlı komutan kendine bağlı askerlerle birlikte Ebu'l-Abbas'dan eman dilemişti. Bu olay Zencî komutanlarından ilk çözülme olduğundan, Zencî lideri ve adamlarının moralini sarsmıştı[650]. el-Muvaffak bundan sonra 15 Recep 267 (Şubat 881) tarihli Zencî liderine bir mektup yazıp onu bütün yaptıklarından, döktüğü kanlardan, insanların mahremiyetlerini açığa vurmasından, yıktığı şehirlerden, kadınların ve masum kimselerin namuslarını helal kılmasından, talan ettiği mallardan, peygamberlik iddiasından dolayı Allah'a tevbe etmesini istemiş ve tevbe ettiği takdirde ona eman vereceğini bildirmişti. Zencî lideri mektubu okumuş, ancak cevap vermemişti. el-Muvaffak Zencî liderine yazdığı mektuba cevap almak için beş gün belemiş, cevap alamayınca derhal askerlerini savaş vaziyetine sokmuş, bütün savaş aletlerini onardıktan sonra komutanlarını askerlerinin başına geçirip kuvvetlerini iyice düzenlemiş ve oğlu Ebu'l-Abbas ile birlikte

---

649 Taberî, IX, 579; İbnü'l-Esîr, VII, 292.
650 Taberî, IX, 580.

20 Recep (24 Şubat) günü Zencî liderinin Ebi'l-Hasîb nehrinin kolları üzerinde kurduğu ve "*el-Muhtâra*" diye isimlendirdiği şehre doğru yola koyulmuştu.[651] Burası balta girmemiş sık ormanlıkların ortasında yer alıyordu. Bu ormanı ve kamışları yaran çok sayıda küçük nehir ve kanal mevcuttu.[652] Abbâsî ordusu şehre yaklaşınca çok sağlam surlarla ve hendeklerle çevrili olduğunu, yollarının oldukça sarp hale getirildiğini görmüş, surlar üzerinde kurulu mancınık ve her türlü savaş aletlerini müşahede etmişti.[653] el-Muvaffak şimdiye kadar devlete karşı koymuş hiç kimsenin elinde bu kadar mükemmel savaş aletleri görmemişti. Ayrıca savaşçılarının çok olduğunu görmesine rağmen onları hiç bir zaman gözünde büyütmemişti.[654]

Zencîler el-Muvaffak'ın askerlerini görünce birden bağrışmağa başlamış, seslerinden sanki yer yerinden oynamıştı. el-Muvaffak önce oğlu Ebu'l-Abbas'ın öncü birlikleriyle birlikte şehir suruna kadar sokulup Zencîleri ok yağmuruna tutmalarını emretmişti. Ebu'l-Abbas da ileriye doğru atılarak gemileri şehir surlarının tam kenarına, hatta Zencî liderinin sarayının duvarına kadar yaklaşmışlardı. Sayıları çok kalabalık Zencîler ve onlara tabi askerler Ebu'l-Abbas ve yanındakilere karşı koymuştu. Zencîler oklarla ve mancınıklardan attıkları taşlarla karşılık veriyor, siviller de elleriyle Ebu'l-Abbas'a karşı taş yağdırıyordu. Öyle ki gökte taş ve oklardan başka bir şey yoktu. Ebu'l-Abbas bütün bu çarpışmalarda sonuna kadar direnmiş, Zencîlerin gözünü korkutmuştu. Nihayet el-Muvaffak askerlerini geri çağırmıştı.[655]

Bu arada eman dilemek için Zencîler gruplar halinde Abbâsî ordusuna sığınmaya başlamışlardı. el-Muvaffak bu durumu iyi

---

[651] İbn Serabiyyün, Ebi'l-Hasib nehri ile Übülle arasında beş fersah (s. 136), yani bu günkü hesapla 25- 30 km uzaklıkta bir yerde kurulmuştu. Modern Basra eski Übülle şehrinin yerinde kurulduğundan, Muhtâra bu gün Basra yakınlarında bir mesire yeri olarak kullanılmakta olduğunu öğreniyoruz.

[652] F. Sâmir, s. 157-159.

[653] Safedî, s. 22.

[654] Taberî, IX, 581; İbnü'l-Esîr, VII, 293.

[655] Taberî, IX, 581; İbnü'l-Esîr, VII, 293.

değerlendirmek için kendine sığınan adamlara iyi muamele yapıldığını göstermek için Zencîlerin kendi şehirlerinden görebileceği bir yere götürülmesini emretmişti. Bu durumu gören diğer Zencîler öncekilerin iltifata mazhar olduklarını görünce eman istemek üzere ard arda kopup gelmeğe başlamışlar, gemilerde bulunanlardan bir çok kimse kitleler halinde el-Muvaffak'tan eman dilemişlerdi. Bu durumu gören Zencî lideri derhal bu kayıklarda ve gemilerde bulunanların Ebi'l-Hasîb nehrine geri getirilmelerini ve kaçmamaları için de nehrin çıkışlarının tutulmasını emretmişti. Ayrıca en haşin komutanlarından Behbûz'a gemilerin başına geçmesini emretmiş, o da karşısına çıkan Ebu'l-Abbas ile çarpışmağa başlamıştı. Ebu'l-Abbas'ın emrinde sadece on iki gemi bulunuyordu ve yanında da Zîrek vardı. Ancak bu çarpışmada Behbûz iki yerinden yaralanarak geri çekilmek zorunda kalmış ve canını zor kurtarmış, yanındaki komutanlarından 'Umeyre de öldürülmüştü. Sonunda Ebu'l-Abbas onların bir gemisini ele geçirerek içindekileri öldürmüş ve diğer gemilerdekilerin bir kısmı nehirde boğulmuş, kalanlar ise teslim olmuşlardı. Teslim olan bu kimseler asker defterlerine (*Dîvânü'l-ceyş*) kaydedilerek Ebu'l-Abbas'ın komutasına verilmişler, savaşın daha sonraki aşamasında Zencîlere karşı kullanılmışlardı. Eman vermenin işe yaradığını ve üç yüz bin kişilik Zencî ordusuna karşı elli bin kişiyle[656] mücadele etmenin en akıllı yolunun bu olduğunun farkına varan Abbâsî ordusu komutanları, her ne zaman ve ne surette olursa olsun Zencîlere karşı yürütülen savaşta eman dileyen herkese sonuna kadar olumlu yaklaşmışlardır. Nitekim onların bu siyaseti Zencî ordusunun çözülmesini hızlandırarak daha az insanla sonuca ulaşmada çok etkili olmuştur. Bu

[656] İbn Haldun Muvaffak'ın Muhtâra'yı kuşatmak için eli bin piyade, nehir muharebelerinde kullanılmak üzere 150 savaş gemisi ve bunlarda savaşmak üzere eğitilmiş on bin deniz savaşçısı ile katılmıştı. Ayrıca eyaletlerden sürekli olarak asker, gemi ve erzak geliyordu. Sadece Samarra'dan on bin silahlı asker gelmişti.Bu ilk kuşatma yaklaşık dört ay sürmüştü. Bkz. Abdurrahman ibn Haldun, *el-İber*, (Kahira 1284 h.) II, 20, 21; Ayıca bkz. M. Ammara s. 231.

olaydan bir ay sonra, sadece Ramazan ayı için de Muvaffak'a sığınarak eman dileyen Zencîlerin sayısı beş bin kişiyi bulmuştu.[657]

el-Muvaffak tekrar el-Mübarek'teki karargahına dönmüş ve burada 24 Recep 267/Şubat 881) tarihinde karargahını Dicle'nin doğusundaki Cutta nehrine taşıyarak Şaban ayının ortalarına kadar burada kalmıştı. Nihayet Şaban ayı ortalarında (mart 881 sonu) atlıları ve yayalarını hazırlayıp gemi ve kayıklarını donatarak gönüllülerle birlikte elli bin kişilik bir kuvvetle Zencîlerin başkenti Muhtâra'ya doğru harekete geçmişti. Buna karşın Zencî liderinin emrinde üç yüz bin kadar adam bulunuyordu. Bunların hepsi kılıçla, mızrak, ok ve yayla çarpışan, mancınıklarla taş atan savaşçılardı. En zayıfları ise eliyle bulunduğu yerden taşlarla savaşan ve orduya gözcülük yapan ve çığlık atan kimselerdi. Yanlarında bulunan kadınlar da onlara yardım ediyordu[658].

Muvaffak tarafından Zencî lideri hariç herkese eman verildiği duyuruldu. Bunun için bezler üzerine herkese eman verildiği yazılıp oklarla Zencîlerin içine atıldı. Bunun eseri olarak bir çok kimse eman dileyip el-Muvaffak'ın yanına gitmişti. Ertesi gün de Cutta nehrinden ayrılan el-Muvaffak Muhtâra'nın karşısına karargahını kurmuş, askerlerini ve kumandanlarını harp durumuna sokarak onları tertip etmiş ve her bir askeri birlik için koruyacakları ve savunacakları yerler tespit etmişti (15 Şaban 267-Mart 881). Taberî Abbâsî ordusunun bölgeye dağılımı hakkında ayrıntılı olarak bilgiler verir.[659]

---

[657] Taberî, IX, 588. İbnü'l-Esîr bu rakamı daha erken tarihlerin hilafına elli bin kişi olarak kaydetmiştir. Fakat bu rakam yazarın bir hatası olsa gerekir. Bkz *el-Kâmil*, VII, 596.

[658] Taberî, IX, 584.

[659] Buna göre Nusayr ordunun önünde gemi ve sandalların komutanlığına, Zureyk Ebu'l-Abbas'a bağlı birliklerin öncü askerlerin komutanlığına atanmışlardı. Deyru Câbil'e Muvaffakk'ın iki oğlu, Bahtama nehri üzerine Türk köleler, Hazarlar, Rumlar, Deylemliler, Taberistanlılar Mağribliler ve Zencî isyanına katılmamış Zencîlere komuta eden Raşid, onun az yukarısına Veziri Said b. Mahled köleleri ile yerleşmişti. Musa b. Boğa'nın iki

1-Muvaffakıyye'nin Kuruluşu:

Muvaffak civardaki bütün şehirlere mektuplar yazıp onlara gemi, kayık ve her türlü deniz aracı hazırlamalarını ve bunları yapabildikleri kadar çokça yapmalarını emretmişti. Yardım olarak gelen deniz araçlarıyla, Muvaffak Zencîlere giden bütün yolları tıkamak ve nehirleri tamamen kontrol altına alarak onlara yiyeceklerin ulaşmasını engellemeyi hedefliyordu. Bundan başka el-Muvaffak, Muhtâra'nın karşına bir şehir inşa ettirip ona "el-Muvaffakiyye" adını verdi[660] ve civardaki bütün valilerine mektuplar yazıp oraya çeşitli mallar yiyecek ve zahireler taşımalarını, karadan ve denizden el-Muvaffakiyye'ye ulaştırmalarını istemiş ve iş yapabilecek, işe yarayan kimselerin divanlara yazılmasını da emretmişti. Bu şekilde bir ay kadar beklemeğe koyulan el-Muvaffak'a civar yerlerden bir çok yiyecek ve zahire gelmeye başladı. Özellikle tüccarlar, el-Muvaffakiyye'ye ticari seferler düzenlemeğe başladılar. Abbâsîler ile Zencîler arasındaki denge Abbâsîler lehine değişince, yardımların ve gönüllülerin de sayısı artmıştı[661]. Bunun yanında şehirde çarşılar ve pazarlar kuruldu ve deniz yoluyla buraya gemiler gelip gitmeğe başladı. el-Muvaffak şehirde bir cami inşa ettirip halkın burada namaz kılmalarını sağlamış ve şehir her yönüyle mükemmelleştirilip eski şehirlerin bir çoğunda bulunmayan şeyler buraya getirilmiş; mallar, yiyecek maddeleri ve her türlü eşya el-Muvaffakiyye'ye ulaştırılmıştı. Burada bir darphane kurulmuş ve para basılmış, bu sayede askerlerin maaşları zamanında ödenmişti[662].

Muvaffakıyye'nin kurulmasından iki gün sonra Behbûz b. Abdulvehhâb komutasındaki bir grup Zencî nehri aşarak

---

oğlu Muhammed ve Fazl kendi askerleri ile Bihale nehri üzerine, Musa Dilceveyh ve Buğraç et-Türkî Cutta nehri üzerine yerleştiler. Taberî, IX, 585.

660 *Kitâbu'l-'Uyun ve'l-Hadaik* müellifinin verdiği bilgiye göre burası Zencilerin isyan ettiği ilk günlerde yağmaladıkları Ca'feri'ye köyünün bulunduğu yerde kurulmuştu. Bundan dolayı da "*Ca'feriyyetü'l-Muvaffakiyye*" olarak isimlendirmektedir. Bkz. M. Mechul, *el-'Uyun ve'l-Hadaik fi Alıbari'l-Hakaik*, IV/I, 48.

661 F, Ömer, *et-Tarihu'-İslami*, s. 299.

662 Taberî, IX, 585-586; İbnü'l-Esîr, VII, 295.

Nusayr'ın askerlerinin çevresini yağmalamış, kulübelerini yakmış ve bir kısım adamlarını da öldürmüştü. Bunun üzerine el-Muvaffak Nusayr'a emir vererek oğlu Ebu'l-Abbas ile birlikte Meyân-u Rûzan'daki[663] Zencîlerin üzerine yürümesini emretmişti. O esnada Meyan-u Rûzan'da 4000 kişilik bir Zencî birliğe komuta eden İbrahim b. Cafer el-Hamedânî, 3000 kişilik kuvvetle Kındel'de Muhammed b. Ebân, 1500 kişilik Zencî kuvvetiyle Ebersan'da Duver bulunuyordu. Ebu'l-Abbas bunları mağlup etmiş ve yerlerinden çıkararak mallarına el koymuştur.[664] Ayrıca el-Muvaffak her zaman uyguladığı siyasetine uygun olarak Zencî liderini zayıflatmak için kendisine katılanlara eman veriyor, bol ihsanlarda bulunuyordu. Buna karşın geride kalanlara da erzak, mühimmat getiren yolları keserek ekonomik ambargo uygulamaya devam ediyordu. Böylece Zencîlere giden bütün yollar tutulmuş, Muhtâra'ya giden nehirlerin ağzı kontrol altına alınmıştır. [665]

Bu yılın (267/881) Ramazan ayında (Nisan) Zencîlerin öncü birliği Nusayr'a hücum etmek istemiş, ancak geri püskürtülmüşler ve komutanları Sandal ez-Zencî ele geçirilerek el-Muvaffak'ın huzurunda oklarla öldürülmüştür. Uygulanan iktisadi ablukadan sonra sadece Ramazan ayı içinde *Zencîlerden ve diğerlerinden eman dileyenlerin sayısı elli bin*

---

663 Meyân-ı Rûzân: Basra ile Abadan arasında, Dicle nehrinin Basra körfezine döküldüğü yerde, iki tarafından Dicle suları akan üçgen şeklinde küçük adacıktır. Dicle'nin bir kolundan Bahreyn'e ve Arap yarımadasına, diğer kolundan ise Fâris bölgesine gidilirdi. Hamevî kendi zamanında (VI/XIII. asır) bu ada hurma bahçeleri, mamur köyleri ile zengin bir yer olduğunu haber verir. En önemli özelliği ise denizdeki gemilerin sığınağı ve marinası olmasıydı. Bkz. Y. Hamevî, V, 277.

664 Taberî, IX, 586; İbnü'l-Esîr, VII, 596.

665 Ahvaz'dan Beyan nehri yoluyla gelen bir kervana Zenciler geceleyin kayıklarla saldırmışlar ve kervanı olduğu gibi ele geçirmişti. Bu saldırı el-Muvaffak'a bir hayli dokunmuş, kervanın sahiplerine tazminatlarını ödemiş ve hemen nehirlerin çıkış yerlerine gemilerin sevk edilmesini emrederek Basra körfezi ile karargahlarının bulunduğu yere kadar olan bölge kısmı korumasını istemişti. Bkz. Taberî, IX, 567.

kişiye ulaşmıştı. Eman dileyenler arasında çok sayıda Zencî komutanı ve kahramanı da bulunuyordu. [666]

Durumun gün geçtikçe kötüleştiğini fark eden Zencî lideri Şevval (Mayıs) ayında askerlerinin ileri gelenlerinden, cesurlarından ve kumandanlarından çoğu Zencîlerden oluşan beş bin kadar adamı ve iki yüz kadar komutanı seçip ayırtmış ve başlarına Ali b. Ebân el-Mühellebî'yi tayin ederek Dicle nehrinin doğu yakasındaki hurmalıkların bittiği tuzlu bölgeye (*sebha*) gitmelerini ve el-Muvaffak'ın askerlerine arkadan baskın yapmalarını emretmişti.. Bu arada Zencî kürekçilerinden birisi el-Muvaffak'a iltica edip ondan eman dilemiş ve düzenlenen bu baskını ona haber vermişti. el-Muvaffak bunun üzerine hemen oğlu Ebu'l-Abbas'ı bunlarla çarpışmak üzere göndermiş, çoğunu esir almış, bir çok kimse de suda boğulup gitmiş, bir kısmı öldürülmüş, bazıları da kaçıp kurtulmuştu. Ebu'l-Abbas esirlerin ve öldürülen adamların kellelerinin mancınıklarla Zencî merkezine atılmasını emretmişti. Kellelerin surların üzerinden şehre fırlatılması üzerine, ölü yakınları mateme boğularak ağlayıp sızlanmaya başlamışlardı[667].

Muvaffak'ın nehirde savaşacak yeterli gemisinin olmadığını, mevcutların da Zencîlere yiyecek maddeleri getiren gemileri engellemek için nehir ağızlarına sevk edildiğini fark eden Zencî lideri, hemen büyük gemilerin inşa edilmesini emrederek kısa sürede elli kadar gemi inşa ettirmişti. Bunları kumandanlarından Behbûz, Nasr er-Rumî ve Ahmed ibn ez-Zerencî'yi tayin etmiş, ayrıca bu gemilere okçular ve mızrakçılar yerleştirmişti. Bu durum karşısında el-Muvaffak'ın adamları korkuya kapılmışlar, fakat o sıralarda inşa edilmesini emrettiği gemiler ulaşmış ve onları hemen Zencîlerin bu gelen gemilerini püskürtmek üzere Ebu'l-Abbas komutasında düşman üzerine göndermişti. Mücadele bir süre gemilerle nehir üzerinde devam etmişti. Yiyecekleri kesilen Zencîlerde çözülme başlamıştı. Tam bu sırada Muhtâra'nın surlarını korumakla görevli Zencî komutanlarından Muhammed b. el-Haris el-'Ummî, adamları ile birlikte eman dileyerek teslim olmuştu. el-'Ummî hanımını da

---

[666] Taberî, IX, 588; İbnü'l-Esîr, VII, 296.
[667] Taberî, IX, 589-590.

Zencîlerin şehrinden kurtarmak istemiş, fakat bunu başaramamış; bunun üzerine Zencî lideri el-'Ummî'nin hanımını köle olarak satmıştı[668].

Yiyecek maddelerinin ulaşması tamamen engellenince Zencî lideri en çok güvendiği komutanlarından Şebel ve Ebu el-Bezzi'nin emrine on bin kişilik bir kuvvet vererek el-Batîha'ya doğru göndererek üç ayrı koldan Müslümanlar üzerine saldırmalarını emretmişti. Ancak el-Muvaffak bu harekatı haber almış ve üzerlerine Zîrek'in komutasında bir birlik göndererek İbn Ömer nehri kenarında önlerini kesmiş ve onları kılıçtan geçirmişlerdi. Kurtulanlar ise bataklığa saplanarak boğulmuş, geri kalanlar esir düşmüştü. Bu savaş sırasında Zîrek Zencîlerin dört yüz kadar gemisini ele geçirmiş, batırabildiklerini de batırmıştı.[669]

2-el-Muvaffak'ın Muhtara'yı Kuşatması:

İbn Ömer nehri kıyısında on bin kişilik Zencî ordusunun yok edilmesinden sonra Zencî lideri ve komutanları arasında ciddi bir korku ve endişe başlamıştı. Bundan dolayı Zencîlerin önde gelen kumandanları ve yakın adamları arasında el-Muvaffak'a giderek sığınanların sayısı hızla artmıştı. Bu gelişme karşısında Zencî lideri firarları engellemek için yol başlarına çeşitli bekçiler ve muhafızlar yerleştirmişti. Bu arada Zencî kumandanlarından bir grup el-Muvaffak'a mektup göndererek eman dilemişler ve kendileri de çarpışmalarda yardım etmek üzere el-Muvaffak'tan Zencî liderinin üzerine bir ordu göndermesini, ancak bu şekilde buradan kurtulabileceklerini bildirmişlerdi. Bu haber üzerine el-Muvaffak hemen oğlu Ebu'l-Abbas'a nehrin batı yakasında bulunan Ali b. Ebân'a karşı saldırıya geçmesini emretmiş, Ebu'l-Abbas da hemen yanında bulunan gemilerle birlikte kayıklarını ve nehri geçmek için hazırlanan diğer araçları alıp Ali b. Ebân üzerine yürümüş, iki

---

[668] Bu komutan hanımını kurtarmaya çakışırken, hanımı onlara katılamamış ve Zencilerin elinde kalmıştı. Onlar da bu kadını önce Zenci liderine götürmüşler ve onun emriyle hapse atmışlardı. Daha sonra hapisten çıkarılarak cariye olarak açık artırmayla satmıştı. Taberî, IX, 592-3.

[669] Taberî, IX, 593; İbnü'l-Esîr, VII, 298.

ordu arasında şiddetli bir savaş başlamıştı. Bu arada Zencî lideri Süleyman b. Câmi' komutasında kalabalık bir ordu ile Ali b. Ebân'ı takviye etmişti. Ancak Ebu'l-Abbâs sonunda galip gelmiş ve bu arada eman dileyen kumandanlar da gelip ona katılmışlardır. Bu zaferden sonra Ebu'l-Abbas el-Etrak nehri[670] yakınında gizli geçitlerin bulunduğunu keşfetmiş ve bu geçitlerden şehre girerek Muhtâra'nın surlarına tırmanmışlar ve burçlardaki Zencîleri öldürmüşlerdi. Bu haber duyulunca Zencîler hemen harekete geçmişlerdi. Bunun üzerine Ebu'l-Abbas derhal babasından yardım istemişti. Kısa zamanda kölelerden oluşan bir yardımcı kuvvet Ebu'l-Abbas'ın yanına varmış ve Zencîleri hezimete uğratmışlardı. Ancak Süleyman b. Câmi' onları arkadan kuşatarak kalabalık bir orduyla üzerlerine saldırmıştı. Bu sırada kaçmakta olan Zencîler de tekrar geriye dönmüş, böylece el-Muvaffak'ın kölelerinden çoğu yaralanmış, sancakların çoğu onların eline geçirmişti. Bu olayda elde ettikler zafer, Zencîlerin morali bir hayli yükseltmişti.[671]

Zencîlerin tekrar toparlanmasını önlemek için el-Muvaffak Muhtâra'ya karşı top yekün bir saldırı planladı. Bunun için askere hazırlık yapmaları ve nehri aşabilecekleri bütün araçları, gemileri hazırlamaları emrini verdi. Ordusunu tanzim ettikten sonra 24 Zilhicce 268/26 Ağustos 881) Çarşamba günü dört bir taraftan saldırıya geçti. Böylece el-Muvaffak Zencî liderini, ordusunu şehrin bütün yerlerine dağıtarak gücünün parçalanmasına mecbur etmişti. el-Muvaffak bizzat kendisi de şehrin en müstahkem burcuna karşı saldırıya geçmişti. Zencî lideri de oğlu Enkılay'ı Süleyman b. Câmi', Ali b. Ebân ve diğer ileri gelen komutanlarını çeşitli mancınıklar, harp aletleri ve elindeki bütün silahlarla el-Muvaffak'a karşı koymak üzere

---

[670] *Etrak nehri*: Muhtâra şehrini çevreleyen yüksek surların dışında akan, sığ fakat geniş bir nehirdi. Suyu acı olduğundan askerlerin girmesi de zordu. Nehrin adının Türklere izafe edilmesi, buranın daha önce bir Türk komutan tarafından kazdırıldığını gösterir. Nehir Muhtâra surlarını yalayarak aktığından dolayı, surlara ulaşmak için önce nehri geçmek gerekiyordu. Bu isme başka yerde rastlanılmamaktadır. Bkz. Taberî, IX, 596; İbnü'l-Esîr, VII, 299, 300).

[671] Taberî, IX, 594-5; İbnü'l-Esîr, VII, 299.

gönderdi[672]. Surların üzerine mevzilenmiş Zencîler mancınık ve oklarla Etrak nehrinin geçilmesini ve surlara yanaşılmasını engelliyorlardı. Abbâsî askerleri bu yüzden suya dalmaktan korkuyorlardı. Nihayet el-Muvaffak birden onlara doğru bağırmış ve suyu geçmeleri emrini vermişti. Bunun üzerine askerler nehri geçerlerken Zencîler mancınıklardan üzerlerine taş yağdırıyor ve onlara ok atıyorlardı. Fakat Muvaffak'ın askerleri nehrin karşı tarafına geçerek surun diplerine ulaşmışlardı. Onlarla birlikte surların yıkımı için hazırlanmış olan ameleler de karşı tarafa geçmişlerdi. el-Muvaffak'ın askerleri hemen ellerinde bulunan aletlerle surları yıkmağa ve gedik açmağa başlamışlardı.[673] Bir grup da yanlarında geçirdikleri merdivenlerle surlara tırmanmaya başlamışlardı. el-Muvaffak'ın askerleri surlara tırmanınca, burada kurulu olan mancınıklarla ok atmak için hazırlanmış olan yayları, diğer silahlarla birlikte söküp atmışlardı. Bu arada meydana gelen çatışmalarda her iki taraftan da çok kimse öldürülmüştü.[674]

Bu saldırıda Ebu'l-Abbas da surun bir başka tarafından hücum etmiş, Onun saldırıya geçtiği cephede karşısına Ali b. Ebân çıkmıştı. Ancak Ebu'l-Abbas onu mağlup ederek askerlerinden bir çok kimse öldürülmüş, kendisi de canını zor kurtarabilmişti. Bunun akabinde Ebu'l-Abbas ve adamları surlara kadar sokulmuş, bir gedik açarak oradan içeriye girerek şehrin en ücra köşelerine kadar dağılmışlardı. Fakat içeride onları pusuda bekleyen Süleyman b. Câmi' aniden saldırıya geçerek onları geriye püskürtmüştü.[675] Bu sırada Abbâsî ordusunun yanında getirdiği işçiler surları çeşitli yerlerinden yıkmışlar, ayrıca kısa zamanda surun çevresindeki hendeklerin üzerinde de bir köprü kurmuşlardı. el-Muvaffak'ın askerleri bu köprü üzerinden karşı tarafa geçince, Zencîler gizlendikleri burçlardan kaçmak zorunda kalmışlardı. el-Muvaffak'ın adamları da bunların peşine düşerek yakaladıklarını kılıçtan

---

672 Taberî, IX, 595; İbnü'l-Esîr, VII, 299-300.
673 Nüveyri, XXV, s. 161.
674 Taberî, IX, 596 ; İbnü'l-Esîr, VII, 300.
675 Nüveyrî, XXV, s. 161.

geçirmişler ve İbn Sem'an nehrine[676] ulaşıncaya kadar onları takip etmişlerdi. İbn Sem'an'ın evi el-Muvaffak'ın adamlarının eline geçmiş ve onu ateşe vermişlerdi. Zencîler burada da onlarla çarpışmağa tutuşmuş, fakat yine de tutunamayarak Zencî liderinin köşkünün bulunduğu meydana kadar çekilmişlerdi. Zencî lideri yanında bulunan yakın adamlarıyla birlikte atına binip savaşa çıkmış, ne var ki bu adamları onu yalnız bırakıp geriye çekilmişlerdi. Akşam olunca her iki taraf ta ordusunu geri çekmişti. Ertesi gün bazı Zencî komutanları teslim olmuştu. Fakat aynı günün akşamı şiddetli bir rüzgar esmeğe ve nehrin suyu çekilmeğe (*cezr*) başlamış, gemilerin büyük bir kısmı çamura saplanmıştı. Bunu fırsat bilen Zencîler saldırıya geçerek Ebu'l-Abbâs'ın askerlerinden bir çok kimseyi öldürmüşlerdi[677].

Bu gelişmeler Abbâsî ordusunun moralini bozarken, bir diğer cepheden gelen haberler moralleri yükseltmişti. Zencîlerin bazıları el-Emir nehri kenarında, Kındel ve Abadan'da mağlup olmuşlardı. Bunlara destek veren bedevilerden kalabalık bir grup ise Zilhicce ayının (Temmuz) sonlarında Basra'ya kaçarak el-Muvaffak'tan eman dilemişlerdi. Eman dileyenlerin arasında ünlü Zencî komutanı Reyhan b. Salih el-Mağribi de bulunuyordu. Reyhan'ın teslim olmasından sonra ona bağlı kimseler de gelip teslim olmuşlar, Muvaffak da onları Ebu'l-Abbas'ın komutasına vermişti. Bu olaydan bir ay sonra (Muharrem 268/Ağustos 881) Zencî lideri önde gelen kumandanlarından ve en çok güvendiği şahsiyetlerden Ca'fer b. İbrahim es-Sahan da el-Muvaffak'a gelerek eman dilemişti. Bu olaydan sonra Zencî ileri gelenlerinden bir çok kimse kalabalık kitleler halinde teslim olmuşlardı.[678]

---

[676] Bu nehrin ismi Zenci lideri Ali b. Muhammed'in veziri ve katibi olan, aynı zamanda Taberî'nin Zenc isyanı ile ilgili en önemli ravilerinden biri olan Muhammed İbn Sem'ân'ı çağrıştırmaktadır. Akla ilk gelen bu nehrin Zenciler tarafından kazdırıldığıdır. Planlaması ve yönetimi İbn Sem'ân tarafından yapıldığından bu isim verilmiş olabilir.

[677] Taberî, IX, 597; İbnü'l-Esîr, VII, 301.

[678] Taberî, IX, 598-9; İbnü'l-Esîr, VII, 301.

el-Muvaffak Rabiulâhir (ekim-kasım) ayına kadar savaşmaksızın istihbarat toplamakla meşgul oldu. Rabiulâhir ayının ortalarına doğru ikinci defa Muhtâra'yı kuşattı H. 268 (M. 881-882).[679] Surları yıkmak için her askeri birliğin içinde inşaat ustaları ve marangozlarda bulunuyordu. el-Muvaffak bütün güçlerini surları en kısa zamanda yıkmaya harcamalarını, fakat yıktıktan sonra şehre girmemeleri emrini vermişti. Ayrıca şehrin etrafındaki nehirlere içine okçular bulunan gemiler yerleştirmişlerdi. Hep birlikte sura doğru hücuma geçtikten kısa bir zaman sonra surların bir çok yerinde de büyük gedikler açmışlar, sonra el-Muvaffak'ın askerleri hep birden bu gediklerden şehrin içine dalmışlardı. Fakat Zencî ordusu içeride karşı koymaya çalışmışsa da yenilmişler, bunun üzerine el-Muvaffak'ın askerleri onların peşinden şehrin dört bir yanına dağılmışlardı. Bunlar arasında Musa b. Boğa'nın yeğeni Müflih ve Raşid komutasında elli kişilik Deylemli bir kölemen askeri birlik Zencî liderinin veziri İbn Sem'ân'ın köşküne kadar ilerlemişlerdi. Askerlerin şehre dağıldığı bir sırada sokak savaşı için hazırlanmış olan Zencîler gizlendikleri yerlerden çıkarak Abbâsî ordusunun üzerine saldırıya geçmişlerdir. el-Muvaffak'ın askerleri şehrin sokaklarını ve nereye kaçacaklarını bilemediklerinden Zencîler galip gelmeğe başlamıştı. Abbâsî ordusu ağır kayıplar vererek Dicle nehrine doğru Şattu'l-Arab'a kadar geriye çekilmek zorunda kalmıştı. Sonra toparlanarak Muvaffakıyye'deki karargahlarına dönmüşlerdi. Deylemli elli kişilik birlikten otuzu öldürülmüştü.

el-Muvaffak bu mağlubiyetin kendinden izinsiz şehre girildiğinden kaynakladığını, bunda sonra emirlere uymayanların ağır bir şekilde cezalandırılacağını bildirmiş, askerin moralini yükseltmek için ölenlerin ailelerine de maş bağlanmıştı[680] Ancak esas olarak, rüzgarın ters yönden esmeye başlaması bu yenilgide etkili olmuştu. Rüzgar tersinden

---

[679] El-Muvaffak kendisi Menkey ve İbn Sem'ân nehri tarafından, oğlu Ebu'l-Abbas ise ileri gelen komutanların koruduğu cepheden, veziri Said ise Becrikur tarafından, Mesrur el-Belhî ise Ğarbi nehri tarafından saldırıya geçmişlerdir. Bkz. Taberî, IX, 602.

[680] Taberî, IX, 602; İbnü'l-Esîr, VII, 305-306.

estiğinden nehrin karşı tarafına yardım göndermek imkansız hale gelmişti[681]. Bunu çok iyi bilen Zencî lideri komutanlarına rüzgardan iyi faydalanmalarını emrediyordu.[682]

3-Ekonomik Ambargonun Sertleşmesi ve Bedevilerle İrtibatın Engellenmesi:

Bilindiği gibi Zencî lideri Ali b. Muhammed ilk isyan hazırlıklarına Bahreyn'de başlamış ve burada kaldığı beş yıl içinde bölgenin en savaşçı ve güçlü kabilelerinin desteğini kazanarak bunlardan daha sonraki büyük isyanın beyin takımı olacak isimleri de yetiştirmişti. Bu isimlerin çoğu bedevilerden oluşuyordu. Dolayısıyla isyanın başından beri Zencîler ile Bedeviler arasında daima iyi ilişkiler kurulmuştu. Bu ittifak sayesinde bedeviler yağmalara katılarak ve Zencîlere erzak satarak kazançlı çıkarken, Zencîler de onların askeri gücünden faydalanmışlar ve onlar vasıtasıyla erzaklarını temin etme imkanı bulmuşlardı. Muhtâra'nın hem askeri hem de ekonomik bakımdan kuşatılmasından sonra, Zencîlere Bedeviler tarafından sağlanan yiyecek ikmalini durdurmanın da zamanı gelmişti. Daha önce Zencîler Basra'yı tahrip ettiklerinde Zencî lideri burada Ahmed b. Musa b. Saîd el-Gallus adında eski bir dostunu bırakmıştı. Bu şahıs gerek bedeviler vasıtasıyla, gerekse tüccarlar vasıtasıyla fırsat buldukça Zencîlere mal ve erzak gönderiyordu. Abbâsî ordusu Tahîysa'yı ele geçirdiğinde bu şahsı da esir almıştı . Ancak Zencî lideri onun yerine yeğeni Malik b. Bişrân'ı tayin etmişti. Muvaffak, Basra Fırat'ı bölgesine gelince, Malik'in de başına bir şey gelir endişesiyle Malik'in yerinden ayrılarak Dinarî nehrine gitmesini ve burada balık avlayarak ve temin ettiği yiyecekleri çölden gelen bedeviler vasıtasıyla kendisine ulaştırmasını emretmişti. Emre uygun bir şekilde bu şahıs Bataklık bölgesindeki Bismi köylülerinden Reyyan ve Halil isminde insanları kiralayarak yakaladıkları balıkları oldukça dar su kanallarından geçen küçük kayıklarla (*Zevârik*) Zencîlere ulaştırıyorlardı. Ayrıca çölden gelen bedeviler de diğer yiyecekleri sağlıyorlardı. Zencîler ile bedeviler arasındaki bu hat Ali b. Ömer en-Nekkâb

---

[681] F. Sâmir, s. 137.

[682] İbnü'l-Esîr, VII, 314

adında bir köylü tarafından Muvaffak'a haber verildi. Bunun üzerine Zîrek komutasında bir birlik gönderildi ve Zencîlere buğday götürmekte olan bir bedevi kervanı yakalandı. Bunun üzerine 268/881 yılında Ebu'l-Abbas, Emir, Yehûda ve Feyyaz nehri civarında bulunan Bedevilere karşı harekete geçerek bir kısmını öldürmüş, geri kalanlarını da esir alarak ellerindeki buğday ve diğer mallara el koymuştu. Yakalanan bedevilerin birer elleri kesilerek salıverilmişti. Onlar da Zencî liderinin yanına gitmişler, bunu gören Malik b. Bişrân el-Gallus korkusundan kaçarak Muvaffak'a teslim olmuştu. Bu defa Zencî lideri onun yerine Ahmet b. Cüneyt adında birisini görevlendirerek bataklıktan balık temin etmeye devam etmişti. Bu haberi alan Muvaffak Tirmizan adında bir komutanın emrinde bir asker göndererek Zencîlerin bataklıktan balık temin ettikleri bu yolu da kapatmıştır. Ayrıca Ebu'l-Abbas Basra'ya bir askeri birlik göndererek buradaki bedevilerin Zencîlere erzak götürmelerini engellemişti. Onlar da emre uygun olarak Basra'ya gelmişler ve Zencîlere hurma götürmekte olan bedevileri engellemişlerdir.[683]

Zencîlerle işbirliği yapan bir diğer operasyon da Beni Temim bedevilerine karşı yapılmıştır. Bilindiği gibi başından beri Benî Temim bedevileri Zencîlerle işbirliği içinde olmuşlar, hatta ünlü Basra katliamını beraber yapmışlardı. Muhtâra'nın kuşatması sırasında da bazı Benî Temim bedevilerinin Emîr nehrinin uç kısmına yerleşerek gelip geçen gemilerden aldıkları ile kendi temin ettikleri yiyecekleri kara yoluyla Muhtâra'ya götürdükleri haberi gelince, el-Muvaffak hemen Ruşeyk komutasında bir seriyyeyi onların üzerine gönderdi. Ruşeyk, onlara İshakî nehri[684] civarında rastlayarak pek çoğunu öldürdü, geri kalanları da esir ederek Muvaffak'ın bulunduğu karargaha gönderdi. Ele geçirilen bu bedeviler Muhtâra'dan erzak temin etmek amacıyla çıkan tüccarlardan oluşuyordu. Çarpışma sırasında çok sayıda deve, katır ve eşeğe yüklenmiş halde

---

[683] Taberî, IX, 604-605.

[684] İshâkî nehri; Tikrit şehrinin biraz aşağısında Dicle'nin batı yakasından ayrılarak bahçelerden ve köyler arasından geçerek tekrar Dicle'ye dökülür. Bkz. ibn Serabiyyûn, s. 127.

yiyecek de ele geçirilmişti. Esir alınan tüccarlar burada idam edilmişler, mallarına da el konulmuştu. Bunlardan birisinin ise elleri ve ayakları kesilerek Muhtâra'ya ibret için atılmıştı. Bu olaydan sonra eman dileyerek teslim olanların sayısının arttığı haber verilir. Teslim olan bu şahıslar, Ruşeyk'in komutasına veriliyordu. Sayıları o kadar çoktu ki, eman dileyenlerle kısa zaman sonra en çok asker onun komutasında birikmişti.[685]

Bundan sonra Muhtâra'nın etrafındaki Kındel, Duba ve Mesîhi nehirlerinin çıkışları da Ruşeyk komutasında beş bin kişilik bir askeri birlik ile tutularak sıkı bir şekilde kontrol altına alınmış, böylece uzun süre dışarı ile olan bütün irtibatları kesilmişti[686]. Zencîlerin karadan ve denizden gelen yiyecek yollarının tamamen kesilmesi, onlara ağır bir darbe olmuş ve gıdasızlıktan zayıf düşmüşlerdi. Öyle ki bir Zencî askerinin kendisine verilecek bir parça ekmek karşılığında teslim olduğu aktarılır.[687]

Yiyecek sıkıntısı had safhaya varınca Zencîler şehirden ayrılarak çevre köylere dağılmışlar, hatta uzaktaki nehirlere dalıp yiyecek bulma telaşına düşmüşlerdi. el-Muvaffak bu durumu öğrenince siyahi kölelerinden ve bölgeyi iyi bilenlerden bir askeri birliği etrafa dağılanları yakalayarak teslim olmaya ikna etmek üzere bölgeye göndermişti. Onlar da kabul edenleri alıp getirmişler, etmeyenleri de öldürmüşlerdi. Kuşatma uzadıkça Zencî ordusundaki çözülme artıyordu. Gün geçmiyordu ki Zencîlerden bir grup teslim olmasın, ya da esir alınıp getirilmesin. el-Muvaffak'a gelip sığınanların sayısı artınca aralarında güçlü kuvvetli olanları kendi siyahi kölelerinden oluşan birliklere katmış; zayıf, yaşlı ve yaralı olanlar ise tedavi edilerek elbise verildikten sonra, el- Muvaffak'tan gördükleri iyilikleri anlatmaları ve onlara ne kadar güzel davrandığını herkese aktararak kendi lehine propaganda yapmaları için tekrar Zencîlerin arasına bırakılmışlardı.[688]

Muvaffak'ın ekonomik kuşatması sırasında Abbasî ordusuna

---

[685] Taberî, IX, 607.
[686] F. Sâmir, s.135.
[687] Taberî, IX, 606.
[688] Taberî, IX, 608.

karşı başarılı saldırılar düzenleyen Behbûz b. Abdulvehhab, zaman zaman Muhtâra'nın etrafındaki nehirden geçen gemilere saldırarak mallarını ele geçiriyordu. Ayrıca Muhtâra'dan Dicle'ye çıkan dar ve küçük kanallardan küçük gemilerle gizlice çıkarak el-Muvaffak'ın askerlerine karşı hücuma geçiyor, onlara ağır kayıplar verdiriyordu. Muvaffak'ın askerlerinden ele geçirdiği bir gemiye Muvaffak'ın bayrağını asarak Übülle, Şîrin Nehri, ve Deyr nehri üzerinde konuşlanmış Abbâsî nehir birliklerini vurmuş, onlara ağır kayıplar vermişti. Bu saldırıları sırasında ele geçirebileceğine kanaat getirdiği gemiler üzerine hücum ediyor ve bu şekilde bir çok mal ele geçiriyordu. Bunun üzerine Muvaffak Behbûz'un kullandığı bütün nehirlerin çıkışlarını tutturmuştu. Fakat Behbûz yine bir hile yaparak gemisine Muvaffak'ın bayrağını asmış ve Abbâsî ordusunun gafletinden faydalanarak Übülle ve Yehûda nehrine kadar giderek burada nehrin ağzını tutan askerleri kılıçtan geçirmişti. Buradan ele geçirdiği altı gemiyle birlikte hiçbir şey olmamış gibi aynı yoldan geri dönebilmişti. Behbûz'un bu yaptıkları üzerine Muvaffak hemen oğlu Ebu'l-Abbas'ı onun yakalanması ve ele geçirilmesi için ordunun en seçkin askerlerinden oluşan bir birliğin başında üzerine gönderir. Ebu'l-Abbas Behbûz'u el-Mutavvi'a denilen yerde sıkıştırır. Tam bu sırada cezr olayından dolayı deniz suyu çekilince Behbûz'un gemileri çamura saplanır. Bunun üzerine yanındaki askerlerinin çoğu öldürülür, fakat kendisi kurtulmayı başarır.

Uzun süre yiyecek gelmediğinden Zencîler erzak bulmak amacıyla tekrar çevre köylere ve nehirlere hurma toplamak ve balık tutmak için dağılır. Bunun üzerine Ebu'l-Abbas özel birliklerle bölgeye giderek dağılan bu Zencîlerin tekrar geri dönmelerini engellemek ister. Ebu'l-Abbas'ın bu hareketini haber alan Zencî lideri hemen Behbûz'u onun üzerine gönderir. Ebu'l-Abbas'a ait tek başına seyretmekte olan bir kayığa doğru hücuma geçtiğinde kayıktaki Ebu'l-Abbas'ın siyahi kölelerinden birisi Behbûz'u karnından yaralamış ve suyun içine düşmüştü. Ancak adamları onu hemen sudan çıkarıp kendi karargahlarına doğru götürürlerken yolda ölmüştü. Zencîlerin böylesi zor günlerinde Behbûz'un ölümü büyük bir kayıp olmuştur. Bunun çok iyi farkında olan Zencî lideri onun kaybından dolayı

kederlere boğulmuştu. [689]

Ancak İslam Tarihi kaynakları Zencî liderinin mala düşkünlüğünü ve güvenilmezliğini vurgulamak için Behbûz'un mallarına el koyduğunu, varislerini de bu malları ele geçirmek için hapse attırdığını anlatırlar. Öyle ki Zencî lideri Onun hazinelerini bulabilmek için evini yıktırdığı ve fakat bulamadığı rivayet edilir. Gerçekten Behbûz'un iki yüz bin dinarın yanı sıra büyük miktarda mücevherat ve altın ve gümüşten oluşan zengin bir miras bıraktığı aktarılır. Muhtemelen bu mallar Uzak Doğu ticareti sayesinde büyük bir zenginlik içinde yüzen Basra, Übülle, Abadan ve Ahvaz'ın ve daha sonraki tarihlerde Dicle ve Fırat nehri üzerinde seyahat eden gemilerin yağması ile ele geçirilmiş olmalıdır. Zencî liderinin bu tavrı Behbûz'un askerlerini ve yakınlarını çok üzdüğünden toplu halde Muvaffak'a katılmışlardı. [690]

Daha önce de tecrübe edildiği gibi el-Muvaffak rüzgarın şiddetlendiği zamanlarda Muhtâra'nın bulunduğu nehrin karşı tarafına geçmek zorlaşıyordu. Bir defasında el-Muvaffak'ın kumandanlarından birisi karşı taraftayken şiddetli bir rüzgar esmiş ve onları Zencîlere doğru sürüklemişti. Onlar da bunu fırsat bilerek üzerine hücum ederek mağlup etmişler, bir çok kimseyi de öldürmüşlerdi. Bu çarpışmalar sırasında rüzgardan dolayı Abbâsî ordusu karşı tarafa geçerek yardım edememişti[691]. Bundan dolayı bu gibi durumları tekrar yaşamamak ve gerek ilticaları kolaylaştırmak, gerek gece karanlığında Zencîlerin saldırısını engellemek için nehrin batı yakasındaki sık hurmalıkları kestirerek geniş bir alan açılıp etrafına hendek ve barikatlar yaptırmıştı. Zencî lideri, el-Muvaffak'ın kendilerine yakın bir yere gelip karargahını kurduğunu görünce bunun kendileri için ne kadar tehlikeli olduğunu sezmiş ve el-Muvaffak'ın bu tedbirini bozmak için hemen karşı saldırıya geçmişti[692]. Bu çarpışmalar sırasında el-Muvaffak gördü ki Zencîler sık ağaçlarla kaplı bu bölgenin giriş

---

[689] Taberî, IX, 609-611; İbnü'l-Esîr, VII, 307.
[690] Taberî, IX, 614-615.
[691] İbnü'l-Esîr, VII, 314.
[692] Taberî IX, 615; İbnü'l-Esîr, VII, 313.

çıkışlarını, tuzaklarını, çok iyi biliyor ve her an şehirden çıkarak baskın yapabilirler. Bunun için karargahını nehrin batı yakasına taşımaktan vazgeçerek bütün gücünü şehrin surlarını yıkarak ele geçirmeye vermişti. Bunun için askerlerin geçeceği yolları ve geçitleri genişletmeğe teksif etmişti. Ancak savaş ağır kayıplarla günlerce sürmüştü[693].

e)Muhtâra'nın Düşüşü

1-Muhtâra'nın Batı Yakasına Giriş:

Kuşatmalar sırasında Zencîler sürekli olarak Mengi adı verilen köprüden geçerek el-Muvaffak'ın askerlerini arkadan vuruyorlardı. Bunun için el-Muvaffak bu iki köprüyü ele geçirmenin yollarını arıyordu. Nihayet onların bir gaflet anını yakalayarak hemen adamlarıyla buraya saldırmışlar, Ebu'n-Nidâ komutasında beş yüz kişilik bir askerle karşı koyan Zencîleri mağlup ederek köprüyü yıkmışlardı. Bu arada bütün gücüyle şehre hücum eden el-Muvaffak surlarda açtıkları gediklerden şehre girmeye başlamışlardı. Şehre giren el-Muvaffak'ın askerleri önce Zencî liderinin veziri ve katibi İbn Sem'an'ın ve komutan Süleyman b. Câmi'in evleri ile şehirdeki "el-Meymûne" diye adlandırılan çarşıyı tamamen yağmalamışlardı. Ayrıca Zencîlerin önde gelen komutanlarından el-Cubbâî'nin de evini yakıp orayı da yağmalamışlar ve Zencî liderinin bu evde sakladığı bütün hazinelerini ele geçirmişlerdi. Hatta şehirdeki merkez câmiye yaklaşmış ve yıkmak istemişler, ancak onu koruyan Zencîler şiddetle müdafaaya geçince oraya ulaşamamışlardı. Câminin bu şekilde şiddetle savunulduğunu gören el-Muvaffak, oğlu Ebu'l-Abbas'ı oraya doğru sevk etmiş, O da en yakın ve cesur adamlarıyla birlikte yanına işçileri de alıp oraya yürümüş ve merdivenler kurarak camiyi yıkmağa başlamışlardı. Sonun da câmideki minberi alıp el-Muvaffak'a götürmeyi başarmışlardı. câminin yıkılmasından sonra, el-Muvaffak adamlarını surun geri kalan kısımlarını yıkmak için geri çekmişti. Bu yağmalar sırasında Zencî liderinin divanları ve hazineleri ele geçmişti[694].

Bu çarpışmalarda Zencîler büyük bir sadakat ve azimle

---

693 Taberî, IX, 616.

694 Taberî, IX, 617-619; İbnü'l-Esîr, VII, 315.

savaşmışlardı. Onlardan birisi yaralandığı veya öldürüldüğünde Zencîler onu hemen alıp götürüyorlar, yerine bir diğerini geçiriyorlardı. el-Muvaffak'ın tam bir zafer elde edeceği bir sırada birden göğsüne bir ok saplanmış ve yaralanmıştı. Daha sonra öğrenildi ki bu ok Zencî reisinin emrinde çalışan ve adı "Kırtas" olan bir Rum asker tarafından atılmıştı 25 Cemâziyel evvel 269 (21 Aralık 881). Ancak el-Muvaffak orduda bir panik yaşanmaması için durumu gizlemiş ve savaşa devam etmişti. Fakat yarası azmış ve ölümünden bile endişeye duyulmaya başlanmıştı. Hatta ordunun komutanları başında toplanarak kendisini Bağdat'a gö dererek bir başkasının orduya komuta etmesini teklif etmişlerdi. Bunun üzerine Muhtâra'ya çekilerek bir aydan fazla bir zaman savaşa ara verilmiş ve Muvaffak'ın iyileşmesi beklenmişti (Şaban 269- Şubat 882).[695]

el-Muvaffak'ın iyileşmesi için bekledikleri bir ay içinde Zencîler şehirlerinin surlarının yıkılan yerlerini tekrar onarmışlardı. Kuşatma tekrar bu surların yıkılmasıyla başlamıştı. Savaş daha çok Mengi nehri üzerinde devam ediyordu. Bu yüzden de Zencîler bütün güçlerini bu tarafa teksif etmişlerdi. Bunu fark eden Muvaffak hemen Ebi'l-Hasîb nehri tarafından hücuma geçerek surlara tırmanmışlar ve yıkmaya başlamışlardı. Hemen arkasından askerler de surlara tırmanınca nehirde muazzam çarpışmalar başlamıştı. Bu kargaşa içinde el-Muvaffak'ın adamları Zencî reisinin köşklerinden birisini ateşe vermeyi başarmışlar ve köşkte bulunan malları yağmaladıktan sonra, içerde tutulan esir kadınları çıkarmışlardı. Şehrin bu şekilde kuşatıldığını gören Zencî lideri, komutanlarından Ali b. Ebân'ın tavsiyesi ile iç surların etrafına çukurlar kazdırmış, kurak yerlerde nehir suları akıtarak çamur haline gelmesini sağlamıştı. Bu şekilde Abbâsî ordusunun ilerleyişini durdurmak istiyordu. Abbâsî ordusu açılan çukurlar ve çamur ile uğraşırken, Zencîler de kendilerini toparlama fırsatı bulmuşlardı. Ordular bir birine bu kadar çok yaklaştığından çarpışmalar sırasında her iki taraf da ağır kayıplar veriyordu. Bazen günde iki bin kişiden fazla asker öldüğü oluyordu. Zencî liderinin evinin bulunduğu yere hücum etmişler, ancak ev bir

[695] Taberî, IX, 619; İbnü'l-Esîr, VII, 315.

kale gibi müstahkem bir şekilde korunduğundan başarı sağlanamıyordu.[696] Evin damına yerleşen askerler gemilere sürekli ok atılıyor, mancınıklardan taşlar yağdırıyorlar, ayrıca yaklaşanların üzerine erimiş kurşun döküyorlardı. Buna karşılık el-Muvaffak gemilerin yanmasını önlemek için üstünü kalaslarla kapatıp bu kalasların üzerine kireç çektirmiş ve ateşin yakmayacağı maddelerle sıvatmıştı. Ayrıca neftçilerden bir grup da bunlara yardım ediyordu[697].

Bu arada Zencî liderinin en yakınında yer alan veziri ve katibi Muhammed b. Sem'an, Ali b. Muhammed'in çoluk çocuğunu ve mallarını bırakarak kaçmayı düşünmeye başladığını öğrenince, yanından kaçarak el-Muvaffak'a teslim olmuştu. Taberî onun ağzından bu isyanın Zencî cephesine ait çok kıymetli bilgiler aktarmaktadır. Ayrıca kuşatma sırasında Nehir donanmasına komuta eden Ebu Hazma en-Nusayr, denizde med olayından dolayı suların yükselmesi üzerine Ebi'l-Hasîb nehrinde sürüklenirken durumu fark eden Zencîler tarafından kuşatılmıştı. Bu defa Zencîler ile Nusayr'ın askerleri arasında suda bir savaş başlamıştı. Zencîler daha iyi yüzdüklerinden ve daha çevik hareket ettiklerinden Abbâsî askerlerinin çoğunu öldürmüşler, bir çoğu da boğulmuştu. Esir düşeceğini anlayan Nusayr kurtulmak için suya dalmış, fakat o da boğulmuştu[698].

el-Muvaffak Zencî liderinin evine çok yakın olan Muhammed b. el-Kernebâî'nin evine yürümek üzere oğlu Ebu'l-Abbas'ı görevlendirdi. Ebu'l-Abbas da komutanların kendi dertlerine düşeceği hesabıyla Muhammed b. el-Kernabâî ve yakınındaki diğer Zencî kumandanlarının evlerini yakmakla işe başlamıştı. Diğer taraftan üzerleri camız derisi ve kireçle

---

696 F. Sâmir, s. 157.

697 Taberî, IX, 622-623; İbnü'l-Esîr, VII, 317. Faysal Sâmir, Abbâsî ordusunun kullandığı bu neftlerin, İslam-Bizans savaşlarında Bizans'ın kullandığı ve İslam ordularını durdurduğu "Grek ateşi" oldu sanılıyor. (bkz. İbn Asem el-Kûfî, *Kitabu'l-Fütûh*, (I-VIII), thk. A. Vahhab Buhari, Haydarabad-ty, VII, s. 167 vd.) olduğunu savunur. Bkz. *Sevratü'z-Zenc*, s. 156-157.

698 Taberî, IX, 626-627. İbnü'l-Esîr, VII, 319.

kapatılan gemidekiler de işe yaramış ve Zencî liderinin evini ateşe vermeyi başarmışlardı. Yangın her tarafı sarmadan köşke giren askerler bol miktarda altın, gümüş, kıymetli taşlar ve mallar ele geçirmişlerdi. Yangın gittikçe yayılmış ve her tarafı sarmıştı. Bu durum karşısında Zencî lideri arkasına bile bakmadan, bütün mallarını ve zahireleri terk ederek kaçmıştı. Abbâsî ordusu ise geride bıraktığı ve köleleştirdiği hanımlarını kurtarmıştı. Askerler diğer evleri ve oğlu Enkılay'ın evini de ateşe vererek Muhtâra'nın batı yakasını küle çevirmişlerdi[699].

Bu arada bir grup Zencî savaşmaya devam ediyordu. Bunlar arasında en çok karşı koyanlardan birisi de Süleyman b. Câmi' idi. Ancak el-Muvaffak'ın kurmuş olduğu bir pusuya düşmüş ve ayağından yaralanarak ateşin üzerine düşmüştü. Adamları onu ateşin içinden yaralı olarak alıp götürmüşlerdi. Bu arada el-Muvaffak hastalanmış ve Şaban ve Ramazan ayları ile Şevval'in bir kısmında hasta kalmış ve bu müddet içinde Zencîlerle çarpışmaları durdurmuştu. Ancak iyileşince tekrar savaş hazırlıklarına başlanmıştı.

el-Muvaffak'ın hastalığı sırada Zencî lideri de yıkılan köprüyü yeni baştan tahkim etmiş ve neftçilerin ateşiyle yanmaması için de saç levhalarla kaplatmış, demirlerle desteklemiş ve gemilerin geçmesini engelleyecek ve suyun akışını azaltacak barikatlar inşa ettirmişti. el-Muvaffak iyileştikten sonra tekrar çarpışmalar bu köprünün etrafında başlamış; Ebi'l-Hasîb nehrinin Doğu ve Batı taraflarına birlikler sevk etmiş ve bunların yanına marangoz ve ameleler de vererek yeni tahkim edilen köprüyü ve önünde kurulan barikatların yıkılmasını emretmişti. Ayrıca şeker kamışlarıyla doldurulmuş ve üzeri petrolle sıvalı gemilerin köprünün altına kadar ilerleyerek ateşe verilmesini emretmişti. Bu operasyon yapılırken Zencîleri meşgul etmek amacıyla üzerlerine birkaç yönden askeri birlikler sevk edilmişti (10 Şevval 269-22 Şubat 883)[700].

Bizzat el-Muvaffak'ın komutasında köprüye doğru hücuma geçen Abbâsî ordusuna karşı, Zencî birliklerine Zencî liderinin oğlu Enkılay, en kıdemli ve kariyerli komutanlarından Ali b.

---

[699] Taberî, IX, 625; İbnü'l-Esîr, VII, 318.

[700] Taberî, IX, 628-629. İbnü'l-Esîr, VII, 319.

Ebân ve Süleyman b. Câmi' komuta ediyordu. Bu durum köprünün ve onun Zencîler için ne denli hayati olduğunu göstermektedir. Her iki ordu da nehir üzerindeki köprünün etrafında karşılaşarak şiddetli çarpışmalar başlamış ve o gün ikindiye kadar savaş köprü çevresinde sürmüştü. Nihayet el-Muvaffak'ın köleleri Zencîleri püskürterek marangozların köprüye ulaşmalarını sağlamışlar, marangozlar da kısa zamanda köprüyü yıkmıştı. Ancak demirden ve saçtan yerleştirilen levhaları sökmeleri zaman almıştı. Bunun üzerine içleri kamışlarla doldurulup üzerine petrol dökülen gemiler köprünün altına getirilip ateşe verilmiş, böylece köprü yanmış, marangozlar da bu saç ve demirleri rahatlıkla sökebilmişlerdi. Bundan sonra daha içerde devam etmiş ve bir sonraki köprüye kadar bir çok Zencî öldürülmüştü. Havanın kararması üzerine Muvaffakıyye'ye geri dönmüşlerdi. [701]

Bu arada el-Muvaffak Abbasi hakimiyeti altındaki bütün şehirlere mektuplar yazıp minberlerde Zencî liderinin aleyhinde beddua, iyilik yapanın mükafatını Allah'ın vermesi için de dua etmelerini istemişti. Ertesi gün son derece güç aşılabilen ve gemilerin geçmesini engelleyen iki kale burcu daha tahrip edilmişti. Taştan yapılmış olan bu iki burç gemiler girdikten sonra çıkmalarını engellemek için inşa edilmişti. el-Muvaffak bu iki burcu yıkınca nehre giriş-çıkışlar da kolaylaşmıştı.

Bu olaydan sonra Zencî lideri Ebi'l-Hasîb nehrinin aşağı kısımlarınki Garbi nehri ile Cuveykur arasında kalan yerde geniş hendekler kazdırmış, yollarda büyük çukurlar açtırmış ve bu şekilde en yakın adamlarının evlerinin bulunduğu bölgeyi özel bir koruma altına alarak onları müstahkem hale getirmişti.[702] Ayrıca şehrin batı tarafında en cesur ve seçkin askerlerini bırakmıştı. Bunun üzerine el-Muvaffak nehrin batı tarafında kalan diğer surların da yıkılmasına karar vermiş ve uzun çarpışmalardan sonra yıkılabilmişti. Bu arada Zencî lideri de nehrin doğu tarafına geçmişti.[703]

---

[701] Taberî, IX, 630.
[702] F. Sâmir, 159.
[703] Taberî, IX, 634.

2-Zencî Liderinin Şehrin Doğu Tarafına Kaçışı:

Şehri bütünüyle yakılıp yıkılan Zencî lideri, bu defa karargahını, ailesinden kalanları nehrin doğu yakasına taşımıştı. Bu arada "el-Hüseyn" adı verdiği bir çarşıyı da kurmuştu. Ancak durum gün geçtikçe kötüleşiyor, yiyecek sıkıntısı baş gösterdiğinden herkeste bir panik başlamıştı[704]. Çünkü Zencî liderinin kendisinin, adamlarının ve yakınlarının bulunduğu Ebi'l-Hasîb nehrinin doğu tarafına mal ve erzak ulaştırmak daha da güçleşmişti. Bu yüzden bir rıtl buğday ekmeğinin fiyatı 10 dirheme ulaşmış, bundan dolayı arpa ekmeği ve diğer hububattan yapılmış ekmekleri yemeğe başlamışlardı. Açlık o düzeye ulaşmıştı ki kişi baş başa kaldığında birinin diğerini yemeğe başladığı, güçlünün zayıfı yemeye kalkıştığı, hatta evlatlarını bile kesip yeyen insanlar olduğu rivayet edilir. Gücünün zayıfladığını artık etrafındakiler de anlamıştı. [705]

el-Muvaffak şehrin doğu tarafını ele geçirmek için askerlerine emir verdi. Ancak Zencî lideri buraya Zencîlerin en dayanıklı askerlerini yerleştirmiş, kaldığı evin üzerine de çeşitli mancınıklar ve taş atma aletleri koymuştu. el-Muvaffak Zencî liderinin bulunduğu yeri keşfedince oğlu Ebu'l-Abbas'a bağlı askerler ile birlikte hücuma geçmiş ve evinin yakınına kadar sokulmuşlardı. Ancak surların son derece yüksek olmasından dolayı eve bir türlü tırmanamamışlar, en yüksek merdivenler

---

[704] Zenci lideri burada, çocukları ve yakınları ile birlikte, dış piyasadan erzak temini ve alış-veriş yapması için görevlendirdiği Ahmet b. Musa el-Gallus'un evine yerleşmişti. Taberî, IX, 631; İbnü'l-Esîr, VII, 321.

[705] Taberî, IX, 631. Bu rivayetler Abbasi saray çevresine yakın tarihçiler tarafından yazıldığından, İsyancıları vahşi ve insanlık dışı kimseler olarak göstermek ve savaşın meşruiyetinin pekiştirmek kaygıları gütmesi kaçınılmazdır. Bundan dolayı bu türden insan hayalini bile zorlayan rivayetleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Nitekim bu rivayetin son cümlesinde geçen ;" *bunu yapanları Zenci lideri ayıplamıyor, sadece hapis cezası veriyordu*" ifadesi de bu rivayetlerin abartılı olduğu hissini güçlendirmektedir. Ayrıca Taberî Zenci cephesiyle ilgili bilgileri aktarırken râvileri özenle zikrederken, bu tür olaylarda "*anlatıldığına göre*" gibi anonim kaynaklara gönderme yapmaktadır.

dahi tepeye çıkmaya yeterli olmamıştı. Yalnız el-Muvaffak'ın adamlarından bir grup yanlarındaki aletlerle surların üzerinde dikili bulunan Zencîlere ait bayrak ve sancakları aşağıya düşürmeyi başarmışlardı. Bu olay üzerine Zencîler tamamen yenildiklerini düşünerek kaçmaya başlamışlardı. Bu şekilde el-Muvaffak'ın askerleri Zencî liderinin bulunduğu evin surlarına tırmanmış, neftçiler de evi ateşe vererek bütün mancınık ve diğer savaş aletlerini yakmışlardı. Evin içinde bulunan bütün eşyalar da bu arada yağmalanmıştı. Yangın yakındaki evlere de sıçrayınca, buralardaki mallara da el koymuşlar ve evlerin içinde bulunan Müslüman kadınları da kurtararak el-Muvaffakiyye'ye taşımışlardı. Bu yenilgiden sonra başta Zencî liderinin yakın adamları olmak üzere bir çok kimse eman dilemişti. Bu eman dileyenlerden bir grup Zencîlere ait köprüye bitişik bir yerde "*el-Mübâreke*" adlı çarşının yakılması halinde, ellerinde başka hiç bir çarşı kalmayacağından tüccarların burayı terk edeceklerini anlatmışlardı. Daha önce Zencîlere erzak getiren büyük tüccarlar buradan kaçmayı başarmışlardı. Bu bilgi üzerine el-Muvaffak derhal "*el-Mübâreke*" çarşısının yakılmasını emretmiş ve çarşının iki tarafının kuşatılmasını istemişti. Gerçekten de çarşının iki tarafına varan askerler burada Zencîlerle karşılaşmış ve şiddetli bir savaş başlamıştı. Çarşının bir ucuna varmayı başaran el-Muvaffak'ın adamları hemen burayı ateşe vermişler, hızla yayılan yangın kısa zamanda bütün çarşıyı yakmıştı. Yangına aldırış etmeyen Zencî askerleri ölümüne savaşmaya devam ediyorlardı. Hatta yangından çöken çarşının altında kalanlar bile olmuştu. Çarpışmalar başlamadan önce buraya mal getiren tüccarlar bütün mallarını şehrin yukarı kısmına taşımışlardı.[706]

Bu çarpışmalardan sonra el-Muvaffak yörenin tabii yapısının son derece zor olduğunu ve burada yuvalanan çok sayıda Zencî askerinin bulunduğunu anlamış, bundan dolayı da bir süre savaşa ara vermişti. Onları buradan çıkarmadan karşı tarafa geçemeyeceğini anlamış ve bir çok savaş alet ve edevatları hazırlatmıştı. Buna karşılık Zencî lideri de Ali b. Ebân el-Mühellebî ile Süleyman b. Câmi'i askerleriyle birlikte karşı

[706] Taberî, IX, 632-633; İbnü'l-Esîr, VII, 321-322.

saldırıya geçerek Abbasî ordusunu püskürtmüşlerdi. Bu saldırılar sırasında el-Muvaffak'ın adamlarından bir hayli kimse öldürülmüştü. el-Muvaffak bu olaydan sonra, buraya tamamen hakim olmasının ancak Zencîlere birkaç cepheden saldırmakla mümkün olacağını anlamıştı. Bu düşüncesini uygulamaya koymak için askerlerini çeşitli yerlere sevk etmiş, nehrin batı tarafına da kendisi geçmiş ve çarpışmalar başlamıştı. el-Muvaffak'ın karşısında mağlup olan Zencîler, kalelerini bırakarak kaçmışlardı. Böylece el-Muvaffak'ın askerleri buradaki surları yıkmış, içindeki malları ele geçirmiş, buldukları adamları esir alınış ve bir çok kimseyi de öldürmüşlerdi. Ayrıca burçlarda tutulan kadın ve çocuklar da kurtarılmışlardı[707].

el-Muvaffak, nehrin iki yakasını bir birine bağlayan ikinci köprüyü de ateşe vermek için gemilerle nehre dalıp kıyıdaki evleri ateşe vermeye çalışıyordu. Ayrıca savaşın daha rahat yapılabilmesi için yolların genişletilmesini ve savaşa hazır hale getirilmesini emretmişti. Arkasından Zencîlerin nehrin iki yakası arasında gelip gitmelerini engellemek için Ebi'l-Hasîb nehri üzerindeki birinci köprünün de sökülmesini uygun görmüştü. Nehir üzerindeki köprüler hem Zencîlerin iki tarafa gidip gelmelerini, hem de Abbâsî ordusuna ait gemilerin buraya girmelerini engelliyordu. Bu köprüler öylesine sağlam yapılmıştı ki bir türlü yıkılamıyordu. Ayrıca bu köprünün önüne demirden kalın zincirler çekilmişti.[708] Bunun için daha önce yapıldığı gibi büyük bir geminin içine kamış doldurulmuş ve bu kamışlar neftlenerek köprünün altına sürülmek suretiyle ateşe verilmek istenmişti. Ne var ki Zencîlerin zamanında müdahalesiyle ateş söndürülmüş ve köprünün yanması önlenmişti.[709] Zencîler köprünün hayati önemini bildiklerinden, köprüleri ölümüne savunuyorlardı. Bunun üzerine el-Muvaffak köprüyü yıkmak için hemen adamlarını hazırlayarak neftçiler, ameleler ve aletleriyle birlikte nehrin iki yakasından harekete geçmişti. Askerler, köprüyü, korumakla görevli bulunan Süleyman b. Câmi' ve reislerinin oğlu Enkılay'ı püskürterek

---

[707] Taberî, IX, 635; İbnü'l-Esîr, VII, 323.
[708] F. Sâmir, 162.
[709] Taberî, IX, 636.

köprüyü yakmayı başarmışlardı. Köprünün yanmasından sonra karşı tarafa geçen Abbâsî ordusu buradaki Zencîlere ait tersaneyi, gemileri, sandalları ve savaş aletlerini de yaktılar. Böylece Zencîlere ait nehir donanması tamamen imha edilmiş oldu. Ayrıca bu kısımda bulunan hapishaneye ulaşarak buradaki mahpusları serbest bıraktılar. Öte yandan Zencî liderinin en eski yandaşlarından olan Muslih'in nehrin doğu tarafındaki evini ele geçiren askerler, burayı yağmaladıktan ve hanım ve çocuklarını esir aldıktan sonra ateşe verdiler.[710]

Bu arada Zencî lideri şehrin doğu tarafına giderek batı tarafını tamamen boşaltmıştı. Böylece Abbâsî ordusu nehrin batı yakasına tamamen hakim oldu (Şevval 269/Nisan 883). Zencî ordusu kılıçlarını dahi alamadan kaçmak zorunda kalmış, batı yakasında kalanlar yüzerek doğu tarafına geçmeye çalışırken pek çoğu boğulmuştu. el-Muvaffak'ın askerleri şehrin her iki tarafındaki evleri, köşkleri, çarşı ve pazarları ve içinde bulunan her şeyi ateşe vermişler, buradaki hapishanenin kapısı sökülerek içindeki sayılmayacak kadar çok tutuklu, kadın ve çocuğu serbest bırakmışlardı. Arkasından Zencî liderinin oturduğu eve girmişler, burayı da ateşe vermişlerdi. Bütün bu mağlubiyetler neticesinde Zencî lideri mallarını ve çoluk çocuğunu bırakarak kaçıp gitmişti. Ayrıca Ebi'l-Hasîb nehrinde bulunan bütün gemiler Dicle nehrine sevk edilmiş, bu gemilerde büyük miktarlarda ganimet ele geçirilmişti.[711]

Bu olaydan sonra Zencî ordusunun içindeki herkeste en üst düzeyinde dahi bir çözülme başlar. Zencîlerin ileri gelen kumandanlarından birisi yanına Muhtâra kadısı ve batı yakasındaki mescidin minberiyle birlikte gelip el-Muvaffak'a sığınmış ve ondan eman dilemişti.Kendisi ile birlikte on bin süvari ve piyade de teslim olmuştu.[712] Bunlar arasında Zencî liderinin kendi oğlu Enkılay da eman dilemeye niyetlenmiş, ancak babasının kınaması üzerine vazgeçtiği aktarılır.[713] Fakat

---

[710] Taberî, IX, 636-637.

[711] Taberî, IX, 640-641; İbnü'l-Esîr, VII, 326.

[712] Taberî, IX, s. 638.

[713] Enkılay teslim olmak için bir mektup yazarak bazı şartlar koşmuştu. el-Muvaffak da bu şartların hepsini kabul etmişti.

en kıdemli komutanlarından Süleyman b. Musa eş-Şa'ranî'nin, ardından da Şibl b. Sâlim'in teslim olmasını engelleyememişti[714]. Hatta Şibl teslim olduktan sonra el-Muvaffak'a Zencî ordusunu çökertmek için çok yerinde taktikler verdiğinden Zencîlerden oluşan bir birliğin başında Zencîlere karşı gönderilmiş, onların saklandıkları yerleri ve taktiklerini iyi bildiklerinden oldukça başarılı bir operasyon gerçekleştirmişti. Bu olay Zencîlerin korkusunu artırmış ve uykularını bütünüyle kaçırmaya yetmişti.[715]

el-Muvaffak, nehrin doğu yakasına sıkıştırdığı Zencîlere nihai darbeyi vurmak için askerleri buranın zor şartlarına uyum sağlamaları için eğitmiş ve şehrin giriş çıkışlarını, dar geçitlerinin iyice öğretmeye çalışmıştı. Nihâi saldırıya geçmek için genişletilmiş bir toplantı yaptı. Bu toplantıya Zencîlerden eman dileyerek gelen komutanlar da katılmıştı. el-Muvaffak özellikle bunların Zencîlerin karargahına giden yolları daha iyi bildiklerini, şehrin giriş çıkışlarını ve dar geçitlerini yalnız onların bilebileceklerini söyleyerek öncelikle bu konularda şehre girmek için kendilerinin daha çok gayret sarf etmesini söylemişti. el-Muvaffak'ın bu konuşmasından sonra onlar da ne gerekirse yapacaklarını bildirmişlerdi. Bu konuda gayret ve samimiyetlerini ve sadakatlerini göstermek için Zencîlerden teslim olan herkesi tek bir cephede toplamasını ve bu şekilde düşman üzerine sevk etmesini istemişlerdi. el-Muvaffak, asker sayısının çokluğunu dikkate alarak Dicle'de ve el-Batîha bölgesindeki bütün gemileri toplamalarını emretmişti. Böylece saldırıya geçmeden önce doğrudan hazineden maaş alan on binin üzerinde bir denizci gücü oluşturmuştu. Diğer askerlerin

---

Ancak babasının baskısıyla teslim olmaktan vazgeçmiştir. Taberî, IX, 642.

[714] Muvaffak herkese eman vermesine rağmen Sülayman b. Câmi'nin emen isteğini, daha önceleri Basra, Vâsıt ve diğer yerlerdeki yaptığı şenaatten dolayı önce reddetmişti. Ancak araya giren bazı kimseler, Süleyman vahşileşeceği ve kötülük yapacağı uyarısında bulununca, eman isteği kabul edilmiş ve bir sandal göndererek alınıp getirilmişti. Onunla birlikte çok sayıda isyancı da teslim olmuştu. Bkz. Taberî, IX, 642.

[715] Taberî, IX, 643-644; İbnü'l-Esîr, VII, 327.

idaresinde olan ve yiyecek maddelerini taşıyan gemiler ve kumandanların kullandığı kayıklar ve küçük harp gemileri bu sayının dışında idi.[716]

Hazırlıklar tamamlanınca saldırıya geçmeden önce saldırı planını görüşmek üzere oğlu Ebu'l-Abbas'ı ve diğer komutanları çağırarak önce Zencî liderinin bulunduğu yere saldırmaları emrini vermişti (8 Zilkade 269 (19 Mayıs 883). Bu işle görevlendirilen Ebu'l-Abbas yaklaşık sekiz bin askerleriyle, kölesi Râşid ise yirmi bin askeriyle Zencî liderinin evine doğru hücuma geçmişti.[717]el-Muvaffak kendisi de yüz elli parçadan meydana gelen donanma ve on bin süvari ile nehre açılmış, diğer köle ve askerleri de nehrin iki tarafından kendisine refakat ediyordu. Gemilerin taşıdığı askerlerin dışında sadece on bin kayıkçı bulunuyordu.[718] Bu ordudaki birliklerin birine de Şibl komuta ediyordu. Yaklaşık elli bin kişiyle karadan ve nehirden saldırıya geçen el-Muvaffak'ın ordusu[719] ile karşılaşan Zencîler arasında şiddetli bir çarpışma başlamış ve her iki taraf da ağır kayıplar vermişti. Sonunda Zencîler hezimete uğramışlardı. el-Muvaffak daha önceki uygulamalarından farklı olarak bu çarpışmalarda ele geçirilen esirlerin derhal idam ettirmişti. Bizzat kendisi emrindeki bir birlik ile Zencî liderinin gizlendiği eve doğru hücuma geçmişti. Bütün tedbirlerine ve iyi müdafaasına rağmen yenilgiye uğrayıp geri çekilen Zencî liderinin evi el-Muvaffak'ın askerlerinin eline geçmişti. Evde, Zencî liderine ait yüz kadar çoluk ve kadın ile eşyaları ele geçirilmişti. Zencî lideri geride yirmiye yakın kız ve oğlan çocuğu bırakarak el-Mühellebî'nin evine doğru kaçmıştı. el-Muvaffak da bu çocukları Bağdat'a göndermişti.[720]

---

716 Taberî, IX, 643-644; İbnü'l-Esîr, VII, 329.

717 Taberî, IX, 646.

718 Taberî, IX, 645.

719 İbn Ebi'l-Hadîd, Muvaffak'ın Ebi'l-Hasîb nehrinin doğu tarafına elli bin kişilik bir orduyla girdiğini yazar. Zencilerin bu kadar kalabalık bir orduya karşı koyabilmeleri, hala kalabalık sayıda askerinin ve gücünün olduğunu gösterir. Bkz. *Şerhu Nehcu'l-Belağa*, VIII, 206.

720 Taberî, IX, 646-648; İbn Ebi'l-Hadîd Zenci liderinin kadın ve çocuklarının Bağdat'a değil, Muvaffakıyye'ye gönderildiğini yazar.

3- Zencî Liderinin Öldürülmesi :

Muvaffak nihai taarruza geçmeden evvel bütün eyaletlere mektup göndererek dua ve yardım istemişti. Bu çağrı üzerine Samarra'dan Said b. Mahled 10000 süvari ile birlikte yardıma gelmişti (2 Zilhicce 269-Temmuz 883).[721] Bu çağrıya daha büyük bir cevapta Rakka'da bulunan Tolunoğlu devletine bağlı olan Lülü'den geldi. Emrindeki Ferğanalı, Türk, Rum ve Siyahi askerlerden oluşan ve Tolunoğullarının en seçkin askerlerinin bulunduğu kalabalık bir orduyla yardıma geldi (3 Muharrem 270/Ağustos 883)[722]. Bahreyn'den iki bin kişilik bir süvari birliği Zencî liderinin kabilesi Abdulkays'dan biri liderliğinde, Fâris'ten bin kişilik bir gönüllü grubu Ebu Selem adlı biri liderliğinde, Ahvaz'ın 'İzeç valisi Ahmed b. Dinar bir grup adamıyla savaşmak için gelmişti.[723]

Bu yardımların beklendiği iki aylık savaşsız dönemde Zencî lideri de boş durmayarak Ebi'l-Hasîb nehri üzerinde bazı kapaklar yaparak, sandalların ve kayıkların girmesini ve suyun bu kapakların arkasında biriktirerek gemilerin nehirde hareket etmesini engellemeyi hedefliyordu. Nitekim savaş tekrar başladığında en büyük engeli bu kapaklar oluşmuştu. Zencîlerin elinde nehrin batı tarafında sadece ekip biçtikleri bahçeler, bazı kaleleri ve köprüleri ile bunları koruyacak kadar bir grup asker kalmıştı. Ebu'l-Abbas adamları ile bu bölgeye bir saldırı düzenlediler, fakat Zencî komutanlarından Zîrek Abbâsî

Muhtemelen önce Muvaffakiyye'ye sonra da Bağdat'a götürülmüşlerdi. Bkz.İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 206.

721 Gelen bu askerler savaşa sürülmeden önce belli bir süre eğitilmişlerdi. Bkz. Taberî, IX, 649.

722 Lülü'nün ordusunun sayısı verilmez, ancak Muvaffak'ın yanına ulaştıktan sonra kendisine ve yüz elli komutanına hilat giydirdiği dikkate alınırsa, bu ordunun da on beş bin kişiden az olmadığı anlaşılır. Lülü'nün bu savaşa katılışı ve hazırlanışı hakkında geniş bilgi için Bkz. Taberî, IX, 650-651.

723 Taberî, IX, 654; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 207. Bu yardımlar Zencilerin sıkıştırıldığı ve zayıfladığı bir dönemde delmişti. Bunlar askeri olmak tan ziyade siyasi amaçlı olsa gerekir. Bu kimseler, savaşın en zorlu zamanlarında niye bu yardımı yapmadılar? diye sormadan edemiyor.

ordusunun geçeceği yerlerde pusu kurmuştu. Ruşeyk de Abbâsî ordusuna arkadan saldıracak şekilde mevzilenmişti. Ebu'l-Abbas Zîrek ile Rüşeyk'ın arasına girince planları bozulmuş ve çoğu kılıçtan geçirilmişti. [724]

el-Muvaffak bu setlerin çevresindeki çarpışmaları bitirdikten sonra Zencî liderini yakalamak için derhal nehirde rahatça yüzebilecek gemileri onarmalarını, gerekli savaş araçlarını hazırlamalarını emretti. Zencî lideri her şeyini geride bırakarak Ali b. Ebân'ın kalesine sığındığından[725] ve direnişin merkezi burası haline geldiğinden, Ebu'l-Abbas, buraya doğru hücuma geçmek istedi.[726] Diğer bütün askerlerini de şehrin dört bir tarafından hücuma geçmek üzere tanzim etti. Ayrıca Zencîlerden kendisine sığınanların hepsini Şibl'in komutasına vermişti. Bütün bu hazırlıkları tamamladıktan sonra yüksek bir yere kurmuş olduğu siyah bayrağı sallandığı ve herkesin işitebileceği bir borunun ötmesiyle herkesin aynı anda hücuma geçmeleri emrini vermişti. el-Muvaffak, 27 Muharrem 270/ 6 Ağustos 883 Pazartesi günü siyah bayrağın sallanması ve borunun çalınması ile bütün ordular dört bir taraftan, karadan ve sudan şehre doğru hücuma başladılar. Kısa zaman sonra Abbâsî ordusu karşısında tutunamayan Zencîler kaçmağa başladılar. El-Muvaffak'ın adamları da onları takip ederek yakaladıklarını ya öldürüyor, ya da esir alıyorlardı. el-Muvaffak'ın askerleri Muhtâra'nın dört bir yanına dağılarak çok sayıda kimseyi öldürmüşlerdi. Bunların dışında bir çoğu da nehirde boğulmuşlardı. el-Muvaffak bu şekilde bütün şehre hakim olmuştu. Ayrıca o güne kadar Zencîlerin elinde esir olarak bulunan bütün erkek, kadın ve çocuklar kurtarılmıştı. Diğer taraftan Ali b. Ebân el-Mühellebî ve kardeşleri Halil ve Ahmed, çoluk çocuklarıyla birlikte ele geçirilmiş ve hepsi Muvaffakiyye'ye götürülmüşlerdi.

Bu ağır hezimet üzerine Zencî lideri, oğlu Enkılay ve kumandanlarından Süleyman b. Câmi' ile birlikte diğer ileri gelen adamlarını da alıp yenildikleri takdirde sığınmak için

---

[724] Taberî, IX, 650-652.
[725] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 206.
[726] F. Sâmir, s. 143.

daha evvel hazırladığı es-Süfyânî ırmağı sahiline kaçmıştı. Burası son derece sık ağaçlık ve kamışlıklardan oluşan bir yer olduğundan gizlenmesi kolay, ulaşması zor bir yerdi. Askerler şehri yağmalamakla ve etrafı yıkıp yakmakla meşgulken, el-Muvaffak vakit kaybetmeden yanında Lü'lü ve seçkin adamlarından oluşan bir grup askerle es-Süfyânî ırmağına yönelmişti. Bu sırada ordu ganimetlerle el-Muvaffakiyye'ye geriye dönmüşlerdi. el-Muvaffak ise es-Süfyânî ırmağını aşarak el-Karirî nehrine varmıştı.[727] Lü'lü de adamlarıyla onu izlemişler ve birlikte Zencî lideri ile adamlarına saldırıya geçmişler, onları hezimete uğrattıktan sonra Lü'lü' tek başına bazı adamlarıyla birlikte onları takibe başlamışlardı. Ancak akşamın yaklaşması üzerine el-Muvaffak Lü'lü'e geri dönmesini emrederek Muhtâra'ya dönmüşlerdi. [728]

Muvaffak'ın ordusunun Muhtâra'dan ayrılmasından sonra Zencî lideri adamlarıyla tekrar şehre gelmişti. Ancak Abbâsî ordusunun süvari ve piyade birlikleri bunlara saldırınca, arkalarına bile bakmadan kaçmışlardı. Zencî lideri de muhafızlarından ve diğer komutanlarından ayrı düşmüşlerdi. Abbâsî ordusu bölgeyi tamamen kontrolüne aldığından nereye gitseler karşılarına çıkmış ve bir çok askeri esir almışlardı.[729]

Bu birkaç günlük arada el-Muvaffak, askerlerin teçhizatlarını karşılaması için cuma gününe kadar hazırlık yapmalarını, cumartesi sabahı erkenden Zencî liderine karşı harekete geçeceklerini bildirmişti. Cuma gecesi oğlu Ebu'l-Abbas'ı, Zencî liderinin sığındığı Asker-i Reyhan diye bilinen Süfyânî nehri kıyısındaki bölgeye gönderdi.[730] Diğer komutanlarını da Zencî liderinin bulunduğu yerin karşısında, Dicle nehrinin doğu yakasında gecelemek üzere gönderdi. Muvaffak bizzat kendisi cuma günü ve cumartesi gecesi boyunca bütün askerlerini tek tek kontrol ederek her bir

---

[727] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 208.

[728] Taberî, IX, 656-657; İbnü'l-Esîr, VII, 338-339.

[729] Taberî, IX, 659. İbnü'l-Esîr, VII, 339-340.

[730] Burası Emir nehri ile Ebi'l-Hasib nehrinin buluştuğu iki nehir arasında bir yerdeydi. Ağaçlık ve kamışlıklarla kaplı olduğun saklanmak için ideal bir yerdi. Bkz. Taberî, IX, 658.

komutana nerede duracağını ve nasıl hareket edeceğini anlatmış ve nereye doğru yöneleceğine dair direktifler vermişti. 2 Safer (11 Ağustos) Cumartesi sabah erkenden harekete geçen el-Muvaffak, önce gemilere Zencîlerin bulunduğu bölgeye doğru yol almaları emrini vererek yola çıktı.[731]

Abbâsî ordusu nehri geçip, kıyıya çıktıktan sonra dağınık haldeki Zencîler birden saldırıya geçmiş ve Abbâsî ordusunu kısmen de geri püskürtmüşlerdi. Ancak askerler nizami bir şekilde karşılarına çıkmayan Zencîleri mağlup ederek ilerliyordu. Bu arada pek çoğu da esir alınmıştı. Esirler arasında önde gelen kumandanlarından Süleyman b. Câmi' ve en eski dostlarından Nadir el-Esved ve İbrahim b. Ca'fer el-Hemedânî de vardı. Zencî ordusunun en büyük dayanaklarından bu şahısların yakalanması Abbâsî ordusunda büyük bir sevinç yaratmıştı. el-Muvaffak, Zencîlerin bir yerde ölümüne savaştıklarını fark etmiş, Zencî liderinin orada olması gerektiğini düşünerek yakalanmasını istemişti. Askerler nehir boyunca bu Zencî grubun peşine düşmüştü ki tam o sırada Zencî liderinin öldürüldüğü müjdesi geldi. Az sonra gelen ikinci bir müjdeci ise elindeki kesik elin Zencî liderine ait olduğunu haber verdi. Biraz sonra da Lü'lü'ün askerlerinden bir köle elinde kesik bir baş ile el-Muvaffak'ın yanına gelerek Zencî lideri Ali b. Muhammed'in başını önüne koydu. Başı alıp daha evvel Zencîlerden eman dileyen kimselere gösterildi, onlar da bu başın Zencî liderine ait olduğunu teyit ettiler. Bu haberi duyunca on beş yılık bir beladan kurtulmanın sevinci ile hepsi şükür secdesine kapandılar. Sonra el-Muvaffak bu kesik başın bir mızrağın ucuna takılarak askerlere gösterilmesini emretti.[732]

Zencî liderinin öldürülüş anına ilişkin gelen rivayetlere göre, kuşatıldıkları esnada Zencî liderinin yanında sadece Ali b. Ebân el-Mühellebî ve oğlu Enkılay vardı. Aniden baskına uğrayınca Ali b. Ebân kendini el-Emir nehrine atmıştı. Oğlu Enkılay kısa bir süre önce babasından ayrılarak ed-Dînarî nehrine doğru kaçarak burada çalılık ve kamışların içine gizlenmişti. Muhammed b. İbrahim el-Hemedânî ve Nadir el-Esved el-

[731] Taberî, IX, 658.
[732] Taberî, IX, 659-660; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 208.

Haffâr da ondan ayrılmışlardı. Bunlar Zencî liderinin yanından sonuna kadar ayrılmayan en sadık adamları idi.[733] Yalnız kalan Zencî lideri Lü'lü'nün askerlerinden biri tarafından öldürülmüştü.[734] Savaş'ın bu son aşamasında Lü'lü'nin büyük rolü olduğundan ve onun askerleri tarafından Zencî lideri öldürüldüğünden dolayı bir şair "*ne derseniz deyin zefer Lü'lü'nin olmuştur*" beyitlerini yazmıştır.[735]

el-Muvaffak Zencî liderinin kellesini bir mızrağın ucuna takarak, Süleyman b. Câmi'yi de gemiye bağlayarak ordusuyla beraber el-Muvaffakiyye'ye gemilerle geri dönmüştü. Cutta nehrindeki bir geminin içinde Ebu'l-Abbas, yanında yakalanan Zencî komutanları, geminin uç kısmında ise bir askerin elindeki uzun mızrağın ucunda Zencî liderinin kellesi olduğu halde suyu yararak ilerliyordu. Bu tarihi ana tanıklık eden binlerce asker de Dicle nehrinin kıyısında bu manzarayı izliyordu[736].

Kendisine eman verilmesine ve isyan boyunca çok cazip teklifler yapılmasına rağmen, Zenci lideri bütün bunları reddetti, teslim olmadı, en yakınlarının onu terk etmesine rağmen sonuna kadar direndi.[737] Öldürüldüğünde henüz kırk sekiz yaşındaydı. Zencîlere önderlik etmesine rağmen kendisi beyazdı.[738] Onun ölümü ile isyan da sona ermiş oldu.

Bu arada Zencîlerden binden fazla kişi yakalanıp getirilmiş ve Muvaffak tarafından affedilmişlerdi. Zencî liderinin son anına kadar yanından ayrılmayan ve Zencîlerin en seçkinlerinden oluşan bu son grubun çokluğunu ve cesaretini fark eden Muvaffak, bunlardan yakalanmadan geride kalanların Müslümanlar için bir tehlike oluşturmaması için, Cumartesi gününden Pazartesiye kadar gelip teslim olanlara af ilan etmiş

---

[733] Bu kimseler de yakalanarak demire vurulmuş ve hapse atılmışlardı. Bu olaydan iki yıl sonra hapste çıkardıkları bir isyandan dolayı hepsi idam edilmişlerdi. Bkz. İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, s. 210, 214.

[734] Taberî, IX, 660.

[735] Mesudi, IV; 226; F. Sâmir, s. 144.

[736] Taberî, IX, 660.

[737] Müelifi Mechul, *el-'Uyûn ve'l-Hadâik*, IV/I, s. 57.

[738] Zehebi, *Siyer-i Alâmii'n-Nübelâ*, XIII, 130.

ve bu duyuru üzerine beş bin kişi daha gelmişti.[739] Bölgedeki taramalarda bir çoğu da öldürülmüş ya da bataklıkta boğulmuşlardı. Zencîlerden iki bin kadarı da çöle doğru kaçmışlar ve burada çoğu susuzluktan ölmüşlerdi. Bunlardan kurtulanlar ise çöldeki bedeviler tarafından yakalanarak tekrar köleleştirmişlerdir. Zencî liderinin oğlu Enkılay ile Ali b. Ebân el-Mühellebî'nin yanlarındaki beş bin adamı ile birlikte Dicle'de saklandıkları yerin haberi gelmesi üzerine, en seçkin askerlerden oluşan bir birlik bunların üzerine gönderilmişti. Onlar da artık kesin olarak kurtuluşun olmadığını görünce teslim olmuşlar ve ikisi de Vasıt'a götürülerek hapse atılmışlardı.[740] Bu arada attığı bir okla el-Muvaffak'ı daha evvel göğsünden yaralayan Kırtas adlı Rum asıllı köle Râmehürmüz'e kaçmıştı. Orada kendisini tanıyan biri tarafından şehrin valisine ihbar edilmiş, yakalanarak el-Muvaffak'a gönderilmiş, Ebu'l-Abbas da onu işkence ederek öldürtmüştü.[741]

Son olarak Zencî liderinin ölümünden kısa zaman önce Dermeveyh adlı bir komutanını Basra yakınlarında Dicle'nin batı yakasında yer alan ve bataklık bölgeye bitişik durumdaki "el-Fehreç" adlı yere bir grup askerle göndermişti. Dermeveyh burada yanındaki adamlarla, küçük kayıklar içinde dar ırmaklardan gizlice gelerek Nehirden gelip geçenleri soyuyordu. Takip edilmek istenildiğinde ise küçük su akıntılarına dalıp oradan sığ ağaçlıklar arasına gizleniyorlar ve bu şekilde yakalanmıyorlardı. Eğer bu daracık yerlere girip sığınamaz durumda olurlarsa birden kayıklarını sürüp daha geniş ve rahatça kaçabilecekleri yerlere doğru giderek el-Batîha köylerine geçiyorlar ve buralarda yol kesip adam öldürüyorlardı. Bu arada el-Muvaffak'ın askerlerinden bir gruba

---

[739] İbn Ebi'l-Hadîd bu rakamın yedi bin kişi olduğunu nakleder. Bkz. VIII, 212.

[740] İbn-i Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehcü'l-Belağa*, VIII, 214.

[741] Taberî, IX, 661. Bu kölenin öldürülüş biçimi hakkında bazı kaynaklarda onun ateşte kebap (*kürdanca*) yakılarak öldürüldüğüne dair rivayetler bulunmaktadır.Bir başka rivayette de dübüründen bir demir çubuk sokularak ağzından çıkarılmıştı. Bundan sora da cesedi yakılmıştı. İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 211-212.

karşı zafer elde eden Dermeveyh, askerleri. öldürmüş, kadınlarını da esir almıştı. Bunlar kadınlardan Zencî liderinin öldürüldüğü, komutanlarının da telim olduğu ve askerlerin dağıldığı haberini alınca, Dermeveyh de teslim olmaya karar vermiş ve affedilebilmesi için eman dilemekten başka yol kalmadığını anlayarak el-Muvaffak'a haber gönderip eman dilemiş ve teslim olmuştu. Dermeveyh'in gasbettiği malları da sahiplerine iade ettiği söylenir.

Zencî tehlikesi bertaraf edildikten sonra, el-Muvaffak on beş yıldır tahrip edilen ve savaş alanı haline gelen bölgenin tekrar normal sürecine döndürülmesi için bir dizi uygulama gerçekleştirdi. İlk önce Zencîlerin girip tahrip ettikleri ve halkın kaçmasına sebep oldukları Basra, Vâsıt, Übülle, Ahvaz gibi şehirlerin halklarının artık kendi şehirlerine dönebileceklerini bildiren bir yazıyı bütün eyaletlere gönderdi. Buna ilaveten halkın rahat ve endişesiz bir şekilde şehirlerine dönebilmelerini temin için el-Muvaffak kendi kurmuş olduğu Muvaffakiyye'de bir müddet ikamet ettiği gibi, Abbas İbn Türkîs adında güvendiği kumandanlarından birisini de Basra'da oturmak üzere, Übülle ve Dicle çevresindeki kasaba ve şehirlere vali tayin etti. Ayrıca Basra, Übülle ve Dicle sahilindeki civar şehirlerin kadılığına da Taberî'nin ravilerinden de olan Muhammed ibn Hammad'ı getirdi.[742]

Son olarak el-Muvaffak, böylesi büyük bir tehlikeyi ber taraf ettikten sonra oğlu Ebu'l-Abbas'a Zencî liderinin kellesini vererek halka göstermesi için Bağdat'a göndermişti. Ebu'l-Abbas 18 Cemaziyelevvel 270 /23 Kasım 883 günü büyük bir halk gösterisi ve coşkusu içinde Bağdat'a vardı.[743] Bütün yaptıkları ince bir hesap ürünü olan el-Muvaffak gibi dahi bir asker ve devlet adamının kitlelerin sevgisini üzerine çekecek böyle bir zaferin halk ile paylaşılması için oğlu Ebu'l-Abbas'ı seçmesi, ince bir siyasetin ve uzun vadeli bir hesabın ürünüydü.

---

[742] Taberî, IX, 663.

[743] İbn Ebi'l-Hadîd, Mu'tezid'in Bağdat'a varış anını ve yapılan merasimleri Büveyhi veziri Ala b. Said b. Mahled'in *"Nesrü'd-Dürer"* adlı eserinden aktarır. Geniş bilgi için bkz. *Şerhu Nehcu'l-Belağa*, VIII, s. 212-213

Bu zaferin son sahnesi Ebu'l-Abbas'ı birkaç yıl sonra boşalan Abbâsî hilafet makamına "el-Mu'tezid Alallah" lakabıyla oturtmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ZENCİ İSYANININ TEŞKİLAT YAPISI VE ETKİLERİ

I) ZENCİLERİN TEŞKİLAT YAPISI

a)İsyanın İdeolojisi ve Mezhebi Görüşleri:

İslam tarihi içinde ortaya çıkan isyanların hemen hepsinin mutlaka belli bir mezhebi ve sosyal programları vardır. Ancak şimdiye kadarki araştırmalar Zencî isyanının diğer hareketlere nispetle belli bir programı ve ideolojisi olduğuna dair ikna edici deliller ortaya koyamamıştır. Hareketin başında bulunanlar elbette belli mezhebi görüşler ve fikirler ileri sürmüşler, fakat bir bütün olarak bakıldığında açık ve tutarlı bir programları olduğu tespit edilemiyor. Ancak böylesi geniş kitleleri ve yüz binleri sürükleyen bir sosyal hareketin de belli bir dini-siyasi programı olmadan bu kadar insanı uzun süre etrafında toplaması ve belli bir hedefe yöneltmesi de imkansızdır. Bu noktada kullanılan siyasi-dini söylemin tutarlılığı ve sistematik bir programın olup olmadığı önem kazanmaktadır.

Şimdiye kadar Zencî isyanı ile ilgilenen araştırmacılar da bu hareketin ideolojisi ve programını tespit etmeye çalışmışlar, fakat konuyla ilgili bilgi veren tarih kaynakları umumiyetle Abbâsilerin resmi görüşüne bağlı kaldıklarından ve aktardıkları bilgiler olayların daha çok askeri yönünü yansıttığından, isyan liderinin amacı, ideolojisi, isyanın siyasi ve sosyal programı hakkında sağlıklı ve yeterli sonuçlara ulaşılamamıştır. Popoviç bu soruyu sormuş, fakat yeterli bilgi bulamadığı için soru ortada kalmıştır[744]. Aynı şekilde Faysal Sâmir de çalışmasında "*İsyanın Programı*" adıyla bir başlık açmış, o da ortada ciddi bir programları olduğuna dair ikna edici deliller gösterememiştir[745]. Tarihin en kanlı isyanlarından birini

[744] A. Popoviç, s. 129.
[745] F. Sâmir, s. 108-113.

gerçekleştiren bu kimsenin, bunu hangi amaca hizmet etmek için ve hangi idealin peşinde koştuğu konusu hala tarihin çözemediği bir muamma olarak durmaktadır. Klasik kaynaklar onu, vicdansız, kadın ve çocukları acımasızca öldüren kana susamış bir "*Deccal*", "*Pislik Adam*", kendi ve adamları insan eti yiyen "yamyamlar" olarak tasvir ederler. Modern bazı araştırmacılar ise tam aksine iktidar peşinde koşan bir maceraperest, soyguncu veya yağmacı değil, sosyal bir patlamanın önderi olarak görmektedirler[746].

Bu muammayı çözmek için Zencî lideri Ali b. Muhammed'in kendi iddialarına, kullandıkları sloganlara ve günümüze gelen resmi kayıtlarında öne çıkan ifadelerine, Zencî liderinin yazdığı şiirlere ve kaynaklara yansıyan dağınık haldeki bilgilere bakarak belli bir sonuca ulaşılabilir. Zencî liderinin kölelere yönelik yaptığı ilk konuşmalarını dikkate aldığımızda, bu isyanın bütünüyle bir inanca dayanmadığı ve bir hedefinin olmadığı söylenemez. İlk gün yaptığı konuşmada "*Ben herhangi bir dünyevi amaç için çıkmadım. Ancak Allah rızası için çıktım. İnsanların dini konularda yaptıkları fesattan dolayı bu işe girdim*" demiştir[747]. Samarrâ'da kaldığı günlerde yazdığı bir şiirinde :"*İçki burada açıkça içiliyor, İnsanlar günah işlemeye ne kadar da düşkünler.*"[748] ifadeleriyle Samarrâ sosyetesinin aşırılıkları ve lüks düşkünlüğü karşısında dinî bir duyarlılıkla rahatsızlığını dış vuruyordu.[749] Bu sözlerinde samimi olduğunu da Basralı köle sahiplerinin her köle başına beş dinar para teklifini şiddet ve hiddetle reddederken göstermiştir[750]. Kölelere hitaben yaptığı konuşmada ise şunları dile getirmişti: "*Size Allah'ın haram kıldığını yaptıran ve gücünüzün yetmediğini yükleyerek eziyet eden ve zayıf düşüren, buralara köle olarak getirenlerin boyunlarını vurmanızı isterdim.*"[751]

---

[746] E. Ashtor, s. 146-147.
[747] Taberî, IX, 419.
[748] M. Ammara, *Müslimüne's-Sevvar*, s. 206.
[749] Taberî, IX, 410; İbn Esır, VII, 172; İbn Ebil-Hadîd, VIII, 127.
[750] Taberî, IX. 418.
[751] Taberî, IX, 415-6.

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Zencî lideri, çok kötü şartlar altında çalıştırılan kölelerin durumlarını düzeltmek ve toplumdaki ahlaki kokuşmanın önüne geçmeyi hedeflediği görülüyor.[752] Ancak kullandığı söyleme bakılırsa bu hedefini İslami bir çerçevede kalarak, hatta İslami ilkeler adına yapıyor. Bu konuda her hangi bir İslam dışı referans kullanmıyor. Daha önce İran asıllı kimseler tarafından yönlendirilen ve temelinde Mazdekizm'in eşitlikçi idelerinden beslenen isyanlardakine benzer bir anlayışın izlerini Zencî liderinde göremiyoruz.[753] İsyanın lideri görünüşte sadece Allah rızası için yola çıktığını dile getiriyor. Popoviç ise onun bu sözünde samimi olmadığını düşünerek "*Zencî liderinin kendi iktidar tutkusu ile Zencîlerin hürriyet arzusunu birleştirdiği*" yorumunu yapıyor[754].

Dışardan bakıldığında Zencî lideri Ali b. Muhammed, ortaya koydukları ile kölelerin zincirlerini kıran ve onları hürriyetlerine kavuşturan bir kahramandır. Onun hakkında bundan daha fazlasını söylemek duygusallık olur. Ancak O sadece mevcut köleleri hürleştirmek istiyor[755]. Doğrusu kendine katılan bütün köleleri hürleştirmiştir de. Her ne kadar Eliyahu Ashtor, Zencî liderini kurulu düzeni yıkarak yeni bir sosyal düzen kurmak isteyen ihtilalcî biri olarak görse de,[756] bu alanda hiçbir şekilde köklü bir reform önerisine rastlanmamaktadır. Onun, kölelerin perişanlıklarından faydalanmasına rağmen, karşı çıktığı bu yapıyı kökten değiştirme gibi bir hedefi ve planına tesadüf etmiyoruz. Konuşmalarının hiç bir yerinde de köleliği tamamen kaldırmayı ima eden bir ifadesi yoktur. Hatta ilk gün yaptığı konuşmada kölelere eski efendilerini kendilerine köle yapacağı vaadinde bulunuyor.[757] Hatta kendi düşmanlarını köleleştirmekten ve onlara kötü muamele yapmaktan da

---

[752] F. Sâmir, s. 68.
[753] Mehmet Azimli, *Abbâsîler Döneminde Babek İsyanı*, (Ankara 2004), s. 31 vd.
[754] Popoviç, s. 130.
[755] B. Lewis. *Tarihte Araplar*, s. 140.
[756] Ashtor, s. 146-147.
[757] Taberî, IX, 413-414; İbnü'l-Esîr, VII, 175.

çekinmiyor.[758] Bu durum onun hedefinin köleliği kaldırmak gibi sosyal alanda köklü reform programı olmadığını, Popoviç'in iddia ettiği gibi kendi iktidar arzusu uğruna köleleri kullandığını gösterir. Daha korkunç olan nokta ise toplumun en alt kesiminde yer alan insanların katıldığı sosyal bir hareket olmasına rağmen, onlara sunduğu belirli bir sosyal programının ve dini anlayışının olmamasıdır. Bunu ispatlayan en güçlü delil ise Karmatî lideri Hamdan Karmat'ın ona ortaklık teklif etmek için yazdığı mektupta geçen şu ifadelerdir: "*Sende asker var, ben de ise proğram (mezhep) var...*"[759]. Şu durumda ortaya çıkan manzara, Zencî liderinin kullandığı söylem, İslam'ın ön gördüğü sosyal adalet ve sahih İslam çerçevesinde sadece kurulu düzene karşı mevcut rahatsızlıkları kaşımak ve kullanmaktan öte geçmemektedir. Kitle desteğini sağlamak için de Abbâsîlerin en temel iki muhalif dinî-siyasî akımı olan Şiilik ve Hâricîliğin sloganlarını kullanmaktadır.

Zencî lideri isyan hazırlıklarına başladığı dönemden itibaren dikkat çekici bir şekilde hem Şii hem de Hâricîlikle ilgili fikirleri kullanmaktadır. Onun Şiiliği ile ilgili daha önce nesebini anlatılırken detaylı bilgi vermiştik. Burada aynı konuyu tekrarlamak istemiyoruz. Sadece bazı Milel yazarlarının görüşlerini nakletmekle yetineceğim. Bunlar arasında Malati, Zencî liderinin fiillerine bakarak Şia'nın Zeydîyye kolundan geldiğini ileri sürmektedir. Ona göre Zeydîler, kendilerine muhalefet edenleri kafir saydıklarından, onların mallarını, namuslarını ve canlarını mubah sayan, çocuk ve kadınlarını öldürmekten çekinmeyen aşırı bir gruptur. Malâtî, Mesûdî'nin verdiği bilgilere dayanarak[760] Hz. Ali neslini, Hâşimileri ve Arapları esir aldığı ve birkaç dirheme onları sattığı, Müslümanların mallarına ve canlarına, çocuk ve kadınlarına

---

[758] Mes'ûdî'nin anlattıklarına bakılırsa Zencîler işgal ettikleri yerlerde ele geçirdikleri esirleri köleleştirmekten çekinmemişler, hatta her bir Zenciye 20,30 köle dağıtıldığı durumlar yaşanmıştı. Bkz. *Murûc'z-Zeheb*, IV, 221.

[759] Taberî, X, 27.

[760] Mes'ûdî, IV, 221.

kıydığı için Zencî liderini Zeydîlerden sayar[761]. Ancak Malâtî'nin O'na nispet ettiği fiillerin Zencî lideri tarafından gerçekten şüphelidir. Mes'ûdî'ye dayanarak verdiği bilgilerin abartılı, taraflı ve gerçek dışı olduğunu daha önce dile getirmiştik. Kaldı ki Mes'ûdî'nin kendisi verdiği bilgilerden sonra Zencî liderinin itikadının Ezârika hariciliği olduğunu ileri sürer. Onun sözleri şöyledir: " *Onun hareketlerinden çıkan şey kendisinin Ezârika haricileri görüşünde olduğunu doğrular. Çünkü kadın, çocuk, ve ihtiyarları, savaşta öldürülmemesi gerekenleri öldürmeleri buna delalet eder.*"

Buna karşın, isyanın bastırılması aşamasında ele geçen Zencî şehirlerinde çok sayıda kadın ve çocuk esirin canlı olarak kurtarılırken görülmesi, Zencîlerin kadın ve çocukları öldürdüğü iddialarını çürütmektedir. Aynı şekilde itiraf etmek gerekir ki Zencî lideri sulh yaptığı veya açıkça düşman tarafta yer almayan köylere de saldırmamıştır. Mesela Ca'feriyye köyü ile önce antlaşma yapılmış, sonra köy halkı onlara ihanet etmelerine ve bazı askerlerini öldürmelerine rağmen, Zencî lideri askerlerin ısrarına rağmen köyde bir katliam yapılmasına izin vermemiştir.[762] Zencîlerin Ezârika 'ya mensup olduğu ve kendilerine katılmayanları kafir saydıklarına dair kesin bir delil mevcut değildir[763]. Bu konuda koyu bir Sünnî olan İbn Kesîr, Zencî liderinin sadece devlete karşı savaştığı ve sivil halka zarar vermediğine dikkat çeker.[764]

Bu misaller Zencî liderinin sivillerle değil, devletle ve toprak ve köle sahipleriyle savaştığını, genellikle halk ile devleti özenle ayırdığını gösterir. Elbette bu isyan Asya tarihinin tanıdığı en kanlı ve acımasız isyanlardan biriydi. Fakat bu durumu herhangi bir dini anlayışın gereği olarak yorumlamak gerçeği yansıtmamaktadır. Zencîler tarafından uygulanan şiddet

---

[761] Malâtî, *et-Tenbih ve'r-Redd*, varak, 31-33'den naklen L. Massignon, "Zandj", *EI*, IV, 1218.

[762] Taberî, IX, 415, 420. Aynı yıllarda bin beş yüz kadar hacı yakalanmış, hiç birine zarar vermeden serbest bırakılmışlardı. Bkz. Taberî, IX. 425-426.

[763] F. Sâmir, s. 99.

[764] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 19.

biraz bedevi ve Zencî komutanların kişisel inisiyatifi, biraz tarihçilerin abartması, biraz da Zencî liderinin şiddet ve savaş ortamındaki tabii bir uygulamasından kaynaklanmıştır. Eğer bunu dini bir anlayışın gereği olarak yorumlayacaksak, zaman zaman uygulanan şiddet, Abbâsî komutanları cephesinde daha korkunç düzeyde idi[765]. Bunu hangi anlayışın uzantısı sayacağız? Dolayısıyla bu argümanlarla onların Hâricî olduğu hükmüne varmak doğru değildir. Ortada bir isyan ve savaş cereyan etmekte ve isyancılar cephesinde de bütünüyle merkezi bir kontrolün olamayacağını düşünerek, bu katliamların isyanın ve savaşın doğasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kaldı ki bu argümanlardan ayrı olarak Zencî liderinin Hâricîlerin Ezârika kolunun görüşlerine daha yakın olduğunu ispatlayacak daha güçlü deliller vardır. Üstelik bunlar Zencî hareketinin en önemli resmi temsil noktalarında; bayrak, hutbe ve paralarında ortaya çıkan ifadelere dayanmaktadır. Şimdi bunları ele alalım.

1-Zencî lideri h. 261 ve 264 yılları arasında iki defa para bastırmıştı. Bu paraların üzerine, Haricilerin hakem olayından sonra slogan olarak kullandıkları ve zamanla da onların bir şiarı haline gelen " *Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kafirlerin ta kendileridir. Hüküm ancak Allah'a aittir ve Allah'tan başka da itaat edilecek yoktur*" yazdırmıştır.[766] Bu durum onların resmi olarak Ezârika haricilerine yakın olduklarını gösteren en güçlü delildir. Walker da paranın üzerindeki bu ayetin tercih edilmesinin, Zencî liderinin Hâricîliğe yakın olduğunun en güçlü delili olarak değerlendirir.[767]

2- Zencî lideri ve komutanları hutbelerine başlarken üç defa "*Allahu Ekber Allahu Ekber La hükme illa lillah*", yani Allah

---

[765] M. Ammara, s. 214-215. Yahya b. Muhammed el-Behrânî ve Rum kölenin öldürülme biçimi bunu gösterir. Bkz. İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 211-212.

[766] Yazılı tarih kaynakları onların böyle bir para bastırdıklarından hiç bahsetmezler. Ancak paralardan birkaç numune günümüze kadar geldiğinden, Zencîlerin kendi adlarına para bastırdıklarından haberdar olmaktayız. Bu paralar hakkında müstakil bir makale çalışması yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. J. Waker, "A Rare Coin of the Zanj", JRAS (1993) s. 651-652.

[767] Walker, a.g.m. s. 655.

en büyüktür ve hakimiyet ancak Allah'a aittir diyorlardı.[768] Bu ifadeler haricilerin Hz. Ali ile Muaviye arasındaki hakem olayını reddettikleri günden beri, savaş ilanında kullandıkları bir slogandı. Zencî lideri de bu söz ile Abbâsî halifesine karşı Zencîleri ve bedevileri yanına çekmek için bu fikirlerden faydalanmıştı.[769] Bir defasında Ali b. Muhammed hutbede dört halifeye salat ve selam verirken, Ali b. Ebân el-Mühellebi ayağa kalkarak itiraz etmiş ve şöyle demiştir: "*Osman'a, Ali'ye rahmet okuma! Abbâsî dostlarına, Ebu Musa'ya, Amr b. As'a ve Muaviye'ye, Talha'ya, Zübeyr'e ve Aişe'ye lanet oku*" diyordu.[770] Mes'ûdî, buna ilaveten Onun hariciliğini ispatlamak için şu görüşünü de nakleder: " *Zencî lideri bütün günahları küfür olarak görürdü*" dedikten sonra bunun da haricilerin ilkelerinden olduğuna işaret eder.[771] Bu isimlerin tamamına karşı çıkan ve lanet okuyacak kadar kin besleyen anlayış Hâricîlik içinde gelişmişti.[772]

3- Zencî liderinin resmi olarak kullandığı bir diğer alamet de bayrak idi. Daha isyanın ilk gününde Ali b. Muhammed, Basra'dan bayrak yapmak üzere kırmızı (bir başka rivayette sarı ve beyaz) renkte ipek kumaş ısmarlamıştı. Zencî lideri Basra'dan getirilen ipek parçası üzerine yeşil harflerle Tevbe

---

[768] Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 220.

[769] F. Sâmir, s. 80.

[770] Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 208, 221; İbn Tağriberdi, III, 49; Ayrıca bkz. A. 'Ulebî, s. 59.

[771] Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 207.

[772] Harici fırkalar arasında en katı ve anarşist görüşlere sahip olan grup Ezârika olmuştur. Bunlar küçük günah işleyeni kafir saydıkları gibi, muhaliflerinin çocuk ve kadınlarını da öldürmeyi mubah saymışlardı. Bu fırkanın ana vatanı çok gariptir ki Zencî isyanının çıktığı Basra ve Ahvaz bölgesidir. Kurucusu olan Nafi' b. Ezrak Basra'dan Ahvaz'a giderek fikirleri bu bölgede yayılmıştır. Emevîler devrinde bölgede dehşet saçtıklarından hacca zamanına kadar valileri uğraştırmışlardır.Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Abdulkerim cş-Şehristani (ö.548/), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. A.Fehmi Muhammed, iki cilt bir arada (Beyrut 1992), I, 111-115. Hariciler ve siyasi faaliyetler hakkında bkz. Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul-1996.

Suresi'nin 111. ayetini yazdırmıştı: «*Allah Müminlerden mallarını ve canlarını cennet mukabilinde satın almıştır..*". Bu ayetin altına da Ali b. Muhammed yazılmıştı.[773] Bu ayet Hâricîler tarafından isyancı militanları motive etmek için sık sık kullandıkları ayetlerden biriydi.

Bayrağın rengi konusu ihtilaflı görünüyor. Muhtemelen beyaz zemin üzerine kırmızı ve yeşil yazılar yazılmıştı. Bunun önemi şuradan gelir: Ortaçağ İslam dünyası siyasette renkleri çok kullanan bir geleneğe sahiptir. Bu bakımdan özellikle kitlesel boyut kazanmış her hareketin başındaki kadroların renk seçimleri sıradan bir tercihten öte, belli bir siyasi ve dini derinliğe sahiptir. Abbâsî ihtilali Emevîlere karşı siyah bayrağı (*Black Banner*) şiar edinmişlerdi.[774] Abbâsîler döneminde onlara karşı çıkan bütün isyanlar özellikle de Zeydîler siyahın zıddı olan beyazı kullanmışlardır. Bundan dolayı Mes'ûdî bir defasında onları "*Mübeyyıza*" olarak tanımlamıştı.[775] Burada da Abbâsî karşıtlığını vurgulamak için beyaz kullanıldığı anlaşılıyor.[776]

Kaynaklardaki bilgilere bakıldığında Zeydîlik ile Ezârika Hâriciliği arasında gidip gelen bir Zencî lideri görüyoruz. Her iki anlayışı da kullanmasının sebeplerine bakarak onun gerçek inancı ve ideolojisi hakkında belli bir kanaat sahibi olabiliriz. Ezârika Hâriciliğine ait görüşleri benimsemesinde, öncelikle bu mezhebin halifelik ve liderlik seçiminde siyah-beyaz farkı gözetmeksizin herkesi eşit kabul etmesinin etkili olduğu kanaatindeyiz. Doğal olarak eşitlikçi ve anarşist bir özelliğe sahip olan Ezârika Hâriciliği, çoğunlukla ezilmiş sınıfların katıldığı bir isyanda onların idealleriyle daha rahat

---

[773] Taberî, IX, 414; Safedî, s. 19.

[774] Abbâsî ihtilalini inceleyen Moshe Sharon kitabına Abbâsîlerin siyah bayrağına vurgu yapmak için *"Black Banner Ferom The East"* (Leiden 1983) adını vermiştir.

[775] Mes'ûdî, IV, 208; Muhammed Ammara, s. 217.

[776] Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye (93/712-145/762) halife Mansûr'a karşı isyan ettiğinde beyaz bayrak açmıştı. Aynı şekilde Zeyd b Ali de Emevîlere karşı isyan ettiğinde beyaz bayrak kullanmıştı. Bkz.M. Ammara, s. 127.

1993
KÜTÜPHANESİ

uyuşuyordu[777]. Bundan dolayı hür ve kölelerden oluşan kalabalıkları arkasına alarak isyan eden bir liderin, etrafında onları toplayabilmesi için en zekice izleyeceği yol bu tür eşitlikçi ve anarşist fikirlerin rafine halde bulunduğu Ezârika Hâricilerinin sloganlarını kullanmaktan geçiyordu.[778] Ezârika Hâricilerinin bu fikirleri özellikle ezilen ve horlanan kalabalıklar nezdinde geniş yankı uyandırmış olmalıdır. Elbette Şiilikte olduğu gibi liderliği verasete bağlayan ve onu kutsiyete bürüyen bir anlayış karşısında; bütün Müslümanları eşit kabul eden, özellikle de siyah-beyaz farkı gözetmeyen devrimci bir harekete Zencîlerin katılımı daha kolay olmuştur.

Elbette isyan eden bir kimsenin şiddet uygulamadan ve sertlik yanlısı bir anlayışı benimsemeden, düşmanlarına karşı taraftarlarını motive etmesi ve eylemlerini gerçekleştirmesi mümkün olamaz. Kölelere ve ezilmiş sınıflara dayalı böyle bir hareketin lideri için, kan ve nesep üstünlüğünü dikkate almadan, herkesi eşit kabul eden ve şiddet uygulamayı meşru gören Ezârika Hâriciliğini kabul etmesi akla daha yakın görünmektedir.[779] Bundan dolayı Zehebî, her hangi bir tereddüde mahal bırakmadan Zencî liderinin Harura haricilerinden olduğunu, gerçekte Hâricî değilse bile zındık ve dehri olduğunu iddia eder.[780]

Zencî liderinin Şii imgeleri kullanması ise Şiilikteki yeryüzünü adalet ile dolduracak ve kötülüklerden temizleyecek olan "beklenen Mehdî"(*Mehdiy-i muntazar*) anlayışı da bu yünüyle makes bulmuş olabilir. Her iki düşünceyi hangi aşamada kullandığına baktığımız zaman bunu daha açık görebilmekteyiz. Şiilik ile ilgili imgeler daha çok isyanın hazırlık aşamasında, Bahreyn, Basra ve Bağdat günlerinde kullanılmıştır. Hâricîlikle ilgili fikirler ise isyanın başladığı ilk günlerinde ve sonrasında kullanılmıştır. Dolayısıyla Abbâsî halifeliğine karşı Zeydîlerin her yerde isyan ettiği bir dönemde, muhtemelen o da kendini Hz. Ali neslinden biri olarak tanıtarak

---

777 B. Lewis, s. 140.
778 A. 'Ulebî, s. 56.
779 F. Sâmir, s. 78-79.
780 Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-Nübelâ*, XIII, 129-130.

hareketine meşru bir zemin hazırlamaya ve mehdilik inancından faydalanmaya çalışıyordu. Buna karşın isyanın Zencîler arasında fiilen başladıktan ve taraftar bulduktan sonra ise kendine katılanları sürüklemek ve motive etmek için Hârici sloganları kullandığı dikkat çeker. Ezârika Hâricileri, dinisiyasi bir fırka olarak ortaya çıktıktan sonra, bütün tarihleri boyu şiddet ve sertlik yanlısı olmuşlar, bundan dolayı da geride uzun bir isyan ve devrimci bir ruhla dolu bir fikir geleneği bırakmışlardır. Abbâsîler döneminde de Hâricîler Irak ve Doğu eyaletlerinde her problemi kaşıyarak ve her fırsatı değerlendirerek isyan etmeye ve kışkırtıcılığa devam etmişlerdir. Bundan dolayı Zekeriya Oseni, Zencî isyanını bu Hâricî isyanlar silsilesinden biri olarak değerlendirir.[781]

Gerçekte Zencî lideri Ali b. Muhammed, ne Şiiliğe, ne de Hâricîliğe içten bağlı birisi olarak görünmüyor. İsyanın değişik dönemlerinde farklı mezhepleri benimsemiş görünmesi ve kendini Hz. Ali nesebine nispet etmesi de gösteriyor ki o isyana faydalı olacağına inandığı değişik inançları zahiren benimser görünmüş ve kullanmıştır. Şii görünmesinin sebebi, hem hareketine meşruiyet kazandırmak, hem de Abbâsîlere karşı en büyük muhalif hizbin taraftarlığını kazanmaktır. Hâricî görünmesinin sebebi ise, taraftarlarının çoğu ezilmiş ve horlanmış alt kesimlerden olduğundan, ilke olarak herkesi eşitliğe çağıran ve taraftarları arasındaki büyük çoğunluğun Hâricîliğin bu ilkesini benimsemeye yatkın görünmesindendir[782]. Gerçekte O ne samimi bir Hâricî, ne de samimi bir Şii idi. Bir isyan lideri olarak bu hareketi sürdürebilmesi için Hâricîlik ve Şiilikten karma bir inanç ve siyasi sistem geliştirmiş görünüyor. Bu iki inancı kullanmasının da çok temel gerekçeleri vardı. Her ikisi de Abbâsî halifeliğine karşı en önemli muhalif akımlardı. Hâricîlik dini şiddet, eşitlik ve adalet çağrılarıyla; Şiilik ise iktidar hakları Abbâsîler tarafından gasp edildiği ve bir gün mutlaka aslına döneceği iddiasıyla kurulu düzene muhalefet etmekteydiler. İşin aslı

[781] Zekeriya Oseni, "The Rivolt of Black Slaves in Irak Under The Abbâsîd Administration in 869-883", s. 59.

[782] A. Popoviç, s.152.

Zencî lideri zekice bir tercihle bu iki dini-siyasi akımı kendi emelleri için kullanmıştır[783]. Onun gerçek amacı kurulu düzeni yıkarak kendinin başında bulunduğu bir beylik kurmaktı. Hâricîlik ve Şiilik onun bir maskesiydi. Bundan dolayı da Biruni onu yüzü peçeli anlamında "*Burku'i*" olarak tanımlamıştır[784]. Bu sıfat Ortaçağ İslam dünyasında meydana gelen pek çok isyan lideri için kullanılmıştır. Muhtemelen bu isyan liderleri gerçek niyetlerini ve hedeflerini bazı dini-siyasi inançlarla gizleyerek ortaya çıktıklarından onlar için bu sıfat kullanılmıştır. Birûnî de bu kelimeyi genel geçer bir sıfat olarak Zencî lideri için kullanması bu sebepten olsa gerekir.

b)Zencîlerin İdari Yapısı:

Zencîlerin on beş yıl süren küçük ve kısa devlet tecrübelerinin teşkilat yapısı ve idari sistemi hakkında kaynaklarda çok az ve dağınık halde bilgiler bulunmaktadır. Zencîler hakkında bilgi veren kaynaklar da umumiyetle Abbâsî halifelik merkezinden olaylara baktıklarından, anlatıları genelde düşmanı tasvir eden ifadelerden oluşur. Bu anlatılara bağlı kalınarak ortaya çıkan manzara ise onları yağmacı ve haydut insanlar olarak gösterir. Ancak onların kontrol altına aldıkları bölgelerde, bir devlet niteliği taşıyabilecek düzeyde bir iç sisteme sahip olduğu, bu kısa ömürlü devletin, belli ilkelere göre hareket ettiği de bir gerçektir; gerek kendi aralarındaki ilişkilerinde, gerekse etraflarındaki diğer gruplarla münasebetlerinde belli bir sistemin ve hiyerarşinin kurallarına göre işlediğinde şüphe yoktur. Onların belli bir devlet düzeni içinde hareket ettiklerinin en önemli ispatı, para bastırmaları, bayrak kullanmaları ve hutbeleri kendi liderleri adına okumaları ve hakimiyetleri altına aldıkları bölgelere kendi kadı ve idarecilerini tayin etmelerinde ve vergi toplamalarında görülür[785]. Bu hedef Zencî liderinin hareketinin ilk günlerinden itibaren açıkça görülmektedir. Öyle ki Zencî liderinin Bahreyn'e gittiği günlerden beri bir devlet

---

783 A. 'Ulebî, s. 57-58.

784 Birûnî, *el-Asâru'l-Bâkıyye*, s. 332. Zenci lideri için aynı tanımlama Birûnî'den önce İbn Havkal tarafından da kullanılmıştır. Bkz. *Suretu'l-Arz*, s.237.

785 F. Sâmir, s. 156.

ideali taşıdığı ve eline geçen ilk fırsatta bunu kullandığı bilinmektedir. Zencî lideri Ali b. Muhammed, isyan için gittiği Bahreyn'de, kendisi adına vergi toplandığı ve koyduğu hükümlerin geçerli olduğuna dair rivayetler, daha işin başında bu şahsın bir devlet kurma peşinde olduğunu teyit eder[786]. Aynı şekilde isyanın ilk gün Basra'dan ipek kumaş getirterek bunu bayrak yapması ve kendine katılanlara bir devlet başkanı gibi selam verdirmesi ve buna göre muamelede bulunması da onun nihai hedefini bir devlet haline gelmek olduğuna delalet eder.[787] Ancak onların idari düzenlerinin ayrıntıları ve işleyiş tarzı hakkında çok az şey biliyoruz. İyi tanımlanmış bir idari mekanizmanın kurulması, belki de ele geçirdikleri yerleri tam olarak kontrol altına aldıktan ve yerleştikten sonra mümkün olabilirdi. Fakat kendilerine özgü idari bir düzen kuracak kadar uzun ömürlü olmamışlar ve bunun için yeterli zaman bulamamışlardır. Bu bakımdan bizim burada yapabileceğimiz, eldeki mevcut veriler ışığında onların idari yapılarını anlamaya çalışmak ve ortaya koymakla sınırlı kalacaktır[788].

Zencî lideri isyanı başlattığı ilk gün Basra'ya bir adamını göndererek beyaz ipek bir kumaş satın aldırmış ve üzerine kırmızı ve yeşil renklerle Tevbe suresi 111. ayeti, altına da kendi adını yazdırmıştı. Daha sonra bu bayrağı uzun bir sırığın ucuna bağlamıştı.[789] Hareketin sonuna kadar da bayraklarını kullanmayı ihmal etmemişlerdir.

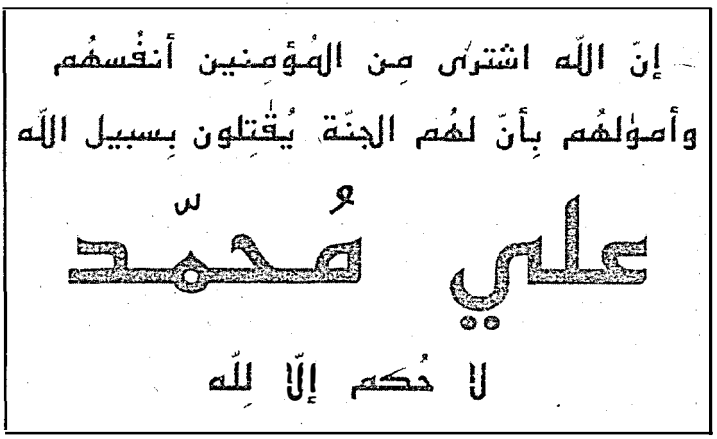
---

[786] F. Sâmir, s. 51.

[787] Taberî, IX, 414; Safedî, s. 19.

[788] Zekeriya Oseni, "The Rivolt of Black Slaves in Irak Under The Abbâsîd Administration in 869-883", s. 63. Yazar bu makalesinde Zenciler ile Memlüklüleri karşılaştırarak Mısırdaki Kıpçak ve Türkmen kölemenlerden oluşan kölelerin kısa zamanda bir devlet kurmayı başarmalarına rağmen Zencilerin niçin bunu başaramadıklarını karşılaştırmaktadır. Ancak böyle bir karşılaştırma kıyasın bütün öncülleri bakımından yanlış bir kıyaslama olmuştur. Çünkü karşılaştırılanlar arasında "kölelik" isminin her ikisi için de ortak kullanımının ötesinde bir benzerlik bulunmamaktadır. Bkz. agm, s. 64-65

[789] Taberî, IX, 414; Safedî, s. 19.

Taberî'deki tasvire göre Zencîlerin kullandığı Bayrağın tahmini şekli.

Zencî lideri isyanın daha ilk günlerinde İslami geleneklere uygun olarak sulh antlaşması yaptığı ve kendilerine karşı savaşmayan köylere antlaşmalara uygun şekilde muamelede bulunmuştur. Ca'feriyye köyü halkı ile aralarında sulh antlaşması yapılmış, fakat daha sonra köylüler antlaşmayı bozmalarına rağmen Zencî lideri antlaşmaya sadık kalarak köylerinin yağmalanmasına izin vermemiştir[790].

İsyanın başlamasından kısa zaman sonra bataklığın ortasında Muhtâra adlı bir başkent kurmuşlardır. Zencîlerin esas olarak bir devlet gibi hareket etmeye başlamaları bu tarihten sonradır. Bu şehrin ne zaman kurulduğu tam olarak belli değildir. Ancak isyanın başlamasından yaklaşık iki yıl sonra, Abbâsîlerin Saffârîler ile mücadele ederek Zencîleri kısmen rahat bıraktıkları bir dönemde, rahat hareket edebilecekleri bir ortam bularak adeta devlet içinde küçük bir devlet haline geldiler. Irak'ın aşağı kısmındaki Basra, Übülle, Abadan, Cubba, Vâsıt, Ahvaz, Sus ve Tuster gibi tarım ve ticaret zengini, şehirlerin kontrolünü ele geçirdiler.[791] İşte bu dönemde bataklığın ortasında yerleşmeye başladıkları, bir süre sonra evlerini yaparak bir şehir haline getirdikleri ve hareketin merkezi

[790] Taberî, IX, 415, 420.
[791] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 164-165.

yaptıkları anlaşılıyor. Burası o zaman Ebi'l-Hasîb nehri ve kolları üzerinde, ulaşması oldukça zor bir yerdi.[792] Şehir sağlam surlarla çevrilmişti ve Dicle'den ayrılan nehirlerin ortasında, kamışlık ve hurma bahçeleriyle kaplı sık ormanlı bir yerde, etrafı su dolu hendeklerle kaplı halde muhkem bir şekilde korunuyordu.[793] Burası kısa zamanda gelişmiş, kalabalık ve zengin bir şehir halini almıştı. İbn Ebi'l-Hadîd, Muhtâra'nın kazandığı bu gelişmeyi şöyle dile getirir: "*...Ebi'l-Hasîb nehri üzerinde kurdukları Muhtâra adlı şehir, muhkem bir şekilde korunuyordu. Gerek korkusundan gerekse isteyerek oraya gelen insanların sayısının haddi hesabı yoktu. Adeta Bağdat ve Samarrâ ile boy ölçüşüyordu. Basra ve etrafındaki emir ve komutanları devlet gibi vergi toplayarak oraya(Muhtâra'ya) gönderiyordu. Ali b. Ebân Ahvaz ve çevresinin çoğuna hakim olmuş, insanları kendine bağlamış, vergisini toplayarak hudutsuz mallara sahipti...*"[794]

Zencî lideri isyanın sonuna kadar Muhtâra'da oturarak hareketi buradan idare etti. Bütün resmi temsil noktalarında (bayrak, para) öne çıktığı gibi "Emiru'l-Mü'minin" sıfatıyla Zencî lideri Ali b. Muhammed en üst yetkileri şahsında toplayan hem siyasi-dini bir liderdi, hem de bütün orduların en üst komutanıydı. Abbâsîlerden ayrılarak bağımsızlığını ilan eden diğer devletler halifeliği tanımasına ve hutbelerde Abbâsî Halifesinin ismini zikretmelerine rağmen, Zencî lideri kendini Abbâsî halifeliğine bağlı hissetmiyor, kendi kurduğu ve emirleri geçerli olan devletin halifesi olarak görüyordu. Bundan dolayı da İslam devletlerinde hakimiyet ve halifeliğin en temel ayırıcı özellikleri olan hutbeyi kendi adına okutuyordu. Hatta Saffârîler

---

[792] Bataklık bölgenin coğrafi yapısından dolayı nehirler sürekli yatağını değiştirdiğinde ve sıcak ve rutubetli ikliminden dolayı da tarihi eserler uzun yıllar ayakta durmadığından Muhtâra'nın yerini tam olarak tespit etmek oldukça zor görünüyor. Ancak konuyla ilgilenen Irak'lı tarihçi Faysal Sâmir, Muhtâra'nın bu günkü Bab-ı Süleyman denilen köyün yerinde olabileceği tahmininde bulunuyor. Bkz. *Sevratu'z-Zenc*, s. 158.

[793] Taberî, IX, 622-634.

[794] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 164-165. Tercümedeki vurgular bize aittir.

ile ittifak antlaşmasının bozulmasına, hutbede kendi adının değil, Abbâsî halifesinin isminin okunması sebep olmuştu.[795]

Abbâsîler Saffârî gailesi ile uğraşırken, Zencîler bu fırsatı değerlendirerek Irak'ın aşağı kısımlarındaki bataklığın ortasında kurdukları Muhtâra adlı başkentte hakimiyetleri altına aldıkları bölgeleri idare edebilecek idari ve mali müesseseler kurmuşlardır[796]. Burada muasırlarının deyimiyle "*Salıibu'z-Zenc*", kendi parası üzerine bastırdığı deyimiyle "*Emiru'l-Mü'minin*" sıfatıyla; hem devlet başkanı, hem askeri komutan, hem de en üst düzey yetkileri elinde bulunduran siyasi–dini liderdi. Kendi adına bastırdığı para, adına okuttuğu hutbe, hareketi idare ettiği baş kenti, bayrağı, ordusu, ele geçirdiği yerlere atadığı kadı ve komutanlarıyla, Abbâsî halifeliğine ait bütün şiarlara sahip, adeta devlet içinde bir devletti.[797]

Zencî liderinin isyanın sonuna kadar oturduğu başkent Muhtâra şehri, çarşıları, merkezdeki ulu camisi, büyük meydanı, bedesten türü çarşısı, daracık sokakları ve mahalleleriyle bilinen türden bir İslam şehrini andırıyordu. Ebi'l-Hasîb nehrinin batı yakası boyunca Zencî liderinin ve en yakın adamlarının mermer ve abanoz ağacından yapılmış, dış duvarları kale vazifesi gören muhteşem yapıdaki köşkleri uzanıyordu. Zencî liderinin kendi ikamet ettiği saray en görkemli binaydı ve kurulduğu yer muhteşem güzellikteydi.[798] Bu köşk aynı zamanda Zencîlerin başkanlık sarayı vazifesini görüyordu. Sarayın kapısı, daha önce Haccac b. Yusuf'un Vâsıt'ta yaptığı gibi, yakındaki antik harabelerden birinden sökülüp getirilmişti ve çok büyüktü.[799]

---

[795] Safari komutanı Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdi, Ali b. Eban ile yaptığı antlaşmaya göre Ahvaz'da hutbeyi Zenci lideri Ali b. Eban adına okuyacağını vaat etmişti. Fakat hutbeyi Abbâsî halifesi Mu'temid ve Safari emiri adına okuyunca ittifak bozulmuş, Ali b. Eban Ahvaz'dan ayrılarak Tüster'e gitmişti. Bkz. Taberî, IX, 528.

[796] İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 165; F. Sâmir, s. 158-159; A. Popoviç, s. 133.

[797] F. Sâmir, s.165.

[798] Şehrin kurulduğu yer tabiat bakımından çok güzel olduğundan bu gün dahi Basralıların piknik mahalli olarak kullanılmaktadır.

[799] F. Sâmir, s. 157-161.

Zencî lideri burada çok sayıda cariye ve yüze yakın çocuklarıyla sultanlara yaraşır bir hayat sürmekteydi. Zencîlerin yaptığı yağma ve ganimetler doğru buraya gönderiliyordu. Yaklaşık on yıl boyunca Abbâsîlerin en çok vergi topladıkları Sevad ve Ahvaz bölgesinin gelirleri ve zenginlikleri buraya akmıştı. Bu malaları öncelikle kendi kadın, çocuklarına ve yakınlarına dağıttığı rivayet edilir.[800] Bu duruma itiraz edenlere ise "benim hanımlarım sizin hanımlarınız gibi değildir. Çünkü onlar benim dostluğumda denendiler. Rasulullah'ın güzel ahlakı ile denendiler" diyordu. Buna karşılık Hz. Ebu Bekr ve Ömer insanları kadınlarla evlendirirdi diyenlere ise "onlara uymak güzeldi fakat Ali kendinden sonra hanımlarıyla evlenmeyi yasakladı" diye cevap veriyordu.[801] Zencî köleler hürriyetleri için ölümüne mücadele verirken, liderlerinin burada lüks ve zenginlik içinde geniş bir harem hayatı sürdürdüğü anlaşılıyor. Muhtâra'nın batı yakasındaki köşküne Abbâsî ordusu tarafından ele geçirildiğinde, burada yakalanan hanım ve çocuklarının toplam sayısı yüzün üzerinde olduğu aktarılır.[802] Onun köşkünün yanında oğlu Enkılay'ın, veziri Muhammed ibn Sem'ân'ın ve önde gelen komutanlarından Süleyman b. Câmî' ve Cubbâî'nin köşkleri bulunuyordu[803]. Nehrin doğu yakasında, liderin köşkünün tam karşısında Ali b. Ebân'ın, Behbûz b. Abdulvehhab'ın ve Kernabâî'nin köşkleri bulunuyordu. Öyle anlaşılıyor ki Zencîlerin on yıl boyunca Abbâsîler döneminin en zengin ticaret ve tarım zengini şehirlerini yağmalayarak elde ettikleri servet, hareketin lider kadrosuna lüks ve refah içinde bir hayat yaşama imkanı vermişti. Ele geçen ganimetler, Muhatara'nın yiyecek ve askeri teçhizatı yanında, lider kadronun lüks tüketimine ve saray ve köşklerinin inşasına fazlasıyla yetmişti. Safedî, Zencîlerin lider kadrosundaki bu lüks düşkünlüğü karşısında, isyan eden Zencî kölelerin

---

[800] Abbâsî ordusu Muhtâra düştükten sonra onun köşküne girdiklerinde bol miktarda altın, gümüş, kıymetli taşlar ve mallar ele geçirmişlerdi. Taberî, IX, 625.

[801] Safedî, s. 21.

[802] Taberî, IX, 636-637; Safedî, s. 22.

[803] Taberî, IX, 625, 240-241; İbnü'l-Esîr, VII, 318.

sadakatlerinin ve güvenlerinin sarsıldığı, bu yüzden de bir iç isyan hazırlığının başladığını yazar. Ele geçen ganimetlerin ve zenginliklerin yakınlarına dağıtılması, Zencîler arasında ciddi rahatsızlık kaynağı olmuşa benziyor.[804]

Başkent Muhtâra zamanla büyüyerek ortasından geçen Ebi'l-Hasîb nehrinin iki yakasına yayılmıştı. Zira Abbâsîler tarafından üç yıllık kuşatma sırasında da görülmektedir ki şehrin önce doğu, sonra batı, sonra da uç kısımları ele geçirilmişti. Şehrin fiziki planı savunma amaçlı öncelikli olarak tasarlanmıştı. Nehrin iki yakasındaki doğu ve batı tarafları köprülerle bir birine bağlanmıştı. Abanoz ağacı ve mermerden yapılan bu köprüler aynı zamanda, her hangi bir saldırı için set vazifesi görüyordu. Nitekim Abbâsî ordusunun kuşatması sırasında en büyük engeli de bu köprüler oluşturmuştu. Köprülerin yıkılmasıyla şehir de düşmüştü.[805]

Zencî liderinin askeri ve idari işlerde kimlerle istişarede bulunduğuna dair her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat isyanın Bahreyn ve Basra günlerinden itibaren yanından hiç ayrılmayan altı isim dikkat çekmektedir. Bunlar oğlu Enkılay, Ahvaz bölgesinin idari ve askeri sorumlusu Ali b. Ebân el-Mühellebî, Süleyman b. Câmî, Yahya b. Muhammed el-Behrânî, el-Meşrık ve Refik adlı köleler, Süleyman b. Musa eş-Şa'rani ve Muhammed b. Müslim. Bu isimler isyanın beyin takımını oluşturmuş ve çoğunluğu da bedevi kökenden gelen kimselerdir.[806] Abdulcebbar Nâcî bu altı ismin Zencî liderinin her konuda en güvendiği kimseler olduğunu, adeta bir devrim konseyi gibi bütün askeri ve idari konuları onlarla konuşup tartıştığını ileri sürer.[807]

---

[804] Safedî, s. 21; T. Nöldeke, *Skectes From Eastern History*, s. 157.

[805] F. Sâmir, s. 161.

[806] Taberî, IX, 411; F. Sâmir, s. 166.

[807] A. Nâcî, "Tarihu't-Taberî: Masdaran ahde Sevratu'z-Zenc", s. 64. Bu yorumda dikkat çeken, yazarın bu yazıyı yazdığı yıllarda Saddam Hüseyin Irak'ta darbe yapmış ve ülkeyi bir devrim konseyi ile yönetmeye başlamış olmasıdır. Yazar sanki yaşadığı realiteden hareketle bu yorumu yapmışa benziyor.

Muhtâra'da idari ve askeri işlerin ve yazışmaların yürütülmesi için Abbâsî devlet teşkilatındakine benzer divanların kurulduğu görülür. Bu divanlarda onun yazışmalarını hazırlayan katipler bulunuyordu.[808] Muhtâra'da idari işlerin yürütülmesi konusunda Zencî liderinin en yakınında veziri ve katibi Muhammed ibn Sem'an bulunuyordu. Bu şahıs aynı zamanda Taberî'nin Zencî isyanı hakkındaki bilgi aldığı en önemli ravileri arasındadır ve olayları Zencîler cephesinden bütün inceliği ile aktarmıştır. Onun bu bilgilere sahip olmasının sebebi, Basra baskınından sonra (257/871) Zencî liderinin yanında yaklaşık on yıl boyuca vezirlik ve katiplik yapmış olmasından kaynaklanmıştır.[809] Bunlar arasında Kernebâî adında bir başka katibin ismine daha rastlanır. Ayrıca Basra'nın tahribi sırasında Zencîlere katılan Yesâr adlı bir şahıs daha sonra Muhtâra'nın polis ve asayiş sorumluluğuna (*Şurta*) getirilmişti. Onun gibi Basralı olan Muhammed b. İbrahim adlı birisi de ona katiplik yapıyordu.[810] Oğlu Enkılay'ın ise Reyhan b. Sâlih adlı bir hâcibi bulunuyordu[811]. Vâsıt bölgesindeki komutanlardan Cubbâî'nin de kendine yazışmalarını takip eden Ahmed b. İbrahim adında özel bir katibinin olduğunu öğreniyoruz ki, bu durum diğer komutan ve idarecilerin de yanlarında hususi katiplerinin olduğu ve eyaletler ile

---

[808] F. Sâmir, s. 167.

[809] A. Nâcî, "Tarihu't-Taberî Masdaran ahde Sevratu'z-Zenc", s. 53-54. Ancak Muhtâra'da yaşadıkları hakkında bize herhangi bir bilgi gelmemesi dikkat çekicidir. Bu durum ya kendinden, ya da ondan bilgi aktaran tarihçilerin bazı bilgileri sansürlemesinden kaynaklanmış olabilir.

[810] Taberî, IX, 579.

[811] Hâcib: Halifeleri ve üst düzey yöneticileri koruyan ve halk ile ilişkilerini düzenleyen görevlilere denir. Bu görev daha çok saray erkanının özel işlerini takip eden bir görev olagelmiştir. Özellikle Abbâsî sarayında bu görevliler Halifeye yakınlıklarından dolayı ciddi nüfuz sahibi olmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Döneminde Divanlar*, (Ankara 1997) s. 24.

merkezdeki Zencî lideri arasındaki yazışmaları gerçekleştirdikleri anlaşılıyor.[812]

Zencîlerin, hakimiyetlerinin bir gereği olarak ele geçirdikleri bazı yerleşim yerlerine, kendi kanun ve emirlerini uygulayan kadılar tayin ettiklerini de görüyoruz. Bunlardan ilki Abbadan'a atanmıştı ve h. 258/872 yılında Abbâsî ordusu tarafından yakalanarak Samarrâ'da idam edilmiştir.[813] Zencî lideri kendisi Tahiysa'ya Abdullah b. Muhammed b. Hişam el-Kirmani'yi hem kadı, hem de namazlara imam olarak atamıştı. Tahiysa düştükten sonra bu şahıs da esir olarak ele geçirilenler arasındaydı.[814] Vâsıt bölgesini idare eden Zencî komutanlarından Süleyman b. Câmî' Vâsıt'ın kırk beş km. güneyindeki Rusâfe'ye bağlı Haccaciye köyüne, aslen bu köyden olan Sa'd b. Seyyid el-Adevî adında birisini kadı olarak atamıştı. Abbâsî komutanlarından Matar b. Câmî bunu yakalayarak Vâsıt'ta hapse atmıştı.[815]

Eldeki mevcut veriler ışığında diyebiliriz ki Zencîler Abbâsîler içinde küçük bir devlet haline gelmişler, bu kısa zaman içinde kontrol altına aldıkları bölgelere idari, askeri ve adli görevliler atamışlardır. Ayrıca merkez teşkilatında da bu küçük devletçiğin hacmine mümasil, divan ve katiplerden oluşan, hem kendi iç içlerini, hem de dışarı ile ilişkilerini yürüten katip ve görevlilerin bulunduğu görülmektedir. Ancak buraya kadar anlatılanlardan Zencîlerin kendilerine has bir devlet ve idari teşkilat oluştur(a)madıkları, Abbâsîlerin kurulu devlet teşkilatının boşalan yerlerini doldurmakla yetindikleri söylenebilir.

---

[812] F. Sâmir, 167. A. Popoviç, bu divanların hazine, ordu, vergi ve hukukla ilgili olacak kadar geliştiği kanaatindedir. Ancak bunların her biri için müstakil divanların bulunduğuna dair elde her hangi bir delil bulunmamaktadır. Muhtemelen yazar atanan görevliler için bir de divanın bulunması gerektiği varsayımından hareketle böyle bir sonuca ulaşmıştır. Bkz. s. 133.

[813] Taberî, IX, 490; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 136.

[814] Taberî, IX, 575.

[815] Taberî, IX, 538.

c)Ekonomik Yapı ve Malî kaynakları:

Zencîlerin ekonomik yapıları hakkında bize gelen bilgiler de daha çok isyancıların yiyecek teminiyle alakalı konulardır. Çünkü Zencî liderinin en çok ehemmiyet verdiği konu yiyecek temini idi. Binlerce orduyu doyurmak ve başkent Muhtâra'daki nüfusun yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak, isyanın devamı ve hareket içinde çatlamalar olmaması için doğal olarak en hayati konuydu.

Zencîlerin başından beri iki temel gelir kaynağı vardı: ganimet ve kontrol altına aldıkları yerlerden topladıkları vergi. Bilindiği gibi Zencîler ilk isyan bayrağını açtıktan sonra Basra yakınlarındaki Şattu'l-Arap (*Dicletü'-'Avrâ*) bölgesinde köyleri yağmalayarak işe başlamışlardı. İsyanın bu aşamasında Zencîler sistemli bir şekilde etrafa korku salmaya, erzak ve kıymetli mallar toplamaya yönelik bir faaliyet yürütmüşlerdi.[816] Ahvaz ve çevresindeki yağma faaliyetlerinin esas amacı erzak temini ve ganimet toplamaktı.[817] Kâdisiye yakınlarındaki Ca'feriyye köyünde Hâşimoğullarının yakınları ve köleleri yaşıyordu. Bu köyü yağmalayan Zencîler buradan 1250 dinar nakdi para, kıymetli kağıtlar, mücevherler, kap-kacak, altın ve gümüş cinsinden değeri oldukça kıymetli ganimetler ele geçirmişlerdi.[818] Zencîlerin köyleri yağmalamalarına bazen Zencî liderinin de bizzat katıldığı rivayet edilir.[819] Esas onları zenginleştirecek yağmaları ise Übülle, Abadan, Ahvaz, Basra gibi hem ticaret hem de tarımdan büyük zenginlikler elde etmiş olan Abbâsîlerin en zengin şehirlerinden ele geçirdikleri ganimetlerdi. Übülle'yi yağmaladıklarında hayal bile edemeyecekleri kadar kıymetli eşyalar, paralar ve silahlar ele geçirdikleri rivayet olunur.[820] Abadan ise kendiliğinden Zencîlere teslim olmuş ve şehirdeki bütün zenginlikler ve hazinedeki mallar ellerine geçmişti. Bölgenin en zengin şehri

---

816 Abduh Hatâmile, *el-Mu'temid fî Hilafeti Mu'tezid billah el-Abbâsî*, s. 131.

817 A. Sağır, s. 85.

818 Taberî, IX, 422.

819 Taberî, IX, 429.

820 Taberî, IX, 471-472.

Basra'yı Zencî lideri yenilecek bir ekmek olarak görüyordu. Bundan dolayı Basra'yı ele geçirdikten sonra şehri günlerce yağmalamışlar ve herkesin elindeki malları canlarına karşılık gasp etmişlerdi. Muhtâra'yı kurduktan sonra da Vâsıt ve Ahvaz bölgesindeki komutanlar yağmaya devam etmişler, ele geçirdikleri kıymetli malları Muhtâra'daki Zencî liderine göndererek merkezi bir hazine oluşturmuşlardı.[821] Bunun yanında Saffârîlerin Ahvaz bölge komutanı Muhammed b. Ubeydullah el-Kürdî'yi yıllık iki bin dinar vermek üzere haraca bağlamıştı[822].

Bütün bu ganimetleri ele geçiren isyancıların elbette bölgedeki piyasa ile ilişkileri olmuştur. Çünkü herkes gibi onlar da varlıklarını sürdürebilmek için daima yiyeceğe, silaha ve cephaneye ihtiyaç duyarlar. Bu sebeple çaldıkları paraları harcamak ve ele geçirdikleri ganimetleri satmak için yakınlarındaki pazarlar ile sürekli irtibat halinde olurlar. Çevre köy ve şehirlerle bu şekilde sıkı bir para ilişkisi içinde bulunurlar. Bu pazarlarda ele geçirdikleri ziynet eşyalarını, sığır ve davarları, altın ve mücevherleri satarak ihtiyaçlarını karşılarlar. Tıpkı bir tüccar gibi isyancılar da piyasada alış veriş yaparlar. Akıllı bir isyan lideri en az bir tüccar kadar piyasa ve ekonomi ile yakından ilgili olmalıdır. Onlar köylüler ve bedevilerden daha çok paraya sahip olduklarından, aynı zamanda bölge ekonomisi için ciddi bir kaynaktır. Üstelik bonker ve pazarlıksız müşteri olduklarından, iyi ilişkiler geliştirdikleri köylüler, bedeviler ve tüccarları zengin ederler.[823]

Bu durum bir çok yönüyle Zencîler ile çevrelerindeki bedeviler, köylüler ve tüccarlar arasındaki ilişkilerde de görülür. Bölgedeki çarşılar ile ilişki kurmak için, Muhatara'daki çarşılara tüccarları çekinceye kadar daima aracılar kullanmıştır. Bunlar yakın şehirlerden malzeme satın alan ve kendi ganimetlerini satarak paraya ve mala çeviren kimselerdir. Kaynaklarımız Zencî liderinin bu amaçla kullandığı aracıların

---

821 Taberî, IX, 551; İbnü'l-Esîr, VII, 274-275.

822 Taberî, IX 554-555.

823 Eric Hobsbawm, *Sosyal İsyancılar*, trc. Necati Doğru, (İstanbul 1995) II. Baskı, s. 73.

ismini kaydetmişlerdir. Bunlardan birisi Zencî liderine Basra günlerinde katılan ve en eski dostlarından biri olan Ahmed b. Musa b. Said el-Gallûs adında birisiydi.[824] Öyle ki onun ticari ilişkileri ekseninde bir piyasa bile oluşmuştu. Bedeviler, tüccarlar, komisyoncular piyasadan istediği malları alıp, Zencîlere götürülmek üzere ona satıyorlardı.[825] Ancak bedeviler bu isyanın tarafı olduklarından daha çok Zencîlere yardım amacıyla çalışıyorlar, tüccarların ise kar peşinde koştukları anlaşılıyor.[826] Zencî liderinin görevlendirdiği şahıs Abbâsîlerin eline esir düşünce, Zencî lideri vakit geçirmeden onun yerine Malik b. Bişrân adında bir başkasına bu görevi vermişti. O bedeviler ile buluşarak onlardan malları teslim alıp, eşek ve katırların sırtında Muhtâra'ya taşıyordu. Ancak Muhtâra'nın Muvaffak tarafından ekonomik ablukaya alındığı günlerde onun da yeri öğrenilerek yakalanmış, onunla birlikte yakalananlar ceza olarak elleri ve ayakları kesilerek Muhtâra'ya atılmışlardı. Zencî lideri onun yerine Ahmed b. Cüneyd adında birini atamıştı. İsyancı liderinin bu aracıların yerine hemen bir başkasını görevlendirmesi, onların isyancılar için ne denli hayati önem taşıdıklarını gösterir.[827]

Zencîler Muhtâra'yı kurduktan sonra çarşıyı kendi ayaklarına getirmişlerdir. Çünkü muazzam büyüklükte bir iktisadi piyasaya hükmediyorlardı. Bedevilerin ve çevre köylülerin zaman zaman destek verir görünmeleri ve Muhtâra'nın tüccarlar için bir cazibe merkezi haline gelmesi, Zencîlerin kontrol ettiği iktisadi menfaatin büyüklüğünün en açık delilidir.[828] Zencîler yiyeceklerini spot piyasadan sağlamak durumundaydılar. Bunu da yukarıda ismini zikrettiğimiz aracılar vasıtasıyla sağlıyorlardı. Bu bakımdan gerek kendi şehirlerindeki çarşıları, gerekse yakın bölgelerdeki şehir çarşıları Zencîlerin ayakta durabilmesi için hayati önem

---

824 Taberî, IX, 575, 603-604.
825 F. Sâmir, s. 164.
826 Taberî, IX, 607.
827 Taberî, IX,
828 M. Shaban, s. 101.

taşıyordu.[829] Onların elindeki bu gücü almak için Abbâsî ordusunun yaptığı ilk işlerden biri Muhtâra'daki çarşıyı yakmak olmuştur.[830] Ayrıca kalabalık ordunun ve Muhtâra'daki nüfusun yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşıladığı, diğer İslam şehirlerindekine benzer çarşılar bulunmaktaydı. Zencîler Basra, Ahvaz, Vâsıt, Übülle ve Abadan gibi geniş bir bölgeyi işgal ettiklerinden, bu alan içinde ve dışarıdan her türlü mal Muhtâra'ya rahat geliyordu. Bundan dolayı da şehir çarşısında bulunması gereken her şey mevcuttu. Bu çarşılardan ilk akla gelen Muhtâra'nın batı yakasında kalan "*el-Mübâreke*" çarşısıydı. Burası şehrin ortasından geçen Ebi'l-Hasib nehrinin üzerindeki köprüden başlayarak nehir boyunca uzanıyordu.[831] Bunun yanında Dicle nehri boyunca uzanan bir diğer çarşı da "*el-Meymûne*" adlı çarşıydı. Şehrin, nehrin kuzeye doğru uzanan bölgesinde ise "*el-Hüseyn*" çarşısı bulunuyordu. Ebi'l-Hasib nehrinin doğu tarafında ise koyun pazarı anlamına gelen "*Sûku'l-Ğanem*" adlı çarşı daha vardı. Böylece şehirde dört farklı çarşı bulunduğu ortaya çıkıyor.[832]

Bu çarşılarda gıda maddelerinin dışında tedavüle sokulan, savaş aletleri, elbiseler, gündelik hayatta kullanılan araç ve gereçler, savaşta kullanılan gemiler ve diğer ihtiyaç maddelerinin çoğu doğrudan Zencîlerin kendi şehirlerinde yaşayan zanaatkarlar tarafından imal ediliyordu. Onların Abbâsî ordularıyla baş edebilecek düzeyde gemilerini ve diğer ağır harp aletlerini yapmaları, kendi kurdukları Darphanede h. 261 ve 264 yıllarında Abbâsî paraları kalitesinde para basabilmeleri ve madenleri işleyebilmeleri, kendi çağlarının kullandığı düzeyde bir zanaat sektörüne sahip olduklarını gösterir. Bütün bunlara bakarak Popoviç "*Zencîlerin kendi ihtiyaçlarını görecek düzeyde bir endüstrisi ve zanaatkarlar sınıfı olduğunu*" kabul etmemiz gerektiğini söyler.[833] Taberî olayın bu boyutuna dikkat

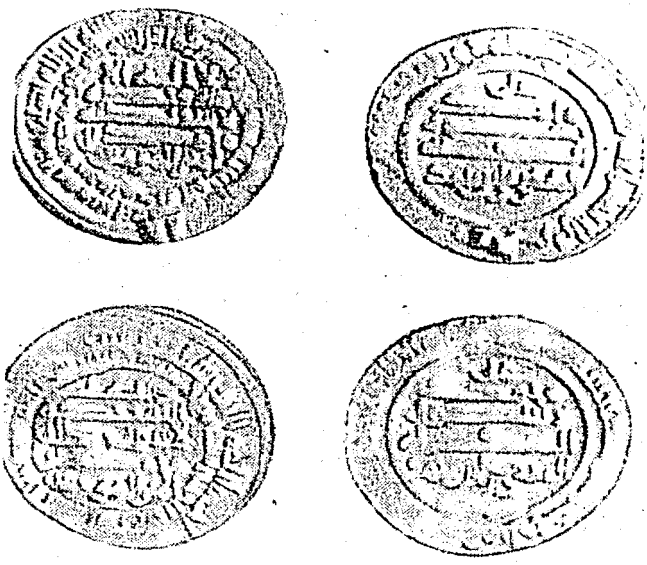
---

[829] A. Popoviç, s. 134.
[830] Taberî, IX, 598.
[831] Taberî, IX, 632-633; İbnü'l-Esîr, VII, 321-322; Ayrıca bkz. F. Sâmir, s. 163.
[832] F. Sâmir, s. 163-164.
[833] A. Popoviç, s. 135.

çekmek için şöyle demektedir:[834] "*Abbâsî askerleri şehre girdiklerinde, Zencîlerin eş-Şezâ, Sümeyriyye gibi gemileri ve kullandıkları savaş aletlerini kendilerinin yaptığını gördüler.*"

Muhtâra'daki çarşılara her taraftan tüccarlar gelerek mal getiriyorlardı.Öyle anlaşılıyor ki burası tüccarlar için cazip bir pazardı. Bundan dolayı Zencî lideri kuşatma altındaki günlerde pazarın cazibesini kaybetmemesi ve buraya gelen tüccarların terk etmemesi için özel bir çaba sarf ettiği dikkat çeker.[835] Burası da diğer pazarlar gibi arz-talep dengelerine göre işleyen bir pazardır. Kuşatma günlerinde yiyecek ve diğer malların fiyatlarının aşırı yükselmesi de bunu gösterir.[836]Burada esas sorun Zencîlerin hakim oldukları piyasada neyin tedavül aracı olarak kullanıldığı idi. Yazılı tarih kaynaklarının hiçbir surette bahsetmemesine rağmen, günümüze kadar gelmiş bazı paraların, Zencî lideri tarafından Muhtâra'da h. 261 ve 264 yılları arasında bastırıldığını gösteriyor. Günümüze ulaşan bu paraların resimleri aşağıda verilmiştir.

[834] Taberî, IX, 536-537.
[835] Taberî, IX, 632; İbnü'l-Esîr, VII, 321-322.
[836] Taberî, IX, 631.

Zencîler tarafından bastırılan iki ayrı paranın ön ve arka fotoğrafları.[837]

Paraların üzerinde ise şunlar yazılıdır.

A RARE COIN OF THE ZANJ

Obverse.

Centre (in five lines).

لا اله الا | الله وحده | لا شريك له | محمد بن | امير المومنين

Inner Margin.

بسم الله ضرب هذا الدينر بالمدنة المختارة سنة احدى وستين (*sic*) ومائتين

Outer Margin.

إن الله اشترى من المومنين انفسهم واموالهم بأن لهم الجنة يقاتلون بسبيل الله

Reverse.

Centre (in five lines).

على | محمد | رسول | الله | المهدى على بن محمد

Margin.

ومن لم يحكم بما أنزل [الله فأولائك هم الكا]فرون
ألا لا حكم الا لله ولا طاعة لمن [عدا] الله

837 Yukarıdaki paralardan üstte olan şu anda Lonra'da Britishe museum'da, alttaki ise Paris'te bulunmaktadır. Bu resimler J. Walker'ın makalesinden alınmıştır.

Paranın üzerindeki Arapça yazıların Türkçe tercümeleri şöyledir:

İlk satır (orta):*Tek olan Allahtan başka ilah yoktur – Onun benzeri yoktur- Muhammed b. Emiru'l-Mü'nin*

İkinci satır(arka kıyı): *Allahın adıyla Bu dinarlar 261 (873) senesinde Muhtâra'da basıldı.*

Üçüncü (orta): *Allah Müminlerden malların ve canlarını cennet karşılığı satın almıştır. Onlar Allah yolunda savaşırlar.*

Üçüncü satır: *Ali-Muhammed Rasulullah-el-Mehdi Ali b. Muhammed*

Dördüncü satır (kenar): *Kim Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezse Onlar Kafirlerin ta kendisidir. Dikkat edin Allah'tan başka hüküm koyan yoktur ve Allah'tan başka itaat edilecek de yoktur.*

Zencîler sadece ganimet ile yetinmemişler, bilakis kendileri de Muhtâra, Tahiysa ve el-Mânia yakınlarındaki bahçe ve tarlalarda bazı yiyecekleri yetiştirmeye başlamışlardı. Muhtâra'nın batı yakasındaki tarla ve bahçeleri ekerek hububat ve hurma yetiştirmişlerdir. Abbâsî ordusu Muhtâra'yı ele geçirdiğinde şehrin yakınında harman yerleri ve tahıl ambarları ile karşılaşmıştı ki bu da onların sadece ganimet ile yetinmeyerek ihtiyaçlarını karşılamak için bizzat kendilerinin zirai üretim yaptıklarını gösterir.[838] Safedî'deki bir satırda "*Zencî liderinin adamları çoğalınca Zencîlerin yetiştirdiği tahıl ve hurmalardan haraç ve sadaka topladı ve onu adamlarına dağıttı. Bunun üzerine Zencîlerin Ali b. Muhammed hakkında düşünceleri değişmeye başladı. Durumları kötüleştiğinden Zencî liderine karşı çıkmaya başladılar*" denilmektedir.[839]

Zencîler kendi hakim oldukları bölgede ziraatın daha kolay yapılabilmesi için Kûfe Sevâd'ı denilen bölgede bir kanal açma teşebbüsünde dahi bulunmuşlardı. Taberî'nin aktardı rivayete göre Vâsıt bölgesinin idari ve askeri sorumlusu Süleyman b. Câmî h. 265/878 yılında Zencî liderine bir mektup yazarak Züheyrî nehri hakkında bilgi veriyor ve eğer bu nehrin önü

[838] F. Sâmir, s. 163.

[839] Safedî, s. 21; Ayrıca bkz. T. Nöldeke, *Sketchtes From Eastern History*, s. 157.

açılırsa, Kûfe Sevâd'ı ile Cenbulâ arasında nehir yoluyla rahat erzak ve tahıl taşınabileceğini, buradaki mesafesinin ise yakın olduğunu bildirmişti. Zencî lideri de bu iş için Muhammed b. Yezid adında bir mühendisi bölgeye göndermiş, ayrıca Süleyman'a da bir mektup yazarak bu kanalın açılması için her türlü kolaylığın sağlanmasını ve ordu ile bölgede kalmasını emretmişti. Plana uygun olarak bölgeye gidilerek nehir kazılmaya başlanmış, bir ay boyunca Süleyman b. Câmî de buradaki Şuraytiyye'de karargah kurmuştu. Süleyman burada kaldığı süre içinde etrafa akınlar düzenleyerek yağmalarda bulunuyordu. Zencîlerin bu çalışması, Muvaffak'ın Cenbulâ valisi Ahmed b. Leyseveyh'in üzerlerine saldırmasıyla son bulmuştur. Savaşta yenilen Zencîler, nehir kazma işini bırakarak Tahîysa'ya çekilmişlerdir.[840]

Ancak bu olayda dikkat çeken nokta, Zencîlerin bu nehir açma teşebbüsü, bölgede üretimi artırmaya ve zirai alanları geliştirmeye yönelik teşebbüs değil, bilakis bölgeden vergi yada ganimet olarak ele geçirdikleri malları taşıma amacına matuf görünmektedir. Her ne kadar Zencîlerin yukarıda üretim yaptıklarından bahsedilmişse de bu onların iktisadi hayatlarında gerçekten bir istisna olarak kalmıştır.Üretime bağlı bir ekonomik yapı kurmak gibi bir kaygıları olmamıştır, üretimden daha çok yağma ve vergilerle geçindikleri anlaşılıyor.

d) Askeri Teşkilat:

Bu isyanın belki de en dikkat çeken özelliklerinden biri de askeri yapılarıdır. Yaklaşık on beş yıl boyunca, o dönemde dünyanın en güçlü devletlerinden biri olan Abbâsîlerin nizâmî ve askerî bakımdan muazzam teçhiz edilmiş orduları karşısında dayanabilmişler ve üzerlerine gönderilen orduları defalarca yenilgiye uğratmışlardır. Bu durum doğal olarak bizleri onların kullandıkları savaş stratejileri, askeri düzenleri ve başarılarının altında yatan sırrın ne olduğunu düşünmeye itmektedir.

Zencîleri Abbâsîler karşısında askeri bakımdan avantajlı durumu getiren sebeplerin başında onların isyan ettiği bataklık

---

[840] İbn Leyseveyh'in bu saldırısında Zenciler ağır kayıplar vermiş, Süleyman'n on dört komutanı ve çok sayıda askeri öldürülmüş, gemileri da yakılmıştı. Bkz. Taberî, IX, 532; İbnü'l-Esîr, VII, 268.

bölgenin coğrafi şartları gelmektedir. İsyanın çıktığı Dicletü'l-'Avrâ bölgesinde sık hurma ağaçları ve çalılıklar, insan boyunu aşan kamışlar ve bu kamışların arasında ince bir koridor gibi akan yüzlerce su kanalı ve nehir bulunuyordu. Ayrıca bölge hem çok sıcak hem de rutubetli havası ile iklime alışık olmayanları gevşetiyor ve uykusunu getiriyordu. Zencîler uzun zamandır burada yaşadığından bu iklim şartlarına alışkındılar. Fakat kuzeydeki daha kuru ve serin bölgeden getirilen Abbâsî ordusundaki askerlerin bu iklim şartlarına alışması ve yaşaması güçtü. Bunun yanında bataklık bölgenin tabiat şartları nizâmî orduların hareket etmesini zorlaştırıyordu[841]. Buna karşın Zencîler küçük gerilla grupları halinde ve hafif silahlarla savaştıklarından, hareket ve operasyon kabiliyetleri çok daha yüksekti. Coğrafyayı da çok iyi tanıdıklarından, istedikleri yerlere pusu kurarak Abbâsî ordusuna karşı âni baskınlar düzenleyerek öldürücü darbeler indirebiliyorlardı. Kaynaklarda kamışlıkların ve sazlıkların içine gizlenerek Abbâsî ordusuna karşı nasıl başarılı saldırılar düzenlediklerine dair çok sayıda misaller bulunmaktadır. Abbâsî ordusunun geçeceği yerlere hendekler kazarak ya da suyun yönünü değiştirerek, onların ilerleyişini yavaşlatıyorlar ve engelliyorlardı. Abbâsî ordusu da doğal olarak bu hendek ve çukurları, atların, piyadelerin ve arabaların geçmesi için doldurmak zorunda kaldığından, Zencîleri takip etmeleri ve yakalamaları imkansızlaşıyordu.[842] Aynı şekilde bölgedeki nehir ve kanallarda on beş yıl oyunca ciddi bir tecrübe kazanan Zencîler, özellikle nehir ve kanlardaki "su savaşlarında" Abbâsî ordusuna açık bir üstünlük sağlıyorlardı. Bölgenin iklim ve tabiat şartlarına iyi adapte olduklarından, bölgede rüzgarın ne zaman yön değiştireceğini ve fırtınanın gemileri ne tarafa sürükleyeceğini gayet iyi tahmin edebiliyorlardı. Ayrıca her gün denizde iki defa meydana gelen med-cezr olayı ile nehir suları yükselip alçalıyordu. Nehir

---

[841] Nüveyrî, XXV, 164.

[842] Muhtâra'nın kuşatıldığı h. 269/882 yılında nihai taarruza geçmeden önce Muvaffak, askerlerin ve atların gidip geleceği güzergahtaki ağaçları kestirerek yollar açtırmıştı. Taberî, IX, 615-616.

sularındaki bu dalgalanmaları ve rüzgarın yön değiştirmesi gibi ani değişikleri kendi lehlerine değerlendirerek; bölgenin iklim ve tabiat şartlarına alışık olmayan Abbâsî ordusuna ağır kayıplar verdiriyorlardı.[843] Dolayısıyla isyanın coğrafyası, ağır ekipmanlar taşıyan askerî birliklerin hareket kabiliyetini düşürüyordu. Nizâmî savaş usulüne alışık Abbâsî birlikleri bataklığın iklim ve tabiat şartları karşısında aciz kalıyordu. Buna karşılık Zencîler küçük gruplar halinde ve hafif silahlar ile savaştıklarından, su kanalları ve kamışlıkların içinde adeta bir "gerilla" taktiği uygulayarak, hareket kabiliyeti ve operasyon yeteneği yüksek bir askeri sistemle, açık bir şekilde avantajlı hale geliyorlardı.[844]

Zencî ordusunun nasıl yapılandığını tam olarak bilemiyoruz, ancak dikkat edildiğinde oldukça basit bir şekilde örgütlendikleri görülür; piyâdeler, süvâriler ve nehir/ deniz savaşçıları olmak üzere temelde üç gruptan oluşuyordu[845]. Ordunun genel komutanı tartışmasız Zencî lideri Ali b. Muhammed idi. İkamet ettiği Muhtâra'dan operasyonları

---

[843] İsyanın ilk günlerinde Basra ordusu ile Zencîler Kındel nehri üzerinde savaşa tutuşmuşlardı. Bu esnada denizde meydana gelen med-cezr olayı da nehir üzerindeki gemileri kıyıya savurmuştu. Zenciler bataklığın içinde yaşadıklarından, günde iki defa düzenli olarak meydana gelen med-cezr olaylarının ve rüzgarın ne zaman yön değiştireceğini iyi bildiklerinden hemen saldırıya geçmişler, böylece Basra ordusu ağır bir yenilgiye uğramış, kaçanların bir kısmı bataklığa saplanarak orada boğulmuştu. Bu savaş sonunda büyük ganimetler ele geçiren Zenciler denizin yükselme anında gemilere binerek, rüzgarın da yardımıyla Bataklığın içindeki Kındel nehrine doğru gitmişlerdi. Bkz. Taberî, IX, 426-428, 498, 609, 611; Nüveyrî, XXV, 160, 164, 167, 169

[844] Talhami, agm, s. 456-460.

[845] Ebu Hamza diye bilinen Nusayr, bir mektupla Zenci komutanı Süleyman b. Cami'in piyadeleri, süvarileri, gemi ve kayıklarıyla yola çıktığını bildiriyordu. Bkz. Taberî, IX, 559.

yönetiyor, emirler veriyor, istihbarat topluyor, zayıf düşen cephelere asker ve mühimmat takviyesi yapıyordu.[846]

Zencîlerin komutanlarına gelince belirgin bir şekilde ismi öne çıkan isimler şunlardır: Ali b. Ebân el-Mühellebi, Yahya b. Muhammed el-Behrânî, Süleyman b. Câmî, Süleyman b. Musa eş-Şa'rânî, Şibl b. Sâlim, Behbûz b. Abdulvahhab, Ahmed b. Mehdî el-Cubbâî, oğlu Enkılay bulunmaktadır. Bunların dışında Ali b. Ebân'ın kardeşi Halil b. Ebân Ahvaz bölgesindeki süvari birliklerinin komutanlığını, Ahmed b.Mehdi el-Cübbâî nehirlerdeki küçük sandalların(*Sümeyriyye*) komutanlığını, Zencî b. Mihrân ise daha büyük gemilerin (*eş-Şezâ*) komutanlığını, Süleyman b. Câmî Zencîlerden oluşan piyade alayının komutanlığını, Süleyman b. Musa eş-Şa'rânî de süvari ve piyadelerden oluşan karışık bir askeri birliğin komutanlığını yapıyordu.[847] Bu isimlerin tamamına yakını Zencî liderinin Bahreyn ve Basra'da isyana hazırlandığı yıllarda kendisine katılan ilk kimselerden oluşuyordu. Çoğunluğu köken itibariyle bedevi yada orta sınıf insanlardan geliyorlardı. Bunların her birine ait orduları bulunuyordu. Ancak Zencî ordusu Abbâsî ordusunda olduğu gibi tek bir merkezden yönetilen, daha merkezi, inisiyatifi sınırlı bir ordu değildi. Bilakis yetkileri yukarıdan aşağıya doğru dağılan, komutanlara geniş yetki ve inisiyatif veren bir askeri sisteme sahipti.[848]

---

[846] Vâsıt bölgesinde bulunan Süleyman b. Cami Vâsıt'a doğru saldırıya geçmek için Zenci liderinden yardım istemiş, o da bin beş yüz kişilik bedevilerden oluşan bir süvari ölüğü göndermişti. Bkz. Taberî, IX, 540.

[847] Taberî, IX, 540.

[848] Mesela Bataklık bölgede savaşan Abbâsî komutanlarından sadece Tekin el-Buhari bulunuyor, o da bölge komutanı Musa b. Boğa'ya ve en üstte de Muvaffak'a bağlıydı. Bunlar da savaş bölgesinin çok uzağında, ya da başkentte bulunuyorlardı. Buna karşılık Zenci ordusuna bizzat cephede bulunan Süleyman b. Cami komuta ediyordu. Onun altında Ahmed b. Mehdî el-Cubbâî ve Sa'leb b. Hafs el-Behrânî bulunuyordu. Bunların her biri savaşta ayrı cephelerde savaştığından, işbirliği içinde her türlü operasyon kararı almaya yetkiliydi. Bkz. Taberî, IX, 534-535.

Bunların dışında kendi gayretleri ile komutanlığa yükselenler de vardı. Zencî lideri Zencî köleleri davet ederken ona ilk gelen Reyhân b. Sâlih'e kendinin getirdiği kimselerin başına komutan tayin edeceği sözünü vermiş, o da topladığı Zencî taburunun başına komutan tayin edilmişti. Bunların yanında Şibl b. Sâlim, Râşid el-Karmatî, Dermevey ez-Zencî, Kakûye, Nâdir el-Esved, İbrahim b. Cafer el-Hemedânî gibi isimler bulunuyordu.[849] Zencî liderinin komutanlarına sahip çıktığına ve onlara sadık kaldığına dair rivayetler bulunmaktadır.[850]

İsyana katılanların arasında köylüler, Basra ve çevre şehirlerdeki orta sınıf insanlar, bedeviler, Mağribli ve Rum asıllı köleler bulunsa da esas olarak çoğunluğu Afrika'nın değişik yerlerinden getirilen Zencîler oluşturuyordu. İsyan sırasındaki savaşlarda da doğal olarak bu köleler kendi hürriyetlerine kazanmak için ölümüne bir mücadele veriyorlardı. Zencîlerin genellikle piyâde alaylarında yer aldıkları ve Süleyman b. Câmî komutasında savaştıkları dikkat çekiyor. Uzun zamandır burada yaşadıklarından, bölgenin rutubetli ve sıcak iklimine alışkındılar. Bundan dolayı da daima dinamik ve dinç kalabiliyorlardı. Câhız, Zencîlerin beyazlardan üstün taraflarını ele aldığı "*Fahrus's-Sevdân 'ale'l-Beydân*" adlı risalesinde, Zencîler arasında arı anlamına gelen "*Neml*" denilen grubun oldukça çevik; köpek anlamına gelen "*Kilab*" grubunun ise fiziki yapı itibariyle çok dayanıklı kimseler olduklarını nakleder. Aynı risalede onların güçlü kimseler olduğunu şu ifadelerle dile getirir: "*yeryüzünde onlar kadar sağlam bedenli ve dayanıklı bir millet yoktur. Arap ve ya başka milletlerden kalabalık bir grubun kaldıramayacağı ağır bir taşı, onlardan*

---

[849] Zenci ordusunda öne çıkmış ve ismi kayıtlara geçmiş isimlerin listesi ve haklarında bilgi için bkz. F. Sâmir, 166; A. Nâcî, "Târihu't-Taberî: Masdaran ahdi Sevratü'z-Zenc", s. 60-77.

[850] Vâsıt bölgesindeki komutanlarından ahmed b. Mehdi el-Cubbâî yaralandığında Muhatara'ya gerilmişti. Zenci lideri burada onu tedavi ettirmişti. Ancak ölünce kendi yakınını kaybetmiş gibi kederlere boğulmuş ve cenazesi ile bizzat ilgilenmişti. Bkz. İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 174.

birisi tek başına kaldırır. Onlar aynı zamanda çok cesur kimselerdir."[851] Bu savaşın onlar için bir ölüm-kalım mücadelesi olması yönüyle ve yukarıda bahsettiğimiz fiziksel özelliklerinden dolayı; dayanıklı ve çevik yapılarıyla, savaşın en zor ve ağır şartlarında dahi dinç ve zinde bir şekilde savaşa devam edebilmişler ve Abbâsîlerin daha iyi teçhiz edilmiş nizâmî orduları karşısında başarılı olabilmişlerdir.

Bunun yanında Zencîlerin özellikle nehir ve kanal savaşlarında ayrı birlikler halinde savaştıkları görülür. Onlar nehirlerdeki savaşlar için müstakil taburlar oluşturmuşlar ve bu taburların başına da Nasr er-Rûmî ve Zencî b. Mihrân adındaki kimseler komuta ediyordu.[852] Nehir savaşları sırasında, Abbâsî ordusunun gerek med-cezr, gerekse rüzgarlardan etkilenerek gemi ve sandallarındaki askerlerin sık sık suda boğulduklarına şahit olmaktayız.[853] Bu durum onların bu savaş şartlarına göre yeterli eğitime sahip olmadıklarını gösterir. Buna karşılık Zencî askerlerin nehir savaşlarında suda boğulmadan, hatta nehirlerde rahatça yüzerek savaşabildiklerini ve zor zamanlarda yüzerek nehirlerden karşıya geçebildiklerini görmekteyiz. Bu da onların nehir savaşları için özel olarak eğitildiklerinin bir delilidir[854].

Zencîlerdeki süvârî birliklerine gelince, Abbâsî ordusu ile karşılaştırıldığı zaman daha zayıf oldukları anlaşılıyor. Abbâsî

---

[851] Câhız, "Fahrus's-Sevdan 'Ale'l-Beydan", *Resailü'l-Câhız*, thk. Abdu's-Selam Harun, (Beyrut 1991), I, s. 195, 211; a.mlf. *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Hasan Sendûbî, (Kahira 1957), VIII, s. 50-51.

[852] Taberî, IX, 592.

[853] Bu nehir savaşlarında eş-Şezâ denilen savaş gemileri kullanılmış, ancak askerlerin çoğu nehirde boğulmuşlardı. Bkz. Taberî, IX, 436; Nüveyrî, XXV, 113. İbnü'l-Esîr ise bu güne *Beyda* günü denildiğini aktarır. Ancak bunun ne anlamda kullanıldığı hakkında bilgi vermez. Bkz. El-Kamil, VII, 180.

[854] Zaman zaman Zencilerin de boğuldukları rivayetlerine rastlansa da umumiyetle yüzmesini bildikleri anlaşılıyor. Muhtâra kuşatması sırasında köprünün düşmesi sonucu batı yakasında kalan Zenciler yüzerek doğu tarafına geçmişlerdi. Bkz.Taberî, IX, 440-441, 626-627, 504; İbn Ebi'l-Hadîd, VIII, 160;İbnü'l-Esîr, VII, 319 VII, 326.

ordusuna ait süvarîlerden daha çok bahsedilmesine rağmen, Zencîlerin süvarî birlikleri hakkında daha az bilgiye rastlanmaktadır. At yetiştirmek ve temin etmek uzun ve sistemli bir çalışmayı gerektirir. Halbuki Zencîler yağma ve ganimet yoluyla bunları temin ediyorlardı. Bundan dolayı süvariler genellikle bedevilerden oluşmuştu[855]. Basra kuşatması arefesinde Zencî lideri bu büyük kuşatma için bedeviler ile ittifak kurmuş ve bu amaçla onlardan bir süvarî alayı toplamayı başarabilmişti. Zencîlere katılan bu bedeviler Kındel nehri kıyısında toplanarak kendisi de bir bedevi olan Süleyman b. Çâmî' eş-Şa'rânî tarafında savaşa hazırlamış ve eğitilmişlerdi.[856] Basra saldırısı sırasında Zencî ordusunun çoğu süvarilerden oluştuğundan, Zencîlerin gücü karşısında Basralılar dayanamayarak teslim olmuşlardı[857]. Onların zaman zaman süvârî birlikleri ile Abbâsî ordusunu bozguna uğrattığına şahit olmaktayız[858]. Bunlar yoğun olarak da Ahvaz bölgesindeki Ali b. Ebân komutasında görülürler. Ali b. Ebân'ın ordusunda Bataklık bölgede yaşayan kendi kabilesi Bâhilîlerden dört yüz kadar süvârî bulunuyordu. İbn Leyseveyh bunlarla gizlice haberleşerek savaş başlamadan kendi tarafına geçmeye ikna edince savaşın kaderi değişmişti (262/876).[859] Muhtâra'nın kuşatması sırasında ise Abbâsî ordusunun karşısına çıkan Zencîlere ait her hangi bir süvari birliğine rastlanmamaktadır.

Zencîlerin askeri mühimmat ve silahlarına ilişkin de ilginç anekdotlar bulunmaktadır. Taberî'deki rivayetlerde isyanın

---

855 Taberî, IX, 540.

856 Zencî lideri ilk davetine başladığı Bahreyn günlerinde kazandığı taraftarlarından Muhammed b. Yediz ed-Dârimî'yi bedevilere göndererek, Basra'nın yağmasından ele geçecek ganimeti ve çok miktarda mal ve para vaadiyle bir süvari bölüğü oluşturmuştu. Taberî, IX, 481, 483.

857 Ali b. Eban'ın şehre giriş anını bir tanık şöyle anlatır: "*Dor bir atın üzerinde, elinde mızrağı ve üzerinde bal sarısı ipek elbisesi ve etrafında Zenciler ve bedevilerden bir grup ile birisi gidiyordu. Yanlarında sarı bir bayrak vardı. Sorduğumda bu Ali b. Eban dediler..*". Bkz. Taberî, IX, 415.

858 Taberî, IX, 498; İbnü'l-Esîr, VII, 213.

859 Taberî, IX, 528-529; İbnü'l-Esîr, VII, 245-246.

başlangıcında Zencîlerin arasında tek üç kişide kılıç bulunduğu aktarılır. Bunlar, Ali b. Muhammed, Ali b. Ebân el-Mühellebî ve Yahya b. Muhammed el-Behrânî.[860] Taberî Zencîlerin başlangıçta bu denli silahsız olduklarını vurgulamak için şöyle bir olay anlatır. İsyanın ilk günlerinde Zencîler öğle yemeği yerken aniden Basra ordusunun baskınına uğrarlar. Bir Zencî elindeki yemek tabağıyla karşı koyarak savaşmış ve karşısındaki askerleri geri püskürtmüştü. [861] Bu anlatılanlardan ortaya çıkan manzara isyanın ilk günlerinde Zencîlerin ellerinde kendilerini savunabilecek kadar odun sopalarından başka hiçbir savaş aletinin olmadığı anlaşılıyor.[862]

İsyancılar ilk silahlarını bölgedeki köyleri yağmalayarak ele geçirmeye başlamışlardı. Bu günlerde Kureyş eşrafının kölelerinin ikamet ettiği Ca'feriye'ye köyüne bir baskın düzenlemişlerdi. Muhtemelen bu baskının hedefi, daha önce haber aldıkları köydeki silah deposu ve kıymetli mallardı. Nitekim köyde Hâşimoğullarına ait bir silah deposu ele geçirmişler ve bu sayede savaşabilecekleri kadar silah elde etmişlerdi. Bu olayın hemen ardından Basra'dan gönderilen beş yüz kişilik orduyu da mağlup ederek onların da silahlarını ellerinden almışlardı.[863] Zencîler isyanın bundan sonraki aşamalarında, gerek galip geldikleri Basra ordusundan ele geçirdikleri savaş ganimetleri, gerekse Basra, Übülle, Abadan ve Ahvaz gibi şehirleri ele geçirdikten sonra buradaki silah ve askeri mühimmata el koymak suretiyle orduyu silahlandırmayı başarmışlardı[864].

İsyan güçlenip büyük ganimetler ele geçirdikten sonra, Zencîler kendi silahlarını ve gemilerini yapmaya başlamışlardı. Muhtâra'da muhtemelen sırf savaş malzemelerini üretmek için çalışan bir zanaatkar sınıfı mevcuttu.[865] Muhtâra'da en ağır

---

860 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 250.
861 Taberî, IX, 416.
862 Popoviç, s. 135.
863 Taberî, IX, 417-418; İbnü'l-Esîr, VII, 176.
864 Maurice Gaudefroy- Demombynes, *Les Institution Musulmanes*, (Paris 1946), s. 191.
865 Popoviç, s. 135.

kuşatma altında kaldıkları bir dönemde bile bir huruç hareketi yapmak için kısa zaman içinde elli savaş gemisi inşa etmeyi başarmıştı.[866] Bundan dolayı Abbâsî ordusu onların şehirlerini ele geçirdiğinde, Sümeyriyye ve eş-Şezâ gibi diğer savaş aletlerini kendilerinin yaptığını görmüştü. Nehir savaşları sırasında Abbâsî ordusunun kullandığı *eş-Şezâ, es-Sümeyriyye, ez-Zevârik* diye[867] adlandırılan değişik ebat ve şekillerdeki gemilerin hemen hemen aynı sayıda Zencî ordusunun da elinde bulunduğunu, onlarla nehir savaşlarında başa baş mücadele verdiklerini görüyoruz. Muhtâra'nın kuşatılması sırasında Zencîlerin kullanmakta oldukları savaş aletlerine dair önemli ayrıntılara rastlanılmaktadır. Şehrin mermerden yapılmış yüksek surları üzerine ağır cisimleri atabilen büyük mancınıklar yerleştirmişler, bunlar ile ağır taş ve madenleri atabiliyorlardı.[868] Ayrıca surların üzerine büyük yay ve ok atan aletler de yerleştirerek bunlarla Abbâsî ordusuna saldırıyorlardı. Bunun yanında surların dibine yaklaşan gemileri ve surlara tırmanan askerleri engellemek için eritilmiş kurşun döküyorlardı[869]. İsyan süresince üç büyük şehir kurarak ve bunları oldukça sağlam surlarla muhafaza altına alışlarını ve buralarda her türlü savaş aletlerini yaptıklarını dikkate alırsak, onların daha önce yaptıkları yağma ve istilalardan ellerine çok miktarda para ve hammadde geçirdiklerini görüyoruz.

Bu ordunun en dikkat çekici özelliği, çok güçlü bir haber toplama ve istihbarat ağına sahip olmasıydı. Gerek öncü birlikleri, gerekse şehirlerde tuttuğu muhbirleri vasıtasıyla, Abbâsî ordusu hakkında haber topluyordu. Özellikle isyanın ilk aylarında Basra'da olup bitenleri Basra'da kaldığı günlerde kendisine katılmış bazı kimseler vasıtasıyla, bazen doğrudan

---

[866] Taberî, IX, 592.

[867] Taberî, IX, 419-420. Burada zikredilen gemilere ilişkin kaynaklarda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca bu isimlere özellikle Zenciler ile nehir savaşları dışında, başka yerlerde fazla rastlanılmamaktadır. Bu durum da bu gemilerin aşağı Irak'taki nehirlerde kullanıldığı ve mahalli zanaatkarlara tarafından yapılan bilen nehir gemileri olduğunu akla getirir.

[868] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, s. 212.

[869] Taberî, IX, 596-597.

yanına çağırarak, bazen de mektup vasıtasıyla bilgi alıyordu. Ordunun dağıldığı zamanlarda da davul ve borazan gibi işaretler kullanıyorlardı.[870] Ayrıca düşmanla karşılaştıkları anlarda, düşmanlarını korkutmak için toplu halde çığlıklar atarak haykırıyorlardı[871].

Son olarak Zencî ordusunun ne kadar askeri olduğu konusunu kesin olara bilemiyoruz. Kaynaklarda Muhtâra'nın kuşatılması sırasında Zencîlerin üç yüz bin kişi olduğu, Ahvaz bölgesinden çağrılan Ali b. Ebân'ın otuz bin kişilik bir orduyla başkent Muhtâra'ya geldiği rivayetlerini dikkate aldığımızda, Zencî ordusunun isyanın son aşamada dahi üç yüz bin kişilik bir ordusu olduğunu gösterir.[872] İsyanın bilançosu ile ilgili olarak her iki taraftan en az beş yüz bin kişinin öldüğüne dair rivayetleri de dikkate aldığımız da bu sayının gerçekçi olduğu kanaatine varırız. Sonuç olarak Zencîlerin, üzerlerine gelen Abbâsî ordusundan sayı itibariyle çok fazla olduğu kesinlik kazanıyor.

II) İSYANIN ETKİLERİ ve SONUÇLARI

Her hangi bir sosyal olayın etkilerini incelerken, etkinin kıstasları ve belirtilerinin tespit edilmesi ve ispatlanması noktasından bir dizi zorluklar vardır. Hele konuyla ilgili bilgiler ve etkilerine dair çağdaşları tarafından yeterli yorumlar yapılmamışsa, etkilerini ortaya koymak için tarihçinin yapabileceği şey, olay sonrasındaki gelişmeleri takip ederek analoji yapmaktan ibaret kalacaktır. Biz de Zencî isyanının etkilerini ele alacağımız bu bölümde, isyanın bastırılması ve sonrasındaki olayları takip ederek etkilerini bu şekilde belirlemeye çalışacağız.

a) Abbâsîlerin Parçalanmasındaki Rolü:

İsyanın başladığı yıllara baktığımız zaman Abbâsîlerin hakimiyeti altındaki bölgeler Zeydî ve Hâricî ayaklanmalar ile çalkalanmaktaydı. Bunun yanında Mısır, Horasan, Fâris ve diğer pek çok eyaletin yöneticisi bu buhranlı dönemden

---

[870] Taberî, IX, 432-433; İbn Esir, VII, 178-179; Nüveyrî, XXV, 112.
[871] Popoviç, s. 136.
[872] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, s. 212.

faydalanarak bağımsızlıklarını kazanma eğilimi içine girmişlerdi. Zencî isyanı da aslında bu kargaşa döneminden faydalanarak ortaya çıkmış, aynı zamanda da Abbâsîleri en çok uğraştıran hareketlerden birisi olması yönüyle bu süreci derinleştiren bir etki yapmıştır. İmparatorluğun en gözde eyaletlerinden önce Güney Irak'ı (Sevad), ardından Güney İran'daki Huzistan eyaletini hakimiyetleri altına almaları, ardından da başkent Bağdat'ın yetmiş mil (yaklaşık 140 km) yakınlarına kadar ilerleyerek Başkenti tehdit etmeye başlaması ve bölgedeki en önemli şehirleri ele geçirerek Basra körfezi ve Uzak doğu ile olan ticaret yolunu tamamen kontrol altına almaları, Abbâsîleri tam anlamıyla şaşkına çevirmişti.[873]

Sonuçta isyan bastırılmış ve isyancılar yok edilmişti, fakat bu olaya kısa sürede etkili bir karşılık verilememesi, hem Abbâsî merkez otoritesini ciddi şekilde zayıflatmış, hem de bu isyanla Abbâsî merkez otoritesinin askeri ve siyasi bakımdan zaafını ve zayıflığını daha açık bir şekilde ortaya çıkarmıştır.[874] Buna bağlı olarak da mahalli emirlikler kuvvetlenerek kendi müstakil emirliklerini kurmak için cesaret bulmuşlardır.[875] Zencî isyanı ile başı dertte olan ve Abbâsîlerdeki iktidar boşluğundan faydalanan bir çok mahalli emirlik, isyan süresi içinde müstakil idarelerini kurmuşlardır.[876]

İsyanın fiilen patlak verdiği yılda (255/869) Tolunoğulları, Abbâsîlerin bu zayıf durumundan faydalanarak Mısır'daki hakimiyetlerini pekiştirmişler ve Abbâsîlerden kopuşları kolaylaşmıştır. Tolunoğulları bununla da kalmayarak isyan döneminde Abbâsî hilafetindeki çekişmelere ve rekabete müdahale etmeye, hatta Abbâsî halifeliğini Kahire'ye götürmeye kalkışacak kadar ileri gitmişlerdi.[877]Aynı şekilde

---

873 B. Lewis, s. 142.

874 Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş,* trc. İsmet Kayaoğlu, (Ankara 1981), s.131-132.

875 C. Cahen, *İslamiyet,* s. 119.

876 E. Ashtor, s. 152.

877 Zenciler ile mücadeleyi cephede bizzat yöneten Muvaffak, adeta gerçek bir halife gibi ülkeyi yönetiyor, çoğu zaman halifenin yetkilerini kullanıyordu. Bu durum karşısında sembolik bir halife olan Mu'temid Tolunoğulları ile anlaşarak Bağdat'tan Kahire'ye

Abbâsî ordusunun en ünlü generalleri, bataklıkta Zencîler ile uğraşırken, bu defa da Fâris eyaletinin valisi Yakub b. Leys es-Saffâr (254/867-265/879) bağımsızlığını ilan ederek Bağdat'ın üzerine yürümüştü (262/876).[878] Bu durum karşısında, Saffârîler daha öncelikli bir tehdit haline geldiğinden, Zencîler ile savaşa gönderilen Musa b. Boğa el-Kebir cepheden çağrılarak Saffârîlere karşı gönderilmişti. Bu şekilde Zencî isyanı dolaylı olarak da olsa Saffârîlerin güçlenmesine ve Abbâsîlerden ayrılmasına yardımcı olmuştur.[879]

Zencî isyanının bu ayrılıkçı hareketlerin gelişmesinde ne denli etkili olduğunun en açık delili, isyanın bastırılmasından bir yıl sonra güçünü toplayan Abbâsîler bağımsızlığını kazanan beylikler karşısında üstün duruma geçmişti. İsyanın bastırılmasından bir yıl sonra (271/884) Tolunoğulları ile girdikleri mücadeleyi bir barış antlaşması ile; aynı yıl Saffârîler ile girdikleri mücadeleden de galip çıkarak 25 şevval 271/ 15 Nisan 885 tarihinde halife Mu'temid tarafından Amr b. Leys'in görevine resmen son verilmiş, ancak daha sonraki antlaşmalar ile Amr görevine iade edilmiş ve bu tarihten sonra her iki hanedanlıkla dostane ilişkiler kurulmuştur. Abbâsîlerin Zencî isyanını bastırdıktan bir yıl gibi kısa bir zaman sonra gerek Saffârîleri, gerekse Tolunoğullarını tekrar merkezi otoriteye almada gösterdiği başarı, Zencîlerin Abbâsîlerin merkezi

---

gitmeye kalkışmış, ancak yolda Muvaffak'ın generalleri tarafından yolu kesilerek geri getirilmişti. Bu gelişmeler, Tolunoğullarının Abbâsî sarayındaki entrikalarda ne kadar etkili hale geldiğinin de bir alametidir. Konunun ayrıntıları için bkz. Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî, *Kitabu'l-Vulati Mısr*, Nşr. Rhuvon Guest, (Kahire ty), s. 223-225; Ebu'l-Feyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, trc. Selçuk Alkın, (İstanbul 1997), s. 114-116.

878 Ya'kub b. Leys es-Saffar 262/876 yılında Bağdat'a yürümek üzere Vâsıt'a kadar gelmişti. Onun karşısına çıkan Abbâsî ordusu ile Deyru'l-Akul denilen yerde iki ordu savaşa tutuşmuş ve sonuçta safariler yenilmişti. Ancak bu galibiyet Yakûb'un ölümüne kadar sonucu değiştirmemiştir. Taberî IX, 516-517.

879 A. 'Ulebî, s. 139-140.

gücünü ne denli zayıflattığının ve parçaladığının bir delili olarak yorumlanabilir.[880]

Diğer taraftan miladi IX. asrın son çeyreğinde, Zencî isyanının başladığı 868 yılından itibaren, Abbâsî merkezi otoritesinin zayıflamasına paralel olarak Bizans tehdidi artmaya başlar[881]. Bu dönemde Abbâsîler, dışarı karşısında da zaafa düşerek Bizans sınırında ve Orta Asya'da Türklere karşı bir gerileme sürecine girer ve toprak kaybetmeye başlar. Yaklaşık üç asırdır süren sınır savaşlarında (*sugur*) denge ilk defa Bizans lehine döner. 877 yılında Bizans ordusu Kayseri'den hareketle sefere çıkarak Zibatra ve Samosata üzerinden Keysum[882] yoluyla Maraş'a kadar gelir. Bizans, 877 deki saldırıdan dört yıl sonra, Abbâsî ordularının bataklığın ortasında Zencî şehri Muhtâra'yı düşürmekle uğraşırken, 881-2'de 100.000 kişilik bir ordu ile Patrikler komutasında tekrar harekete geçmiş ve Musul yakınlarına kadar ilerleyerek geniş bir alanı Abbâsîlerin elinden alır.[883] Bu tarihten sonra Bizans artık Doğu sınırında sürekli bir ilerleme devrine girmiş ve Selçuklular gelinceye kadar da bu bölgeleri elinde tutar.

---

[880] Tolunoğulları ile yapılan antlaşmayla (280/893) Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekr ve Musul olmak üzere Fırat'ın doğu tarafını tamamen Abbâsîlere bırakılmıştır. Bkz. el-Kindi, *Kitabu'l-Vulati Mısr*, s. 237; İbn Tağriberdi, *en-Nücumu'z-Zahire*, III, 53; Ayrıca bkz. Ebu'l-Feyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, s. 132, 290. Safariler ile yapılan antlaşma ile de, Abbâsîlere yıllık on milyon dirhem vergi ödemek şartıyla Faris, Kirman ve Horasan'ın idaresine memur edilmişti. Bu dönemde Abbâsîler ile Safarilerin ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Saim Yılmaz, "Halife Mu'tezid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffari İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2004, s. 79-103.

[881] Peter Von Sivers, "Taxes and Trade in the Abbâsîd Thughur, 133/750-351/962", *JESHO* (XXV-1982) 71-73.

[882] *Kaysum*; şimdiki tavşan suyu kenarındaki Keysun'dur. Buradan giden yol Çalkoç boğazından Besni (Behisni)'ye ulaşır. Ernest Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul-1970, s. 85.

[883] Faysal Sâmir, "Min Tarihi'l-'Avâsım ve's-Suğur", *el-Üstaz/XVI*, (Bağdat-1968), s. 305.

b) Öldürülen ya da Göçen İnsan Sayısı ve Bunun İktisadi ve Sosyal Etkileri:

Zencîler, Abbâsîlerin en çok vergi topladığı ve Basra körfezi ve Uzak Doğu ticaret gemilerinin nehir yoluyla Bağdat'a geldiği Sevâd ve Huzistan eyaletini, yaklaşık on yıl boyunca kontrollerinde tutmuşlardı. Abbâsîlerin kalabalık nüfusları barındıran metropol şehirlerinin hububat ve sebze-meyve ihtiyacını karşılayan ve şehirlerdeki hammadde ve ticaret mallarının geldiği ve bir anlamda Abbâsîlerin iktisâdi bakımdan can damarını oluşturan bu bölgenin Zencîlerin kontrolüne girmesi ve zirai alanların tahrip edilmesi; tabii olarak Abbâsîlerin maliyesini, ticari ve sosyal hayatını derinden etkilemiştir. Ancak bu etkilerin nasıl tezahür etiğine dair elimizde çok az bilgi bulunmaktadır. Bundan dolayı A. Popoviç ve C. Cahen isyanın uzun vadede tehlikeli bir etkisi olmadığını iddia ederler.[884] Bu iddialara katılmak mümkün değildir. Aşağı Irak bölgesindeki verimli topraklarda her türlü tarım yapılan köy ve kasabaları yağmalayarak ürettikleri mahsulleri ve hayvanlarını alıp götüren ve şehirlerde ağır katliamlar yaparak çalışan binlerce nüfusu öldüren yada bölgeden kaçmaya zorlayan böyle bir isyanın, bölgenin sosyoekonomik yapısını etkilememesi düşünülemez.[885] Bu bakımdan isyanın iktisadi ve sosyal etkilerini anlamak için, isyan süresince ve sonrasında çalışan nüfus yapısındaki değişmeye, vergi gelirlerindeki düşüş ve yiyecek fiyatlarındaki dalgalanmalara bakmak gerekir.

Kesin olan bir şey var ki on beş yıl süren bu isyan ve savaşlar sırasında, bölgenin demografik yapısı önemli ölçüde sarsılmıştır. Bu isyan süresince her iki taraftan da öldürülen insan sayısı hakkında kaynaklar ürkütücü rakamlar vermektedirler. Ebu Bekr es-Sûlî'nin rivayetine dayanarak İbn Tiktaka, İbnü'l-Cevzî ve Suyûtî, öldürülen insan sayısının iki milyon beş yüz bini bulduğunu, Zencîlere katılan toplam on beş bin kişinin de teslim olduğunu yazarlar[886]. İbn Tağriberdi ise bir

---

[884] A. Popoviç, s. 154; C. Cahen, *İslamiyet*, s. 119.

[885] A. 'Ulebî, s. 150.

[886] İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 251; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 235; Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, (Kahire

buçuk milyon insanın öldürüldüğü rakamını vermektedir. Bunu inandırıcı kılmak için de Basra'da bir günde üç yüz bin insanın öldürüldüğünden bahsetmektedir.[887] İbn 'İmâd el-Hanbelî ise daha kabul edilebilir bir rakam telaffuz ederek Basra'da on iki bin kişinin öldürüldüğünü yazmaktadır.[888] Onun verdiği bu rakam Zehebî tarafından anonim bir haber olarak tekrarlanmaktadır. Ayrıca bu bilgiye "*Basra'da yaptıklarının daha beterini Übülle ve Ahvaz'da da yaptılar; Übülle'de üç bin kişiyi öldürdüler*" ayrıntısını da eklemektedir.[889] İbnü'l-Cevzî de Zencîlerin h.259/873 yılındaki Ahvaz işgalinde şehirde elli bin kişiyi öldürdüklerini nakleder.[890]

Öldürülen insan sayısı konusunda Abbâsî iktidarına yakın olan ve nispeten resmi olarak değerlendirilebilecek tarihçiler rakamları abartma eğilimi içindedirler.[891] Bu konuda en tafsilatlı bilgileri aktaran ve en küçük ayrıntıya bile yer vermekten çekinmeyen Taberî'nin hiç bir rakam telaffuz etmeyerek suskun kalması oldukça manidardır. Muasır bir kaynak olan Mes'ûdî, diğer konularda gösterdiği abartılı ve yanlı tavrını bu konuda bırakarak rakamlar konusunda olağanüstü makul davranmakta ve gerçeği tespit etmeye çalışmaktadır. *et-Tenbih ve'l-İşraf* adlı kitabında, her iki taraftan da öl(dürül)en insan sayısı hakkında kesin bir rakam vermemekte, bir kaç milyon insan ölmüştür diyerek yuvarlak bir rakam telaffuz etmektedir. Bu rakama savaşlar sırasında

---

1952), s. 363-364. Muhtâra'nın kuşatılması sırasında üç yüz bine yakın kişinin isyana katıldığını dikkate aldığımızda geri kalanların savaşlar sırasında öldüğü anlaşılıyor.

887 İbn Tağriberdi, *en-Nucûmu'z-Zahira*, III, s. 48; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 363.

888 İbn 'İmad, *Şezeratu'z-Zeheb*, II, 136. Basra'da öldürülen insan sayısı hakkında verilen üç yüz bin rakamı hiç bir akli selim için kabul edilir bir rakam değildir. Açıkça bir mübalağa yapılmıştır. Bu kadar insanı öldürmek patrik olarak bile imkansızdır. Bkz. A. 'Ulebî, s. 160.

889 Muhammed b. Osman Kaymaz ez-Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*, thk. Salahattain Müneccid, VI cilt, (Kuveyt 1948), II, 19.

890 *El-Muntazam*, XII, 152.

891 A. 'Ulebî, s. 159.

nehirlerde boğulan, açlık ve susuzluktan ölenler de dahildir.[892] Mes'ûdî , bütün bu tartışmalar arasında son sözü meşhur eseri *Murûcu'z-Zeheb*'de şu ifadelerle dile getirir: "*Öl(dürül)en insan sayısı konusunda bazıları mübalağaya gittiler, bazıları da az gösterdiler. Mübalağa edenlere göre öldürülenler sayılamayacak kadar çoktu. Bunu(kesin rakamı) ancak Allah bilir. Zaten bu konuda bir sayım da yapıl(a)mamıştır. Az gösterenlere göre her iki taraftan da toplam beş yüz bin kişi ölmüştü. Bu konuda konuşanların (rakam verenler) elinde her hangi bir kesin delil veya belge yoktur, zan ve tahminle konuşmaktadırlar.*" [893]

Mes'ûdî 'nin ifadelerinden, daha o dönemde bu konunun tartışılmaya başlandığı ve devletin bu konuda her hangi bir resmi kayıt tutmadığı ve resmi açıklama yapmadığı anlaşılıyor. Onun bu sözlerinden sonra ölen insan sayısı hakkında söylenebilecek her söz mugalatadan ibaret kalacaktır. Ancak beş yüz bin rakamının en kötümser şartlarında bile kabul edilebilir bir rakam olduğu da ortaya çıkmaktadır. On beş yıl boyunca ağır kitle katliamlarının yapıldığı ve üç yüz bin Zencîden geriye çok azı kaldığı dikkate alındığında, bu rakamın kabul edilebilir bir rakam olduğu sonucuna varılır. Nitekim isyanın bu kanlı ve tahripkar yönünü fark eden Nöldeke "*bu isyan Asya tarihinin tanıdığı en kanlı ve yıkıcı isyanlardan biriydi*" demektedir.[894]

İsyanın toplumsal hayatta yarattığı çalkantılardan birisi de kalabalık kitlelerin yer değiştirmesinde yaşanmıştır. Zencîlerin aşağı Irak'taki köy, kasaba ve şehirlere ard arda saldırılar düzenlemesi, buna karşı Abbâsî ordularının karşı saldırıya geçmesi, bölgeyi tam anlamıyla sıcak savaş ortamına çevirdiğinden, insanların yerlerini terk ederek çevre yerleşim yerlerine göç etmelerine sebep olmuştur.[895] İsyanın ilk aylarında Zencîlerin Ebu Kura tuzluğu (*es-Sebha)* denilen çorak bir

---

[892] Mes'ûdî , *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Nşr. Abdullah İsmail Savi, (Kahire 1938), s. 319.
[893] Mes'ûdî , IV, 221-222.
[894] T. Nöldeke, s. 174.
[895] A. 'Ulebî, s. 150.

bölgeye çekilerek çevre köylere akınlar düzenlemeye ve yetiştirdikleri mahsullerini yağmalayıp, hayvanlarını sürüp götürmeye başlayınca, çevredeki köylüler de yerlerini terk emişlerdi.[896] Aynı şekilde Basra ve Vâsıt işgal edilmeden ya da işgal sırasında pek çok insanın şehri terk ettiğini görüyoruz. Öyle ki kaynaklar, insanların yalın ayak ellerine ne alabildilerse, canlarını kurtarmak için nasıl kaçıştıklarını dair dramatik sahneler tasvir ederler.[897] Zencîler Bağdat yakınlarındaki Nu'mâniye ve Cercerâya'ya girdiğinde, halk buradan kaçarak Bağdat'a sığınmışlardı.[898] Bölgedeki yerleşim ve zirâî alanların durumu üzerine yapılan arkeolojik bir araştırmada, IX. asrın ortalarından itibaren, isyan bölgesindeki ekili alanların ve nüfusun % 62 nispetinde terk edildiğini ortaya koymuştur.[899]

Yaklaşık on yıl boyunca köylerini ve şehirlerini terk eden insanlar, Zencîlerin tehdidinden dolayı yerlerine dönemediler ve topraklarını işleyemediler. Zencî isyanı bastırıldıktan sonra Muvaffak bu durumu bildiğinden bütün eyaletlere bir yazı göndererek; Basra, Übülle, Dicle boyundaki köyler, Vâsıt, Ahvaz ve bunlarının yakınında oturup da Zencî tehlikesinden dolayı yerlerini terk edenlerin artık kendi köy ve kasabalarına dönmelerini emrediyordu.[900] Ayrıca Muvaffak insanların yerlerine güvenle dönmeleri için bölgedeki bütün isyancıların yakalanmasını sağlamış ve bir süre de burada kalmıştı. Bu

---

[896] Taberî, IX, 437.

[897] Taberî, IX, 473; M. Meçhul, *el-'Uyun ve'l-Hadaik*, IV/I, 39; İbn Ebi'l-Hadid, VIII, 164

[898] Taberî, IX, 545; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 197; İbn İmad el-Hanbeli, II, 147, 151.

[899] Robert M. Adams, *Land Behind Bagdhat: A Historical of Settlement on the Diyala Plains*, (Chicago 1965), s. 102-103. Yazar bu çalışmayı daha kuzeydeki Nehrevan bölgesinde yapmıştır. Ancak Sevad bölgesinin bir bütün halinde bu genel durumu yansıttığını ve Diyâla platosundaki durumlarla benzerlik arz ettiğinden, verilerin Sevad'ın geneli için kullanılabileceğini de dile getirmiştir. Bkz. 182 dip not no: 101.

[900] Taberî, IX, 663.

duyurudan sonra özellikle Vâsıt ve Râmehürmüz'e dönen insanların sayısının bir hayli kabarık olduğu rivayet edilir.[901]

Ancak Zencîler girdikleri bazı şehir ve köyleri öyle feci bir şekilde tahrip etmişlerdi ki evler yakılıp-yıkılmış, hayvanlar çiftlikler yağmalanmış bir haldeydi. Bu yıllarda hala hayatta olan ve Abbâsî merkez bürokrasisinde katip olarak çalışan Yakubi (yaklaşık 276/889 yıllarında yazdı) evlerine dönen insanların karşılaştığı manzarayla ilgili şöyle der:" *İnsanlar geri döndüklerinde şehirde oturulabilecek bir ev dahi bulamamışlardı*".[902]

Zencîlerin önünden canını kurtarmak için toplu halde kaçan insanların bu süre içinde neler yaşadıkları veya döndükten sonra hayatlarını nasıl sürdürdükleri, bütün bu olanların Abbâsî toplumsal yapısı üzerinde nasıl bir etki yaptığının sosyolojisini yapacak kadar bilgiye ve göç hikayelerine sahip değiliz. Ancak kesin olan bir şey var ki Abbâsîlerin zirâî bakımdan en çok gelir topladığı ve binlerce su kanalıyla örülerek zirai bakımdan en mamur bölgesi olan Sevâd'ın bu şekilde tahrip edilmesi; gerek bu kadar sayıda insanın ölmesi, gerek köylüler için emniyetin kaybolmasından dolayı göç etmesi, gerekse tarlaları işleyen binlerce kölenin isyana katılarak köle emeğinin kaybolması, elbette bu bölgedeki üretimi durma noktasına getirmiştir. Yaşanan bu toplumsal olaylar M.S. IV. Yüzyılda Roma'nın başına geldiği gibi, İslam dünyasında da emek yokluğu yüzünden geniş çaplı bir çalışma ve üretim krizine yol açmış olmalıdır.[903] İsyana katılan kölelerin sahiplerinin kısa zaman içinde kölelerini geri getirme telaşına kapılmaları ve bunun için her yola baş vurmaları, bu isyanın bölgedeki üretim ekonomisini nasıl etkilediğini daha baştan göstermiştir. Bölgede çalışan nüfusun bu şekilde dağılması karşısında üretimin kesintiye uğramamasını ve zirai alanların harap olmamasını düşünmek mümkün değildir.[904] Üretim alanındaki bu gerilemeyi

---

[901] İbn Kesîr, XI, s. 44.
[902] Yakûbî, *et-Tarih*, II, 477.
[903] M. Lombart, s. 185-186.
[904] A. 'Ulebî, s. 153.

Tenûhî'nin, vezir Said b. Mahled'in[905] ağzından aktardığı aşağıdaki ifadelerinde açıkça görmekteyiz:"*Gücü yetenlerden kendi servetlerinden harcama yaparak su gördükleri her yerde ziraat yapmalarını istedim. Çünkü çiftlik ve köyler yıllardır harap haldedir. Bölgede (zirai mahsullerin) fiyatların artması sebebiyle yatırımcılar için de karlar arttı." Bunun üzerine insanlar korku ve ümit içinde ziraat yaptılar*"[906] Vezir bununla da yetinmeyerek harap olmuş bölgeleri tekrar imar etmek ve üretime geçirmek için köylülere tohum, hayvan desteği yapmış, kapanan sulama kanallarının tekrar açılması için gerekli yardımların yapılmasını sağlamıştır.

Yukarıdaki pasajda da vurgulandığı gibi buğday fiyatları isyan yılları ve sonrasında aşırı şekilde artmıştı. Bir kurr buğday daha önce yirmi dinar iken h.260/873 yılında yedi kat fırlayarak yüz elli dinara çıkmıştı.[907] Bu pahalılık iki yıl boyunca Abbâsîlerin merkezi Irak ve Hicaz'da etkisini sürdürmüştü.[908] Ayrıca Basra körfezi ile Bağdat ve diğer şehirler arasındaki nehir yolunun Zencîler tarafından kesilmesi, büyük şehirlerde yiyecek fiyatlarının aşırı yükselmesinin yanında, küçük esnaf ve orta sınıf tüccarı hammadde alamaz duruma getirmiş, buna bağlı olarak bu sınıfların daha da fakirleşmesine yol açmıştır. Bu gelişmeler uzun vadede büyük şehirlerdeki sosyal gerilimi artırmıştır.[909] Küçük esnaf ve zanaatkar bu şekilde fakirleşirken, Abbâsî ordusunun Zencîlere karşı göndereceği ordunun teçhizat ve boşalan hazinenin borçlanma ihtiyacını karşılayan ve bu

---

[905] Said b. Mahled, Hristiyan asıllı olup, daha sonra Müslüman olmuş ve Zenciler ile savaşlar sırasında Muvaffak'a vezirlik yapmış birisidir. Abbâsî maliyesinin krizden nasıl çıkacağına dair en tecrübeli isimlerden birisidir. Kendisi de zenginliğini topraktan almaktadır: çiftliklerinden toplanan yıllık geliri iki milyonu buluyordu. Bkz. Taberî, IX, 544; Safedî, *el-Vafi, Bi'l-Vefeyat*, (Beyrut 1984) XVI, s. 233-235.

[906] Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VIII, 153-155.

[907] İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XII, 156; ;İbn Kesir, XI, 31; Tenûhî, VIII, 155.

[908] Suyûtî, s. 364.

[909] E. Ashtor, s. 152; A. Abdulbaki, *Meâlimu'l-Hadârati'l-Arabiyye fî Garni's-Sâlisi'l-Hicri*, s. 137.

yolla servetlerini ikiye katlayan büyük tüccarlar ve bankerler ortaya çıkmıştır. Zencîler ile yapılan savaşın ağır maliyetini karşılayamaz duruma gelen Abbâsîler, savaş giderlerini karşılamak için büyük servet sahibi tüccarlara borçlanmak zorunda kalmıştı.[910] Aynı şekilde cephenin Zencî tarafını teçhiz eden, onlara mal satsan ve bu yalla büyük paralar kazanan başka bir tüccar grubu da oradan zenginleşmiştir. Dolayısıyla bu savaş ekonomisi köylü, çiftçi ve şehirlerdeki zanaatkar gibi üreten kesimleri fakirleştirirken, devletin zayıflığından faydalanarak zenginleşen bir rantçı tüccar sınıfını ve yeni sosyal güçleri da ortaya çıkarmıştır.[911] Bunun en iyi delili isyandan sonra boşalan Abbâsî hazinesinin acil nakit ihtiyacını karşılamak için, Halife Mu'tezid'in bürokratları tarafından iltizam sisteminin Abbâsî maliyesinde uygulanmaya başlaması ve bu dönemde büyük servetlere sahip mültezimlerin Abbâsîlerin siyasî ve iktisadî hayatında daha etkin rol almaya başlamalarında görülür.[912]

Bu yaşananlar doğal olarak devletin vergi gelirlerinde hissedilir bir azalmaya sebep olmuştu.[913] Elbette bu azalmanın

---

[910] Tenûhî, VIII, 25-27.

[911] E. Ashtor, s. 152.

[912] Bu gelişmeyi Hilâl es-Sâbî şöyle aktarmaktadır; *"Ebu'l-Kâsım 'Ubeydullah b. Süleyman, el-Mu'tezid'in vezîrliğine atandığı zaman dünya haricinde kaplanmış, bütün bölgelere mahallî yöneticiler el koymuş vaziyetteydi. Gelir az, mallar yok olmuş, İsmail b. Bülbül, Sevâd'ın iki yıllık vergisini bir yıl önce toplamıştı. Hazine bomboş, günlük harcamalar için en az 7000 dinara ihtiyaç vardı. Vezîr ne yapacağını şaşırmıştı."* Hilal es-Sâbî, *el-Vüzerâ*, thk Abdussettar Ahmet Ferrac, (Kahire 1958), s. 13. Devlete vergi karşılığı borç veren damanlığın ortaya çıkışı ve damanlar hakkında geniş bilgi için bkz. M. Demirci, *Toprak Sitemi*, s. 408-433.

[913] Abbâsîler dönemine ait değişik kaynaklarda toplanan vergi miktarlarına ilişkin çok farklı rakamlar günümüze gelmiştir. (Bkz. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 8-12; Hilal es-Sabi, *el-Vüzerâ*, s. 15 vd; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbu'l-Harâc*, (Leiden 1869) 249-251; Muhammed b. Abdus el-Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ*, thk Ebyari M. Saka, Kahire 1938, s. 281 vd.). Ancak bu rakamlardan sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için Abbâsî maliye

bir çok nedeni vardı. Ancak bunlar arasında on beş yıl süren ve Abbâsîlerin en çok vergi topladıkları Sevad'ın Zencîlerin eline geçerek vergisinden mahrum kalması, Abbâsî merkez hazinesi için her halde en ağır darbelerden birisi olmuştur. Hicri üçüncü asırdaki Abbâsîlerin yaşadığı kriz üzerine yapılan bir araştırmada, hicri üçüncü asır boyunca vergi gelirlerinde genel bir düşüşün isyan sonrasında daha da derinleştiği görülür. İsyan öncesinde İbn Hurdazbih tarafından verilen bir listede Sevâd bölgesinden toplanan vergiler 94.035.000 dirhem iken, isyandan on yıl sonraki bir veride (289/893), % 35'lik bir azalma ile 75. 000.000'a, on yıl sonra ise %80'lik bir azalma ile 22.500.000 dirheme inmiştir. Hicri üçüncü asrın başlarında ortalama yüz milyon dirhem civarında olan vergi gelirleri, isyan dönemi ve sonrasında kısa vadede %35, uzun vadede ise %80'lik bir düşüş yaşamıştır.[914] İsyanın çıktığı Sevâd bölgesinin vergi gelirlerine dair İbn Hurdazbih'in (231/845-269873) verdiği rakamlar ile Ali b. İsa'nın (303/915) verdiği rakamlarla karşılaştırıldığı zaman, -ki bu tarih tam olarak Zencî isyanı ve sonrası döneme tekabül eder- bu düşüşün yerleşim yerlerine göre %86 ile %97 arasında görülmektedir.[915] Bunun yanında Mu'temid h. 265 yılında Zencîlere karşı gönderilen ordunun teçhizat giderleri için toplam dokuz yüz bin dinar harcama yapmıştı.[916] Bütün bu yaşananlar isyan dönemi ve sonrasında Abbâsî maliyesini öyle büyük bir mali krizin içine sürüklemişti ki Halife Mu'temid üç

---

sisteminin çalışma usulleri hakkında detaylı araştırmalar yapmayı gerekli kılmaktadır. Bu bakımdan çalışmayı bu rakamlara boğarak kafa karışıklığına sebep olmamak gerekir Bu vergi gelirleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. A. Von Kramer, *Culturgeschichte des Orient unter den Chalifen*, (Viyana 1875) c. I, 356-379; Salih Ahmed Ali, "A new Version of İbn Mutaffif's List of Revnue in Early Times of Harun al-Rashid", *JESHO, 14* (1971), s. 303-310. Ziyaüddin Reyyis, *el-Harâc ve'n-Nüzumi'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye,* (Kahire 1961),; G. Hazne Katibi, *el-Harâc l-III h.*, (Beyrut 1994), s. 278-288.

914 David Waines, "The Third Century İnternal Crisis of the Abbâsîds", *JESHO*, Vol.20/3, (1977), 282-306.

915 David Waines, agm, s. 293-294.

916 Tenûhî, VIII, 85.

yüz dinarı dahi bulamamıştı[917]. Çünkü Muvaffak Zencîleri bastırmakla görevlendirildiğinde, isyanın ortaya çıkardığı karmaşadan dolayı vergiler toplanamamış, eyaletler ise ödemesi gereken vergileri Halifeliğe göndermemişlerdi. Bu durum Abbâsî hazinesini boşalttığından, Muvaffak Tolunoğullarına müracaat ederek nakit para, at, köle ve mum istemek durumunda kalmıştı. Abbâsîler adeta can çekişir bir duruma gelmişti. [918] Bundan dolayı bu isyan Abbâsîlerin parçalanmasında en müessir amillerden biri olarak kabul edilir.

c) Karmatîlerin Ortaya Çıkışında Zencîlerin Etkisi:

Zencîler ile Karmatîler arasında doğrudan bir ilişki olup olmadığı ya da Karmatîlerin Zencîlerin alt grupları tarafından desteklenerek ortaya çıkmış bir hareket mi olduğu konusu uzun zamandır tartışıla gelmiş ve hala da devam eden bir konudur. Bu ilişkiye dair ilk iddia yüzyılın başında İslam Ansiklopedisine yazdığı bir makalede Louis Massignon tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre Zencîler arasında Garamâtiyyûn denen bir grubun ve Râşid el-Garmatî gibi isimlerin bulunması, Karmatîlerin bu gruplar tarafından desteklendiğini gösterir. Ayrıca H. 260/873 yıllarında Karmatî hareketinin ilk kurucusu Hamdan Karmat'ın bir takipçisi (Abdan) vasıtasıyla Zencî liderine mektup göndererek Ona ortaklık teklif etmesi de bu ilişkinin, Karmatîlerin ortaya çıkış tarihlerinden çok daha önce başladığını gösterir.[919]

Buna karşı çıkanlar ise "Karâmita" kelimesi ile "Karamâtiyyûn" kelimesi arasında bir harf fazlalığının bulunduğu, dolayısıyla aynı kökten gelmediğini ileri sürmektedirler. F. Sâmir ise aralarında doğrudan fikri bir ilişki olmadığını; Zencî liderinin Hamdan Karmat'ın ortaklık teklifini reddettiğini yazar[920]. Karmat kelimesinin Zencî isyanına katılan Karmatlar ile gerçekten ilişkisi varsa, o zaman Karmatî isyanı doğrudan Zencî asıllı köleler tarafından ve bu hareketten ayrılan

---

[917] E. Elçibey, s. 131

[918] F. Sâmir s. 124.

[919] Louis Massignon, "Karmatians", *EI*.İlk Baskı, c.II, s. 767-768; a. mlf. "ez-Zenc"maddesi, *Dairatu'l-Maarifi'l-İslamiyye*, X, s. 422.

[920] F. Sâmir, s. 83.

grupların önderliğinde bir hareket hüviyeti kazanır ki, şimdiye kadar iddia edildiğinin aksine, Karmatîlerin İsmaililiği hareketin başında değil, daha sonraki aşamasında kazandığı ortaya çıkacaktır. Bunun için önce kelimenin kökenine ve Zencîlere katılan Karmatlarla ilişkisine bakmak gerekir.

Hareketin ilk kurucusu kabul edilen Hamdan'a lakap olarak verilen "Karmat" kelimesi ilk bakışta Arapça olmadığı hissini veriyor. Sözlüklerin verdiği bir birinden oldukça farklı manalara bakılırsa, Abbâsîler döneminde ve isyan ettikleri bölgede de bilinen bir kelime değil gibi. Taberî'nin verdiği bilgiye göre kelime "kısa bacaklı", "kırmızı gözlü" anlamında olup, Hamdan kısa bacaklı ve kırmızı gözlü olduğundan bu ismi almıştı.[921] Çünkü kelime Nebâtîce'de "Keremite" kelimesinden gelmekte olup, kırmızı gözlü adam için kullanılır.[922] Arapçanın en büyük sözlük yazarı olan ibn Manzur kelimenin farklı bir ırkı anlattığını yazar.[923] P. Hitti ve Massignon kelimenin Arami kökenli olduğunu ve "Gizli öğretmen" anlamına geldiğini ve Vâsıt bölgesinde kullanılan yerel diyalektinden alınmış olduğu kanaatindedirler[924].

Bu tanımlardan iki şey çıkmaktadır: kelime Arapça kökenli değildir ve İbn Manzur'un tarifinde dikkat çektiği gibi yabancı bir ırkı ifade eder. Ayrıca Karmat kelimesinin tarifleri arasında çiftçilikle uğraşan kimselere de vurgu yapılmaktadır. Bu tarif doğrudan Zencîlere katılan "*Karamatiyyûn*" olarak adlandırılan grupları akla getirmektedir. İsyana katılan Zencî köleler arasında diğer köle grupları gibi ziraat işlerinde çalıştırılan ve Karamatiyyûn adını taşıyan bir grubun bulunması, üstelik bu grubun Arapça konuşabilenlerden olması, Afrika kökenli Zencî bir grubun uzun zamandır bölgede olduklarının gösterir.[925] Dikkat edilirse Hamdan Karmatın kendisi de bu bölgede başkasının işinde çalışan bir çiftçi olarak tanıtılmaktadır.[926] Ayrıca söz konusu Zencîler Nebati topluluklarının yoğun olarak

---

[921] Taberî, X, 27-8; Nüveyrî, XXIII, s. 209.
[922] İbnü'l-Esîr, VII, 372;
[923] İbn Manzur, *Lisanü'l-'Arab*, (Beyrut 1968), III, s. 377.
[924] P. Hitti, *İslam Tarihi*, II, 685.
[925] Bkz. Taberî, IX, 418.
[926] Bendeli Cozy, *Min Tarihi'l-Harekati'l-Fikriyye fi'l-İslam*, (Kudüs 1981), s. 161.

yaşadığı bölgede yaşamaktadırlar ve Hamdan Karmat'tan önce bir grup olarak bu isim onlar için zaten kullanılmaktaydı. Hamdan Karmat da hareketi ilk başlattığı Kufe Sevâd'ına Ahvaz bölgesinden gelmişti.[927].

Bu bölgede yaşayan Zencî kölelere Karmatî denmesi konusunda coğrafyacı Mukaddesî ilginç bir ayrıntı vermektedir. Sudan bölgesi hakkında bilgi verirken Fezzân bölgesinde "*Garamentes*" denilen Sudanic-Hemitic bir gruptan bahsetmektedir. Bunlar da Irak'ta olduğu gibi Nube ve Habeşistan ile tuzla ve tekstil alışverişi yapmaktadırlar.[928] Mezopotamya'da isyan çıkaran Zencîlerin de buradan getirildiği ve her iki grubun da tuz ticareti ve işi ile uğraştığı dikkate alındığında, isyana katılan ve Karmatî diye adlandırılan grupların Afrika kökenli olduğu kesinlik kazanıyor.[929] Karmatların köken konusunu araştıran M. Shaban da İbn Manzur'un tarifi ve Mukaddesî'nin verdiği bilgilere dayanarak Karmatîlerin Afrika kökenli oldukları, hatta daha da ileri giderek Bahreyn Karmatîlerinin de bu Zencî Karmatîlerin kalıntıları olduklarını iddia etmektedir[930]. Daha önce de belirttiğimiz gibi L. Massignon da Zencîlere katılan Karamatlar ile daha sonra ortaya çıkan Karmatların aynı gruplarla alakalı olduğuna dikkat çekmişti[931]. Mevcut bilgiler ışığında ve genel kabule göre Karmatîlerin Afrika kökenli olduğu ve Zencî isyanına katılan gruplarla alakalı olduğu ağırlık kazanmaktadır.[932]

Fakat Hamdan Karmat denilen şahsın renginin siyah veya kökeninin Afrikalı olduğuna dair hiçbir açık delil mevcut değildir. Taberî onun Huzistan tarafından geldiğini haber verir.[933] Ancak Karmatîler ile Zencîlerin bir birini etkilediğine dair o kadar çok benzerlikler var ki, aksi tezler bunların karşısında oldukça zayıf kalmaktadır. Massignon'un iddia ettiği

---

927 M.S. Stern, "İsmailis and Qarmatians", *L'Elaboration de L'İslam*, (Paris 1961), s. 102.

928 Mukaddesî, *Ahsenii't-Tekâsim*, s. 241-242.

929 G. H. Talhami, s. 459.

930 M. Shaban, *İslamic History*, I-II, (London 1971); II, 106, 130.

931 L. Massignon, "Karmatians", *EI*, İlk Baskı, c.II, s. 767-768; a. mlf. "ez-Zenc", maddesi, *Dairatu'l-Maarifi'l-İslamiyye*, X, s. 422.

932 Sabri Hizmetli, "Karmatiler", *DİA*, (İstanbul 2001), c. XXIV, s. 510.

933 Taberî, X, 23-24.

gibi, isim benzerliğinden hareketle Karmatîlerin Afrika kökenli oldukları, en azından başlangıç aşamasında Zencîlerin kalıntıları olarak ortaya çıktıklarını ileri sürebiliriz. Ancak Zencî isyanının Karmatî isyanının çıkışında ne kadar etkili olduğunu tespit etmek için kurulu başka ilişkiler ortaya koymak gerekiyor.

Karmatîlerin ilk ortaya çıkışları ve kullandıkları metotlara bakıldığında, Zencî isyanının ortaya çıkışı, gelişimi, sosyal tabanı, ortaya çıktığı ve yayıldığı bölge ve usullerinin bir birine olağanüstü benzemesi; Zencîlerin bu anlamda Karmatîlere model ve ilham kaynağı olduğunu gösterir. Bir anlamda Karmatîler, Zencîlerin kurduğu ve ekime hazır hale getirdiği şiddet bahçesinde boy atmış ve gelişmiştir.[934] Her iki hareket de önce Bahreyn'de ve buradaki kabileler arasında yayılmış, ardından Sevad'daki (Zencîler: *Sevadu'l-Basra*; Karmatiler: *Sevâdu'l-Kûfe*) verimli topraklarda kötü şartlarda çalıştırılan aşağı tabakalar arasında, durumlarının daha iyi hale getirileceği vaadiyle taraftar toplamıştır. Her iki hareket de bedevi-köylü ve köle ittifakına dayalı olarak gelişmiştir. Her ikisi de Abbâsî karşıtı ve Şiî argümanlarla kitlelerin karşısına çıkmıştır. Liderlerinin isyanın ilk günlerinde yaşadıkları da büyük benzerlik arz etmektedir.[935] Bu kadar benzerliği bir tesadüf olarak görüp, aralarında bir ilişki olmadığını ve bir birini etkilemediğini iddia etmek zorlama bir yorum olur. Nitekim İbnü'l-Esir'in 355/965-6 yılına ait verdiği bir bilgide, Karmatî saflarında savaşan altı bin Zencî kölenin bulunması, Zencîler ile Karmatîler arasında yakın bir ilişkinin mevcudiyetini daha da kuvvetlendirmektedir.[936]

Çağdaş pek çok araştırmacı da Karmatîlerin Zencîlerin bir kalıntısı olduğuna inanmaktadır. Karmatîlerin ilk lider kadrosunun iddia edildiği gibi İsmaililerle ilişkisi yoktu. İsmaili fikirler harekete daha sonra girmiştir.[937] İlk davetin içeriği, eşitlik vadeden sosyalist içerikliydi. Irak'taki Karmatîlerin ilk daveti, özellikle bu bölgede yaşayan Arap, Nebati ve Afrikalı köleler arasında yankı bulmuş ve yayılmıştı. Bu insanlar

---

[934] F. Sâmir, s. 75.

[935] Abdullah Ebu İzze, "el-Karamita ve'l-Kabailü'l-Arabi'l-Bedeviyye", (56-60), *Müerrihu'l-Arabi*, XI/28, (Bağdat 1978), s. 56-57.

[936] İbnü'l-Esîr, VIII, 488.

[937] M.S. Stern, "İsmailis and Qarmatians", s. 102.

Zencîlerde olduğu gibi çok kötü şartlar altında yaşadıklarından, kendilerini hürriyete kavuşturacağı ümidiyle her çağrının peşine düşmeye hazır vaziyetteydiler. Bundan dolayı da devlet ve toprak sahiplerinden kurtulmak için Hamdan Karmat ve adamlarının davetine hızla katılmışlardı.[938] Bu sebeple Massignon açıkça ilk Karmatîlerin Zencî isyanına katılan kimseler olduğunu ileri sürer. Bu ilişki bir kelime benzerliğinden öte toplumsal tabanda bir ortaklık ve benzerlik ilişkisi üzerine de oturmaktadır. Zencî isyanına katılan Karmatîler, İsmailî Karmatîleri meşhur olamadan (264/877) çok önce, aşağı Mezopotamya'da zaten yaşıyorlardı ve bu adla biliniyorlardı. Zencî isyanı sırasında onlardan bağımsız olarak teşekkül etmeye başlamış olmalılar. Bu gelişmeyi Hamdan Karmat'ın Zencî liderine gönderdiği bir mektupta ona ittifak teklif etmesi vesilesiyle öğreniyoruz. Karmatî lideri Hamdan Karmat'ın ona ortaklık teklif etmek için yazdığı mektupta: "*Sende asker var, ben de ise proğram var*" diyerek ortak hareket etmeyi öneriyordu. Fakat bu teklif Zencî lideri tarafından reddedilmişti[939]. Zencîlerin Muvaffak tarafından sıkıştırıldığı yıl (269/882) harekete geçmeleri oldukça dikkat çekici. Öyle anlaşılıyor ki Abbâsîler Zencîler ile uğraşırken, onlardan bağımsız olarak teşekkül etmiş başka bir grup, Sevad'ın daha kuzeyindeki köylüler, bedeviler ve köleler arasında propagandalarını yapabilecekleri uygun bir ortam bulmuşlardı.[940]

Buna göre, Zencîler arasında Karmatîyyun adını taşıyan grupların bulunuşu, Hamdan Karmat'ın Zencî liderine ittifak teklif edecek kadar yakınlık duyması ve yukarıda saydığımız aralarındaki mevcut pek çok benzerlikler; Karmatîlerin gerek taban olarak gerekse usul olarak Zencîlerden etkilendiklerini gösterir. Modern araştırmacıların pek çoğunun da paylaştığı gibi, Karmatîlerin Zencîlerle bağlantılı olduğu ve bu iki hareket

---

[938] Bendely Cozy, *Min Tarihi Harekâti'l-Fikriyye fi'l-İslam*,(Kudus 1981) s. 160-161.

[939] Taberî, X, 27; Sabit b. Sinan, *Tarihu Ahbaru'l-Karamita*, thk. Süheyl Zekkar, (Beyrut 1971), s. 12. Bu mektuplaşma olayının ne zaman vuku bulduğunu tam olarak bilemiyoruz. Popoviç. Zencilerin teklifi reddetmesini dikkate alarak 259/873 yılında yaşandığı kanaatindedir. Bkz. s. 81.

[940] D. Waines, s. 304.

arasında bir etkileşim olduğu, en azından Zencîlerin Karmatî hareketini tetiklediği kesin görünüyor.

Zencî isyanının sosyal hareketler üzerindeki etkileri sadece Karmatîler ile sınırlı kalmamış, bir çok yerde eşkıya ve ayak takımı isyan etmek için cesaret bulmuştur. Bu dönemde Ahvaz bölgesindeki bazı eşkıya gruplarının, Zencî ordusuna katıldıklarına şahit olmaktayız.[941] Bu gelişmeler, Abbâsîlere ve yerleşik düzene karşı her yerde isyan hazırlıklarının başlamasına ve yeni sosyal güçlerin bir çok yerde ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zencî isyanının tam bastırılacağı yıllarda, Hemedân ve İsfahân'da yirmi bin başı bozuk eşkıyanın toplanarak isyana kalkışası bunun en açık delilidir.[942]

Son olarak bu isyan öncelikle Zencî kölelere ne kazandırmıştır? İsyandan sonraki akıbetleri ne olmuştur? İsyanın bastırılmasından iki yıl sonra (272/885) Vâsıt hapishanesinde bir grup Zencî mahkum " *Ya Enkılay*" diye, Zencî liderinin oğlunun adını çağırarak isyan çıkardılar. Bu hapishanede Zencî isyanının beyin takımından geride sağ kalan, Zencî liderinin oğlu Enkılay, en önemli komutanlarından Ali b. Eban bulunuyordu. Bu hareket tekrar bir başkaldırı olarak yorumlanarak her ikisi de idam edilmişlerdi.[943]

Bu savaş Zencîlere hiçbir şey kazandırmamıştır. On beş yıl boyunca kölelikten kurtulmak için daha ağır bir durumun altına girmişlerdir. Bu süre içinde en ağır savaş şartları altında, kanlı bir ölüm kalım mücadelesi vermişlerdir. Bu savaşlarda çoğu da zaten telef olduğundan geride çok azı kalmıştır. İsyandan sonra teslim olanların akıbeti tam olarak belli değildir. Ancak kesin olan bir şey var ki o da Zencîler ile aynı bölgede ve aynı yıllarda, sosyal eşitlik sloganlarıyla ortaya çıkan Karmatîlerin de etkisiyle, bir daha bu bölgedeki çiftliklerde köleliğe dayalı tarımsal bir yapı kurulmamıştır.[944] Belki de isyanın en somut sonucu, ziraî hayatta çalıştırılan köle emeğinin ebediyen

---

[941] Bu eşkıya ve serseri grupları ilk önce Tuster'de Ebû Davut es-Seâlik komutasında Saffârî ordusundaki Kürt grupların yanında savaşa katılıyorlardı. Daha sonra Ali b. Ebân'a katılmışlardı. Bunlar Yakup es-Saffâr'ın ve komutanları Ebû Davud'un ölümünden sonra başsız kaldıklarından Abbâsî ordusuna katılmışlardır. Bkz. Taberî, IX, 527-528; Nüveyrî, XXV, 130-131.

[942] Ashtor, s. 152.

[943] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 249.

[944] C. Cahen, *İslamiyet*, s. 119.

kaybedilmesi olmuştur. Bölge halkında Zencîlerin yarattığı korku ve dehşet, Afrika'dan köle ticaretini de en az yarım asır kesintiye uğratmıştır. Mes'ûdî ve diğer coğrafya yazarlarının köle ticareti konusunda suskun kalmaları doğrudan isyan sonrası dönemde Zencî kölelerin artık getirilmemesi ile ilgilidir. Diğer taraftan bu gelişmeler, diğer kölelerin çalışma şartlarının da iyileştirilmesini beraberinde getirmiş olmalıdır. İsyanın bastırılmasından sonra bedevilerin ve çevre köylülerin eline düşerek tekrar köleliğe dönen sınırlı sayıdaki köle hariç tutulursa, Muhtara'nın kuşatılması sırasında teslim olanların çoğu kalan ömürlerini Abbâsî ordusunda geçirmişlerdir. İsyanın bastırılmasından yaklaşık on yıl sonra, Mu'tezid devrine ait bir bütçe özetindeki gider kalemleri arasında, eman dileyen Zencîler, Sudanlılar ve acemler için günlük üç yüz dinar harcama gösterilmektedir. Hilal es-Sâbî, bunların Basra'da ele geçen Hârici askerler olduğu ve liderleriyle sonuna kadar savaşan oldukları açıklamasını yapar. Ayrıca bunların Arapça bilmedikleri, insan ve ölü hayvan eti yedikleri ve çok az bir ekmek verildiği, bu şekilde cezalandırıldıklarını haber verir. Tehlikeli oldukları için de beyazlarla karıştırılmadan, saraya yakın bir yerde izole halde yaşadıklarını, işlerinden bazılarının ise saray çevresinde ve hassa kapısında görev yaptıklarını yazar.[945] Alman araştırmacı Hanz Helm dışında[946], bunların tekrar köleliğe döndüklerine dair hiçbir ip ucu yoktur.[947]

---

[945] Hilal es-Sâbiî, *el-Vüzerâ*, s. 16. Sâbi'nin verdiği Abbâsîlere ait bütçe özeti için bkz. 15-27.

[946] Hanz Helm, kölelerin tekrar eski sahiplerine iade edildiğini yazar. Heinz Halm, *Die Traditionen iiber den Aufstand Ali b. Muhammads, des "Herrn der Zang"*, (Bonn 1967), (basılmamış doktora tezi), s. 139-140'dan naklen, A. Popoviç, s.154.

[947] A. Popoviç, 154; A.'Ulebî, s. 141.

SONUÇ

Hemen belirtelim ki Zencî isyanı, Taberî ve Mes'ûdî gibi bir iki tarihçinin, genellikle de olayın askerî ve siyasî yönlerini yansıtan sınırlı bilgilere dayanmaktadır. Böylesi karışık ve çok bileşenli bir olay üzerinden, elimizdeki sınırlı bilgilerle bir takım genellemeler ve kesin hükümler çıkarmak beklenmemelidir. Bununla birlikte günümüze ulaşan mevcut bilgiler ışığında belli bazı sonuçlar çıkarmak da mümkün olmuştur.

Buna göre Zencî isyanı İslam tarihinde ortaya çıkmış olan isyanlar ve sosyal hareketler arasında, gerek destek gördüğü sosyal tabanı, gerek onu ortaya çıkaran şartlar, gerekse örgütlenme biçimiyle, bir çok bakımdan bir istisna teşkil eder. Geniş kitleleri ilgilendiren bir sosyal hareket olmasına rağmen, Karmâtiler ve Bâbekiyye'de olduğu gibi bir sosyal programları yoktur. Bu hareket, ağır şartlar altında çalıştırılan Zencî kölelerin hürriyet arzusuyla, Zenci lideri Ali b. Muhammed'in iktidar hırsı ve maceraperestliğinin bir araya gelemsiyle ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Roma'daki Eunus ve Spartaküs tipi kölelere dayalı, siyasi ve sosyal çalkantıların dışa vurduğu bir sosyal patlamadır; dini içerikli bir isyan değildir. Zencî liderinin Şiîlik ve Hâricilikle ilgili iddia ve söylemleri, sonuçta dogmatik ve pragmatik bir manevradan ibaret kalmıştır. Ne sahicidir, ne de isyana katılanlar tarafından ortak benimsenen bir anlayışı temsil eder.

İsyan güney ve orta Irak bölgesindeki bataklığın ortasında çıkmıştır. İsyana katılanlar ise Doğu Afrika'dan getirilerek bölgedeki çiftliklerde toplu halde çalıştırılan ve sayıları yüz binleri bulduğu tahmin edilen Zencî kölelerdir. Bu kadar kalabalık sayıda Afrikalı kölenin burada birikmesin başlıca sebebi; bölgede Basra'nın kurulmasını takip eden yıllarda, özellikle de Emevîler devrinde bataklığın kurutulması suretiyle

ortaya çıkan büyük ölçekli çiftlikleri işleyecek insan emeğinin köleler ile karşılanmasıdır. Bölge İslam toprak hukukuna göre öşür bölgesi olması sebebiyle vergisinin düşük olması, Emevîler devrinde Arap aristokrasisi ve kabile eşrafının devletin de desteği ile geniş topraklar kapatmasına yol açmıştı. Bu toprakların ıslahı için bölgede binlerce istihale kanalı açılmıştı. Gerek kanal açma, gerekse ıslah edilen toprakların işlenmesinde çoğu Afrika'dan getirilen köle emeği kullanılmıştır. Abbâsîler devrine gelindiğinde ise Basra körfezi ile Uzak Doğu ve Doğu Afrika arasındaki ticari trafiğin hızlanmasına bağlı olarak bir tüccar burjuvazisi ortaya çıkmıştı. Abbâsîler dönemindeki kalabalık nüfusları barındıran şehirlerin sebze-meyve ve diğer yiyecek ihtiyacı, iç ve dış pazara yönelik üretim yapan çiftlik tarımını cazip hale getirdiğinden, Basra ve diğer güney Irak şehirlerindeki tüccarların toprağa yatırım yapmasına yol açmıştır. Basra, Vâsıt ve Ahvaz üçgeninde kalan ve sulu tarım yapılan bataklık bölgede, bu defa da tüccarlar sulu tarım yapmak için harekete geçerler. Ancak bölgede aşırı sulama, iklim şartları ve taban suyunun yüksekliği sebebiyle toprakların tuzlanmasından dolayı bu toprakları ıslah ederek üretimi yeni yaygınlaşan şeker kamışı ve pirinç gibi yoğun işçilik gerektiren sulu tarım ürünleri yetiştirmeye başlarlar. Bu çiftliklerde ihtiyaç duyulan insan emeğini ise Doğu Afrika sahillerinden getirilen köleler ile karşılamışlardır. Bu amaçla köle ticareti trafiği miladi VIII. asrın ortalarından IX. asrın ortalarına kadar bir asır bütün hızıyla devam etmiştir. Böylece eski kölelerin yanına binlercesi daha bölgeye getirilerek bataklık bölgedeki çiftliklerde, çok ağır ve insanlık dışı şartlarda çalıştırılmaya başlanmıştır. Bu köleler hürriyetlerine kavuşmak ve bu ağır şartlardan kurtulmak için her çağrıya cevap verecek durumdaydılar.

Kendisinin Ali soylu olduğunu iddia eden Ali b. Muhammed adında birisi, önce Bahreyn'de giriştiği başarısız bir isyan teşebbüsünden sonra; Abbâsîlerin içinden geçmekte olduğu kaostan da faydalanarak bu kölelere hürriyet ve mal-mülk vaadiyle peşine düşürmeyi başarır. Bu şekilde isyan Basra yakınlarındaki bataklıkta başlar. Bölgedeki toplu halde çalıştırılan kölelerin katılımıyla kısa zamanda güçlenen

isyancılar, güney Irak'taki Übülle, Abadan, Ahvaz ve Basra gibi ticaret ve tarım zengini şehirleri feci halde tahrip ederek yağmalarlar. Özellikle Basra'da binlerce kişiyi öldürürler.

Zencilerin bölgenin ağır tabiat şartlarına alışkın oluşları, tarihsel şartların lehlerine gelişmesi ve bedeviler ile kurdukları ilişkiler sayesinde, Türk komutanlardan oluşan Abbasîlerin gönderdiği orduları bir çok defa yenilgiye uğratmışlar ve karşısında uzun süre dayanabilmişlerdir. Abbâsîler, Saffârîlerin ve Tolunoğulları ile uğraşırken, bu fırsatı değerlendiren Zencîler aşağı ve orta Irak'a ve Huzistan'a yerleşmeye ve bu bölgeyi bir devlet gibi idare etmeye başlamışlardır. Bu süre içinde bataklığın ortasında "Muhtâra" adlı bir başkent kurarak isyanı buradan idare etmeye başladılar; kendi adlarına para bastırdılar, hutbe okuttular, vergi topladılar ve şehirlere vali ve kadılar atadılar. Bölgede adeta bağımsız bir devlet haline geldiler. Hakimiyetlerini Abbâsîlerin başkenti Bağdat'ın yetmiş fersah yakınlarına kadar genişlettiler. Ancak Abbâsîlerin Saffârî gailesinden kurtulmasından hemen sonra, halifenin kardeşi Muvaffak komutasında bütün güçleriyle üzerlerine gidilerek üç yıllık zorlu bir mücadeleden sonra Muhtâra ele geçirilmiş, Zencî lideri de öldürülmüştür.

Bu savaşlar sırasında Zencîlerin çoğu öldürülmüşse de, bu isyan Abbâsî tarihinde derin etkiler bırakmıştır. Zaten parçalanmakta olan Abbâsîler bu isyanla siyasi ve mali olarak yıprandığından, parçalanma sürecini derinleştirerek hızlandırmıştır. İsyan sırasında ölen insan sayısı en az beş yüz bin kişi olarak tahmin edilmektedir. Buna bir de yerini terk edenleri ve isyana katılan köleleri de ilave edersek, aşağı Irak'ta azalan nüfustan dolayı ciddi bir iç gücü krizi ortaya çıkarmıştır. Bu da bölgede üretimi ve ona bağlı olarak vergi hasılatını durma noktasına getirmiştir. Ayrıca Abbâsîler dönemi ticaret ve zanaat hayatının can damarı olan Basra körfezi ile Bağdat arasındaki nehir yolunun Zencîler tarafından kapatılması, bu yolda ticaret yapan tüccar ve buradan hammadde sağlayan zanaatkar sınıfını olumsuz etkileyerek fakirleştirmiştir. Bu da yeni sosyal problemlere neden olmuştur. Buna karşın savaş ekonomisinden ve devletin borçlanma ihtiyacından beslenen yeni sosyal güçler ortaya çıkmıştır. İsyanın belki de en önemli

neticelerinden biri, Zencîlerin isyan ettiği bölgede ve onların son yıllarında, İsmailîlerin öncüsü kabul edilen Karmâtîlerin ortaya çıkmasına sebep olmalarıdır.

Bu isyan İslam toplumunda kölelik kurumunda her hangi bir köklü değişim meydana getirmemiştir. Zaten isyanın ve lider kadrosunun böyle bir hedefi de yoktu. Ancak bu isyanın saldığı korku, en az yarım asır Doğu Afrika'dan köle ticaretini kesintiye uğratmıştır.

BİBLİYOĞRAFYA

'ULEBî Ahmed *Sevratu'l-Abîd fi'l- İslâm*, Beyrut 1985.

'ATHAMINA, Khalil "Non-Arab Regiments And Private Militias During The Umayyëd Period", *Arabica*, XIV, s. 347-378.

ABDULCABBAR BEG, Muhammed, "Abbâsî İdaresi Altında İslâm Toplumundaki Serfler", trc. Süleyman Tülücü, *At. Ü.İ.F Dergisi,* sy.VII, Erzurum, 1986, s.519-535.

ABDURREZZAK Fehmi, *el-Âmme fi Bağdad, h. III-IV y.y.*, Beyrut 1983.

ADAMS, Robert M., *Land Beluind Bagdhat: A Historikal of Settlement on the Diyala Plains,* Chicago 1965.

ADEVî İbrâhim Ahmed, "Tenmiyetu'l-İktisâdî Buldânı Halîci'l-Arabî li Asri'l-Abbâsî", *Mecelletü'l-Mısriyye Li Dirasati't-Tarihiyye,* c. XVIII Kahire 1971, s. 71-109.

AGHA Saleh Said, "The Arab Populatıon In Horasan During The Umayyad Period: Some Demographic Computations", *Arabica*, (1999) C. XLVI, s. 212-229.

ALİ Salih Ahmed, *Dirasât fi'l idâre*, Bağdat 1989.

ALİ Salih Ahmed, *Meâlimu'l-Irakı'l- Umrâniye*, Bağdâd 1989.

ALİ Salih Ahmed, *Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve İktisâdiyye fi'l-Basra li karni'l-Evvel,* Bagdat 1953.

ALİ, Salih Ahmed, "A new Version of İbn Mutaffif's List of Revnue in Early Times of Harun al-Rashid", *JESHO*, 14 (1971), s. 303-310.

AMMARA, Muhammed, *Müslimüne's-Sevva*r, Beyrut-1988.

ASHTOR Eliyahu, *Târîhu'l-İktisâdî ve'l-İctimâî li Şarki'l-Evsât fi Usûri'l-Vusta,* trc: Abdu'l-Hâdi 'Able–Ahmed Gassan Sabânû, Dımışk 1985.

ASKERÎ Ebu Hilal Hasan b. Abdullah (ö.395/1005), *el-Evâil*, thk. A. Gâlib Mehdî, Beyrut 1997.

AYKAÇ Mehmet, *Abbâsî Devletinin İlk Döneminde İdâri Teşkilatında Dîvânlar*, Ankara 1997.

AZİMLİ Mehmet *Abbasi Dönemi Şii karakterli İsyanlar*, Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılamamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994.

AZİMLİ Mehmet, *Abbâsîler Döneminde Babek İsyanı*, Ankara 2004.

BAHŞEL Eslem b. Sehl (ö.292/905), *Târîlui Vâsıt*, thk: Cürcis Avvâd, Bağdâd 1967.

BAKIR Abdulhalık, *Ortaçağ İslam Dünyasında Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000.

BARKAN Ömer Lütfi, *TürkiyedeToprak Meselesi*, İstanbul 1980.

BELÂZÜRÎ Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Büldân*, trc. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1987.

BELÂZÜRÎ *Ensâbü'l-Eşrâf*, "Ebû Bekr ve Ömer b. Hattâb Bölümü", thk. İhsan Sadîkuyu'l-Amîd, Kuveyt 1979; I.cilt: thk.Muhammed Hamidullah, Kahire 1959 ; II. cilt, Thk. Muhammed Bâkır el-Mahmûdî, Beyrut 1974; III. Kısım: thk. Abdülâziz ed-Dûrî, Beyrût 1978; IV.cilt, thk: Max Schoessinger "Abbas b. Abdulmuttalib ve Veledi", Jeruselam 1938, 1971; V. cilt, thk: S.D.F Goiten, Jeruselam 1936.

BEYRÛNî Ebû Reyyân, *el-Asâru'l-Bâkıyye ani'l-Kuruni'l-Hâliye*,Nşr. Eduard Sachau, Leipzig 1923.

BLOCHE Marc, *Feodal Toplum*, trc. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1995.

BRAUDEL Fernand, *Maddî Medeniyet ve Kapitalizm*, trc: M. Ali Kılıçbay, I-III, Ankara 1993.

BRAUDEL Fernand, *Uygarlıkların Grameri*, trc. M.Ali Kılıçbay, Ankara 1996.

CAHEN Claude, *İslâmiyet*, trc: Esat Nermi Erendor, İstanbul 1990.

CÂHIZ, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Mehâmi Fevzi Atâvî, (I-II), Beyrût 1967.

CÂHIZ, Ebû Osman Amr b. Bahr(ö.255/869), "Fahrus's-Sevdan 'Ale'l-Beydan", *Resailü'l-Câhız*, thk. Abdu's-Selam Harun, I-II, Beyrut 1991.

CÂHIZ, *el-Beyan ve't-Tebyin*, thk. Hasan Sendûbî, Kahira 1957.

CÂHIZ, *el-Buhalâ*, thk. Muhammed Suveyd, Beyrût 1992 (Türkçesi: *Cimriler*, trc. Yahya Atak, İstanbul 1999).

CÂHIZ, *et-Tabassur bi't-Ticâre*, Nşr. Hüseyn Hüsnü Abdulvehhâb, Kahire-1935.

CÂHIZ, *Kitâbü'l-Büldân*, Nşr. Sâlih Ahmed Ali, Bağdâd 1970.

CÂHIZ, *Resâilü'l-Câhız*, thk. Abdusselâm Hârun (I-IV) iki cilt bir arada),Beyrût 1991.

CASANOVA Paul, "Monnaie du Chef des Zendj", *Revue Numismatique (1893)*, s. 510-516.

CEHŞİYÂRÎ Muhammed b. Abdûs (ö. 332/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Nşr. Mustafa Sakâ–İbrâhim Ebyârî–Abdu'l-Hafiz Sa'lebî, Kahire 1401/1980.

CEVDE Cemâl Muhammed Dâvud, *el-Arab ve'l-Arz fi Sadri'l-İslâm*, Bağdâd 1977.

CHABOT, J-B, *Chronique de Michel le Syrian*, (Paris 1899), repr. Bruxelle 1963.

CHİTTİCK H. N., "East African Trade whit the Orient" edit. D.S. Richards, *İslam and Trade of Asia*, (London 1970), s. 102-109.

CONRAD Luis, *Plague in the Early Medieval Near East*, Precton 1981.

COUPLAND, Reginald *East Africa and Its Invaders*, Newyork 1965.

COZY Bendelî, *Min Tîrihi'l-Harekâti'l-Fikriyye fi'l-İslâm*, Filistin 1981.

ÇABUK Vahid, "Zenc", *İA*

DEMİRCAN Adnan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul-1996.

DEMİRCİ Mustafa, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslamiyat VII (2004)* s. 155-170.

DEMİRCİ Mustafa., *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.

DEMOMBYNES, Maurice Gaudefroy, *Les Institution Musulmanes*, Paris 1946.

DOLS M., *The Black Death in the Middle East*, Precton 1971.

DOMAR Evses, "The Causes of Slavey or Serf; A Hypethesis" *JESHO*, XXV, 1970, s.18-32.

DÛRÎ Abdulaziz, *Târîhu'l Irakı'l-İktisâdî fî Karni'r-Râbii'l-Hicrî*, Beyrût 1986.

DÛRÎ Abdulaziz, *İslâm İktisat Târîhine Giriş*, trc: Sabri Orman, İstanbul 1991.

EBU İZZE Abdullah, "el-Karamita ve'l-Kabailü'l-Arabi'l-Bedeviyye", (56-60), *Müerrihu'l-Arabi*, XI/28, (Bağdat 1978), s. 54-58.

EBÛ UBEYD Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halîl Herrâs, Beyrût 1986 (Türkçesi: Cemâlettin Soyluk, İstanbul 1981).

EBÛ YÛSUF Ya'kûb b. İbrâhim,(182/798) *Kitâbü'l-Harâc*, Dârü'l-Mâ'rife, Beyrût 1979, (Türkçesi: Ali Özek, İstanbul 1973).

ESED Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, trc: Cahit Koytak-Ahmed Ertürk, İstanbul 1996.

EZHERİ, *Tehzibu'l-Luğa*, I-XV, Kahire 1964-1967.

FERAND P.G. "The State of the Land Inhibitand of the Sewad H.I.century", *JESHO*, (Leiden 1971), s. 22-43.

GALLOWEY J.H., *The Sugar Cane Industry*, Cambridge 1989.

GOİTEİN S. D., *Dirâsât fi't-Tarihi'l-İslâmî ve Nuzumu'l-İslâmiyye*, Arapçaya trc:Atiyye Kavsî, Kuveyt 1980.

GRENVİLLE G.S.P. Freeman, *The Medieval History of Coast of Zengesyika*, London 1962 .

HALM Heinz, *Die Traditionen iiber den Aufstand Ali b. Muhammads, des "Herrn der Zang*, Bonn 1967, (basılmamış doktora tezi).

HAMARİNE Sâlih, "Sevratu'l-Fellâhîn fi'l-Filistin fî Ayyâmi Mu'tasım 227/842", *el-Evrâk*, IV, (Madrid 1981), 11-18.

HAMARİNE, Salih, "Devru'l-Übülle Fi't-Ticareti'l-Halic", *Müerrihu'l-Arabi*, c.IV, s. 48-57.

HAMEVÎ Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkut (ö.626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân,* thk. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, (I-VII), son iki cilt fihrist, Beyrût 1997.

HAMEVÎ, *Mu'cemu'-Udebâ*, Nşr. D. S. Margoliouth, Kahire 1930.

HAMMAŞ, Nejde "Evzâu'l-Fellâhîn fi'l-Irak ve'ş-Şam fi Sadri'l-İslam", *Dirasatü't-Tarihiyye*, XVII-XVIII, Dımaşk 1984, s. 79-84.

HARRAK Amir, *The Chronicle of Zuqnin*, Part III ve IV, A.D 488-775, Toronto 1999.

HATÂMİLE Abduh, *el-Mu'temid fi Hilafeti Mu'tezid billah el-Abbasi*, Amman 1984.

HINZ Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri,* trc. Acar Sevim, İstanbul 1990.

HİBRİ Tayyib el-, "Alexandre Popovic, The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9 th Century", *İnt. J. Middle East Studie, 32* (2000), s. 413-414.

HİTTİ Philip, *İslam Tarihi,*trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1998.

HİZMETLİ, Sabri , "Karmatiler", *DİA,* (İstanbul 2001), c. XXIV, s. 510-514.

HOBSBAWM, Eric, *Sosyal İsyancılar*, trc. Necati Doğru, II. Baskı, İstanbul 1995.

HODGSON Marshall G. S, *İslâm'ın Serüveni,* trc: Komisyon, I-III , İstanbul 1993.

HONİGMAN, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul-1970.

HORRİS Joseph, *The African Presence in Asia. Consequences of the East African Slave Frade,* Evanston 1971.

HÜSEYNî Tâcûddin b. Muhammed el-, (s.753/1352), *Gâyetul-İhtisar fil-Buyutâtil 'Aleviyye*, thk. Muhammed Sadık, Necef 1963.

IRAKÎ Nu'mân b. Muhammed el-(XVI.yy), *Mâ'denü'l-Cevâhir bi Târihi'l-Basra ve'l-Cezâir,* Nşr. Hasan Zeyn, Beyrut 1987.

İBN BATÛTA Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Batûta Seyehatnâmesi*, trc. Sait Aykut, İstanbul 2000.

İBN EBİ'L-HADîD, İzzüddîn Ebû Hâmid b. Hibetullah (ö.656/1258), *Şerhu Nuhcu'l-Belâğa*, Nşr. Ebu'l-Fazl İbrahim,(I-XVIII) Kahire, 1959-1963.

İBN FAKÎH Ebî Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (ö.290/902), *Kitâbü'l-Büldân,* thk. Yûsuf Hâdî, Beyrût 1996.

İBN HALDUN, *el-İber*, Bulak matbaası, Kahire 1284.

İBN HALLİKÂN, Ebi'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân,* thk: İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977.

İBN HAVKAL Ebi'l-Kâsım (ö.356/976), *Kitâbu Sûretü'l-Arz,* thk. Blachér, Gibb, Kahle, Kramers, Leiden 1938.

İBN HAZM Ebû Muhmmed Ali b. Ahmed (ö. 486/1064), *Cemheratu Ensâbi'l-'Arab,* thk. Abdusselam Harun, Kahire ty.

İBN HURDAZBİH Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (Ö.280/893-4), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889.

İBN KESîR Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* ,I-XIV, thk. F Seyyid, A. Abdussettar, A.N. Ustuvi-M. Nasruddin, (Beyrut 1985)

İBN MANZÛR Muhammed b. Mukrim, *Lisânü'l-Arab,* I-XV, Beyrut 1968.

İBN NEDİM Muhammed b. Ebî Ya'kûb b. İshak (ö385/9959, *el- Fihrist*, thk: Nezir Mezinderânî, Beyrut 1988.

İBN RUMî, *Divan,* Nşr. Kamil Keylanî, Kahire 1924.

İBN RUSTEH Ahmed b. Ömer, (310/922), *Kitâbu A'lâku'n-Nefîse,* thk. Werstenfel, de Geoje, Leiden 1891.

İBN SA'D Ebû Abdullah Muhammed (ö.220/835), *Tabakat-i Kebîr,* thk. Edward Suhâ, (I-VIII), Leiden 1917.

İBN SERABİYYÛN (Suhrâb) (ö. III/IX.yy), *Kitâbu Acâibu'l- Ekâlimu's-Seba'*, Thk Hans v. Mızık, Leipzg 1929.

İBN TABATABA Muhammed b. Ali, *el-Fahri fî Adâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye,* Dâru's-Sadr Beyrut t.y.

İBN TAĞRİBERDÎ Kemâluddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf (ö.873/1468), *Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûku Mısr ve'l-Kahire,* thk. Komisyon, (I-XVI), Kahire 1970-72.

İBN TİKTAKA Muhammed b. Ali (Tabataba), *el-Fahrî fî Adabi's-Sultaniyye ve Düveli'l-İslamiyye*, Beyrut ty,

İBNU'L 'ADÎM, Kemâluddîn Ömer b. Ahmed b. Ebi Kerrâde (ö. 660/1262), *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi'l-Haleb,* thk: Süheyl Zekkâr, I-X, Beyrût 1988.

İBNÜ'L- CEVZî Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem,* (V-X) Haydarâbâd –Dekkan 1357-1360; I-XII, thk. Mahmûd- Mustafa Abdukadir Ata Beyrut 1992.

İBNÜ'L- ESÎR Ebû Seâdât Mubarek b.Muhammed el-Cezerî (ö.606/1209), *İslâm Târîhi,* trc: Ahmed Ağırakça-Abdulkerim Özaydın- M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985.

İSTAHRÎ Ebî İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî (ö.320/932), *Mesâliku'l-Memâlik,* Nşr. Viac Regnarun, Leiden 1927.

KÂTİB Ahmed el-, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, trc. Mehmet Yolcu, Ankara 2005 .

KATİBÎ, G. Hazne, *el-Harac I-III h.*, (Beyrut 1994).

KAYRAVÂNÎ, Husrî (ö.453/1061) *Zührü'l-Adab ve Simaru'l-Gulub*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, I-II, Kahire 1953.

KEYDER Çağlar, "Osmanlı İmparatorluğun'da Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var Mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, edit: Ç. Keyder - F. Tabak, İstanbul 1998, s. 1-16.

KİNDî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, (ö. 350/961), *el-Vulât ve'l-Kitâbü'l-Kudât,* nşr: Rhuvon Guest, Kahire 1912.

KRAMER A. Von, Culturgeschichte des Orient unter den Chalifen, (Viyana 1875) .

KUDAME B. CAFER, *el-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe,* thk: Muhammed Hüseyn Zebîdî, Bağdâd 1981 (bir yerde Leiden 1869).

LOMBARD Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm,* trc: İsmet Özel, İstanbul 1983.

MAKRÎZÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö.845/1441), *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsar,* I-II, Beyrut t.y.

MANTRAN, Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş,* trc. İsmet Kayaoğlu, (Ankara 1981)

MARİN Manuel, "Mulahazât an Emrâzu'l-Mutevattine ve'l-Munteşira Hilâle Usuru'l İslâmiyyetu'l-Ûlâ", *el-Ebhâs*, c.XXVIII, Beyrut 1980, s. 11 – 17.

MASSİGNON, L, "ez-Zenc", *Eİ*, VI, 1213. (*Dâiratu'l-Maarifi'l-İslamiyye*, X, s. 422)

MASSİGNON, L, "Karmatians", *Eİ*, İlk Baskı, c.II, s. 767-768;

MAZAHERİ Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışı*, trc. Bahriye Üçok, İstanbul 1972.

MERVEZî Serefu'z-Zaman Tahir, *On China, the Turks and India*, ed. And tras.W. Minorsky, London 1942.

MES'ÛDÎ *Tenbih ve'l-İşrâf*, Nşr. De Geoje, Leiden 1893.

MES'ÛDÎ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö.346/957), *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Abdulemîr Mühennâ, I-IV, Beyrut 1991.

MEYYÂH Ali Muhammed, "Arzu's-Sevâd; Dirâsetün fî Coğrafyâ ve't- Târîh" *M.M.İ.I.* c. XL, Bagdat 1990, s.227-293.

MEZ Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, trc: Salih Şaban, İstanbul 2000.

MORONY, "Landholding and Social Change: Lower al-Iraq in the Early Islamic Period", *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East*, Editör: Tarif Khalidi, Amerikan Üniversitesi yay. (Beyrut t.y), s. 209-228.

MORONY, Michel, "Michel du Syrian as A Source for Economic History", *Journal of Syriac Studies*, Vol. 3/2 July 2000.

MUKADSESÎ Şemsuddîn Ebî Abdullah (ö.375/985), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Nşr. De Goeje, Leiden 1902.

MÜELLİFİ MECHUL (V/XI.yy), *Kitabu'l-'Uyun ve'l-Hadaik fi Ahbari'l-Hakaik*, thk. Ömer Sa'îdi, Dımaşk 1972.

NÂCÎ Abdulcebbar, "Sahibu'z-Zenc: es-Sâir eş-Şâir", *el-Mevrid I/3-4*, (Bağdat 1972), s. 11-23.

NÂCÎ Abdulcebbar, "Tarihu't-Taberi Masdaran an Sevratu'z-Zenc" *el-Mevrid*, 3-4, Bağdat 1972, s. 27-92.

NASIR HÜSREV (ö.443/1051), *Sefernâme*, trc. Abdulvehhab Tarzi, İstanbul 1950.

NECDÎ Ahmed Casim, "Eşâru Sahibu'z-Zenc", *el-Mevrid*, III/4, (Bağdat 1974), s. 169-172.

NUVEYRî Ahmed b. Abdu'l-Vehhâb (ö.733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûnu'l-Edeb,* thk:Komisyon, I-XVIII Kahire 1954; thk:M.M.Emîn- S.Baz Arînî, IXX-XXXI, Kahire 1975 1992.

ÖMER Faruk Fewzi, *et-Tarihu'l-İslami*, (Beyrut 1980.

ÖMERî Şihabüddin Ahmed b. Yahya (700/1301-749/1349), *Mesâlikul-Ebsar*, nşr. Maurice Gaudefroy-Demombynes, I-II, Paris 1927 .

POUWELS Randall l. "Revıew Artıcle East Afrıcan Coastal Hıstory", *Journal of African History*, 40, Cambridge 1999, s. 285-296.

REYYİS, Ziyaüddin, *el-Harac ve'n-Nüzumi'l-Maliyye li'd-Devleti'l-İslamiyye*, Kahire 1961.

ROBİNSON Chase F., "The conquest of Khuzistan: a historiographical reassessment", *Bulletin of School of Oriental and African Studies. (SOAS)*, 67, 1 (London 2004), 14–39.

ROTTER Gernot, "Naturel Catosraphies During the Second Fitne", *Land Tenure And Social Transformation ın the Mıddle East,* Editör: Tarif Khalidi, Amerikan Üniversitesi yay. (Beyrut t.y),s. 229-231.

SÂBî, Hilal, *el-Vüzera*, thk Abdussettar Ahmet Ferrac, (Kahire 1958).

SABİT B. SİNAN, *Tarihu Ahbaru'l-Karamita*, thk. Süheyl Zekkar, (Beyrut 1971)

SAFEDî, Salehaddîn (ö.764/1363) *el-Vâfi, Bi'l-Vefeyât,* (Beyrut 1984), XXI, s. 405-414.

SAĞIR Abdullah, *Abbasiler Döneminde Zenci Hareketi (255-270/869-883)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul 2002), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

SAMARRÂÎ Husam Qavâm, *Agriculture in Iraq During the 3rd. Century A. H,* Beyrût 1972.

SÂMİR, Faysal, "Min Tarihi'l-'Avasım ve's-Suğur", el-*Üstaz/XVI*, (Bağdat-1968).

SAN'ÂNÎ Ebû Bekr İbn Abdürrezzak b. Hammâm (ö.211/826), *Musannaf,* Nşr. Habîbu'r-Rahmân 'Azamî, (I-XI), Beyrut 1403/1982.

SEÂLİBÎ, Ebû Mansûr Abdullah (ö.473/1090), *Simâru'l-Gulûb*, Kahira 1956.

SEÂLİBİ, *Yetimetü'd-Delır*, thk. Muhsin Abdulhamid, I-IV, Kahire 1947.

SEGAL Ronald. *Islam's Black Slaves: A History of Africa's Other Black Diaspora.* London: Atlantic Books, 2003.

SEM'ÂNî Muhammed b. Mansur, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya, Nşr. M. Emin Demç. Beyrut 1980.

SEVÂDî, Abduh Muhammed, "Sılatu't-Ticariyye Beyne'l-Basra ve'l- Mağribu'l-İslami (H.II-IV)", *Müerrilu'l-Arabi*, C.XVI, sy. 43.(Badat 1990), s.155-165.

SEZGİN Fuad, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî (GAS),* trc: Mahmûd Fehmî Hicâzî- Fehmî Ebu'l-Fazl, I-VI, Kahire 1987.

SHABAN M.A, *İslamic History,* I-II, (London 1971)

SHABAN M.A., *The 'Abbasid Revolution*, Cambridge, Cambridge Uni versity Press,1970.

SHARON Moshe, *Black Banners from the East*, Jerusalem and Leiden, the Hebrew University-E.J. Brill, 1983.

SİDNEY W. Mintz, *Şeker ve Güç*, trc. Şükrü Alpagut, İstanbul 1996.

SİVERS, Peter Von "Taxes and Trade in the Abbâsîd Thughur, 133/750-351/962", *JESHO* XXV, (1982) 1-73.

SLUİS- HUSBAS P.M. Van Der -W.C., "Eski Çağlarda Irak'ta Tuzluluk", *Irak'ta Tuz Etkisi Altındaki Toprakların Onarımı*, editör: P.J. Dicleman, trc. İnayet Berkam, Erzurum 1973 , s. 19-20.

STERN M.S, "İsmailis and Qarmatians", *L'Elaboration de L'İslam*, Paris 1961.

STRANG K, *Buldân-ı Hilafeti'ş- Şarkiyye*,Trc; Cürcis Avvâd-Beşir Francis, Bagdad 1954.

STRECK M, "Batiha", *İA*. II, s. 335.

STRECK M. Streck, "Ehvaz", *İA*, IV, s. 210.

SUYUTİ Celaleddin Abdurrahman(Ö. 911/1505), *Tarihu'l-Hulefa*, Kahire 1952.

ŞÂBUSTî Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.336/947), *ed-Diyârât*, Nşr: Cürcis Avvad, Bağdad 1966.

ŞÂMî, Ahmed, "Alâkatü't-Ticâriyye beyne Düveli'l-Halîc ve Buldâni'ş-Şarkı'l-Aksâ ve Eseru Zâlike Fî Ba'zı'l-

Cevânibi'l-Hadâriyye Fî 'Usuri'l-Vustâ", *Müerrihu'l-Arabi*, c.XII, Bağdat 1980, s. 87-126.

ŞEHRİSTANî Muhammed b. Abdulkerim (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. A.Fehmi Muhammed, iki cilt bir arada, Beyrut 1992.

ŞEŞEN Ramazan, "Câhiz", *DİA*, VII, s.20-24.

ŞEZR Tayyibe Sâlih, *Elfâzu'l-Hadâratü'l-Abbâsîyye*, Kahire 1998.

TABERÎ Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Târîlu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (I-XI), Beyrût 1964.

TELMEHRîDonius (III/IX.yy), *Târîhi Menlûl*, Süryânice'den trc: Yunus Metta İshak, Beyrût Amerikan Üniversitesi 1979. Fransızcası: *Chronique de Denys deTell-Mahré*, Süryâniceden çeviren: J. H. Chabot, Paris 1895).

TENÛHÎ Ebî Ali Muhassin Ali (ö.384/994), *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*, thk. Abbûd Sâlîci, (I-VIII), Beyrût 1971.

TENÛHÎ, *el-Ferec Ba'de'ş-Şiddeh*, thk. Abbud Şâlici, (I-V), Beyrût 1978.

TOLMACHEVA Marina, "Toward a defnition of the word *Zanj*", *Azania*, 21 (1986), 108-110.

UYAR Gülgün, *Ehl-i Beyt: İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evladı*, İstanbul 2004.

VAGLERİ Laura Veccia, "Avrupa Hakimiyeti ve Yükselişi", *İslam Kültür ve Medeniyeti*, trc. Komisyon, (İstanbul 1988), I, s. 132- 148.

VANSİNO Jhon, "History of Africa: Seventh to Sixeenth centuries", *Ancyclopedia of Africa*, edit: Jhon Middleton, New York 1984, s. 399-403.

VEİNSTEİN Gilles, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, edit: Ç.Keyder-F. Tabak (İstanbul 1998), s. 36-58.

VEKİ' Muhammed b. Halef b. Hayan (ö.306/918), *Ahbâru'l-Kudat*, I-III, (Beyrut ty)

WAİNES David, "The Third Century İnternal Crisis of the Abbasids", *JESHO*, Vol.20/3, (1977), 282-306.

WALKER Jhon, "A Rare Coin of the Zanj", *J.R.A.S,* (1933), s. 651-655.

WATSON A. M, *İbdâu'z-Zirâi fi Bidâyâti Alemi'l-İslâmi,* Trc: Ahmed Eşgar, Halep 1985.

WERSTEEGH Kees, "Arabic in Madagascar", *Bulletin of School of Oriental and African Studies* (Bulletin of SOAS) 64, 2 (2001) 177–187.

YA'KÛBÎ *Kitâbü'l-Büldân,* Nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1896.

YA'KÛBÎ Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* thk. Abdu'l-Emir Mühennâ, (I-II), Beyrût 1993.

YAHYÂ B. ÂDEM Kureşî (ö.203/818), *Kitâbü'l-Harâc,* Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrût 1979.

YILDIZ Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1996.

YILMAZ Saim, "Halife Mu'tezid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffari İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2004, s. 79-103

YUNUS Ahmed Abdulhâlîm, *Tatavvuru'l-Enzümetu'l-İstismâri'l-Arzu'z-Zirâ'iyye fi Asri'l-Abbâsi,* Beyrut 1986.

ZEHEBî Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed (ö.748/1347), *Siyer-i A'lâmu'n-Nubelâ*, thk. Selahuddîn Müneccîd (I)-İbrâhîm Ebyârî(II)- Muhammed Es'ad(III)- Şuayb Arnavûd (IV-XVIII) vd., Kâhire 1956, 1962, 1982 1983.

ZEHEBî Muhammed b. Osman Kaymaz, *el-'İber fi Haberi men Ğaber*, thk. Salahattain Müneccid, VI cilt, Kuveyt 1948.

ZORLU Cem, Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar, Ankara 2001.

INDEX

Abadan, 20, 35, 46, 52, 54, 125, 126, 192
Abbas, 12, 17, 117, 134, 170
Abdesî, 73
Abdulkays, 93
Abdullah b. Amir b. Kureyz, 43
Abdullah b. Carud er-Rebah, 74
Abdullah b. Tahir, 30, 176
Abdullah b. Zübeyr, 46, 72
Abdulmelik b. Mervân, 46
Afrika, 23, 53, 58, 63, 76, 77, 78, 81, 84
Ahmed b. Îsa, 12
Ahmet b. İbrahim, 4
Ahnef b. Kays, 39
Ahvaz, 4, 20, 48, 49, 50, 52, 54, 60, 62, 64, 66, 113, 126, 140, 141, 146, 147, 148, 161, 183, 185, 192, 229, 237
Akdeniz, 53, 61
Ali b. Ebân, 275
Asker-i Mükrem, 183
Asur, 36, 70
Avrâ, 8, 27, 33, 35, 42, 185, 186
Avrupa, 53, 64, 81, 84
Babek Hürrremî, 13
Babilonya, 36
Bağdat, 3, 6, 10, 14, 15, 24, 26, 34, 37, 53, 54, 59, 66, 75, 100, 141, 142, 165, 169, 173, 176, 183, 214, 221, 259, 260, 273
Bahreyn, 3, 24, 26, 71, 75, 192, 255
Basra, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 20, 26, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 66, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 102, 107, 113, 114, 117, 124, 126, 127, 133, 140, 141, 145, 147, 148, 170, 178, 183, 185, 186, 188, 192, 213, 229, 251, 255, 263

Basra Körfezi, 34
Bayıkbay, 27
Benî Âmir, 45
Benî Mühelleb, 45
Beni Müneccim, 104
Benî Temim, 6
Berdûda, 75, 169, 170, 176
Beşşâra b. Müslim, 46
Bezâverd, 150
Bibliotheqe National, 1, 162
Bilal b. Ebî Bürde, 47
Bilâlîler, 115
Bizans, 75, 127, 141, 206, 261
British Museum, 1, 162
Büveyhî, 14
Cebbaş el-Hâdim, 9
Ceneviz, 53
Cercerâya, 165
Cuardafui, 77
Cubbâ, 35
Cutta nehri, 191
Cündişapur, 62, 183
Çiftlik, 60
Çin, 52, 53, 54, 78, 168
Dest-ü Mîysan, 73
Dicle, 10, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 53, 59, 65, 73, 75, 140, 141, 152, 165, 168, 169, 176, 178, 192, 200
Doğu Afrika, 52, 55, 56, 58, 64, 76, 77, 81, 84
Ebî Berke, 45
Ebû Ali el-Cubbâî, 126
Ebû Bekr el-'Ammî, 4
Ebû Berke, 45
Ebu Musa el-Eş'arî, 42, 70
Eccâne, 42

el-Habis, 14
el-Hayyâtî, 15
el-Vişâî, 5
el-Vükelâ, 17
Enbar, 35
Enkılay, 8, 212
en-Nâcim, 14
Esâvira, 71
Esed b. Muallâ, 4
Etiyopya, 76
Eunus, 29
Ezârika, 140, 229
Faris, 150, 261
Fazl b. Sehl, 3
Fezzan, 20
Fırat, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 44, 59, 74, 261
Filistin, 27
Fransız, 63
Gandi, 29
Güney Amerika, 64
Haccac b. Yusuf, 44, 50, 51, 72
Hâcib, 240
Haiti, 29
Halid b. Abdullah el-Kasrî, 44, 48
Hamrân b. Ebân, 44
Hârici, 12
Hâricîlik, 29
Harun Reşit, 52
Haşimi, 12
Havai, 63
Havr, 35
Hecr, 91
Hint, 23, 29, 52, 76, 168
Horasan, 62, 91, 92, 261

Humran, 72
Huzistan, 20, 60, 61, 62, 74, 148, 159
Hüsrev Enüşirvan, 37, 61
Hüsrev II. Perviz, 37
Hz. Ali, 3, 12, 46, 71, 91
Hz. Ebu Bekr, 45
Hz. Hasan, 12
Hz. Osman, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 71, 91
Hz. Ömer, 39, 41, 42, 43, 45, 70
Hz. Peygamber, 37, 40, 70, 91
Irak, 1, 4, 19, 20, 29, 33, 34, 35, 38, 39, 44, 46, 47, 48, 51, 54, 57, 59, 61, 62, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 183, 232, 234, 236, 239, 257
İbrahim b. Büreyye, 6
iktâ, 18, 25, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 52
İran, 27, 35, 37, 62, 70, 73, 91
İrânî, 28
Kahire, 2, 3, 16, 18, 21, 61, 67, 77, 96, 138, 259, 262, 264, 268
Kanuni Sultan Süleyman, 4, 102
Kend, 62
Kesker, 36, 73, 75, 174
Kessahûn, 58
Kındel nehri, 117, 170, 251
Kıpçak, 234
Kirman, 62, 261
Kubad b. Firuz, 36
Kûfe, 34, 39, 44, 54, 66, 72, 73, 91, 141
Kureyş, 12, 42, 49, 73
Kuteybe b. Müslim, 46
Kuzey Afrika, 53, 61
Madagaskar, 78
Mansûr, 48, 140, 230
Mansûra, 13, 72, 183

med-cezr, 21, 56, 251
Medine, 15, 42
Mekke, 42
Mesleme b. Abdulmelik, 48
Mesrur el-Belhî, 198
Mısır, 16, 27, 28, 50, 53, 66, 80
Mirbed, 6, 54
Mozambik, 77
Muâviye, 44, 46
Muğire b. Şube, 42
Muğîse, 48
Muhammed b. Hammad el-Berberî, 10
Muhammed b. Osman el-'Abdânî, 9
Muhammediyye, 34
Muhelleb b. Ebî Süfra, 47
Muhtâra, 1, 3, 6, 8, 11, 48, 117, 145, 170, 186, 188, 189, 195, 236, 238, 240, 250, 254, 263
Muktedir, 16, 127
Musa b. Boğa, 25, 27, 150, 190, 252
Mustansır, 24, 25, 26
Muvaffak, 10, 13, 14, 27, 67, 127, 141, 145, 173, 185, 186, 189, 213, 214, 215, 250, 252, 259, 267
Mühelleban, 47
Mühtedî, 26
Mültan, 72
Müsrikân, 45
Mütevekkil, 25, 26, 165, 169
Natal, 30
Nevfeliyyûn, 12
Nifara, 34
Orta Asya, 24
Osman b. Ebi'l 'As es-Sakâfî, 43
Otamış, 25
Ömer b. Abdülaziz, 46

Pirinç, 59
Rabialılar, 20
Râmehürmüz, 159, 185
Reyy, 92
Rum, 14, 228
Rumeys, 112
Sa'îdiler, 20
Sabur, 60
Said b. Mahled, 190, 221, 267
Samarra, 15, 24, 26, 54, 118, 142, 189
Sanherib, 36
Sefâle, 77
servaj, 30
Sevâd, 34, 35, 36, 41, 43, 44, 51, 66, 71, 75, 173, 268
Sevvâr b. Abdullah, 74
Seyâbice, 70
Seylan, 52
Seyyib, 48
Sidre nehri, 149
Sind, 70, 72
Sîraf, 77
Spartaküs, 29
Sudan, 20, 72, 80
Sus, 62, 171, 183
Süleyman b. Abdulmelik, 47
Süleyman b. Câmî, 13
Sünnî, 20
Şâhik el-Hâdim, 25
Şatt-ı Osman, 43
şeker kamışı, 20, 55, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 107
Şeylâ, 48
Şia, 28
Şii, 13, 20, 28, 165
Şiîlik, 29

Şîr Zencî, 74
Şurciyyûn, 55, 56, 58, 106
Tahert, 53
Tahîysa, 1, 8, 13, 15, 173, 183, 186
Taussaint Lauverture, 29
Tolunoğulları, 27, 259, 261
Tuz, 57, 58, 109
Türk, 24, 190, 195
Uceyf b. 'Anbese, 75
Umman, 77
Uzak Doğu, 52, 69
Übülle, 10, 20, 43, 45, 52, 54, 74, 78, 116, 117, 124, 170, 188
Ümeyye, 43, 44
Vasıf, 25
Vâsık, 25
Venedik, 53
Verzenin, 15
Yahudi, 112
Yahya b. Zeyd, 12
Yeni dünya, 63
Yezid b. Mühelleb, 47, 50
Zengibar, 77, 78, 83, 85
Zeydî, 24, 26
Zutt, 70, 72, 73, 75, 76, 176
Zübeyr b. Avam, 46